Hans Eysenck

Michael Eysenck

DESCIFRAREA COMPORTAMENTULUI UMAN

III 263.317

Internet: www.teora.ro

Teora

PSIHOLOGIE APLICATĂ

BIBL. CENTR. UNIV.
„M. EMINESCU" IAŞI
III 263.317

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

DESCIFRAREA
COMPORTAMENTULUI UMAN

Hans Eysenck Michael Eysenck

DESCIFRAREA
COMPORTAMENTULUI
UMAN

Traducere de Mihaela Gafencu-Cristescu

024565
B.C.U. - IAȘI

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Teora

DESCIFRAREA
COMPORTAMENTULUI UMAN

BIBL. ŞTIINŢ. UNIV.
„M. EMINESCU" IAŞI
II 2.63.317

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Hans Eysenck **Michael Eysenck**

237.709

DESCIFRAREA COMPORTAMENTULUI UMAN

Traducere de Mihaela Gafencu-Cristescu

ALE

024565
B.C.U. - IASI

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Teora

159.9
316.6

Titlul original: **MIND WATCHING**

Copyright © 2001, 1998 Teora

Toate drepturile asupra versiunii în limba română aparțin Editurii Teora. Reproducerea integrală sau parțială a textului sau a imaginilor din această carte este posibilă numai cu acordul prealabil scris al Editurii Teora.

Copyright © Personality Investigations, Publications and Services Limited and Michael Eysenck 1981, 1989, 1995

Teora
Calea Moșilor nr. 211, sector 2, București
fax: 01 210.38.28
e-mail: teora@teora.kappa.ro

Teora – Cartea prin poștă
CP 79-30, cod 72450 București, România
tel: 01 252.14.31
e-mail: cpp@teora.kappa.ro

Consultant științific: psiholog Augustin Cambosie
Copertă: Gheorghe Popescu
Tehnoredactare: Techno Media
Director Editorial: Diana Rotaru

Președinte: Teodor Răducanu
NOT 4410 PSI COMPORTAMENTUL UMAN
ISBN 973-601-893-8

Printed in Romania

Comportament uman
x Psihologie
x Psihoterapie

Psihologie
x Metode de cercetare
x Interdisciplinaritate

20. IUN. 2001

BCU CLUJ CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Lui Fleur, cu dragoste din partea tatălui și bunicului.

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CUPRINS

Prolog 8

DE LA OM LA OM 9

1. RĂUL SAMARITEAN 12
2. HEI, FRUMOASO! 20
3. APROPIERE ŞI INTIMITATE 28
4. PRIMEJDIILE OBEDIENŢEI 37
5. EXPERIMENTUL FALSEI ÎNCHISORI 46
6. SEX, VIOLENŢĂ ŞI MASS-MEDIA 54
7. ORI BUN, ORI NEBUN 61

SĂ ÎNVĂŢĂM DE LA ANIMALE 69

8. BLÂNDA ARTĂ A CONDIŢONĂRII 70
9. CIMPANZEUL CARE A FOST CRESCUT CA UN COPIL 79
10. IUBIRE ŞI AFECŢIUNE 87

CREIER, PERSONALITATE ŞI EMOŢIE 94

11. CUM MĂSURĂM INTELIGENŢA? 96
12. JUMĂTĂŢILE ÎNTREGULUI 108
13. LA IZVOARELE PERSONALITĂŢII 118
14. FERICIREA 129
15. ÎN VÂRTEJUL EMOŢIILOR 136

PERCEPŢIA ŞI REZOLVAREA PROBLEMELOR 145

16. MARTORII OCULARI 147
17. PUTEM FACE DOUĂ LUCRURI ÎN ACELAŞI TIMP? 156
18. AMINTIRI, AMINTIRI – ŞI UITĂRI 163
19. REZOLVAREA CONFLICTULUI INTERIOR 172

LA CE FOLOSEȘTE PSIHOLOGIA? 180
20. CUM SĂ NU NE EDUCĂM COPIII 182
21. ELIBERAREA POTENȚIALULUI EDUCAȚIONAL 190
22. BIOFEEDBACK: ÎNTÂIETATEA SPIRITULUI ASUPRA MATERIEI 197
23. PSIHOLOGIA ÎN LUPTA CU CANCERUL ȘI BOLILE CARDIOVASCULARE 205
24. CRIMĂ ȘI PEDEAPSĂ 215
25. POLITICĂ, PERSONALITATE, PREJUDECATĂ 226
Epilog 237
Bibliografie 239
Index 247

PROLOG

În alcătuirea cărții de față, una dintre preocupările noastre majore a constituit-o aceea de a demonstra că, pentru dobândirea unei înțelegeri complete a personalității și comportamentului nostru, singura modalitate ce ne stă la dispoziție este coroborarea datelor furnizate de mai multe discipline diferite. Psihologia reprezintă punctul de întâlnire al câtorva științe între care fiziologia, genetica, biologia, antropologia, zoologia și sociologia. Cartea este clădită, așadar, pe ideea că ființa umană poate și trebuie să fie privită din perspective multiple și variate.

Prima secțiune, **De la om la om**, analizează bărbații și femeile în chip de animale sociale și de membri ai grupului de apartenență. Dintre elementele mediului în care trăim, oamenii reprezintă de departe cei mai importanți factori, iar psihologia nu are cum ignora această realitate. Sfera abordată este similară celei a *sociologiei*, cu precizarea că psihologii vieții sociale sunt mai înclinați spre adoptarea unei abordări științifice a fenomenelor decât par a fi sociologii.

Secțiunea a doua, **Să învățăm de la animale**, privește specia umană din perspectiva evoluției ei – perspectivă tangentă *zoologiei* și *biologiei* – care ne permite să studiem efectele modelatoare ale forțelor implicite în acest proces evolutiv. S-a pus un accent deosebit pe specia primatelor (maimuțele, în general și maimuțele antropoide, în special), pentru că, în ceea ce privește omul, informațiile furnizate de ele sunt mai relevante decât cele obținute din cercetarea cobailor și porumbeilor, atât de îndrăgiți de anumiți psihologi.

Secțiunea a treia, **Creier, personalitate și emoție**, analizează omul, ca să spunem, dinlăuntru. Acest „lăuntru" constituie teritoriul tradițional al studiilor de *psihologie*, deși există numeroși psihofiziologi care sunt convinși, ca și noi, că fiziologia este strâns legată de psihologie. În această secțiune ne ocupăm și de unele aspecte ale controversei natură-educație, intrând, astfel, în sfera *geneticii*.

Secțiunea **Percepția și rezolvarea problemelor** prezintă omul ca un „rezolvator de probleme" supus greșelii, care este silit să facă față unui mediu complex. Demersul său implică numeroase procese psihologice, între care se numără atenția, percepția, gândirea și memoria. Secțiunea aceasta este, poate, cea mai pur „psihologică" din întregul volum, în sensul că fenomenele cercetate aici nu fac obiectul studiului altor științe.

În secțiunea **La ce folosește psihologia?**, ne ocupăm, în primul rând, de cele mai importante dintre *aplicațiile practice* ale cercetării psihologice. Capitolele cuprinse sub acest titlu demonstrează rolul extrem de valoros pe care îl deține (sau îl poate deține, în viitor) psihologia în tratarea bolilor trupului, în educarea copiilor, în ameliorarea sistemului de învățământ și chiar în înțelegerea surselor opțiunilor noastre politico-ideologice.

În concluzie, sperăm să arătăm că psihologia poate înregistra progrese reale prin coroborarea informațiilor provenite din domenii și metodologii diferite. În cartea de față prezentăm pe larg o întreagă serie de asemenea metodologii și perspective de abordare, în ideea de a dovedi cât de multe realizări au fost deja obținute, chiar până în acest moment. Deocamdată, psihologia este ca un școlar care de-abia învață să numere pe degete, dar vine ea și ziua când școlarul crește și se face om mare.

Hans și Michael Eysenck
Londra

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI

DE LA OM LA OM

Când oamenii se întâlnesc, au loc nişte procese psihologice foarte complicate. Cu toate că atât sociologii, cât şi psihologii care cercetează aspectul social îşi concentrează interesul asupra activităţilor sociale ale individului, cei dintâi au tendinţa de a se ocupa de grupuri cuprinzătoare – organizaţii politice, clase sociale, conglomerate industriale – în timp ce ceilalţi tind să-şi restrângă cercetarea la grupuri mai puţin numeroase, de circa douăzeci de persoane sau chiar mai reduse.

Practic, sociologii sunt frustraţi de incapacitatea lor de a face şi altceva în afară de a observa, pur şi simplu, ceea ce se întâmplă şi de a încerca să ghicească motivul pentru care se întâmplă. De obicei, ei nu au posibilitatea de a aduce modificări în funcţionarea unei structuri de mari dimensiuni în scopul de a explora consecinţele posibile. Cu alte cuvinte, sociologii nu beneficiază de o metodă experimentală, în sensul ei obişnuit. Faptul în sine nu constituie neapărat un dezavantaj. La urma urmei, nici astronomii nu pot interveni direct în mişcarea aştrilor numai ca să vadă ce se întâmplă, şi totuşi aceasta nu-i împiedică să facă descoperiri majore. Spre deosebire de sociologi şi de astronomi, psihologii vieţii sociale îşi pot îngădui să experimenteze pe larg. Ei alcătuiesc grupuri restrânse, intervin asupra activităţilor desfăşurate de acestea şi pot chiar să decidă cine cu cine interacţionează şi în ce condiţii. Câteva dintre rezultatele cele mai remarcabile obţinute de ei vor fi analizate în capitolele următoare.

Unul dintre fenomenele triste care au loc în viaţa oraşelor contemporane este bine-cunoscuta indiferenţă a trecătorilor care asistă la un accident sau la o altă situaţie în care intervenţia lor ar fi urgentă. Se dă adesea vina pe atitudini ca nepăsarea sau egoismul societăţii occidentale, dar există dovezi clare (*vezi* Capitolul 1) că se află în joc cu totul alţi factori. De exemplu, dacă vedem că oamenii nu reacţionează într-o împrejurare de acest gen, presupunem că, în fond, nu s-a întâmplat nimic grav.

Există o problemă deosebit de interesantă şi de importantă care ţine de psihologia socială: de ce se simt atraşi oamenii unii de alţii? În timp ce răspunsul cel mai obişnuit enumeră o serie de calităţi personale cum ar fi o fire prietenoasă, cinstită şi plină de căldură, cercetarea ştiinţifică afirmă că atracţia fizică joacă un rol cu mult mai însemnat decât s-ar putea presupune în general. Într-adevăr, Michael Efran, de la Universitatea din Toronto (Capitolul 2) a descoperit că juraţii se lasă mai greu convinşi de vinovăţia unor acuzaţi cu înfăţişare atrăgătoare şi că îi condamnă la pedepse cu mult mai uşoare!

În Capitolul 3, ne ocupăm de tainele comunicării non-verbale – contactul epidermei, văzul, zâmbetul, mişcarea corpului în spaţiu. Pe această cale ne exprimăm trăirile pozitive şi negative faţă de cei din jur. Lucrul cel mai surprinzător în legătură cu comunicarea non-verbală este că adesea nici emiţătorul mesajului, nici receptorul său nu-şi dau seama de ceea ce se întâmplă. Şi totuşi emitem şi recepţionăm semnale non-verbale bine structurate, la care suntem uluitor de sensibili.

Mulţi psihologi ai vieţii sociale sunt preocupaţi de efectele pe care puterea şi statutul social îl au asupra comportamentului uman. În fond, între membrii diferitelor grupuri există deosebiri sociale importante, care apar cu claritate în relaţiile de serviciu, unde şeful

este privit ca un conducător, iar restul angajaților joacă roluri subordonate acestei conduceri. Consecințele dezastruoase ale unei conduceri excesiv de puternice reies însă din studiul istoriei, unde abundă exemplele oribile ale abuzului de putere și ale supunerii servile față de o autoritate brutală.

Evident, asemenea manifestări ale puterii sunt dificil de investigat în laborator. Cu toate acestea, Philip Zimbardo (Capitolul 5) a „pus în scenă" viața dintr-o închisoare fictivă, creată la Universitatea Stanford, folosind studenți cât se poate de respectabili în rolurile gardienilor și deținuților. El a plecat de la presupunerea naturală că aceștia se vor comporta cât se poate de civilizat. Spre marea sa surpriză, „gardienii" au început să abuzeze de puterea cu care se vedeau învestiți și pe care o exercitau asupra „deținuților". Într-un caz și mai celebru, la Yale, Stanley Milgram (Capitolul 4) a evidențiat, într-un studiu tulburător, că mulți indivizi erau dispuși să administreze unor nefericite victime șocuri electrice aproape letale, dacă primeau un ordin în acest sens de la o persoană aflată într-o funcție de autoritate.

Întrucât, pentru aceste experimente, utilizaseră oameni aparent normali și fără probleme de adaptare, Zimbardo și Milgram au ajuns la o concluzie comună: că abuzurile de putere se manifestă, în esență, din cauză că societatea inculcă individului ideea că subordonații își ascultă șefii, indiferent care sunt ordinele date de aceștia din urmă. Cu alte cuvinte, în anumite situații, abuzul de putere pare inevitabil și nu trebuie neapărat pus pe seama unor conducători sadici sau psihopați.

Noi considerăm, totuși, că diferențele de personalitate dintre indivizi sunt mult mai semnificative decât admit Zimbardo și Milgram. În experimentele lor, numai un anumit număr de subiecți s-au dedat la abuzul de putere, aspect pe care nici Zimbardo, nici Milgram nu l-au analizat cu adevărat.

Există de un timp o controversă serioasă și înverșunată asupra posibilelor efecte negative pe care aparenta obsesie a violenței și a sexului în mediile de informare o poate avea asupra societății. Controversa a înfierbântat spiritele în loc să le lumineze, în parte pentru că mulți dintre cei implicați își apărau propriile lor interese financiare. Psihologii și-au dat nu puțină osteneală cu cercetări în domeniu, iar roadele eforturilor lor sunt examinate în Capitolul 6. Incontestabil, există anumite tipuri de personalitate umană susceptibile de a fi influențate în direcția agresivității și cruzimii pe calea exemplului văzut, auzit sau citit.

Una dintre concluziile fundamentale ale studiilor realizate de Zimbardo și Milgram este cea conform căreia oamenii au un comportament agresiv și dezagreabil în mare parte din cauza *situației* în care sunt puși. Concluzia a fost evidențiată într-un experiment (Capitolul 7) în cursul căruia subiecții voluntari în stare de sănătate perfectă s-au prezentat la diferite spitale psihiatrice, acuzând simptomatologii fictive. Cercetătorul David Rosenhan, de la Universitatea Stanford, a prevăzut că, date fiind împrejurările, psihiatrii vor avea tendința de a diagnostica boli psihice la persoane complet normale, ceea ce s-a și întâmplat. Din fericire, ideea lui Rosenhan că nu putem face nici o diferență între un individ bolnav mintal și unul sănătos nu pare realistă, deși rămâne îngrijorător faptul că reacțiile față de semenii noștri ne sunt profund influențate de „etichetele" pe care li le aplicăm. Dacă întâlnești pe cineva la o petrecere, poți fi sigur că vei avea o atitudine diferită când ți se spune că respectiva persoană suferă de schizofrenie sau de vreo altă psihopatie decât dacă afli că face parte din personalul medical. Ceea ce este, bineînțeles, un lucru înțelept. Dar ce se întâmplă dacă informația – adică „eticheta" lipită pe fruntea omului – este eronată?

În aceste capitole apare şi un aspect etic important, demn de luat în seamă. Multe dintre descoperirile cele mai spectaculoase constituie rezultate ale unor experimente în care participanţilor nu li se dezvăluia nimic în legătură cu datele şi obiectivele urmărite. Uneori, se creau situaţii menite să-i pună în încurcătură, să-i înspăimânte sau să-i umilească. Numeroşi psihologi ar susţine că scopurile scuză şi justifică mijloacele. Că, dacă aceste rezultate sunt suficient de interesante, ele ar putea face iertate anumite stări neplăcute impuse subiecţilor. Argumentul are o oarecare pondere, dar suscită două obiecţii destul de delicate. În primul rând, cine stabileşte ce înseamnă nişte rezultate „suficient de interesante" când e vorba de un experiment de această natură? În al doilea rând, „stările neplăcute" la care sunt expuşi subiecţii pot fi oare prevăzute în toată intensitatea trăirii lor, *înainte* de experiment? La aceste două întrebări nu se prea pot da răspunsuri categorice. Trebuie spus totuşi că, recent, atât Societatea britanică pentru studii de psihologie, cât şi Asociaţia psihologilor americani au stabilit coordonatele etice de principii vizând psihologia experimentală.

1. RĂUL SAMARITEAN

Una dintre cele mai frecvente imagini ale zilelor noastre este cea a unei persoane care, atacată fiind în plină stradă, strigă după ajutor, în mijlocul unui oraş depersonalizat, unde nimeni nu-i ia în seamă ţipetele, iar trecătorii îşi văd de drumul lor fără a-i arunca vreo privire. Această apatie vizibilă a fost şi este folosită ca dovadă manifestă a alienării şi lipsei de implicare, un efect al dezumanizării individului de către vastul oraş contemporan.

Nu încape îndoială, incidente triste ca cel de mai sus au fost şi sunt reale. Un exemplu celebru este cel al unei femei, Kitty Genovese, ucisă cu lovituri de cuţit în cartierul Queens din New York pe când se întorcea acasă de la serviciu, la ora trei dimineaţa. Au fost de faţă treizeci şi opt de martori, care nu numai că au observat, dar au stat şi *s-au uitat*, urmărind comiterea crimei din spatele ferestrelor închise ale apartamentelor lor, fără ca vreunul dintre ei să încerce să intervină. Unul singur a luat modesta iniţiativă de a alerta poliţia şi asta după ce s-a consultat telefonic cu un prieten din celălalt capăt al oraşului.

Când acest incident înspăimântător a apărut descris pe larg, în toată presa, începând cu prima pagină a ziarului *New York Times*, el a stârnit reacţii violente din partea cititorilor, dintre care unii au scris redacţiei solicitând publicarea numelor acestor martori, astfel ca ei să fie expuşi oprobriului general, aşa cum meritau. Diferiţi psihiatri au căutat să explice această atitudine apatică. Încă şi mai interesant decât aceste explicaţii a fost faptul că nu s-au găsit două care să semene între ele. Dr. George Serban susţinea că „Atmosfera New York-ului e plină de nedreptate. Ai senzaţia că ţi se poate întâmpla ceva rău dacă te amesteci şi că orice ai face, tot tu ieşi prost." Dr. Ralph S. Banay a sugerat că apatia celor din jur s-a datorat unei confuzii între fantezie şi realitate, confuzie generată de nesfârşitul şir de imagini violente de pe ecranul televizorului: „Subestimăm cu toţii gravitatea efectului pe care acumularea acestor imagini îl produce asupra creierului [...]; oamenii erau asurziţi, paralizaţi, hipnotizaţi şi excitaţi la culme. Fascinaţi de dramă, de acţiune, şi totuşi nu pe deplin siguri că ceea ce vedeau că se petrece era un fapt real." Poate că unii din ei se aşteptau să-l vadă pe Kojak materializându-se şi rezolvând problema!

Tot în New York, dar în Bronx de data aceasta, o tânără telefonistă de optsprezece ani a fost violată şi bătută chiar în încăperea în care lucra şi unde era singură. Fata a putut să fugă în stradă, goală şi plină de sânge, ţipând după ajutor. S-au adunat în jurul ei aproximativ patruzeci de persoane, ziua în amiaza mare, şi au rămas pe loc uitându-se la violator cum încerca să-şi tragă victima înapoi, pe scări. Nici măcar unul dintre aceşti spectatori nu a făcut un singur gest să-i vină fetei în ajutor, în ciuda strigătelor ei. În cele din urmă, au salvat-o doi poliţişti care, din întâmplare, se aflau prin preajmă.

A mai existat apoi şi cazul lui Andrew Mormille, un băiat de şaptesprezece ani, care a fost înjunghiat în stomac pe când se întorcea acasă cu trenul, în Manhattan. Deşi agresorii au părăsit compartimentul imediat, nici una dintre celelalte unsprezece persoane aflate acolo nu a încercat să-l ajute pe tânărul ce şi-a pierdut astfel tot sângele. S-a făcut şi un film, *Incidentul*, inspirat de această crimă.

EXPERIMENT-TIP: DISPERSAREA RESPONSABILITĂȚII

John Darley[1] și Bibb Latané[2] de la Universitatea din New York au fost extrem de intrigați de cazul Kitty Genovese. A fost oare apatia martorilor chiar ceea ce părea? Ei au arătat că deși ar fi normal să se presupună că șansele ca victima să primească ajutor ar trebui să fie proporționale cu numărul celor care asistă la incident, în cazul Genovese s-a dovedit că lucrurile s-au petrecut într-un mod tragic de diferit. Cum, cu atâția martori la crimă, nimeni nu a sărit în ajutorul fetei?

Darley și Latané au susținut că, paradoxal, o victimă poate avea mai mare „noroc" dacă agresiunea are loc în prezența unui singur martor decât a mai multora. Într-o atare situație, responsabilitatea ajutorării ei cade, întreagă, numai asupra unei singure persoane, nedivizându-se. Cu alte cuvinte, atunci când la un delict sau la un accident asistă un public numeros, răspunderea unei intervenții este dispersată. Fiecărui individ îi revine o anumită doză de vinovăție, nici unul nemaiavând a suporta greutatea ei întreagă.

Darley și Latané și-au verificat ideile printr-o serie de experimente în cursul cărora au urmărit să descopere cu ce fel de probleme personale se confruntă studenții aflați sub tensiunea vieții din mediul urban. Pentru a evita să-i pună în situația jenantă de a vorbi despre aceste probleme personale cu niște oameni necunoscuți, studenților li s-a permis să-și păstreze anonimatul și să fie plasați în încăperi separate. Experimentatorii le-au spus că nu vor asculta discuțiile, pentru că prezența unui străin i-ar inhiba. Comunicarea s-a făcut prin microfoane, fiecare din subiecți auzindu-i pe ceilalți în căști. Li s-a mai sugerat că la aceste discuții mai participau, după caz, una, două, trei sau șase persoane. În realitate, nu se discuta decât cu câte un singur subiect, intervențiile „celorlalți" fiind imprimate dinainte pe bandă magnetică.

Viitoarea „victimă" era cea care lua cuvântul prima, declarând că i se părea dificil să se adapteze la viața din New York și la programul de studii de la universitate. Pe un ton oarecum stânjenit, subiectul continua, mărturisind că era predispus la mici crize de epilepsie, mai ales în stare de surmenaj și când avea emoții înainte examene. Toți ceilalți „subiecți" au vorbit, la rândul lor, după care primul a revenit, cu o voce care devenise stridentă și în mod întrucâtva incoerent, după cum urmează: „Ă-eu-ă-ă-eu-ă am-ă-ă așa niște ă-crize și acum-ă aș avea nevoie de ă-ă-ajutor dacă-ă cineva ar vrea să-ă mă ajute (clănțănit de dinți)... eu cred că mor-ă-ă eu-vai-ă mor ajutor-criza-ă-ă (clănțănit de dinți și liniște)."

Cercetătorii voiau să vadă dacă subiecții care ascultau în căști toată discuția vor ieși, fiecare din camera unde se afla, ca să vină în ajutorul aceluia dintre ei care, după toate aparențele, avea un atac de epilepsie. Toți acei studenți cărora li se spusese că sunt singuri în respectiva discuție și-au părăsit locurile și au dat alarma, încercând să-și ajute colegul. Pe de altă parte, dintre cei cărora li se dăduse impresia că participă la o discuție de grup și că mai erau și alții care îl auziseră pe băiatul epileptic, numai 62 la sută au reacționat în sensul de mai sus. Cum auziseră toți ceea ce se întâmpla, răspunderea se dispersase, divizându-se între ei.

Bineînțeles că, din punctul de vedere al victimei, problema rămâne una strict teoretică. Pentru ea, puțin contează cine o ajută, atâta timp cât este cineva care s-o facă. Din acest punct de vedere, chestiunea cea mai importantă este dacă șansele ei de a fi ajutată cresc atunci când sunt prezenți, să zicem, cinci martori, față de situația când nu este decât unul singur. După studiul psihologilor Darley și Latané, șansele „victimei" de a primi ajutor în timp de patruzeci și cinci de secunde de la declanșarea crizei au fost de 50 la sută dacă

exista un singur martor, dar zero la sută dacă existau cinci. Cu alte cuvinte, intervenţia salvatoare promptă este probabilă numai atunci când nu este decât un singur martor.

O altă observaţie interesantă făcută de Darley şi Latané vizează aspectul că participanţii la experiment erau conştienţi de factorii ce determinau hotărârea lor de a interveni sau nu, după recepţionarea cererii de ajutor. Subiecţii care credeau că la discuţie luau parte alţi patru colegi şi care declarau că îşi dăduseră seama că unul din ei avea o criză, în momentul declanşării ei au afirmat că faptul nu le influenţase cu nimic comportamentul propriu.

Darley şi Latané au analizat şi reacţiile participanţilor care nu s-au implicat în ajutorarea tânărului epileptic. Spre deosebire de imaginea stereotipă a acestor subiecţi, ei nu erau căutuşi de puţin „apatici". Majoritatea i-a cerut psihologului experimentator veşti despre starea sănătăţii bolnavului şi despre ce ajutor i s-a acordat. Mulţi dintre ei dădeau semne de nervozitate şi emoţie (le tremurau mâinile, iar palmele le erau umede de transpiraţie) şi păreau sensibil mai tulburaţi decât cei care acţionaseră imediat. De fapt, ei *nu* deciseseră să nu intervină, ci rămăseseră într-o stare jenantă de nehotărâre.

ÎI IMITĂM PE CEILALŢI

Desigur că numărul martorilor nu reprezintă în nici un caz unicul factor care să determine acordarea sau neacordarea de ajutor victimei. După cum au evidenţiat Latané şi Darley, există mai multe etape în reacţia omului în faţa unei situaţii de această natură. Procesul de interpretare este de o importanţă vitală, întrucât multe asemenea împrejurări sunt destul de neclare: omul care zace lângă rigolă poate să fi suferit un atac de cord sau să fie pur şi simplu beat. În funcţie de interpretarea pe care o dă datelor furnizate de realitate, trecătorul trebuie să decidă ce răspundere îi revine, ce fel de ajutor poate acorda şi dacă îl acordă sau nu. Apoi trebuie să acţioneze în conformitate cu decizia adoptată.

Latané şi Darley au avut dreptate să susţină că procesul de interpretare are o însemnătate deosebită. Adevăratele situaţii desperate sunt destul de rare şi cei mai mulţi dintre noi nu dispunem de priceperea necesară pentru a le identifica şi a interveni în mod corespunzător. Şi cum ne formăm o părere despre ceea ce se întâmplă? De obicei, din informaţiile furnizate de cei din jur. Pe ei îi imităm. Dacă ni se par îngrijoraţi, înseamnă că e ceva grav. Dacă sunt calmi şi netulburaţi, înseamnă că putem să ne vedem liniştiţi de treburile noastre, ignorând restul.

În scopul de a demonstra influenţa factorilor sociali, Latané şi Darley au întreprins un experiment simplu, în cursul căruia două fete au început să joace frisbee* în sala de aşteptare a Gării centrale din New York. Când discul era aruncat către o altă persoană, aceasta fie că se lăsa antrenată şi participa cu entuziasm, fie refuza să participe, acuzându-le pe fete că sunt prea copilăroase, că acest joc poate deveni periculos şi le azvârlea discul înapoi. Dacă această a treia persoană participantă la experiment reacţiona în mod negativ, nimeni dintre cei aflaţi de faţă în sala de aşteptare nu mai intra în joc, retrimiţând discul mai departe; dar dacă a treia persoană se alătura primelor două, la fel procedau şi 86 la sută dintre cei prezenţi. Astfel, în această a doua situaţie, oamenii veneau de la celălalt capăt al sălii ca să joace şi ei, iar marea problemă a fetelor era acum aceea de a pune capăt distracţiei.

* Frisbee este un disc din material plastic (şi, în acelaşi timp, numele jocului), pe care jucătorii şi-l aruncă unii altora. (n. trad.)

Importanța influenței sociale asupra individului aflat în situația de a interveni într-un incident la care asistă a fost demonstrată și în experimentul realizat de către John Darley și colaboratorii săi, de data aceasta, la Universitatea Princeton. Participanților li s-a cerut să facă niște desene și au fost plasați fie singuri în câte o cameră, fie câte doi. Când erau doi, erau așezați fie față în față, fie spate la spate. În timp ce erau ocupați cu desenul, într-o încăpere alăturată, un muncitor împingea niște obiecte grele care la un anumit moment, au căzut pe podea cu un zgomot răsunător. Zgomotul a fost urmat imediat de un țipăt „Vai, piciorul meu!", apoi de o serie de gemete puternice. Nouăzeci la sută din participanții care erau singuri, fiecare în câte o cameră, au sărit în ajutorul omului; optzeci la sută din cei așezați față în față au acționat la fel, dar numai douăzeci la sută din cei plasați spate în spate.

De ce o astfel de diferență enormă între perechile puse față în față și cele puse spate în spate? De ce faptul că oamenii nu se puteau vedea unii pe ceilalți a avut o asemenea influență asupra reacției lor? Răspunsul este că interpretarea dată acestui element ambiguu care e zgomotul căderii unui obiect depinde în mare măsură de reacțiile celor din jur. În poziționarea față în față a subiecților, fiecare din ei îl vedea pe celălalt și reacția sa la sunetul neașteptat, astfel că unul alimenta tendința celuilalt de a considera că se petrece ceva realmente grav. Practic, toți cei așezați față în față au declarat că zgomotul i-a făcut să creadă că se întâmplase un accident dar numai jumătate din cei plasați spate în spate au decodificat semnalul în același mod. Astfel, comportamentul celor din jur are o importanță crucială și, prin urmare, diverse posibile efecte. Au existat numeroase cazuri de panică colectivă, uneori cu consecințe dezastruoase. Un exemplu în acest sens este crahul bancar din octombrie 1987. Pe de altă parte, dacă unii membri ai unui grup, prin comportamentul lor pasiv și indiferent, indică faptul că *nu* s-a petrecut nimic grav, reacția restului grupului poate fi și ea inhibată.

Efectul negativ al influenței sociale a fost studiat de către Latané și Darley în cursul unui alt experiment; aici participanți trebuiau să se confrunte cu o situație ambiguă și potențialmente periculoasă (fumul introdus în cameră printr-un orificiu de ventilație). Ei erau fie singuri, fie cu alți doi subiecți sau cu doi colaboratori ai psihologilor, care fuseseră instruiți să se uite o clipă la fum, să ridice din umeri și apoi să-l ignore cu desăvârșire. Șaptezeci și cinci la sută dintre participanții lăsați singuri au ieșit din camerele respective ca să anunțe un eventual incendiu, dar numai zece la sută din cei aflați în preajma colaboratorilor care o făceau pe indiferenții au procedat la fel. După cum spunea cu mulți ani în urmă Tom Lehrer, actor și profesor la Harvard, oamenii preferă să moară decât să se facă de râs! În mod clar, atitudinea impasibilă a acestor persoane a inhibat reacțiile subiecților care, după nu aveau alături un asemenea element modificator, își alimentau unul celuilalt teama.

JOCUL NUMERELOR

Pe scurt, uneori se poate dovedi riscant să luăm drept infailibil vechiul dicton după care UNDE-S DOI PUTEREA CREȘTE. Dacă la un incident de felul celor relatate mai sus asistă mai multe persoane, ele se vor simți mai puțin îndemnate să acționeze în mod pozitiv decât dacă asistența e formată dintr-un singur individ. Aceasta pentru că fiecare are impresia că nu lui sau ei îi revine răspunderea de a interveni, sau pentru că atitudinea pasivă și calmă a celorlalți indică absența unei urgențe reale. Refuzul asumării răspunderii sau dispersarea ei, în cazul când avem de-a face cu o mulțime, pare să fie un fenomen mai frecvent în rândul

femeilor decât al bărbaţilor, probabil pentru că, printr-o tradiţie culturală veche, femeile lasă în seama bărbaţilor iniţiativa, în situaţiile de criză.

Bibb Latané şi colaboratorii săi au cerut unor subiecţi să bată din palme sau să ţipe cât puteau de tare, fie câte unul, fie în grupuri de diverse dimensiuni, şi au constatat că sunetul unei duzini de palme lovindu-se nu era mai puternic decât cel produs numai de două. La fel şi cu ţipetele. Concluzia cercetătorilor a fost că experienţa dovedea acelaşi lucru ca şi în cazul grupurilor de trecători adunaţi pe stradă: condiţionarea socială generează dispersarea responsabilităţii.

Să existe, oare, împrejurări când prezenţa mai multora mai degrabă ajută decât strică, mai degrabă stimulează decât inhibă? Să fie oare cineva doritor să câştige aprobarea celor din jur şi această dorinţă să-l determine să intervină în ajutorul unei victime? Tocmai pentru a examina acest aspect, s-a procedat la un experiment, în care participanţilor li s-a sugerat că patru dintre ei trebuiau să le urmărească reacţiile sau că rămâneau nesupravegheaţi de nimeni. Au auzit apoi că avea loc o ceartă violentă între un membru al grupului de subiecţi şi un necunoscut – incidentul s-a sfârşit prin fuga necunoscutului ce luase cu el casetofonul celuilalt. Dintre cei care credeau că nu se află sub observaţia psihologilor, treizeci şi nouă la sută au sărit în ajutorul păgubaşului, în timp ce, dintre cei ce se considerau monitorizaţi, au vrut să intervină şaptezeci şi patru la sută. Astfel, prezenţa altor persoane se poate dovedi şi benefică, şi malefică, stimulatoare sau inhibitivă. Ulterior, mulţi dintre subiecţii participanţi care se crezuseră observaţi au pretins că tocmai acest fapt i-a făcut să ezite şi *i-a inhibat*, ceea ce arată că există o oarecare diferenţă între comportamentul concret şi conştientizarea lui.

Prezenţa altor persoane poate, aşadar, să şi stimuleze iniţiativa oamenilor de a-şi da ajutor unii altora în cazuri urgente. O dovadă în acest sens este adusă şi de Leonard Bickman. El a creat o situaţie experimentală în cursul căreia subiecţii auzeau întâi un corp de bibliotecă prăbuşindu-se peste unul din ei şi apoi un ţipăt. Atunci când un colaborator al cercetătorilor, aflat de faţă, interpreta zgomotul şi strigătul ca pe o situaţie urgentă, ca pe un accident, subiectul se arăta dispus să dea o mână de ajutor cu mult mai repede decât în cazul când respectivul colaborator sugera că, de fapt, nu se întâmplase nimic grav. Conform aşteptărilor, interpretarea acestui colaborator a exercitat o mare influenţă asupra comportamentului subiecţilor întrucât ea a modificat tocmai demersul lor interpretativ: nouăzeci şi trei la sută dintre aceştia, auzind psihologul spunând că avusese loc un accident, s-au gândit că victima fusese rănită, în timp ce din acei subiecţi cărora li se sugerase că nu era nimic grav, numai cincizeci şi patru la sută şi-au pus problema rănilor victimei.

VICTIMA – CINE PRIMEŞTE AJUTOR?

Majorităţii persoanelor cu gândire deschisă şi lipsită de elemente discriminatorii le-ar plăcea să creadă că, într-o situaţie dificilă, oamenii ar sări în ajutorul victimei, indiferent cine ar fi aceasta. Dovezile demonstrează însă că binefăcătorii celor aflaţi în necaz sunt destul de selectivi când e vorba să intervină. În cazul Kitty Genovese, un motiv serios al nonintervenţiei a fost ideea unora dintre martori că ceea ce vedeau nu era decât o ceartă între îndrăgostiţi, situaţie în care, din instinct, oamenii refuză să se amestece. Aprofundând acest aspect al problemei, Lance Shotland şi Margaret Straw de la Penn State University* au înscenat o ceartă violentă, cu lovituri, între un bărbat şi o femeie, în faţa sau auzul

* Universitatea statului Pennsylvania (n. trad.)

subiecților experimentului. Femeia a început să țipe și să repete „Pleacă de aici!". Pentru a preciza, în folosul subiecților, „relația" ei cu bărbatul respectiv, femeia spunea fie „Nu te cunosc, domnule!", fie „Nu știu de ce m-am măritat cu tine!".

Impulsul de a interveni în dispută a fost afectat în mod copleșitor de informația astfel introdusă, după care cei doi erau de fapt soț și soție: șaizeci și cinci la sută dintre martorii-subiecți au intervenit când îi considerau străini, dar numai nouăsprezece la sută au procedat în acest fel în condițiile în care îi știau căsătoriți. Martorii au crezut că asistă la o ceartă adevărată și treizeci la sută dintre subiecții de sex feminin s-au temut destul de tare încât să se gândească la propria lor siguranță și să închidă ușa camerei, să stingă lumina și să mai întoarcă o dată cheia în broască!

Probabil că există mai multe motive pentru care au fost mai puțin numeroși cei dispuși să vină în ajutorul unui cuplu căsătorit. În primul rând, s-au gândit la jena femeii măritate, aflată în situația de a fi ajutată de un străin. O femeie singură s-ar jena mai puțin în aceste împrejurări. În al doilea rând, martorii-subiecți au presupus că o femeie atacată de un necunoscut are mai multă nevoie de ajutor decât una agresată de către propriul ei soț. Și, în sfârșit, s-au gândit că acest agresor i-ar putea lovi și pe ei dacă femeia era cu adevărat soția lui.

Dintr-o statistică publicată la Washington de către Administrația organelor de ordine publică a reieșit că 60 la sută dintre cazurile de atac au ca obiect persoane total necunoscute. Când însă Shotland și Straw au prezentat imagini filmate ale unei asemenea scene violente între un bărbat și o femeie, numai o singură persoană din treizeci și-a dat seama că era vorba de doi străini, nu de un cuplu căsătorit. Majoritatea zdrobitoare a presupus că există o anumită relație între cei doi protagoniști ai „scenei". În mod destul de interesant, când ziarele publică interviuri cu martori reali ai unor scene violente reale, aceștia declară de obicei că avuseseră impresia unei dispute între soți și că bărbații își mai iau la bătaie preaiubitele neveste. Pe scurt, actele de agresiune au mai puține șanse de a fi oprite în orașele mari decât în cele mici. În comunitățile foarte populate este mai greu și mai improbabil să se știe care sunt relațiile între două persoane și, de aceea, riscul ca ele să fie interpretate în mod eronat crește.

Un alt motiv pentru care oamenilor nu le vine ușor să se amestece într-o ceartă presupus maritală este că, pe drept sau pe nedrept, ei își închipuie că și femeia poartă o anumită parte de vină. În general, nutrim o mai mare simpatie pentru victimele pe care le considerăm ireproșabile decât față de cele care par să capete ceea ce „merită". Într-un bar, dacă vreun bețiv, care se laudă că e mare și tare, e făcut grămadă cu un pumn, toată lumea îl va lăsa să zacă acolo unde a căzut.

Irving Piliavin și colaboratorii săi au cercetat acest fenomen înscenând un număr de asemenea dispute în metroul din New York. „Victima", un bărbat, apărea mergând împleticit și clătinându-se, apoi prăbușindu-se cu fața în sus. Într-una din variantele scenariului, omul avea un baston negru și părea complet treaz, în alta, mirosea puternic a alcool și ținea în mână o sticlă de băutură ambalată într-o pungă de hârtie. Atunci când „era beat", primea mai puțin ajutor decât când „era bolnav", probabil pentru că bețivii sunt considerați răspunzători pentru halul în care se află dar și din cauză că „riscul" este mai mare dacă încerci să ajuți un bețivan care miroase urât, care în stare să-ți vomite în poală sau să devină agresiv. Totuși, după ce se găsește vreun asemenea Bun Samaritean înzestrat cu curaj, apar imediat și alții, indiferent dacă omul căzut la pământ este bolnav sau băut.

Într-o situație de urgență, martorii trebuie să acționeze rapid și fără să se poată baza pe prea multe indicii certe. Cu toate acestea, unul este evident din prima clipă: rasa victimei.

Ni se pare înţelept să presupunem că acest lucru are importanţa sa în decizia privitorilor de a se implica sau de a se preface că nu văd ce se întâmplă. Samuel Gaertner, de la Universitatea Statului Delaware, a lansat o teorie interesantă, conform căreia majoritatea americanilor albi ar prefera să considere că nu sunt ei oamenii aceia care să refuze să dea ajutor atunci când aud strigătele desperate ale unei victime de rasă neagră, cu condiţia ca răspunderea acestei intervenţii să cadă cu claritate asupra lor. Totuşi, susţine psihologul, dacă li se dă ocazia să-şi conştientizeze prejudecata rasială, aceasta tot va acţiona, însă într-un mod foarte subtil. Gaertner şi-a supus ipoteza la proba experimentală, aducând în faţa unei serii de subiecţi de rasă albă şi sex feminin, o fată, într-o variantă a scenariului, albă, iar în cealaltă variantă, neagră; peste fată trebuia să cadă un întreg eşafodaj de scaune, iar fata trebuia să ţipe. „Martorii" erau fie singuri, fie alături de un asistent al psihologului, care păstra mereu o atitudine calmă, impasibilă. Totuşi „martorii" care au asistat la „accident" singuri au sărit în ajutorul fetei „accidentate". Rasa căreia îi aparţinea ea nu a contat deloc. Dar, dintre cei lângă care se găsea calmul auxiliar al experimentului, 90 la sută au ajutat-o pe victima de rasă albă şi doar 30 la sută pe cea de rasă neagră. În a doua variantă, este posibil ca subiecţii să-şi fi conştientizat prejudecata rasială pe care o aveau împotriva fetei negre spunându-şi că nu se întâmplase nimic serios sau că nu lor le revenea responsabilitatea de a interveni. Ca fapt divers, merită menţionat că în acest experiment, ca şi în altele, oamenii care la o chestionare directă dau răspunsuri complet eliberate de prejudecăţi, în practică reacţionează la fel de părtinitor ca şi cei care recunosc deschis că le au.

Astfel, victima însăşi se constituie în element determinant al hotărârii martorilor de a o ajuta. În afară de factorii deja amintiţi – rasa, presupusa relaţie între agresor şi victimă, asumarea răspunderii agresiunii de către victima însăşi – mai trebuie ţinut cont şi de un altul: calitatea acesteia de a fi sau nu o persoană înzestrată cu farmec fizic. O victimă atrăgătoare va găsi mai lesne salvatori decât una cu negi pe faţă (vezi şi capitolul următor). De ce au oare importanţă aceste caracteristici ale victimei? După părerea unora, pentru că martorii ocazionali ai incidentului iau hotărârea de a interveni punând în balanţă „costul" operaţiunii de salvare – posibile lovituri încasate, expunerea la agresiunea verbală, situaţia jenantă, comparativ cu al „neintervenţiei" – sentimente de vinovăţie, dezaprobarea altora, dar şi cu „răsplata" faptei lor bune – aprecierea de sine, laudele din partea victimei şi a celorlalţi din jur, sau cu cea a neintervenţiei – posibilitatea de a-şi vedea de treburile proprii, nestingheriţi. În acest delicat proces de echivalare şi evaluare a profiturilor şi pierderilor, „costurile" sporesc simţitor dacă victima este considerată respingătoare sau lipsită de farmec. În cursul unui alt experiment, s-a constatat că dacă o „victimă" leşină în metrou, este probabil ca ea să nu primească un ajutor atât de prompt şi de serios în cazul când din gură îi curge „sânge" (un colorant alimentar roşu), în ciuda faptului clar că se află în real pericol. Aparent, „costul" salvării unei victime însângerate este mai ridicat pentru că martorii au o adânc înrădăcinată repulsie când văd sânge.

Totuşi, dintre toţi factorii care influenţează voinţa martorilor de a se implica, nici unul nu are o pondere mai mare şi un efect mai profund ca ambiguitatea sau claritatea situaţiei. Dacă nevoia desperată de ajutor a victimei apare limpede, atunci considerente ca rasa acesteia, dispersarea responsabilităţii sau condiţionarea socială se fac relativ puţin simţite – aproape toţi cei de faţă intervin rapid şi în mod spontan, după cum pot mai bine.

Russell Clark şi Larry Word, de la Universitatea statului Florida, au condus un experiment în care subiecţii auzeau fie zgomotul căderii unui instalator şi ţipătul lui de om aflat în agonie, fie numai zgomotul înfundat al trupului atingând solul, fără vreun strigăt. În prima

variantă situaţională, fiind vorba de un accident clar, fără nici o ambiguitate, toate grupurile de subiecţi, în mod individual, câte doi, sau câte cinci s-au repezit, fără excepţie, să dea ce ajutor puteau da. Cu alte cuvinte, dispersarea responsabilităţii nu s-a manifestat absolut deloc. În a doua variantă, neştiindu-se precis dacă era sau nu vorba de un accident grav, doar o treime din subiecţi au decis să intervină. În mod tipic, subiecţii plasaţi pe grupe nu au reacţionat în nici un fel atunci când situaţia era ambiguă.

Motivul pentru care ambiguitatea joacă un rol atât de important este că, dacă un martor interpretează un incident ambiguu ca nefiind periculos, atunci stabilirea modalităţii de a acţiona şi luarea hotărârii de a-şi asuma răspunderea acţiunii pur şi simplu nu mai merită făcute. Altfel spus, victima trebuie să fie cât se poate de convingătoare în ceea ce priveşte starea sa gravă şi nevoia presantă de a fi ajutată.

CONCLUZII

Una dintre concluziile esenţiale ale diferitelor experimente menţionate în acest capitol este că noţiunea de martor pasiv devine extrem de derutantă. În multe împrejurări, aproape toţi aceşti martori au dovedit că ar fi capabili de intervenţii energice, neprecupeţite, în scopul ajutorării unei persoane aflate în suferinţă sau în pericol.

Problema interpretării unei situaţii ca fiind sau nu urgentă şi gravă, asemenea problemei soluţionării concrete a unei astfel de situaţii, este dificilă din cauză că multora dintre noi ne lipseşte experienţa necesară. Să recunoaştem că societatea ne înarmează cu nişte reguli de comportament, dar ele sunt adesea contradictorii. „Poartă-te cu ceilalţi cum ţi-ar plăcea să se poarte şi ei cu tine" vine în contradicţie flagrantă cu „nu-ţi băga nasul în treburile altora", sau, după cum scrie mai poetic Biblia, „Cel ce trece pe drum şi printre ce nu-i al lui se amestecă, e asemeni omului ce câinele şi-apucă de urechi."

Acest trecător, acest martor la ce se întâmplă, nu cunoaşte, de obicei, nici victima, nici agresorul şi nu are nici timp să facă investigaţii. El trebuie să reacţioneze pe baza unor posibilităţi, nu a unor certitudini, şi nu este de mirare că se orientează în funcţie de comportamentul celor din jurul său şi de aparenţa de informaţii furnizată de victimă. Situaţia sa dilematică e agravată în plus de propria anxietate, ceea ce îl face mai stângaci şi mai ezitant decât ar fi în mod normal.

În realitate, aceşti trecători merită mai multe laude decât critici, pentru că, în marea lor majoritate, ei se adaptează surprinzător de rapid la circumstanţele complicate, stresante şi aflate în plină desfăşurare.

2. HEI, FRUMOASO!

Aristotel, care, ca de obicei, merge drept la țintă și pune bine punctul pe *i*, susține că frumusețea este de departe cea mai eficientă scrisoare de acreditare. Până destul de recent, însă, aspectul fizic atrăgător nu a făcut obiectul unui studiu serios al psihologilor. Este posibil ca această stare de lucruri să se datoreze dezacordului între ideea că „dacă arăți bine, ajungi departe" și filosofia mai confortabilă și mai democratică, conform căreia oricine poate realiza orice prin muncă și perseverență. Ignoranța noastră era, până mai ieri, atât de profundă, încât cunoșteam mai multe lucruri despre ce anume îi stimulează și-i atrage pe pești decât pe oameni. Nu este mai puțin adevărat că aceștia din urmă sunt, desigur, mai complicați ca peștii. Dacă suntem siguri că pentru cutare peștișor,* orice obiect de culoare roșie funcționează ca excitant sexual, ființa omenească rămâne mult mai puțin previzibilă. Această imprevizibilitate este cel mai bine descrisă de afirmația că „Frumusețea este în ochii privitorului". Îndrăgostiții consideră persoana iubită mai atrăgătoare decât o găsesc alții. Cu toate acestea, atunci când diferiților subiecți li se cere să sorteze niște fotografii în funcție de cât de atrăgătoare li se pare figura din imagine, ei tind să fie de acord între ei. Tocmai pe acest acord general se bazează și industria cinematografică, investind în staruri deosebit de atrăgătoare din punct de vedere fizic, deși înzestrate cu talente actoricești mediocre.

STATURĂ ȘI STATUT, CHIPURI ȘI TRUPURI

Părerea generală este că atractivitatea fizică este mai lesne de identificat și mai importantă la femei decât la bărbați. În ceea ce-i privește pe aceștia, încă din vremurile cuceririi Vestului, conta mult statura. După cum s-a exprimat cu ironie distinsul sociolog american Feldman, „Societatea americană pleacă de la cea mai înaltă premisă: dacă ești înalt înseamnă că ești valoros, iar dacă ești scund, ești stigmatizat". În sprijinul teoriei sale, Feldman a remarcat că toți președinții Statelor Unite aleși în secolul nostru erau mai înalți decât contracandidații lor și că pare dificil să-ți imaginezi că o persoană deosebit de modestă ca statură ar avea stofă de președinte. Înainte de a ne grăbi să acordăm un prea mare credit acestei constatări, s-ar cuveni, poate, să amintim că, în general, candidatul învingător are și mai mult păr decât oponentul său învins, de unde ar putea reieși că un King-Kong ar avea șanse remarcabile de a accede la Casa Albă.

Când un anume „domn England" a fost prezentat câtorva clase de colegiu din America, s-au folosit formule variind între cea modestă („domnul England, student la Cambridge") și cea ilustră („Profesorul England de la Cambridge"). Ulterior, studenților li s-a cerut să evalueze cât mai exact statura respectivei persoane. Pe măsură ce dl England urca pe scara ierarhiei universitare, i se mai adăuga câte puțin la înălțime, astfel că, în chip de profesor la

* În original stickleback, *Eucalia inconstans*, pește de apă dulce, mic, foarte iute și bătăios, aparținând familiei *Gasterosteidae*. (n. trad.)

Cambridge, dl England câştigase în total peste 10 cm în ochii studenţilor! Aceasta confirmă ideea că, la bărbaţi, înălţimea contează. Rezultate încă şi mai surprinzătoare s-au obţinut într-un experiment cu absolvenţii de sex masculin ai Universităţii din Pittsburg. Concluzia a fost că studenţii cei mai înalţi, adică de cel puţin 1,80 m, au primit, în medie, salarii de stagiari cu cel puţin 12 la sută mai mari decât cei care aveau o înălţime mai mică.

Întrucât trăsăturile feţei reprezintă o parte importantă a capitolului de atractivitate fizică pentru ambele sexe, este interesant de văzut care anume dintre ele se bucură de mai mult interes. Se poate ajunge la o concluzie cerându-le oamenilor să evalueze ochii, nasul, gura etc. în funcţie de ceea ce li se pare atrăgător şi comparând rezultatele cu evaluările feţei în ansamblu. S-a constatat că atractivitatea feţei este determinată de expresia ei generală, contând apoi, în ordine, gura, tenul, sprâncenele, ochii, părul, bărbia şi, în fine, nasul. După cum scria Alexander Pope:

„Nici gura şi nici ochiul – că-i frumos,
Spunem doar despre-ntregul chip armonios."*

Jerry Wiggins, de la Universitatea statului Illinois, şi-a început studiul asupra atractivităţii fizice a femeilor prin a sugera o clasificare a bărbaţilor în trei mari categorii, pe baza predilecţiilor lor specifice. Ar exista, astfel, bărbaţi-sâni, bărbaţi-fund şi bărbaţi-picioare. Psihologul le-a prezentat subiecţilor săi siluete de nuduri feminine, cu diverse forme şi dimensiuni pentru a descoperi că, în ansamblu, sânii mari, picioarele lungi şi fesele mici erau acelea care întruneau preferinţele generale. Pentru sânii mari se declarau mai ales cititorii revistei *Playboy*, în timp ce în favoarea celor de dimensiuni mai reduse erau bărbaţii cu convingeri religioase fundamentaliste şi, eventual, cu uşoare depresii psihice.

Stereotipul masculin ultramusculos şi cu un corp de Atlas (pieptul larg şi şoldurile înguste) a fost adeseori înfăţişat drept idealul absolut. Pare însă îndoielnic dacă şi femeile sunt de acord. Un sondaj nu prea serios al revistei *Cosmopolitan* a solicitat unui număr de o sută de femei să specifice elementul corporal masculin care li se pare cel mai excitant din punct de vedere sexual. O singură femeie a fost de părere că musculatura pieptului şi a umerilor este ceea ce o excită cel mai tare, în timp ce treizeci şi nouă au desemnat fesele. Studiile statistice care utilizează imagini de siluete masculine evidenţiază faptul că femeile preferă bărbaţii cu un piept moderat de larg, dar cu picioare solide şi fese mici. Unele femei îşi exprimă preferinţa pentru bărbaţi relativ scunzi. Aceste femei au, în general, tendinţa de a fi mai rezervate şi provin, de regulă, din straturile de sus ale societăţii, ceea ce, desigur, ar putea însemna o veste bună pentru dansatori şi jochei!

Dar ne vedem noi oare aşa cum ne văd ceilalţi? Dacă, de obicei, există un oarecare vag punct comun între cât de atrăgător (sau atrăgătoare) se consideră un bărbat (sau o femeie) şi cât îl (o) consideră cei din jur, nici nu poate fi vorba de evaluări concordante. Mulţi oameni se cred mult mai puţin drăguţi sau plăcuţi decât sunt în realitate, tendinţă mai accentuată la vârstele tinere. Studiile au arătat că trei sferturi din fetiţele de zece-unsprezece ani se considerau, cu seriozitate, cele mai puţin atrăgătoare din clasă.

Unul dintre factorii care afectează atractivitatea a fost identificat de către cântăreţul de Country and Western, Mickey Gilley. În textul unui cântec de-al său, se spune: „Nu e nostim, nu e straniu / Cum omul îşi schimbă părerea, / Dacă-l aşteaptă o noapte de singurătate... Toate fetele par mai drăguţe la ora când se-nchid barurile / Toate seamănă atunci cu starurile de pe ecran."

---

* 'Tis not a lip, or eye, we beauty call,
But the joint force and full result of all. (Ib. engl, în original)

În cursul unui sondaj întreprins într-o serie de baruri, joi seara, un grup de psihologi a constatat că oamenii îi considerau pe membrii sexului opus mai atrăgători la miezul nopții în comparație cu ora 22.30!

EXPERIMENT-TIP: ATRACTIVITATEA ȘI IMPARȚIALITATEA

Unul dintre studiile cele mai stimulatoare din punct de vedere intelectual, și mai tulburătoare, în același timp, este cel pe care, în anii '70, Michael Efran[1], de la Universitatea din Toronto, l-a consacrat atractivității fizice. Ca toată lumea, Efran știa prea bine că farmecul fizic este o calitate dezirabilă și prețuită în majoritatea culturilor și tipurilor de societate, și că, în plus, aduce multe, să le spunem, beneficii deținătorilor sau deținătoarelor ei. Fascinanta problemă pe care și-a propus s-o cerceteze Efran era următoarea: Până unde se poate ajunge în valorificarea atractivității, în sensul avantajelor posibil de obținut? Ar putea, oare, un criminal frumos să scape nepedepsit?

Mulți juriști suspectează juriații și judecătorii că ar fi mai îngăduitori cu acuzații atrăgători decât cu cei urâți, dar mai severi când victima delictului este plină de farmec. În celebrul proces, din 1857, al Madeleinei Smith, această tânără, vioaie și frumoasă fiică a unui prosper arhitect scoțian a fost acuzată că și-ar fi ucis iubitul, Pierre L'Angelier, otrăvindu-l cu arsenic. În afară de faptul că societatea scoțiană a vremii era șocată de omorul propriu-zis, un alt motiv de vâlvă l-au constituit dezvăluirile din jurnalul fetei, de unde reieșea că ea trăia intens plăcerile sexului. În ciuda circumstanței agravante – acuzata era singura persoană căreia dispariția victimei îi era de folos (L'Angelier o amenințase cu șantajul în cazul când ea refuza să se mărite cu el) și a împrejurării că fata cumpărase arsenic de trei ori, în trei ocazii diferite, – juriul a achitat-o pe motiv că dovezile erau insuficiente. Să fi fost frumusețea cea care a salvat-o de la spânzurătoare? Trei somități eminente în domeniul juridic au decis să nu admită ca probă notițele dintr-un carnețel al lui L'Angelier, care ar fi ușurat mult efortul acuzării. Au fost acești oameni influențați de farmecul inculpatei?

Efran este de părere că verdictele juraților pot fi lesne înrâurite, în acest fel, de către atractivitatea acuzaților. În prima fază a cercetării sale, el a întrebat un mare număr de studenți dacă, după opinia lor, membrii juriului ar trebui să fie sensibili la farmecul fizic al unui inculpat. I-a mai întrebat dacă li se părea indicat să se aibă în vedere caracterul și biografia acestuia. Diferențele între răspunsurile date la cele două întrebări au fost izbitoare: șaptezeci și nouă la sută considerau că juriații ar trebui să-și facă o idee clară în legătură cu caracterul și biografia acuzatului, dar numai șapte la sută au declarat că frumusețea fizică ar trebui să influențeze mersul procesului.

Dat fiind că cei mai mulți oameni cred că înfățișarea inculpatului nu are nici o importanță, atunci ar trebui să fie extrem de dificil de găsit dovezi care să demonstreze că juriații s-ar comporta în alt fel. Din contră, pentru Michael Efran nu a fost greu deloc. Au fost formate jurii fictive, unele alcătuite doar din bărbați, altele numai din femei, și juraților li s-a cerut să-și imagineze că erau de fapt studenți la drept și că audiau un proces intentat unui alt student pe motiv că acesta copiase la un examen. „Dovada" nu era cine știe ce solidă, din moment ce „acuzatul" nu făcuse altceva decât să vorbească cu un coleg în timpul desfășurării examenului, dar convorbirea nu fusese auzită de nimeni în afară de cei doi. În rolul acuzatului apărea când un băiat, când o fată și, pe rând, juraților li se prezenta câte o fotografie care îi arăta, desigur, când atrăgători, când lipsiți de farmec. Sarcina juriului era

să decidă asupra probabilității infracțiunii, ca și asupra severității sancțiunii, în caz că „acuzatul" se va fi dovedit vinovat.

Efran a descoperit că, în ciuda convingerii lor declarate că frumusețea fizică nu ar trebui să conteze în asemenea împrejurări, membrii juriului se arătau mai puțin siguri de vinovăția „acuzaților" atrăgători și recomandau pedepse mult mai blânde pentru ei. Tendința lor de a se da peste cap pentru a rămâne indulgenți față de „acuzatul" atrăgător devenea și mai limpede atunci când era în cauză o fată drăguță, iar juriații erau, toți, bărbați tineri.

Ca majoritatea studiilor valoroase, și cel întreprins de Efran a suscitat mai multe probleme decât a rezolvat. Sunt, oare, juriații adevărați confruntați, în procesele adevărate, cu același tip de elaborare a deciziei ca și juriații fictivi, implicați în examinarea unor cazuri ipotetice? Dacă da, avem evidente motive de îngrijorare, întrucât principiul că toți oamenii sunt egali în fața legii reprezintă însuși fundamentul sistemului nostru juridic. Cei mai mulți dintre noi ar găsi intolerabilă situația în care criminali drăguți și atrăgători ar scăpa de pedeapsa cuvenită, în timp ce închisorile ar fi pline de nevinovați urâți și lipsiți de farmec.

În cursul unui alt experiment, două jurii experimentale au urmărit procese reale, alături de juriații autentici. Aceștia din urmă erau mai puțin dispuși să indice condamnări carcerale decât erau judecătorul sau juriații ce făceau parte din grupul de experiment. Dacă un verdict în sensul vinovăției poate avea consecințe extrem de serioase, juriații tind să fie prudenți. Totuși, cum majoritatea oamenilor nu-și dau seama că se află sub influența farmecului persoanei care le stă în față, se poate, totuși, presupune că membrii unui juriu sunt și ei influențați, în grade diferite, de înfățișarea acuzatului. Cu toate acestea, trebuie spus că, după mai toate cercetările, atunci când este vorba de un delict grav, atractivitatea fizică a inculpatului nu contează decât prea puțin sau chiar deloc.

O altă problemă ridicată de studiul lui Efran este următoarea: care este, dacă există, influența farmecului fizic al *victimei* asupra deciziei juriului? Billy Thornton, de la Universitatea statului Maine, a luat în considerare un delict de mare impact emoțional: violul. El a căutat să analizeze felul cum frumusețea fizică a victimelor influența verdictele unui juriu fictiv. În mod previzibil, „juriații"-femei arătau mai multă severitate decât „juriații"-bărbați. Farmecul personal al victimei nu a afectat evaluarea credibilității ei de către juriați și nici a responsabilității ei în respectiva împrejurare, însă acuzatului i s-a dat o condamnare carcerală de mai lungă durată atunci când victima era drăguță decât atunci când nu era.

Un alt experiment a încercat să reproducă o situație de natură juridică în mod cât mai realist posibil. Juriații au ascultat timp de o oră o casetă pe care fusese imprimat un proces, unde se judeca un caz de neglijență în conduita rutieră și au examinat diapozitive în care apăreau reclamantul și pârâtul. Atunci când reclamantul era neatrăgător, iar pârâtul era atrăgător, numai 17 la sută din opinii erau favorabile primului și i se acorda o medie de doar cinci mii cinci sute de dolari despăgubire. Când, însă, reclamantul era fermecător, iar pârâtul, urât, cifrele se modificau substanțial: 49 la sută și respectiv, zece mii de dolari. Celui care are i se va mai da...

Părtinirea arătată în favoarea sau în defavoarea acuzaților și victimelor din cauza calităților fizice ale acestora, sau a lipsei lor, este destul de surprinzătoare, dacă avem în vedere faptul că cei mai mulți oameni susțin că nu s-ar lăsa influențați numai de aspectul cuiva. Poate că suntem mai îngăduitori cu o femeie frumoasă decât cu una obișnuită pentru că pe prima o considerăm ca fiind înzestrată, în general, cu calități, și presupunem astfel că ar avea mai puține motive ca pe viitor să încalce legea decât o femeie neatrăgătoare.

Această posibilitate poate fi testată prin concentrarea asupra delictelor pe care persoanele foarte atrăgătoare ar avea tendința probabilă de a le comite într-o măsură mai mare

decât cele neatrăgătoare. Să presupunem, de exemplu că o femeie flatează şi convinge un burlac de vârstă medie să investească o sumă importantă de bani într-o afacere inexistentă şi că, de aici, se ajunge la acuzaţii de furt şi de extorcare de fonduri. Suntem, mai toţi, de acord că burlacii de vârstă medie se lasă mai lesne convinşi să se despartă de ceva capital când e la mijloc o femeie frumoasă decât atunci când este vorba de una urâtă, dar dacă frumoasei îi vine atât de uşor să se dedea la o asemenea escrocherie, ea va repeta, în mod probabil, „reţeta" reuşită şi în viitor, ceea ce nu pare a fi cazul cu urâta. În urma unui astfel de raţionament, juraţii dintr-un proces simulat în scop experimental au administrat o pedeapsă mai severă „acuzatei" atrăgătoare decât celei neatrăgătoare, condamnând-o pe prima (în medie) la cinci ani şi jumătate de închisoare, iar pe a doua, la numai patru ani.

În ciuda acestei concluzii, este cât se poate de evident că, în majoritatea situaţiilor, adulţilor frumoşi se tinde să li se acorde toate beneficiile îndoielii. După unele cercetări, această tendinţă îşi are originile în prima copilărie. Unor studente li s-a prezentat un scurt text descriind comportamentul reprobabil al unui copil de şapte ani – agresiune fizică îndreptată împotriva altui copil sau a unui animal. Copilul a fost considerat mai vinovat atunci când nu era drăguţ, iar abaterile lui comportamentale au fost judecate cu o severitate mai mare decât atunci când copilul era drăgălaş. În cazul în care i se atribuia o agresiune gravă, studentele chestionate erau mai înclinate să-l suspecteze de o predispoziţie cronică la acte antisociale pe copilul urât decât pe cel frumos, ba chiar să presupună că cel dintâi ar putea repeta în viitor agresiunea cu o probabilitate mai mare decât cel de-al doilea.

S-ar putea obiecta că atractivitatea fizică a unui acuzat nu afectează actul juridic decât în situaţia în care dovezile aduse de acuzare sunt ambigue şi incerte. Totuşi, tocmai acestea sunt situaţiile când se ajunge în faţa tribunalului, pentru că, dacă dovezile împotriva lor sunt clare, acuzaţii nu au ce face şi se recunosc vinovaţi. Ar fi, oare, mai bine ca juraţii să fie avertizaţi în legătură cu riscul de a se arăta părtinitori din cauza atractivităţii sau a lipsei de atractivitate a pârâţilor sau a reclamanţilor? Dar dacă, aşa cum s-a şi întâmplat, depunând jurământul de imparţialitate, într-un proces de omor din culpă (şi deci, nu de omor calificat), membrii juriului recomandă, pentru un inculpat neatrăgător, o sentinţă mai indulgentă? Iată, aşadar, că predispoziţia la părtinire poate produce un efect „răsturnat", la fel de părtinitor.

ADEVĂRUL NU ESTE ÎNTOTDEAUNA FRUMOS

S-a demonstrat adeseori că oamenii frumoşi sunt consideraţi superiori celor urâţi: adică, mai inteligenţi, mai siguri de ei, mai îndrăzneţi, mai fericiţi şi joviali, mai înzestraţi cu umor şi cu flexibilitate, mai prietenoşi, mai interesanţi şi mai talentaţi decât urâţii; s-a demonstrat, pe de altă parte, că au şi o relativ bună părere despre ei înşişi. Frumoşii au mai multe şi mai frecvente contacte sociale, li se solicită mai des părerea, sunt mai apreciaţi şi, în general, oamenii se arată mai dispuşi să-i ajute.

Există, însă, o excepţie semnificativă, datorată, poate, geloziei. Femeile neatrăgătoare nu consideră că frumoasele au o personalitate sau un statut social superioare urâtelor. Aceste femei le consideră pe cele atrăgătoare ca fiind frivole, egoiste, nepotrivite a fi mame bune, dornice de parvenire socială, snoabe şi indiferente faţă de cei pe care societatea i-a defavorizat. Ele le suspectează de legături extraconjugale şi deci, de a avea mai des iniţiativa în procesele de divorţ.

Dar, în linii mari, oamenii frumoşi de pe această planetă locuiesc într-o lume mai indulgentă şi mai plăcută decât cei urâţi. Aceştia din urmă trebuie să facă faţă condiţiilor unui mediu mai dur. Amerigo Farina şi colaboratorii săi de la Universitatea din Connecticut au urmărit această idee investigând relaţia de posibilă cauzalitate indirectă între lipsa de atractivitate fizică şi maladia mentală. Prima dificultate de care s-au izbit când au încercat să-şi testeze practic teoriile într-un spital de boli mentale a fost ostilitatea personalului medical, căruia i se părea că a vrea să demonstrezi că nişte oameni instabili din punct de vedere emoţional şi incapabili să se adapteze la viaţa socială pot fi, în acelaşi timp, urâţi, este o cruzime impertinentă.

Farina a descoperit că pacientele păreau într-adevăr cu mult mai puţin atrăgătoare decât femeile din magazine sau care lucrau la universitate. Se poate spune, desigur, că pacienţii nu pot sau nu ţin să se îngrijească aşa cum fac ceilalţi oameni. Totuşi, pacientele mai urâte erau acelea care avuseseră şi cele mai multe internări anterioare – mai numeroase ca ale pacientelor drăguţe; tot ele aveau internări de mai lungă durată şi, statistic, erau mai frecvent diagnosticate ca bolnavi cronici. Erau, în plus, considerate ca mai degrabă antipatice, nu se prea împrieteneau cu altele şi primeau mai rar vizite.

Evident că este absurd să se presupună că urâţenia este un factor determinant sau măcar important în maladia psihică. Ceea ce rămâne, însă, plauzibil este că oamenii care deja au probleme (anxietate, dificultăţi în relaţiile cu semenii) se găsesc adeseori în situaţia de a şi le agrava, dacă trebuie să mai facă faţă, în plus, stresului datorat aspectului lor fizic dezagreabil.

Dacă dificultatea de a se adapta şi de a trăi normal în societate este mai serioasă pentru cei urâţi, chirurgia estetică se poate dovedi salvatoare. În cursul unui studiu întreprins la New York, s-au pus la dispoziţia unor deţinuţi desfiguraţi (de răni de cuţit, arsuri, tatuaje, cicatrice cauzate de abuzul de drog injectabil) toate mijloacele de chirurgie reparatorie. În rândul celor nedependenţi de heroină, chirurgia estetică a înjumătăţit incidenţa recidivismului în raport cu deţinuţii ale căror desfigurări nu fuseseră tratate. Cincizeci şi şase la sută din deţinuţii care nu beneficiaseră de acest gen de tratament s-au reîntors în închisoare, şi doar treizeci la sută din cei „înfrumuseţaţi". Chirurgia plastică s-a dovedit a avea un efect deosebit, în acest sens, mai ales în cazul desfigurărilor foarte vizibile, la obraji, gură etc., – schimbarea înfăţişării le-a dat acestor oameni curajul de a începe să-şi schimbe şi viaţa.

CUPLURI ŞI ÎNTÂLNIRI

Aspectul fizic joacă un rol foarte important în înfiripărea relaţiilor afective, deşi, din fericire, oamenii par să nu-şi dea seama de modul cum acesta le influenţează uneori comportamentul. Studenţii de ambele sexe declară insistent că ceea ce îi face să dea întâlnire unei persoane este, ca atribut esenţial, personalitatea acesteia, urmând, în ordine, caracterul şi abia după acesta înfăţişarea, lista continuând, după alte calităţi, pe o poziţie nu tocmai prioritară, cu inteligenţa. Cercetările tind totuşi să contrazică aceste afirmaţii. La Universitatea statului Minnesota s-a organizat un bal al bobocilor computerizat, unde ordinatorul stabilea cuplurile pe baza datelor legate de preferinţele şi personalitatea proaspeţilor studenţi. După circa trei ore de dans, tuturor li s-au pus aceleaşi întrebări: dacă le-a plăcut partenerul sau partenera care le fusese atribuit(ă), dacă aveau sau nu de gând să continue relaţia înfiripată cu această ocazie şi aşa mai departe. Concluzia: atât băieţii cât şi fetele au trebuit să recunoască faptul că factorul determinant în acceptarea unei asemenea

relaţii l-a constituit aspectul fizic. Personalitatea a contat destul de puţin, iar studenţii cu note mici s-au dovedit mai populari şi mai agreaţi decât cei foarte buni la învăţătură.

Este posibil ca aspectul fizic să conteze mai mult în momentul când doi oameni fac cunoştinţă decât dacă ei se ştiu de un anumit timp. După cum spunea George Bernard Shaw, cu obişnuitul său fler irlandez, „Cu frumuseţea e excelent, dar, cine îi mai aruncă o privire după ce ţi s-a învârtit prin casă timp de trei zile?". Shaw s-ar putea să aibă dreptate, în sensul că frumuseţea începe să devină mai puţin importantă, pe măsură ce creşte familiaritatea, dar se înşală susţinând că ea nu joacă nici un rol. Unii cinici au asemănat momentul înfiripării relaţiilor şi al primei întâlniri cu un demers comercial: fiecare partener încearcă să transforme o interacţiune socială într-o sursă de profit maxim, profitul definindu-se ca recompensă câştigată în urma interacţiunii minus costul care trebuie plătit pentru ea. Astfel, dacă o fată merită să faci cinci mile pentru ca s-o vezi, ea trebuie să fie excepţional de atrăgătoare pentru a-ţi „justifica" un drum de cincizeci de mile. Dacă atractivitatea fizică reprezintă o „recompensă", înseamnă că punctul de echilibru este atins atunci când cele două persoane sunt aproximativ la fel de atrăgătoare. Într-adevăr, cuplurile logodite şi căsătorite tind, în general, să confirme această echivalenţă, deşi, desigur, există şi excepţii.

Potrivirea atractivităţii pare o idee destul de rezonabilă din anumite puncte de vedere, dar derutantă, din altele. Din moment ce aproape toată lumea apreciază pe indivizii de sex opus care arată cel mai bine, de ce atunci bărbaţii neatrăgători au tendinţa de a se căsători cu femei urâte şi invers? Răspunsul pare a fi că alegerea noastră este determinată nu atât de ceea ce dorim, cât de ceea ce ne putem permite. Nu are rost să încerci să cucereşti Everestul dacă nu ai echipament de alpinist...

Sociologii au remarcat că atractivitatea facilitează mobilitatea socială. Fetele provenite din clasa numită „muncitoare" şi care se mărită „bine" sunt mult mai frumoase decât cele cărora nu le reuşeşte un astfel de tur de forţă. Aceste elemente de mobilitate ascensională par să-şi „arunce năvodul" pe o zonă mai vastă şi într-un mod mai selectiv decât suratele lor; este prea puţin probabil ca ele să „aibă un prieten" în anii de şcoală şi activitatea lor sexuală este cu mult mai redusă în respectiva perioadă (circa 10 la sută, faţă de 70 la sută, în cazul fetelor „ne-mobile"), datorită, se presupune, faptului că au destui admiratori şi nu sunt nevoite să ofere, ca atu, sexul.

Un alt avantaj social al atractivităţii fizice este şi efectul imediat, deşi indirect, de „halou": dacă un bărbat este văzut în compania unor femei frumoase, parcă mai câştigă ceva puncte în admiraţia generală şi, la fel, o femeie însoţită de un bărbat frumos. Pe de altă parte, tindem să subevaluăm persoanele care apar în societate alături de parteneri de sex opus nu tocmai prezentabili din punct de vedere fizic.

CHIPUL POTRIVIT ÎN POSTUL POTRIVIT

În sfârşit, şi pe piaţa muncii, atractivitatea joacă adesea un rol deosebit. Atât în Anglia cât şi în Statele Unite s-au adoptat cuvenitele legi care să interzică discriminările pe bază de rasă şi sex, la angajarea în muncă. Dar, cu atât mai insidioasă cu cât este mai insesizabilă, discriminarea pe baza aspectului fizic continuă să-şi facă efectul. Robert Dipboye şi colaboratorii săi de la Universitatea din Tennessee au solicitat unor studenţi de colegiu să evalueze calificarea a doisprezece candidaţi la ocuparea unei slujbe de agent comercial stagiar. Studenţilor li s-au furnizat scurte texte în care le erau prezentate calificările

candidaţilor şi, alăturat, fotografiile acestora. Majoritatea s-a pronunţat în favoarea unui candidat calificat şi cu aspect fizic plăcut. Atunci când li s-a cerut să desemneze o singură persoană, unsprezece la sută din ei l-au ales pe cel cu calificarea cea mai bună, dar nedotat cu farmec, iar treizeci şi cinci la sută, pe cel care răspundea bine cerinţelor de calificare, fiind, în plus, un bărbat atrăgător. Studenţilor li s-a sugerat să presupună că i-au angajat pe toţi candidaţii şi să treacă la stabilirea salariilor acestora. Li s-au fixat astfel salarii mari celor cu calificare maximă, bărbaţilor şi celor care aveau un aspect fizic atrăgător.

Putem fi siguri că şi coordonatorii „interviurilor" de angajare se lasă influenţaţi de înfăţişarea candidaţilor atunci când le evaluează calificarea. Dipboye a analizat această situaţie în cursul unui experiment în care studenţi şi intervievatori de meserie au evaluat mai multe candidaturi pentru postul de şef al raionului de mobilă dintr-un mare magazin situat în centrul oraşului. În aproape fiecare caz a fost preferat un candidat atrăgător altuia care, având aceeaşi calificare profesională, nu era însă atât de plăcut la înfăţişare – şi studenţii şi profesioniştii evaluărilor au reacţionat la fel!

O excepţie interesantă de la regula preferinţei acordate frumuseţii a fost descoperită de către Thomas Cash şi colectivul său de cercetători. Ei au constatat că bărbaţii atrăgători erau aleşi în defavoarea celor neatrăgători în slujbe tipic „masculine", ca vânzător de maşini, oficiant de mesagerie etc. dar că această preferinţă nu funcţiona şi în cazul slujbelor considerate mai „feminine", ca operator-telefonist, recepţioner şi aşa mai departe. În mod similar, au fost preferate femeile atrăgătoare pentru locurile de muncă „feminine", dar criteriul frumuseţii nu a mai avut influenţă când era vorba de slujbe „masculine".

CONCLUZII

Atractivitatea fizică joacă un rol important la prima întâlnire dintre un bărbat şi o femeie, dar puţini dintre noi îşi dau seama de vastitatea implicaţiilor ei reale. Oamenii cu un fizic plăcut sunt trataţi cu mai multă indulgenţă decât cei ce nu au avut norocul să arate bine, chiar de către magistraţii care împart dreptatea, se îmbolnăvesc mai rar de maladii psihice, sunt mai mobili din punct de vedere social şi au o şansă în plus la angajarea în muncă. Pare o nedreptate ca frumoşii să se bucure de atâtea avantaje serioase. Pentru remedierea acestei situaţii, primul lucru care trebuie făcut este să se stabilească faptele concrete, adică tocmai ceea ce am încercat să realizăm, pe scurt, în cuprinsul capitolului de faţă. Al doilea pas este să ajutăm pe cât mai mulţi oameni să înţeleagă şi să conştientizeze pericolul potenţial ascuns în discriminarea generală împotriva celor cu care natura nu s-a arătat prea generoasă.

3. Apropiere și intimitate

Când ni se face cunoștință cu alți oameni, ne vin în minte tot felul de gânduri și simțim tot felul de lucruri în legătură cu care ar fi preferabil să păstrăm tăcerea. Sigur că nu ne vom lăsa tentați să-i mărturisim cuiva: „Mă plictisești de moarte!", sau „Nu pot să te sufăr!", sau „Nu ești decât un prost îngâmfat!" – „sinceități" de acest gen le rezervăm celor mai apropiați. Cu toate acestea, ideile și sentimentele tot ni le comunicăm, și anume pe calea semnalelor non-verbale, cum ar fi expresia feței, gesturile, poziția corporală, mișcările ochilor și tonul pe care vorbim. A-l privi pe omul care îți vorbește înseamnă a-i da atenție, lui și lucrurilor ce ți le spune. Din contră, a nu-l privi semnifică uneori faptul că-l consideri plictisitor, pe el sau conversația lui. Dacă ne aflăm în preajma unor persoane care nu ne plac, tindem să ne arătăm neplăcerea rămânând la o mai mare distanță de ele și discutând despre subiecte cu totul neutre.

La prima vedere pare ciudat că un asemenea sistem complex de semnale non-verbale este necesar în existența de zi cu zi. La urma urmei, limba furnizează un mijloc de comunicare foarte bogat și viguros. De ce se va fi dezvoltat și „limbajul mut" al semnalelor non-verbale? Michael Argyle de la Universitatea Oxford a sugerat explicația că limbajul și semnalele non-verbale servesc, în mare, unor funcții diferite, acestea din urmă fiind folosite în stabilirea și menținerea relațiilor personale, în timp ce primul își găsește utilitatea în comunicarea informațiilor legate de evenimente ce sunt exterioare vorbitorilor. Eventualitatea jenantă de a „scăpa" o dezvăluire asupra sentimentelor nu prea calde pe care cineva le nutrește față de persoana cu care stă de vorbă este evitată, pare-se, prin recurgerea la o mai mare ambiguitate a semnalelor „mute". Michael Argyle și colegii săi de cercetare și-au propus să descopere cu exactitate ce anume determină modul în care reacționăm față de persoanele necunoscute. Este din cauza a ceea ce acestea spun sau a felului cum o spun? Ca atare, cercetătorii au invitat o femeie atrăgătoare să debiteze o serie de lucruri menite să exprime fie o atitudine de superioritate, fie, dimpotrivă, una de inferioritate. Semnalele non-verbale care îi acompaniau cuvintele transmiteau fie aroganța (absența surâsului, capul ținut foarte sus, tonul ridicat), fie umilința (surâs crispat și timid, capul plecat, voce nesigură). Atunci când între ceea ce spunea și ceea ce exprima pe calea paralelă a semnelor intervenea o contradicție, impresia de ființă simpatică și prietenoasă pe care femeia o producea în general era mult mai grav afectată de mesajul non-verbal decât de cuvintele ei.

Unul dintre lucrurile cele mai fascinante în legătură cu semnalele non-verbale este că oamenii sunt influențați de ele fără să-și dea seama. Eckhard Hess a remarcat că emoția produce dilatarea pupilei și că bărbații sunt atrași de femeile care au pupilele dilatate, deși rareori sunt conștienți de ce anume a cauzat atracția. Interesant că substanța numită „belladonna" (însemnând, în traducere literală „femeie frumoasă") produce tocmai lărgirea pupilei și a fost considerată, multă vreme, o armă puternică a seducției.

MÂNGÂIAT-NEMÂNGÂIAT

Atingerea, contactul între corpuri constituie o formă deosebit de importantă a comunicării non-verbale şi ea a fost studiată în amănunt de către Sidney Jourard, de la Universitatea statului Florida. El a cerut unui număr de femei şi bărbaţi, toţi necăsătoriţi, şi cu vârste cuprinse între optsprezece şi douăzeci şi doi de ani, să indice care anume zone ale corpului le fuseseră atinse de către mamă, tată şi prieteni apropiaţi de acelaşi sex sau de sex opus şi care regiuni din corpurile acestora le atinseseră ei, la rândul lor. Cu excepţia evidentă a mângâierii între cei apropiaţi, de sexe diferite, s-a constatat existenţa unor tabuuri în materie de atingeri, probabil pentru că, în multe societăţi apusene, contactul epidermelor are conotaţii sexuale.

Tinerii, bărbaţi şi femei, au dat cam aceleaşi răspunsuri în privinţa mângâierilor materne. Tinerii de sex masculin nu-şi mângâie mamele pe porţiuni atât de întinse ale corpului pe cât îi mângâie ele şi nici pe cât îşi mângâie fetele mamele. Tinerele femei îşi mângâie taţii mai mult decât o fac băieţii şi, la rândul lor, sunt mângâiate de aceştia, atingându-li-se mai multe zone ale corpului decât în cazul băieţilor. Într-adevăr, mai mulţi dintre aceştia au declarat că nici nu-şi puteau aminti de vreun asemenea contact fizic cu taţii lor. Când este vorba de comunicarea prin simţul tactil, în familii se vede că sunt favorizate fetele.

Jourard a concluzionat că acest limbaj al contactului epidermic constituie expresia primitivă a iubirii şi că el are un efect natural calmant şi liniştitor. Deşi, în California şi în alte părţi, există multe grupuri de tratament medical bazat pe tehnici de atingere şi palpare, rezultatele contactului fizic intensificat sunt imprevizibile.

Jourard s-a ocupat şi de diferenţele dintre culturi în ceea ce priveşte comunicarea tactilă. El a observat cu atenţie oamenii aşezaţi la mese într-o cafenea sau într-o cofetărie şi a numărat de câte ori o persoană o atingea pe alta în timp de o oră. În San Juan din Puerto Rico, numărul de atingeri s-a ridicat la 180. În Paris, la 110, iar la Londra la... zero! Poate că opinia după care englezii sunt reci şi distanţi are totuşi ceva temei.

S-ar putea ca diferenţa interculturală cea mai explorată în domeniul comunicării non-verbale să fie distanţa la care stau oamenii când îşi vorbesc. Germanii, nord-americanii şi suedezii se menţin la o depărtare mai mare de interlocutorii lor decât latino-americanii, grecii, italienii din sud şi arabii. Comparaţia între arabi şi americani a dezvăluit că primii se plasează exact în faţa persoanei cu care stau de vorbă, se apropie mai mult de ea, sunt mai înclinaţi s-o atingă, ţin să menţină contactul vizual şi vorbesc mai tare. Închipuiţi-vă câte probleme s-ar ivi, la conferinţele internaţionale, cu delegaţiile americane sau britanice dând mereu câte un pas înapoi şi cele arabe sau sud-europene tot avansând ca să le ajungă!

Comunicarea non-verbală a fost intens cercetată şi cercetările au dus la concluzii foarte interesante, dar ele au explorat, de regulă, numai câte un singur aspect: cel tactil, cel vizual, distanţa fizică etc. Cercetarea pe care o vom prezenta în continuare furnizează date importante asupra modului în care diferitele aspecte ale comunicării non-verbale se interinfluenţează. Ea schiţează, totodată, un necesar cadru teoretic.

EXPERIMENT-TIP: CONTACTUL VIZUAL

Michael Argyle și Janet Dean[1] de la Universitatea Oxford au plecat de la presupunerea că relațiile dintre oameni sunt caracterizate atât de tendințe de apropiere cât și de tendințe de respingere. Pe de o parte, dorința de a plăcea și a se face acceptat de către o altă persoană, ca și atracția resimțită față de aceasta încurajează intimitatea; pe de altă parte, anxietățile generate de dezvăluirea propriei firi ca și teama de a fi respins o descurajează. Cum se poate ajunge, totuși, la echilibrarea acestor tendințe opuse?

Argyle și Dean au emis ipoteza că intimitatea se manifestă mai ales printr-o varietate de interacțiuni non-verbale, inclusiv distanța fizică dintre oameni, contactul ochi-în-ochi, zâmbetul, înclinarea corpului. Se consideră, de exemplu, că a sta mai aproape de cineva este un semn de intimitate. Dacă însă o persoană se apropie prea mult de noi și nu ne mai simțim „în largul nostru", echilibrul pe care dorim să-l stabilim se vede perturbat. Soluția cea mai simplă, în aparență, este aceea de a ne îndepărta noi de ea, dar aceasta nu este întotdeauna nici posibil, nici acceptabil. Alternativa nu rămâne decât compensarea excesului de intimitate astfel survenit, utilizându-se unul sau mai multe aspecte ale comunicării non-verbale.

Argyle și Dean au cercetat câteva dintre aceste idei în cursul unui experiment constând într-un studiu de conversație. Atunci când un participant sosea, la ora experimentului, era prezentat altuia (sau alteia) dintre cei de față și care, dând impresia că era, la rândul său, un participant, era, în realitate unul dintre coordonatorii experimentului. Subiectul, participantul cel autentic, și falsul participant începeau să stea de vorbă între ei, plasându-se pe trei poziții succesive: întâi la 60 de centimetri, apoi la un metru optzeci și, în fine, la trei metri distanță unul față de celălalt și într-un unghi de 90 de grade. Pe baza unor imagini care sugerau diverse teme, cei doi construiau diverse scenarii. Psihologul care se dăduse drept unul din participanții la experiment îl fixa tot timpul pe celălalt. De după un ecran, la același om se uitau și alți doi cercetători, fără însă a fi văzuți.

Principiul conform căruia oamenii încearcă să păstreze intimitatea la un nivel la care să se simtă bine trebuia să-i determine pe subiecții respectivi să încerce să refacă echilibrul dorit, în cazul unei prea mari apropieri (60 de centimetri) reducând gradul de „deschidere" pe alte căi decât cea a distanței fizice. Confirmând acest principiu, treptat, subiecții căutau să reducă progresiv contactul vizual. În cazul când cei doi participanți la experiment erau de sexe diferite, contactul vizual se menținea în proporție de 58 la sută pentru distanța de trei metri, 55 la sută din timp pentru distanța de un metru optzeci și doar 30 la sută, la 60 de centimetri. Reacții similare deși mai puțin intense s-au înregistrat și când cei doi erau de același sex: contactul vizual a descrescut de la 72 la sută pentru distanța de 3 metri, la 55 la sută pentru cea de 60 de centimetri. Contactul vizual era mult mai redus când membrii binomului erau de sexe diferite, probabil întrucât ideea că un necunoscut de sex opus poate să nu te placă este mai greu de suportat, de unde un anume grad de prudență.

Aceste descoperiri i-au convins pe Argyle și pe Dean că diminuarea contactului vizual reprezintă una dintre metodele de a face față situației neplăcute când o persoană străină se apropie prea mult. Unul din motivele pentru care ne uităm la cineva este ca să vedem cum reacționează la ceea ce îi spunem, la propria noastră prezență. Cu cât persoana respectivă este la o distanță mai mare, cu atât mai greu ne vine să-i distingem modificările mai subtile ale expresiei faciale, așa că avem nevoie să o privim un timp mai îndelungat ca să descoperim ceea ce vrem să aflăm. Argyle și Dean au mai remarcat și alte manifestări ale scurtării în exces a distanței dintre doi conlocutori, în afara diminuării contactului vizual.

La aceeaşi depărtare, de numai 60 de centimetri, subiecţii aveau tendinţa să-şi tragă torsul înapoi, să privească în jos, să-şi ducă mâinile la ochi, să şi-i micşoreze, mijindu-i, să se scarpine în cap, să-şi aprindă câte o ţigară sau să-şi sufle nasul mult mai des decât când între ei şi interlocutor era o distanţă de un metru optzeci ori de trei metri.

Cu toate că numeroşi psihologi au fost cuceriţi de ideea că diferitele aspecte ale comunicării non-verbale se pot asocia în cazul în care oamenii încearcă să menţină nivelul dorit al intimităţii interpersonale, unii şi-au exprimat dubii în legătură cu studiul întreprins de Argyle şi Dean. De pildă, s-a obiectat că subiecţilor ar fi putut să li se pară ciudat că sunt priviţi fix pe toată durata celor trei convorbiri angajate la distanţe diferite. În al doilea rând, dacă între subiect şi falsul participant, de fapt un observator implicat în experiment, creştea distanţa, o dată cu aceasta scădea şi acuitatea vizuală a psihologilor ascunşi în spatele ecranului de observare, cărora le venea mai greu să constate continuitatea şi intensitatea contactului vizual. S-au făcut, totuşi, descoperiri care se apropie foarte mult de cele ale lui Argyle şi Dean eliminând, totodată, punctele în legătură cu care se emiseseră obiecţiuni.

INTERACŢIUNEA SEMNALELOR VERBALE ŞI NON-VERBALE

Cercetările psihologilor Argyle şi Dean pot fi extinse asupra modalităţii în care se influenţează cele două sisteme de semnale, verbal şi non-verbal. Dacă i se cere unei persoane să abordeze probleme relativ intime în faţa unui necunoscut, va fi oare această situaţie un motiv de modificare la nivelul comportamentului non-verbal? Richard Schulz şi John Barefoot au studiat această problemă chestionând un număr de persoane asupra unor subiecte de la cele mai neutre („Care au fost materiile dvs. preferate la şcoală?") până la cele mai personale („Descrieţi persoana de care aţi fost sau sunteţi îndrăgostit(ă)."). Când chestionaţii răspundeau la întrebările intime, tindeau să-şi privească interlocutorii ceva mai puţin decât dacă se exprimau în legătură cu probleme neutre, probabil, tocmai pentru că încercau să compenseze intimitatea discuţiei prin rezerva semnalelor non-verbale.

Schulz şi Barefoot au mai constatat că subiecţii dădeau răspunsuri mai scurte dacă cercetătorul stătea prea aproape de ei (circa un metru, în acest caz) şi că reduceau şi contactul vizual cu acesta. Mai surprinzător a fost faptul că cei interogaţi zâmbeau mai mult când se aflau aproape de psiholog decât dacă erau mai departe. Argyle şi Dean presupuseră că, o dată cu depăşirea nivelului de intimitate, se reducea şi dispoziţia la surâs. Totuşi, această formă de exprimare are semnificaţii diverse. Zâmbetul cu „vino-ncoace" al cuiva care îşi cunoaşte bogatele resurse de farmec nu este deloc acelaşi cu cel mai degrabă crispat al unei persoane tensionate nervos.

REDUCEREA NIVELULUI DE INTIMITATE LA COTE SUPORTABILE

Presupunând că ne aflăm „în societate" şi că nivelul de intimitate interpersonală este prea ridicat, care ar fi aspectele comportamentului nostru ce s-ar modifica prin efortul de a restabili un echilibru? Argyle consideră că există o diferenţă semnificativă între caracteristicile relativ fixe ale unei interacţiuni – cum sunt, de exemplu, distanţa în spaţiu, orientarea corpului şi poziţia acestuia – şi elementele ei variabile, dinamice – de exemplu, contactul vizual, expresia facială şi comunicarea verbală. Când e vorba de aducerea la nivelul de intimitate dorit, se modifică, desigur, aspectele mobile, iar nu cele relativ fixe.

După cum știm din propria experiență a fiecăruia, chiar în cazul unei situații date, nivelurile de intimitate agreate de indivizi sunt foarte variate. Concluzia unora din studiile lui Argyle și Dean este că acele persoane care se tem mai mult de a fi respinse de cei din jur tind să mențină un nivel de intimitate destul de scăzut. Constatările au confirmat această teorie. Miles Patterson[2], de la Universitatea statului Missouri, a așezat un scaun turnant cam la un metru de cel al psihologului și fiecare dintre participanții la experiment a fost invitat să-și „tragă scaunul". Unii l-au pus la un metru-un metru și zece, alții, la circa 4 metri. Subiecții care se plasaseră mai departe erau cei ale căror tendințe de anxietate socială se situau la un nivel ridicat.

Modelul de echilibru propus de Argyle și Dean este, în mod clar, valabil pentru oricare din interacțiunile sociale. Astfel, se aruncă o lumină interesantă asupra procedurilor adoptate în cazul confesiunii religioase și al ședințelor de psihoterapie, unde păcătosul sau pacientul este încurajat să mărturisească despre sine lucruri neplăcute în prezența altei persoane – preotul confesor sau psihiatrul – care evită orice contact vizual. Întrucât discutarea pe larg a dificultăților personale constituie un subiect de mare intimitate și care riscă să genereze jenă, orice modalitate de a amplifica nivelul acestei intimități interpersonale pe calea contactului vizual pune în pericol previzibil dimensiunile „mărturisirii" sau tonalitatea ei (în loc de „Săptămâna trecută am lăsat gunoiul din grădină pe aleea din fața garajului domnului Smith", se preferă formularea atenuată sau evazivă: „Am fost cam nepoliticos cu domnul Smith săptămâna trecută.")

În ciuda valorii indiscutabile a teoriei psihologilor Argyle și Dean, există cazuri în care ceea ce se întâmplă este exact opusul ei. De aceea trebuie trasă concluzia că nivelul de intimitate al oamenilor este influențat în mod mai serios și mai rapid pe calea semnalelor non-verbale decât au afirmat cei doi cercetători.

SPAȚIUL PERSONAL

Un alt aspect, pe cât de important, pe atât de interesant, al comportamentului non-verbal, aflat în legătură directă cu manifestările studiate de Argyle, este cel al spațiului personal. Robert Sommer, de la Universitatea statului California, a definit spațiul personal ca pe o „arie fără limite precise și vizibile, care înconjoară corpul unei persoane și a cărei încălcare respectiva persoană nu acceptă s-o tolereze." Alții au comparat spațiul personal cu o zonă-tampon cu rol protector împotriva oricăror amenințări posibile. Fie spus, în trecere, că nu numai oamenii au nevoie de un spațiu personal. Distanța „socială" minimă, de exemplu, la flamingi, este de circa șaizeci de centimetri, între iepurii adulți masculi, de treizeci de centimetri, iar în cazul unor maimuțe nici nu există.

Una din modalitățile de a verifica importanța spațiului personal este încălcarea lui. Noi, oamenii, ne simțim amenințați, neliniștiți, îngrijorați și adoptăm, de obicei, o atitudine defensivă. Nancy Jo Felipe și Robert Sommer au încercat câteva experimente simple pentru a observa reacțiile posibile. Ei se apropiau și se așezau la o distanță cam de cincisprezece centimetri față de locul unde se afla, de unul singur și angajat într-o activitate precisă, câte un pacient al unei instituții de boli mentale. Dacă „victima" își muta scaunul sau se îndepărta spre capătul băncii, psihologul respectiv îl urma îndeaproape, ca să păstreze distanța programată. Reacția caracteristică a „victimei" era de a se întoarce spre cercetător, de a-și asigura mai mult loc prin îndepărtarea de corp a coatelor sau de a bombăni, a râde nervos ori a începe să vorbească incoerent. Jumătate din numărul „victimelor" au preferat

să plece, nesuportând agresarea spaţiului personal mai mult de nouă minute, dar numai opt la sută dintre ele au rămas pe loc, probabil datorită faptului că nu şi-au simţit încălcat spaţiul personal.

În mod firesc, Felipe şi Sommer s-au întrebat dacă aceste rezultate au fost atât de clare prin faptul că s-a lucrat cu acest gen de subiecţi. Experimentul următor a plasat un psiholog de sex feminin alături de studente la colegiu, care, în număr nu prea mare, învăţau într-o bibliotecă. Şaptezeci la sută dintre ele au părăsit sala de studiu în răstimp de treizeci de minute. Cele care au suportat proximitatea cercetătoarei s-au aflat în netă minoritate: doar treisprezece la sută.

Dacă cineva ne invadează spaţiul individual şi ne face să ne simţim neliniştiţi, reacţionăm prin a-i cere să se îndepărteze? Probabil că nu – cel puţin aceasta este concluzia la care au ajuns Felipe şi Sommer. Ei au remarcat că doar doi dintre pacienţii spitalului de boli mentale şi numai una din optzeci de studente au spus „invadatorului" respectiv că deranjează şi că ar trebui să lase mai mult loc în jur. Această jenă de a recunoaşte că sunt deranjaţi, atât de obişnuită la majoritatea oamenilor, l-a determinat pe Hall, unul dintre cei mai importanţi cercetători în domeniul spaţiului personal, să afirme că „Faţă de spaţiu avem cam aceeaşi atitudine ca faţă de sex. Există, dar preferăm să nu discutăm despre el."

S-a presupus, în general, că invadarea spaţiului personal produce stres şi tensiune, deşi s-au făcut relativ puţine testări în acest sens. Dennis Middlemist şi colegii săi de la Universitatea statului Oklahoma au încercat să remedieze tocmai această lipsă. Ineditul loc al experimentului a fost o toaletă cu trei pisoare pentru domni. Scopul experimentului era de a demonstra că stresul şi neliniştea întârzie şi încetinesc procesul de evacuare a urinei (scăderea relaxării sfincterului extern ar provoca, au susţinut ei, creşterea presiunii intravezicale şi reducerea debitului urinar). S-a dovedit că au avut dreptate. Atunci când subiectul venit să urineze era singur, declanşarea procesului excretor avea loc după cinci secunde, în comparaţie cu circa opt secunde şi jumătate, în cazul când se afla alături şi un alt individ. Durata medie a urinării, în condiţiile în care subiecţii erau singuri, a fost de douăzeci şi cinci de secunde, dar, o dată cu apariţia celui de-al doilea personaj, ea a scăzut la şaptesprezece secunde şi jumătate.

Gerald Koocher, de la Facultatea de medicină a Universităţii Harvard, s-a declarat destul de rezervat în legătură cu această tentativă de a se stabili o psihologie a closetului, subliniind că limita care separă necesitatea studierii gesturilor vieţii de zi cu zi de violarea intimităţii oamenilor este una foarte delicată. Middlemist a replicat că nici unul dintre participanţii la experiment nu a dat vreun semn că ar fi stânjenit sau îngrijorat.

Dispun unii oameni de un „spaţiu" mai amplu, iar alţii, de unul mai redus? Studierea comportamentului animalelor ne sugerează un răspuns afirmativ şi subliniază totodată importanţa statutului individului în grupul sau „familia" sa. De exemplu, la iepuri, masculii conducători menţin o distanţă de circa nouăzeci de centimetri faţă de cei conduşi, în timp ce aceştia se mulţumesc cu un perimetru individual de treizeci de centimetri. În mod similar, depărtarea dintre un pui de găină conducător şi unul „subordonat" este direct proporţională cu numărul loviturilor de cioc pe care acesta din urmă le încasează în coteţ.

În societatea oamenilor, celor „importanţi" li se acordă un mai amplu spaţiu personal decât altora – ar părea, desigur, destul de ciudat ca regina Elisabeta a Angliei sau George Bush să primească ghionturi în coaste la o apariţie publică. Larry Dean şi colaboratorii săi au studiat aspectele spaţiului personal în cadrul relaţiilor ierarhice stabilite la baza navală americană de la Long Beach, în California. Ei au constatat că interacţiunea de la inferior la

superior avea loc întotdeauna la o distanţă mai mare decât cea de la superior la inferior. Mai mult, acest efect se dovedea cu atât mai clar, cu cât diferenţa în grad dintre militari devenea mai mare.

DIFERENŢELE DE COMPORTAMENT ÎNTRE SEXE ÎN PRIVINŢA SPAŢIULUI PERSONAL

Există diferenţe de comportament, în ceea ce priveşte spaţiul, între cele două sexe: femeile se aşază mai aproape de alte femei decât bărbaţii, de alţi bărbaţi – poate pentru că ele au obişnuinţa exprimării deschise a afecţiunii, în vreme ce bărbaţii sunt educaţi să se arate „duri". Michael Ross a comparat reacţiile unui grup de discuţie alcătuit din opt bărbaţi cu cele ale altui grup, format, de data aceasta, din opt femei. Grupurile au fost plasate într-o încăpere largă (de patru metri pe trei), iar apoi într-una mai mică (de numai doi metri patruzeci, pe unu şaizeci). Bărbaţii se simţeau mai bine şi se suportau mai uşor în camera mai mare, pe câtă vreme femeile, dimpotrivă, se vedea că o preferă pe cea mică, cu atmosfera ei de intimitate.

O deosebire comportamentală şi mai uimitoare între bărbaţi şi femei este descrisă de către Jeffrey Fisher şi Donn Byrne, de la Universitatea Purdue. În cadrul unuia dintre experimentele întreprinse de ei, a fost încălcat spaţiul personal (tot într-o bibliotecă) al unui student, apoi cel al unei studente, de către cineva care se aşeza alături sau în faţa subiecţilor. Studenţii de sex masculin au suportat mai greu plasarea cuiva vizavi decât dacă intruziunea venea lateral, dar fetele au reacţionat exact invers – reacţia numită „Miss Muffet".

Într-un alt experiment, Fisher şi Byrne au afirmat că, în bibliotecă, studenţii care sunt singuri, îşi marchează teritoriul folosindu-se de cărţi sau haine, pentru a-şi clădi, astfel, bariere în calea nepoftiţilor. Fetele tind să se baricadeze împotriva invaziei pe flancuri, în timp ce băieţii simt nevoia să ridice valuri de apărare contra unui „atac" frontal.

Ştim cu toţii că indivizii se aşază, în general, faţă în faţă în situaţii de confruntare şi alături, în cele de colaborare sau alianţă. Întrucât bărbaţii sunt educaţi să fie mai competitivi decât femeile, este posibil ca ei să perceapă persoana plasată în faţa lor ca pe un potenţial factor de ameninţare sau de provocare. Spre deosebire de ei, femeilor li se inculcă ideea de a se arăta mai prietenoase şi mai flexibile decât bărbaţii, astfel că prezenţa cuiva lângă ele li se poate părea o nedorită solicitare de atenţie şi de prietenie.

CUM REACŢIONĂM CÂND NI SE ÎNCALCĂ SPAŢIUL PERSONAL

Un alt exemplu de invadare a spaţiului, cunoscut tuturor celor de la volan: privirea fixată asupra lui de către ocupantul locului din dreapta al maşinii alăturate, în timpul aşteptării culorii verzi a semaforului. Cei care au trăit o asemenea experienţă vor recunoaşte că ea este, într-un mod foarte subtil, destul de supărătoare şi-şi vor aduce aminte cum bat darabana cu degetele pe volan, schimbă posturile la radio, încep să vorbească cu cei din spate şi aşa mai departe. O reacţie mai puţin netă în această situaţie: conducătorii auto se grăbesc neobişnuit de tare să pornească atunci când se ştiu urmăriţi din ochi de cineva dintr-o maşină alăturată. Se poate interpreta aceasta ca o reacţie de fugă din faţa unei ameninţări?

Un comportament similar a fost studiat de către Vladimir Konecni şi colaboratorii săi, la Universitatea statului California. Ei au descoperit că pietonii traversează strada cu mai mare viteză dacă, în timp ce au aşteptat schimbarea culorii, cineva a stat prea aproape de ei. Într-un alt experiment cu pietoni aflaţi într-o intersecţie, Konecni şi-a pus un colaborator să se apropie de un alt pieton fie la treizeci de centimetri, fie la trei metri, în timpul aşteptării la semafor. Pe când se aflau în intersecţie, colaboratorul psihologului scăpa „din greşeală" un obiect în faţa pietonului. Problema era dacă acesta va reacţiona în mod pozitiv, adică ridicând obiectul şi dându-i-l înapoi, sau va spune doar „Alo, domnule, v-a scăpat ceva!" Dacă obiectul nu era decât un creion ieftin, numai 47 la sută din pietoni reacţionau „pozitiv" după ce stătuseră la 30 de centimetri în timpul aşteptării, prin comparaţie cu 80 la sută, în cazul unei distanţe de trei metri. O diferenţă similară deşi mai puţin spectaculoasă s-a înregistrat şi când obiectul „scăpat" a fost un inel cu chei. Se pare că la invadarea spaţiului nostru individual reacţionăm antipatizând pe invadator, ceea ce nu ne prea îndeamnă să-i dăm o mână de ajutor. Totuşi, tendinţa de a reacţiona „ranchiunos" descreşte pe măsura creşterii valorii obiectului lăsat să cadă.

De ce dau oamenii astfel de subtile dar mereu evidente „răspunsuri" la orice violare a spaţiului lor personal? La urma urmei, dacă te fixează cineva insistent sau chiar dacă se aşază lângă tine, aceasta nu înseamnă că descoperi, brusc, că eşti sub o ameninţare reală, şi totuşi te simţi stânjenit, încerci să fugi şi nu-ţi vine deloc să ajuţi pe individul care ţi s-a introdus în teritoriul personal. Una dintre funcţiile acestuia ar putea fi tocmai să menţină orice agresiune la un nivel controlabil. Barierele cu care ne înconjurăm sunt ele invizibile, dar delimitează un fel de zonă de protecţie, de no-man's-land, în care nu riscăm să fim agresaţi sau să ne dedăm noi înşine la agresarea altora.

SIMPATIE ŞI DRAGOSTE

Am observat, toţi, cum oamenii devin nervoşi şi stânjeniţi când cineva, prin comportamentul său non-verbal, ridică nivelul de intimitate – invadarea spaţiului individual este calea cea mai sigură de a produce nervozitate şi stânjeneală. Dar, după cum au subliniat Argyle şi Dean, reacţia de adaptare tipică este de a compensa excesiva apropiere printr-o serie de semnale non-verbale, menite să restabilească echilibrul, coborând nivelul de intimitate.

Miles Patterson s-a declarat de acord că supralicitarea intimităţii printr-unul din aspectele comportamentale poate declanşa reacţia de diminuare a ei, printr-un altul, dar a susţinut că, în cazul unui cuplu îndrăgostit, lucrurile se petrec într-un mod exact opus. Sporirea intimităţii non-verbale de către unul dintre cei doi duce, cu regularitate, la aceeaşi reacţie din partea celuilalt. Cu alte cuvinte, oamenii care se iubesc caută să-şi mărească reciproc intimitatea, iar nu s-o reducă, pe calea compensării, la un echilibru preferat în orice alte situaţii.

Patterson a considerat că teoriile enunţate anterior au nevoie de o anumită dezvoltare. El a susţinut că amplificarea intimităţii non-verbale din partea unui individ din doi produce asupra celuilalt o stimulare fiziologică şi, în asociere cu aceasta, o stare emoţională. Dacă sporirea intimităţii non-verbale duce la reacţii emoţionale negative (de exemplu, la anxietate), atunci cealaltă persoană va reacţiona în mod compensator (reducerea contactului vizual, distanţarea în spaţiu etc). Pe de altă parte, dacă se creează o stare emoţională pozitivă (de exemplu, de iubire), atunci comportamentul de răspuns va fi unul de acelaşi „semn", rezultând un nivel superior de intimitate.

De ce au subliniat Argyle, Dean şi ceilalţi cercetători numai reacţiile emoţionale negative la amplificarea intimităţii, excluzându-le, practic, pe cele agreabile? După opinia lui Patterson, din cauza preocupării majorităţii experimentatorilor pentru stările negative în defavoarea unora ca bucuria şi euforia. Grupurile de câte doi subiecţi puşi sub observaţie au fost formate din oameni care îşi erau cu totul străini unul altuia, mediul în care se desfăşura cercetarea era, de obicei, destul de impersonal (de exemplu, un laborator sau un loc public), iar participanţilor li se impuneau scenarii paroxistice (de exemplu, să stea aproape unul peste altul sau să aibă pe cineva uitându-se fix la ei timp de câteva minute care păreau să nu se mai sfârşească). Nu este surprinzător, aşadar, că în asemenea împrejurări supărătoare, iritante şi generatoare de nelinişte, reacţiile oamenilor denotau disconfort, anxietate şi, ca urmare logică, reducerea intimităţii non-verbale.

Un contrast izbitor: relaţia unei mame cu copilaşul ei, acasă. Psihologul britanic John Bowlby a remarcat că există un raport de directă proporţionalitate: cu cât copilul surâde mai mult mamei, cu atât aceasta vine mai des la pătuţul lui, îi vorbeşte, îi cântă şi-l ia în braţe. Cu atât mai bine dacă la mărirea intimităţii răspundem uneori cu braţele deschise şi nu prin ostilitate sau fugă. Dacă nu ar fi astfel, rasa umană ar fi dispărut deja, cu mult timp în urmă.

CONCLUZII

Cea mai importantă funcţie a sistemului de semnale non-verbale este aceea de a se exprima sentimentele reale pe care le au oamenii. Când aceştia sunt atraşi puternic unul faţă de altul, preferă să stea mai aproape decât cei care se antipatizează. Între indivizi există un nivel de intimitate optim, iar abaterea de la el este resimţită ca neplăcută şi remediată în mod compensator.

Încălcarea spaţiului personal (sau, la fel, refuzul de a intra în spaţiul personal al cuiva) constituie un semnal puternic. Dacă o persoană necunoscută se apropie prea mult, apar simptomele stânjenelii, stresului şi anxietăţii, apoi tentativa de fugă. Dacă nu ştim prea bine de ce există acest spaţiu, cunoaştem totuşi că nu suntem singura specie care are nevoie de el. Importanţa sa se deduce din forţa reacţiilor declanşate de încălcarea lui.

4. PRIMEJDIILE OBEDIENȚEI

Practic, toate societățile își construiesc ierarhii – unii oameni au putere și autoritate asupra celorlalți. În tipul de societate în care trăim noi, de exemplu, părinții, delegații sindicali, directorii de școală sau managerii sunt învestiți, în diverse grade, cu o anumită autoritate. Relația între cei învestiți cu autoritate și subordonații lor tinde însă aproape întotdeauna spre o stare de conflict, după cum se vede și din istoria lui Avraam, căruia Dumnezeu i-a poruncit să-și ucidă fiul, pe Isaac. Dilema lui Avraam era că el îl iubea și pe Dumnezeu, dar își iubea și fiul, iar acum i se cerea să-și trădeze una dintre aceste iubiri. Cât de departe se presupune că trebuie să meargă supunerea față de Dumnezeu?

Un conflict similar apare când, în timp de război, soldaților li se ordonă să deschidă focul asupra unor civili fără apărare, așa cum s-a întâmplat în Vietnam, când lt. Calley a condus masacrul de la My Lai. Singurul argument pe care îl poate invoca ofițerul este că a urmat, la rândul său, un ordin superior.

Așadar, cum rezolvă oamenii aceste situații conflictuale, în care persoane învestite cu autoritate dau dispoziții ce lezează viața și demnitatea umană? Psihologii au studiat acest tip de situație iar concluziile lor ne-au furnizat informații valoroase și surprinzătoare despre firea omenească.

EXPERIMENT-TIP: OBEDIENȚA ÎN FAȚA AUTORITĂȚII

Studiul cel mai important și mai cunoscut despre obediență în fața autorității este cel întreprins la Yale, prin anii '60, de către Stanley Milgram[1, 2]. Impactul rezultatelor sale a fost atât de mare, încât i s-a acordat Premiul pentru socio-psihologie al Asociației americane pentru progres științific.*

Unul dintre numeroasele aspecte fascinante ale lucrării lui Milgram îl constituie faptul că anumite concluzii au uimit și pe autor, și pe colegii de breaslă ai acestuia, ca să nu mai vorbim de marele public. De fapt, Milgram a reușit să evite reproșul adresat în modul cel mai obișnuit studiilor de acest gen, și anume că „descoperirile" nu fac altceva decât să confirme ceea ce ne indică bunul simț. Cine nu este familiarizat cu cercetările lui Milgram se poate întreba câtă obediență față de autoritatea cercetătorului a știut să impună el masei extrem de variate de indivizi cu vârste și profesii foarte diferite între ele, care au luat parte, toți, la experimentele lui.

Imaginați-vă că sosiți la Yale pentru a participa la un experiment legat de studierea memoriei. Intrați într-o cameră, unde vă întâmpină un profesor de biologie cam de treizeci și unu de ani – conducătorul experimentului – cu un aer destul de țeapăn. Cealaltă persoană prezentă în cameră va lua și ea parte la experiment. Este un bărbat rotofei, de vreo patruzeci și șapte de ani, contabil de meserie și cu o clară ascendență irlandeză, un om plăcut și blând.

---

* American Association for the Advancement of Science. (lb. engl, în original)

Experimentatorul vă spune că îl interesează efectele pedepsei asupra procesului de învățare. Se decide, aparent dând cu banul, sau trăgând la sorți, că irlandezul va fi elevul iar dumneavoastră, profesorul. Se trece într-o încăpere alăturată, unde elevul este așezat și legat într-un „șcaun electric", cu un electrod fixat la încheietura mâinii. I se aplică un strat păstos „pentru a se evita băşicarea sau arderea pielii". Vi se spune că electrodul este conectat la un generator aflat în apropiere, prin care se pot administra șocuri electrice. Apoi treceți în a treia cameră, prevăzută cu un generator electric și cu un tablou de comandă cu treizeci de trepte, fiecare purtând câte o etichetă, de la 15 la 450 de volți. Treptele și întrerupătoarele respective sunt grupate câte patru, în ordinea crescătoare a voltajului, și etichetate „șocuri slabe", „șocuri moderate", „șocuri puternice", „șocuri foarte puternice", „șocuri intense", „șocuri extrem de intense" și „Pericol: șocuri severe". Ultimele două trepte (și întrerupătoare) nu poartă decât eticheta „XXX".

Vi se indică să administrați câte un șoc de fiecare dată când elevul dă un răspuns greșit și să treceți apoi la un voltaj superior la greșeala următoare. Vi se spune că, deși șocurile pot fi extrem de dureroase, ele nu provoacă totuși leziuni ireversibile. Vi se și aplică, de probă, un șoc de 45 de volți ca să vi se demonstreze că aparatura funcționează perfect.

Pe măsură ce experimentul – „lecția" – avansează, „elevul" comite o serie de erori și primește șocuri din ce în ce mai intense. După cele de 75, 90 și 105 volți, nu face decât să geamă. La 120 de volți, strigă experimentatorului că descărcarea electrică începe să fie dureroasă. La 150 de volți, începe să țipe: „Hei, dați-mi drumul de aici! Nu mai vreau să merg mai departe! Refuz să mai continuu așa!" La 180 de volți, răcnește: „Nu mai pot suporta durerea!", iar la 270 de volți, reacția va deveni un țipăt lung și chinuit. Mai departe, se aud icnete și urlete de om în agonie, dar și proteste vehemente împotriva continuării experimentului și a ideii de a mai da răspunsuri. Când se ajunge la 300 de volți, capul i se izbește de peretele din spate. Dacă, în acest moment, dumneavoastră, domnule „profesor", declarați că nu mai doriți să continuați experimentul, conducătorul acestuia vă informează foarte calm că sunteți obligat s-o faceți.

Ei bine, cum ați proceda mai departe, în această situație neplăcută? Ce ar face alții? Stanley Milgram a adresat aceste două întrebări unui grup de psihiatri, studenți și alți adulți aparținând clasei de mijloc. Atunci când își anticipau propriul comportament, absolut toți au declarat ferm că și-ar sfida conducătorul de experiment și că ar refuza cu tărie să continue „tortura", fie când s-ar ajunge la 300 de volți, fie, conform răspunsului tipic, cu mult înainte de acest moment. Și, poate pentru că tindem să avem o părere mai bună despre noi înșine decât alții, s-a constatat și tendința de a presupune că „alții" ar șovăi mult mai puțin să prelungească chinul „elevului". De exemplu, psihiatrii de la una dintre cele mai importante facultăți de medicină au prevăzut că 3,73 la sută din subiecți vor continua să se supună conducătorului de experiment și la 300 de volți, și că numai unu dintr-o mie ar merge mai departe, la stadiul șocului de 450 de volți. Majoritatea celor care nu cunosc rezultatele reale ale experimentului ar avea tendința să afirme că doar un psihopat sau un sadic ar administra șocuri de o asemenea intensitate unui subiect speriat și reținut împotriva voinței lui. Dar, în realitate, Milgram a descoperit că 62 la sută din cei plasați exact în aceleași circumstanțe au continuat să se supună indicațiilor coordonatorului experimentului și că au deschis întrerupătorul de 450 de volți. De fapt, cei dispuși să pună în funcțiune voltajul maxim au fost de 500 de ori mai numeroși decât anticipaseră psihiatrii cei eminenți!

Concluziile lui Milgram păreau să indice că oamenii sunt pregătiți să meargă destul de departe cu supunerea în fața autorității. În aparență, aceasta este o descoperire extra-

ordinară și foarte tulburătoare, însă fără prea mare însemnătate în viața de zi cu zi. Totuși merită să ne gândim la modul de a se comporta al multor indivizi la serviciu, în relațiile cu șefii. Adeseori aceștia din urmă afirmă sau comit enormități, iar subordonaților le vine greu să-i contrazică sau să-i corecteze. Dacă vreunul o face, totuși, se simte, de regulă, oarecum jenat sau neliniștit.

Citind relatarea experimentului lui Milgram, vă veți fi pus întrebări, stimați cititori, în legătură cu etica experimentului însuși – ce fel de oameni supun unor șocuri electrice dureroase un semen al lor? Într-adevăr, cercetarea lui Milgram a fost atacată pe terenul eticii, însă nu din cauza efectelor produse în cursul ei asupra „elevului", ci ale celor suferite de „profesori". Elevul era, de fapt, în colaborare cu cercetătorii și nu suporta nici o descărcare electrică. Așa-zisa dare cu banul sau tragere la sorți a rolurilor era trucată, astfel ca blândul și simpaticul contabil să iasă întotdeauna „elev", iar subiecții, „profesori".

Dar efectele experimentului asupra acestora din urmă au fost dramatice. Unul dintre ei, un comis-voiajor de patruzeci și șase de ani, care vindea enciclopedii, a trecut de la râsul nervos, la niște convulsii atât de puternice, încât experimentul a trebuit să fie oprit. După cum remarca un observator, „era un om de afaceri matur și stăpân pe sine. A intrat în laborator zâmbind plin de încredere. După douăzeci de minute, se transformase într-o epavă tremurătoare, care se bâlbâia tot timpul și se apropia rapid de criza de nervi. Se trăgea tot timpul de lobul urechii și își frământa mâinile. La un moment dat, și-a lovit fruntea cu pumnul și a îngăimat: «Doamne sfinte, să ne oprim, nu se mai poate!» Dar, cu toate acestea, a continuat să se supună fiecărei indicații a conducătorului de experiment, până la capăt."

Cazul nu a fost deloc unul excepțional. Mulți subiecți râdeau nervos, transpirau, gemeau, tremurau și-și înfigeau unghiile în palme. Nu este, deci, surprinzător că experimentul a stârnit controverse. Publicul s-a arătat preocupat și șocat de suferința la care au putut fi supuși subiecții. Aveau oare psihologii dreptul de a aduce oameni în starea de „epavă în tremurături și bâlbâieli"? De a afecta iremediabil imaginea despre sine a cuiva prin a-l face să-și dea seama că este capabil să se apropie de crimă numai ca să asculte de glasul autorității? Subiecții au avut încredere în Milgram și au presupus că el se va comporta într-un mod responsabil și prudent; nu s-a abuzat de această încredere atunci când oamenii au fost supuși unei experiențe degradante? În fine, dar nu în ultimul rând, succesul experimentului s-a întemeiat pe înșelăciune – lucrurile nu stăteau, în realitate, așa cum păreau că stau.

Confruntat cu aceste obiecții de natură morală, Milgram s-a justificat printr-o serie de contraargumente raționale. El a arătat că, în finalul experimentului, subiecții erau informați pe larg, spunându-li-se că „victima" nu făcuse decât să joace un rol, că nu primise nici un șoc electric, și explicându-li-se scopul cercetării. Dintre toți participanții, 84 la sută s-au declarat satisfăcuți că luaseră parte la experiment, 15 la sută, că nu erau nici mulțumiți, nici nemulțumiți și doar o singură persoană a afirmat că are o impresie negativă. Chestionați mai departe, s-a constatat că patru cincimi din subiecți erau de părere că ar trebui efectuate mai multe asemenea experimente și 74 la sută au afirmat că au avut de învățat lucruri importante despre ei înșiși. Mulți participanți au declarat că, pe viitor, se vor gândi mai bine la supunerea pe care se presupune că ar datora-o autorității, indiferent prin cine este ea reprezentată.

Milgram a mai susținut că, de fapt, obiecțiile criticilor săi vizau mai puțin corectitudinea metodologiei, cât necruțătoarea imagine a naturii umane care s-a conturat în urma experimentului. Ar mai fi făcut studiul său obiectul unui scandal public dacă participanții ar fi refuzat să se supună la primul semn de disconfort dat de „elev"? Evident, nu.

Li s-a prezentat mai multor persoane o descriere a experimentului lui Milgram. Unora li s-a spus că majoritatea participanților au dovedit obedienţă, iar celorlalţi că majoritatea s-au manifestat neobedient. Concluzia a fost că experimentul este considerat mai supărător şi mai dăunător atunci când oamenii se comportă obedient. Deşi mulţi psihologi sunt preocupaţi de etica unei cercetări care presupune a induce în eroare subiecţii şi susţin că acest lucru este nepermis, un număr mic dintre observatorii străini de profesie au fost de părere că moralitatea experimentului lui Milgram nu are vreo legătură cu faptul că subiecţii sunt sau nu induşi în eroare.

Dar cea mai înspăimântătoare din implicaţiile studiului lui Milgram este concluzia posibilă că jumătate din populaţia Americii de Nord este ori sadică, ori psihopată, ori ambele, ceea ce constituie o absurditate evidentă, indiferent ce ne tot arată ecranul televizorului sau ziarele. De fapt, când s-au întreprins cercetări similare la Roma, München, în Africa de Sud şi Australia, nivelul de obedienţă constatat a fost chiar mai ridicat decât cel găsit de Milgram. Într-adevăr, 85 la sută din subiecţii testaţi la München s-au dovedit total obedienţi.

Din moment ce mai mult de jumătate din populaţia a numeroase ţări este pregătită să administreze şocuri electrice dure semenilor, înseamnă că participanţii obedienţi la cercetările de tipul celei a lui Milgram nu sunt altceva decât oameni obişnuiţi. Cazul lui Adolf Eichmann, judecat şi condamnat pentru că ordonase uciderea multor mii de evrei, capătă o relevanţă în plus. Acuzarea a încercat să-l prezinte pe Eichmann ca pe un monstru sadic, ceea ce nici nu era greu, avându-se în vedere enormitatea crimei. În realitate, însă, faptele lui erau, în multe privinţe, cele ale unui birocrat mărginit, aşezat la biroul său şi care încerca să-şi îndeplinească sarcinile de serviciu în mod cât mai competent.

Să examinăm doar trei dintre cazurile „obişnuite" de subiecţi participanţi la experimentul lui Milgram. Unul este cel al unui asistent social de treizeci şi nouă de ani, numit, după Milgram, Morris Braverman. Era chel, cu o înfăţişare serioasă şi dădea impresia unui tip inteligent şi cu simţ de răspundere. Pe măsură ce şocurile creşteau în intensitate, omul a început să chicotească, apoi să nu-şi mai poată reţine râsul până la a izbucni în hohote, stimulat, pare-se, de ţipetele „victimei". Din când în când, „profesorul" nostru îşi ştergea faţa, într-un efort de a-şi mai ascunde râsul. La urmă, a reuşit, totuşi, să se stăpânească declarând destul de nedumerit: „Reacţiile mele mi s-au părut teribil de ciudate... reacţii de chicotit şi de efort de a-mi înăbuşi râsul. Nu aşa mă comport eu de obicei... Şi asta când trebuia să-i fac rău cuiva. Şi când m-am văzut neajutorat, prins ca în capcană de nişte împrejurări pe care nu le puteam schimba şi nu puteam face nimic. Asta m-a dat gata."

Un alt participant obedient a fost o casnică, pe care Milgram a numit-o doamna Elinor Rosenblum. Doamna Rosenblum se mândrea că absolvise, cu douăzeci de ani în urmă, cursurile Universităţii din Wisconsin. O dată pe săptămână lucra ca voluntară, cu grupe de absolvenţi, şi era foarte activă şi în organizaţia de cercetaşi a fetelor. Făcea mereu aluzie la activităţile şi realizările ei pe tărâm social şi, cu toate că destul de vorbăreaţă, era plăcută. În timpul experimentului, repeta că tremură, dar aceasta nu a împiedicat-o să administreze şi şocul de 450 de volţi. Întrebată asupra celui mai puternic şoc pe care ar fi ea însăşi dispusă să-l suporte, a replicat, plină de indignare: „Cincisprezece volţi, dar, realmente, nu cred că este necesar. Cincisprezece volţi, dacă trebuie, dar nu ţin să încerc. Nu consider că este necesar." Ulterior, ea şi-a descris stările din timpul cât manevrase întrerupătoarele electrice: „De fiecare dată când acţionam un buton, simţeam că mor. Nu mă vedeaţi cum tremuram? Îmi venea să mor când mă gândeam că îi administrez şocurile acelea bietului om." Nici nu i-a trecut prin minte că era, totuşi, dispusă să-l facă să suporte descărcări

electrice de treizeci de ori mai puternice decât cele pe care, după ceva proteste, le-ar fi acceptat ea însăși!

Unul dintre cazurile de obedienţă totală cele mai uimitoare a fost cel al lui Pasqual Gino, un inspector la ape, de patruzeci şi trei de ani, de origine italiană. A dus până la capăt seria de şocuri. Când „elevul" a încetat să mai răspundă, şi-a spus cu voce tare: „Doamne, e mort. Ei, asta-i, hai să-l terminăm!" Şi, pur şi simplu, a mers până la capăt, cu cei 450 de volţi. A fost uşurat când a aflat că „elevul" era în viaţă la sfârşitul experimentului, dar a recunoscut că nu şi-ar fi pus prea multe probleme dacă ar fi murit; în fond, nu făcuse decât ceea ce i se ceruse să facă!

Experimentul lui Milgram a reuşit să creeze o situaţie conflictuală unde anumite forţe împing subiectul la obedienţă, în vreme ce altele îl îndreaptă în sens contrar. Cultura noastră este caracterizată de un accent puternic pus pe obedienţa faţă de autoritate pe motiv că o societate eficientă şi bine organizată nu poate exista decât dacă există o ierarhie stabilită, alcătuită din oameni care dau ordine şi oameni care le execută. Majoritatea tipurilor de societate urmăresc să cultive obedienţa promovând indivizii supuşi, care sunt înălţaţi astfel pe treptele ierarhice superioare. Planul este de două ori izbutit, pentru că individul este recompensat pentru obedienţa sa şi, totodată, stimulat să aspire spre încă o treaptă. În acest fel, sistemul ierarhic este menţinut şi întărit. În cercetarea lui Milgram, conducătorul experimentului reprezenta autoritatea. Această imagine era subliniată de haina deosebită pe care o purta, de faptul că se afla la Yale, de reputaţia sa de expert în problemele comportamentului uman şi de presupusa cunoaştere în detaliu a desfăşurării experimentului. În viaţa curentă, lăsăm responsabilitatea pentru sănătatea noastră în seama medicului, ne adresăm contabilului dacă avem nevoie de un sfat de natură financiară şi aşa mai departe. Suntem siliţi să depindem în mare măsură de opiniile a diferiţi experţi, învestiţi cu autoritatea ştiinţei şi priceperii – exact ceea ce au făcut subiecţii lui Milgram.

Pe de altă parte, „elevul" din experimentul lui Milgram făcea tot posibilul să-şi convingă torţionarul să înceteze cu şocurile. Gemea, îl implora, ţipa, uneori spunea că suferă de inimă. Problema era că subiecţii nu puteau să satisfacă atât pe conducătorul experimentului, cât şi pe „victimă". Acesta era conflictul care provoca tensiunea şi râsul nervos.

Obedienţa s-ar fi putut reduce fie amplificându-se gravitatea stării „elevului", fie diminuându-se autoritatea cercetătorului. Milgram a examinat o serie de patru scenarii în care „elevul" era adus, în mod progresiv, mai aproape, din punct de vedere psihologic, de „profesor" – subiectul care administra şocurile. În situaţia când relaţia era ca şi inexistentă, subiectul nici nu auzea, nici nu vedea ce face „victima", deşi, la un moment dat, ea trebuie să se lovească cu capul de perete. În a doua variantă, (aşa cum este descrisă la începutul capitolului de faţă) victima este auzită, dar nu şi văzută. În a treia variantă, ea se află la doar trei metri şi jumătate de subiect, care o vede şi o aude. A patra variantă este identică, cu excepţia faptului că subiectul trebuie să ţină el însuşi mâna victimei sub electrod pentru şocurile care depăşesc 150 de volţi.

Milgram a constatat că pe măsură ce erau mai aproape de victimă, subiecţii deveneau tot mai preocupaţi de starea sa şi tot mai puţin dispuşi să dea ascultare cercetătorului. Şaizeci şi şase la sută din subiecţi s-au arătat obedienţi în situaţia descrisă în prima variantă, 62 la sută, în condiţiile contactului auditiv, 40 la sută după intervenţia contactului vizual şi 30 la sută în cazul contactului direct. Bineînţeles că este mai uşor să ignori consecinţele acţiunilor proprii dacă ele nu sunt nici vizibile, nici audibile. Cu alte cuvinte, majoritatea oamenilor ar considera mai lesne, din punct de vedere psihologic, să lanseze o bombă de la şase mii de metri şi să omoare, astfel, mii de oameni, decât să ucidă unul singur, înjunghiindu-l cu un cuţit.

Ce se întâmplă când este diminuată influența autorității? Pentru a găsi un răspuns, Milgram a comparat situația în care conducătorul experimentului stătea la numai câteva zeci de centimetri de subiect, cu cea în care, după indicațiile inițiale, psihologul părăsea laboratorul și își dădea ordinele prin telefon. Comparația a dat rezultate dramatice: 65 la sută din subiecți au fost obedienți în prima situație, dar numai 22,5 la sută în a doua. Totuși, dacă psihologul se reîntorcea în laborator (după ce subiectul refuzase să administreze șocurile cele mai puternice atunci când i se ordonase astfel prin telefon), reușea destul de des să-l convingă să continue, reconvertindu-l la supunere. Unii subiecți au găsit o modalitate interesantă și ingenioasă de a minimaliza conflictul: au sabotat experimentul asigurând, la telefon, pe psiholog că măreau șocurile după cum li se indicase, dar continuau, de fapt, să rămână la nivelul de intensitate cel mai scăzut.

În cursul acestor experimente, participanții se simțeau sfâșiați între autoritatea coordonatorului și victimă. Dacă este subliniată suferința victimei sau dacă este diminuată autoritatea cercetătorului, nivelul de obedienţă scade. Dar dacă durerile „îndurate" de victimă nu sunt perceptibile, iar atenția subiectului este astfel concentrată asupra autorității experimentatorului, obedienţa este regulă generală.

Mulți dintre criticii lui Milgram au obiectat că rezultatele spectaculoase obținute de acesta s-au datorat cadrului experimentului, adică sălile de studiu ale Universității Yale. Într-adevăr, numeroși subiecți remarcaseră că tocmai reputația și distincția acestei instituții le-au dat încredere în integritatea testului și a cercetătorului. Se știe că bărbații își încredințează gâtul unei persoane care ține în mână un brici, cu mai multă încredere într-o frizerie decât într-o cizmărie; majoritatea femeilor nu s-ar dezbrăca complet în prezența unui bărbat necunoscut, dar nu au ezitări când este vorba de un ginecolog.

Astfel, Milgram a încercat să descopere câtă importanță are „cadrul", mutându-și echipamentul într-un apartament-birou de trei camere, situat într-un imobil șubred dintr-un cartier sărac. Cercetarea, se anunța, era inițiată de Asociația cercetătorilor din Bridgeport, o firmă particulară care pretindea că întreprinde diverse cercetări pentru industrie. Psihologul a constatat că între elegantele clădiri ale Universității Yale și o construcție destul de dărăpănată este o mare diferență – dar nu chiar atât de mare pe cât se așteptase. Patruzeci și opt la sută din subiecții de la Bridgeport au fost capabili să administreze toate șocurile, în comparație cu obedienţa totală, care la Yale atinsese șaizeci și cinci la sută.

Deloc surprinzător, tocmai comportamentul ieșit din comun al obedienților a fost cel care a atras atenția experților (și nu numai a lor) și a dus la alte noi experimente. Majoritatea cercetătorilor care au călcat pe urmele lui Milgram au descoperit că între o treime și o jumătate din numărul participanților nu se supun – sfidând, adică, autoritatea experimentatorului. Sunt inobedienții diferiți de oamenii obedienți? Cineva și-ar imagina, de exemplu, că bărbații ar ezita mai puțin decât femeile la administrarea șocurilor intense – la urma urmei, ar trebui să fie mai agresivi. Pe de altă parte, femeile au mai puțină tărie și dârzenie decât bărbații, astfel că s-ar supune mai lesne autorității. În realitate, Milgram nu a constatat nici o diferență, în ceea ce privește capacitatea de obedienţă, între bărbați și femei. Ceea ce a descoperit, însă, este că femeile obediente deveneau mult mai nervoase și mai preocupate decât subiecții de sex masculin. Când li s-a indicat să administreze șocuri electrice reale unui cățel, în cadrul unui experiment „de tip Milgram", doar 54 la sută dintre bărbați s-au supus ordinului, dar absolut toate femeile prezente au fost dispuse să dea drumul la curent în bietul trupușor care scheuna și se zvârcolea.

Care este explicația unor descoperiri atât de șocante? Până în acest moment, tot ceea ce putem afirma în mod rezonabil este că sunt necesare multe alte studii și cercetări până ce psihologii să poată prevedea cine urmează să aibă un comportament obedient și cine nu. În mod tipic, totuși, persoanele mai educate sunt mai înclinate spre inobedință, poate pentru că pe ele experimentatorii le intimidează ceva mai puțin. Subiecții care au petrecut un număr de ani în armată se arată mai dispuși la obedință, ceea ce sugerează că efectele disciplinei și deprinderilor însușite durează.

Bunul simț ne spune că oamenii cu personalitate autoritară (Capitolul 25) sunt mai obedienți decât cei care au dispoziții mai liberale. Milgram a cercetat și acest aspect pentru a descoperi că subiecții obedienți manifestă atitudini mult mai autoritare decât cei nesupuși (în cadrul unui test asupra tendințelor fasciste – „scara F")

RENUNȚAREA LA RESPONSABILITATE

Dintre toate problemele suscitate de spectaculoasele cercetări ale lui Milgram, cea mai captivantă este dacă ele se dovedesc relevante în ceea ce privește cumplitele crime de război din secolul nostru. Milgram este de părere că da, și alătură constatărilor sale declarații făcute de către foști membri ai personalului de pază SS din lagărele de concentrare și de către foști angajați ai Gestapo-ului. În acest context, știm că s-au repetat, iar și iar, două teme: cea a dezumanizării victimelor și cea a rolului de subordonați lipsiți de importanță și neputincioși al celor care le-au fost torționari.

Una dintre caracteristicile esențiale ale Germaniei naziste a reprezentat-o deprecierea sistematică a evreilor pe parcursul a peste zece ani, prin intermediul unei vehemente propagande antisemite. Evreilor li s-a luat cetățenia germană și, în cele din urmă, li s-a contestat statutul de ființă omenească. La o scară redusă, mulți dintre subiecții experimentului lui Milgram (cei obedienți) și-au subevaluat victima. Unul din ei și-a justificat comportamentul spunând că „elevul" era „atât de prost și de încăpățânat, încât merita să primească șocurile electrice". Atunci când psihologul le-a cerut subiecților să caracterizeze în cinci cuvinte personalitatea „elevului", cei obedienți i-au găsit mai puține calități și mai multe defecte decât cei neobedienți.

Atitudinea de „biet funcționar neputincios" a fost adoptată și de Adolf Eichmann. La procesul unde se judeca răspunderea pe care a avut-o în exterminarea evreilor, apărarea a susținut ideea că el nu fusese decât o rotiță neînsemnată într-un mecanism și că nu făcuse decât să execute ordinele primite de sus. Responsabilitatea persoanelor este evitată mai ușor dacă cineva aparține unei structuri organizate, unde răspunderile și îndatoririle sunt împărțite pe compartimente și specialități.

Wesley Killam și Leon Mann de la Universitatea din Sydney au comparat obediența a două grupe de subiecți, unul jucând rol de „intermediar" (ordonând altei persoane să administreze șocurile electrice), iar celălalt preluând rolul de „executant" (administrând șocurile în mod direct). Grupul de „intermediari" s-a dovedit de două ori mai obedient decât al doilea grup.

OBEDIENȚA – O EROARE FATALĂ?

Concluziile cercetărilor sale l-au transformat pe Milgram într-un pesimist iremediabil. El scria: „Capacitatea omului de a-și abandona umanitatea pe măsură ce își împletește personalitatea sa unică în structuri instituționale mai largi [...] constituie eroarea fatală pe

care natura a făcut-o cu noi, şi cauza pentru care, pe termen lung, specia noastră are şanse de supravieţuire destul de modeste." Milgram s-a hazardat chiar să afirme că sub dictatul autorităţii, conştiinţa unui individ încetează să mai existe. În asemenea împrejurări, individul intră într-o stare de „agent", văzându-se pe sine doar ca pe un instrument al unei autorităţi.

Este justificat pesimismul lui Milgram? Există câteva motive care ne îndeamnă să spunem că nu. Desigur, analogia dintre situaţia creată experimental de psiholog şi Germania nazistă este pe cât de imprecisă, pe atât de derutantă. Experimentul lui Milgram a fost prezentat subiecţilor într-un fel care să-şi evidenţieze valorile culturale pozitive, ca adâncirea înţelegerii mecanismelor învăţării şi memorării. Prin contrast, ţelurile nazismului german erau, din punct de vedere moral, negative, în ciuda tentativelor de a le înfăţişa altfel – purificarea rasei ariene şi crearea unei civilizaţii superioare. O altă diferenţă este că subiecţii lui Milgram nu erau obedienţi decât atâta timp cât experimentatorul stătea cu ochii pe ei, pe câtă vreme, în Germania nazistă, supravegherea strictă nu era necesară.

Concluzia lui Milgram, după care, sub dictatul unei figuri autoritare, oamenii se supun, anulându-şi sau uitându-şi propria conştiinţă, are o anumită valabilitate în privinţa ofiţerilor nazişti din lagărele de concentrare, dar nici una când este vorba despre majoritatea subiecţilor săi. Ar fi fost, într-adevăr, deprimant să se constate că aceştia fluierau veseli şi relaxaţi în timp ce administrau şocurile electrice. Tensiunea nervoasă vizibilă şi stânjeneala majorităţii celor obedienţi au demonstrat clar că oamenii nu pierduseră din vedere aspectele morale. Concluzia lor se manifesta şi prin faptul că evitau să întâlnească privirea „elevului", ceea ce este departe de a sugera savurarea unei satisfacţii sadice.

O altă constatare de natură să ne încurajeze optimismul s-a conturat atunci când Milgram a introdus doi falşi subiecţi împreună cu fiecare subiect autentic, toţi jucând rolul profesorului. Când cei doi falşi subiecţi au abandonat experimentul la jumătatea lui, 90 la sută din subiecţii autentici le-au urmat exemplul, nemaisupunându-se ordinelor experimentatorului. Dacă în Germania nazistă existau mulţi care să dezaprobe ceea ce se întâmpla, subiecţii lui Milgram nu aveau nici cea mai vagă idee dacă alţi oameni le-ar aproba sau nu hotărârea de a nu se supune; singurul lucru pe care îl ştiau era că psihologul conducător al experimentului ar dezaproba-o. Într-un sens, Milgram a complicat jocul lipsindu-i pe subiecţii săi de orice suport moral care i-ar fi putut încuraja să devină neobedienţi.

RĂSTĂLMĂCIREA COMPORTAMENTULUI

Să ne întoarcem, în fine, la supărătoarea întrebare: de ce observatorii din afară s-au simţit tentaţi să supraestimeze nivelul de neobedienţă care s-ar fi manifestat în experimentul lui Milgram. Stephen West şi colaboratorii săi au sugerat un răspuns posibil interesant. Ei au susţinut că „actorii" (toţi cei implicaţi activ) şi observatorii din afară au adeseori două moduri diferite de a percepe cauzele unui comportament, în orice situaţie dată. Atenţia „actorilor" este concentrată asupra mediului de unde îşi pot culege informaţia care să le ghideze acţiunea, în timp ce atenţia observatorilor se îndreaptă numai spre „actori" şi comportamentul acestora. În consecinţă, actorul tinde să atribuie cauzele acţiunilor sale mediului, iar observatorul, să atribuie cauzele comportamentului actorului, caracteristicilor personalităţii acestuia. De exemplu, când întrebăm mai multe persoane ce cred despre o alta care a jefuit o bancă, răspunsul cel mai probabil va fi că hoţul este o fiinţă

dubioasă și cu un caracter cu totul oribil. Dacă îl chestionăm chiar pe jefuitor, el ar răspunde, cu siguranță, că a primit „un pont" de la cineva că banca nu era prea greu de jefuit sau că avea mare nevoie de bani.

Conform analizei lui West, observatorii au subestimat obediența subiecților lui Milgram pentru că nu au luat în calcul autoritatea experimentatorului. Și-au pus întrebarea: ce fel de oameni ar fi obedienți, și au tras concluzia că aceia nu pot fi decât sadici – deci, numai niște sadici ar duce experimentul până la capăt.

Pentru a-și demonstra teoria, West a convins câteva persoane să ia parte la o spargere dată la o firmă de publicitate. Misiunea lor era să acționeze ca observatori dinăuntru și să înregistreze pe microfilme fișierul firmei. Cei care au fost de acord să participe au făcut-o pentru banii promiși și datorită planului de acțiune care era, după toate aparențele, fără fisură. Observatorii dinafară, pe de altă parte, i-au judecat după ceea ce credeau că ar fi caracterul lor, descriindu-i ca îndrăzneți, nu prea deștepți, săraci, nesiguri din punct de vedere social și financiar, nefericiți, nedemni de încredere, simpluți și impulsivi. Nu mă îndoiesc că și cititorii au început să se gândească la o serie de adjective nu tocmai măgulitoare pentru a caracteriza pe psihologii care se dedau la experimente ca cel de a convinge o mână de studenți să-și facă debutul în spionajul industrial!

CONCLUZII

Atunci când o autoritate le ordonă să comită acte imorale, oamenii se simt sfâșiați de conflicte interioare extrem de puternice, care pot provoca tensiuni aproape insuportabile. Comportamentul obedient apare mai probabil atunci când individul este mai apropiat de persoana care reprezintă autoritatea decât de victimă; neobediența apare cu o probabilitate mai mare dacă individul are vreo modalitate de a cunoaște suferințele victimei. Cercetarea lui Milgram ridică o serie de probleme de natură morală, atât din punctul de vedere al experimentatorului, cât și din cel al subiectului. Se poate face o comparație interesantă între descoperirile experimentale ale lui Milgram și ale celorlalți psihologi, pe de o parte, și groaznicele realități din Germania nazistă, pe de altă parte, dar analogia nu trebuie împinsă prea departe.

5. EXPERIMENTUL FALSEI ÎNCHISORI

Unul dintre experimentele cele mai celebre din toată istoria psihologiei – prin ceea ce a părut să dezvăluie în legătură cu natura umană și prin felul cum a fost organizat – l-a reprezentat încercarea de a analiza motivele pentru care condiția de deținut într-o închisoare constituie o experiență atât de degradantă. În mod clar, sistemul penitenciar occidental are o mulțime de deficiențe. Dovadă că în închisorile britanice și americane revoltele au o incidență alarmantă.

Este bine că se pune problema reformării sistemului, dar începutul trebuie să-l reprezinte identificarea corectă a problemelor. Se cer avute în vedere cel puțin trei aspecte majore: gardienii, deținuții înșiși și structura organizatorică, împreună cu ambientul concret al închisorii. Să fie vinovați gardienii pentru permanentele tulburări? Știm că cei care se hotărăsc să-și aleagă o astfel de meserie sunt adesea oameni cu oarecare înclinații spre agresivitate și sadism. O a doua explicație este că deținuții, fiind în mod natural persoane subversive și antisociale, tind să creeze un climat nesănătos, indiferent în ce context existențial trăiesc. A treia posibilitate este că închisoarea însăși, clădirea, celulele, lipsa de intimitate și rigiditatea structurii de putere poartă vina principală.

Fiecare dintre acești factori și toți laolaltă pot provoca neliniște și crea tulburări, dar contribuția lor exactă este greu de dovedit. Cum ar putea ajuta psihologii la înțelegerea problemelor cu care se confruntă sistemul penitenciar? Ideea ingenioasă a unui experiment menit să exploreze situația i-a aparținut lui Philip Zimbardo[1], de la Universitatea Stanford. Mulți critici i-au reproșat că a întrecut măsura, dar, înainte de începutul experimentului, nimeni nu ar fi putut prevedea desfășurarea evenimentelor. Experimentul Zimbardo este unul dintre cele mai faimoase – unii ar adăuga și „unul dintre cele mai infamante" – din analele psihologiei.

EXPERIMENT-TIP: FALSA ÎNCHISOARE

Philip Zimbardo și colaboratorii săi de la Universitatea Stanford, Craig Haney, Curt Banks și David Jaffe, erau interesați să determine cauzele dezumanizării caracteristice închisorilor. Ce-ar fi, și-au spus ei, dacă membri obișnuiți ai societății ar putea fi convinși să joace rolurile de gardieni și deținuți într-o închisoare-replică, unde să fie reprodus climatul și viața cotidiană ale unei închisori adevărate? Dacă închisoarea-replică nu ar da naștere ostilității și alienării tipice uneia reale, aceasta ar sugera concluzia că trăsăturile de caracter ale gardienilor și deținuților sunt elementele responsabile pentru toate problemele existente în sistemul penitenciar. Pe de altă parte, dacă în închisoarea fictivă comportamentul seamănă cu cel din închisoarea adevărată, s-ar putea conchide că vina deficiențelor o poartă ambientul concret.

Experimentul a început pe 14 august 1971, la Palo Alto, în California. Liniștea unei dimineți de duminică a fost sfâșiată de stridența sirenelor de la mașinile poliției. Echipajele

forţelor de ordine străbăteau oraşul în lung şi în lat, în căutarea studenţilor subiecţi, care erau „ridicaţi" de pe la casele lor, în ceea ce semăna cu o vastă operaţiune-surpriză de „arestare în masă".

Toţi „suspecţii" au fost acuzaţi de câte o infracţiune gravă, li s-au enunţat drepturile constituţionale, au fost întorşi cu faţa spre maşina poliţiei, cu mâinile ridicate şi picioarele depărtate, percheziţionaţi corporal şi apoi tuturor li s-au pus cătuşele, după care au fost urcaţi în maşinile poliţiei, pe locurile din spate, şi duşi la secţii. Întreaga operaţiune s-a desfăşurat atât de realist – cu concursul Departamentului Poliţiei din Palo Alto – încât mama unuia dintre „voluntarii" de 18 ani, arestat pentru furt cu violenţă, a spus, alarmată: „Ştiam că fiul meu făcuse ceva rău."

La sosirea în secţia de poliţie, fiecărui suspect i s-au luat amprentele şi i s-au făcut celelalte forme de identificare pentru dosarul personal şi pentru fişierele centralizate, apoi toţi au fost conduşi în arest. Mai târziu, în cursul aceleiaşi zile, au fost legaţi la ochi şi transportaţi la „închisoarea locală", unde au fost dezbrăcaţi la piele, examinaţi sumar şi despăduchiaţi, apoi fiecăruia i s-au pus în braţe efectele, cazarmamentul şi celelalte obiecte pe care închisoarea le împrumută deţinutului. Uniforma consta dintr-o salopetă largă pe care era imprimat numărul de identificare, pe piept şi pe spate, fără lenjerie de corp; li s-a mai dat câte un lanţ subţire fixat de o gleznă, sandale de cauciuc şi câte o bonetă făcută dintr-un ciorap de nailon.

Directorul închisorii a adunat deţinuţii şi le-a expus vreo şaisprezece reguli de bază ale conduitei în închisoare, începând prin a-i informa că „Deţinuţii trebuie să se adreseze gardienilor cu formula «Domnule ofiţer corecţional»" şi încheind cu: „Nesupunerea la regulile sus-menţionate atrage după sine sancţiuni."

„Gardienilor" li se spusese dinainte că sarcina lor este de „a menţine acel grad rezonabil de ordine care să asigure funcţionarea eficientă a închisorii". Nu li s-au mai dat alte indicaţii legate de modul cum trebuie să se comporte, în afara celei că le era interzis să recurgă la violenţa fizică. Uniforma îi deosebea clar de deţinuţi şi consta în pantaloni şi cămăşi kaki obişnuite, câte un fluier, un baston ca cel al poliţiştilor şi o pereche de ochelari de soare cu lentile reflectorizante.

„Gardienii" şi „deţinuţii" fuseseră selectaţi dintr-un total de şaptezeci şi cinci de voluntari care au răspuns la un anunţ dat la mica publicitate prin care se solicitau voluntari de sex masculin pentru a participa la un studiu de psihologie referitor la „viaţa în închisoare", contra sumei de cincisprezece dolari pe zi, timp de două săptămâni. Cei zece „deţinuţi" şi unsprezece „gardieni" care au luat parte efectivă la experiment se numărau printre voluntarii cei mai sănătoşi (fizic şi psihic), mai maturi şi mai puţin înclinaţi spre manifestări antisociale. De fapt, majoritatea o formau studenţi proveniţi din clasa de mijloc.

Deţinuţii şi gardienii urmau să petreacă două săptămâni între zidurile „Închisorii locale din Stanford", care se afla, în realitate, la subsolul clădirii adăpostind facultatea de psihologie a Universităţii Stanford. Această închisoare-replică a fost concepută ca una cât mai neplăcută cu putinţă. Cele trei celule erau mici (2,70 pe 1,80 metri) şi în fiecare se găseau câte trei deţinuţi. Ca într-o închisoare adevărată, la ferestre erau gratii şi, pe lângă gardieni, mai existau un director al închisorii, un superintendent (Zimbardo), o comisie pentru eliberarea condiţionată şi un comitet în faţa căruia se puteau expune revendicările şi reclamaţiile. Toţi participanţii au căzut de acord să se supună experimentului, în ciuda faptului că li se spusese că „deţinuţii" vor fi realmente supravegheaţi, poate chiar hărţuiţi, şi că unele dintre drepturile lor ar putea fi suspendate.

Ceea ce s-a întâmplat în închisoarea fictivă a fost atât de neplăcut şi ar fi putut deveni atât de periculos, încât experimentul a trebuit oprit după şase zile. Violenţele şi rebeliunea s-au declanşat la mai puţin de două zile de la începerea studiului. Deţinuţii şi-au rupt uniformele şi numerele de identificare, ţipând la gardieni şi înjurîindu-i, apoi s-au baricadat în celule. Gardienii au pus capăt rebeliunii cu violenţă, folosindu-se de stingătoarele de incendiu, au transformat „drepturile" deţinuţilor în „privilegii" care puteau fi acordate în funcţie de conduita lor şi au încercat să semene discordie între aceştia, întorcându-i pe unii împotriva altora şi hărţuindu-i în mod sistematic. Unul dintre deţinuţi a manifestat tulburări emoţionale atât de grave (gândire dezorganizată, crize necontrolabile de plâns şi de ţipăt) încât a fost eliberat după numai o zi.

În a treia zi a experimentului, în „închisoare" s-a răspândit zvonul despre un plan de evadare în masă. Această situaţie i-a determinat pe superintendent şi pe gardieni să treacă la diferite măsuri represiv-preventive. În ziua a patra, alţi doi deţinuţi au manifestat simptome grave de tulburări emoţionale şi au fost puşi în libertate; unui al treilea i-a apărut, ca exemplu de somatizare, o erupţie pe întreg corpul şi a fost, şi el, eliberat. Pe măsura trecerii timpului, unii dintre gardieni începeau să dea semne de mare satisfacţie exercitându-şi puterea şi comportându-se cu sadism. O observaţie deosebit de interesantă: folosirea forţei, a hărţuielii şi agresiunii din partea gardienilor se extindea şi sporea cu fiecare zi, în ciuda faptului că rezistenţa deţinuţilor scăzuse până la a dispărea total. Cu timpul, gardienii ţineau să-şi facă simţită puterea şi în mod indirect, lovindu-şi bastoanele de cauciuc de palmă sau de mobile, plimbându-se fuduli sau adoptând poze extravagante. Pe de altă parte, deţinuţii începuseră să umble bălăbănindu-se neglijent şi cu ochii în pământ.

Ceea ce, aparent, a dus la oprirea experimentului a fost un comentariu al Christinei Maslach, logodnica lui Zimbardo. Ea a coborât în „închisoare" ca să ia parte la discuţiile cu deţinuţii. Acolo, i-a văzut aşteptând la coadă, legaţi la ochi şi supravegheaţi de gardieni, în faţa toaletei. A izbucnit în lacrimi şi a exclamat: „Dar e îngrozitor ce le faceţi băieţilor ăstora!" Bineînţeles, aceste cuvinte au înmuiat inima lui Philip Zimbardo, iar experimentul a încetat, în mod oficial, de a doua zi.

Poate că relatările cele mai vii ale acestei experienţe dezumanizante sunt însemnările zilnice ale participanţilor direct implicaţi. Înainte de începerea experimentului, unul din gardieni notase în jurnalul său că, pacifist cum era, nu-şi putea închipui că ar maltrata sau agresa vreo altă fiinţă vie. În a treia zi, aceeaşi persoană părea să-şi savureze puterea de a manipula oamenii. Înainte ca deţinuţii să primească vizite, el îi avertiza să nu plângă, fiindcă, în caz contrar, dreptul de a fi vizitaţi le va fi retras, în mod abuziv. Ceea ce îi plăcea, a declarat el, era să aibă un control aproape complet asupra a tot ceea ce se spunea sau se făcea.

În ziua a cincea, au apărut probleme din cauză că un deţinut nou-venit a refuzat mâncarea – un cârnat. Consemnarea din jurnalul gardianului arată astfel: „L-am aruncat în Gaură, ordonându-i să ţină câte un cârnat în fiecare mână. [...] Am hotărât să acţionăm asupra solidarităţii dintre deţinuţi, spunându-i celui mai nou că vor fi toţi pedepsiţi cu suspendarea vizitelor dacă nu-şi mănâncă cina. [...] Mi-am făcut rondul şi am lovit cu bastonul de cauciuc în uşa Găurii. [...] Sunt foarte supărat pe acest deţinut pentru că îi neliniştеşte şi le face necazuri celorlalţi. Am hotărât să-l hrănesc cu forţa, dar el nu vrea să mănânce. Am lăsat mâncarea să i se scurgă pe faţă. [...] Simt ură pentru mine însumi din cauză că l-am silit să mănânce, dar simt şi mai multă ură pentru el, fiincă refuză s-o facă."

După cum este lesne de remarcat, gardienii au devenit din ce în ce mai agresivi şi mai brutali, ignorând indicaţia iniţială de a nu utiliza forţa fizică. Totuşi Zimbardo şi colegii săi au constatat diferenţe de comportament între gardieni, din care doar o treime, credeau ei, manifestau atitudini constant ostile şi degradante ce ar fi putut fi calificate drept sadice.

Pe de altă parte, deţinuţii deveneau din ce în ce mai pasivi şi, pe zi ce trecea, mai căzuţi în deprimare şi neputinţă. Motivul era, poate, conştiinţa faptului că nu puteau face nimic ca să-şi îmbunătăţească situaţia sau să controleze evenimentele. De ce, atunci, vorba proverbului, să se mai dea cu capul de pereţi?

Cu tot sfârşitul său prematur, experimentul lui Zimbardo a demonstrat că situaţiile de criză, urâte şi brutale, atât de frecvente în închisori, puteau surveni chiar între cetăţeni corecţi, care nu făceau altceva decât să joace rolurile de deţinuţi şi de gardieni. Fenomenele de dezumanizare apărute în experimentul de la Stanford nu pot fi atribuite „personalităţilor deviante" ale participanţilor. Explicaţia cea mai firească este că ambientul din penitenciar constituie cauza esenţială a comportamentului subiecţilor. După cum a afirmat Zimbardo însuşi, cercetarea sa a relevat „influenţa hotărâtoare a forţelor sociale şi instituţionale, care pot determina oameni de calitate să comită fapte reprobabile".

Cât de mare era asemănarea dintre închisoarea-replică şi una adevărată? Opiniile celor cu experienţă directă în materie sunt destul de împărţite. Deţinuţii din secţia de maximă securitate a Penitenciarului statului Rhode Island au declarat că au recunoscut tipul de reacţie al aşa-zişilor deţinuţi de la Stanford ca fiind corespunzător stării de confuzie emoţională şi de hipersensibilitate a multora din cei aflaţi la prima încarcerare. Remarca unui fost deţinut a aruncat o oarecare lumină şi asupra pasivităţii falşilor deţinuţi: „Singurul fel în care poţi să rezişti în faţa şefilor [din închisorile texane] este să te retragi în tine însuţi, atât din punct de vedere fizic, cât şi mental – literalmente, te faci cât mai mic posibil. Altfel te dezumanizează. Ei nu vor să le creezi probleme în închisoare."

CE SPUN CRITICII?

Intervievat la televiziune, directorul adjunct al închisorii din San Quentin, după cum era de aşteptat, a fost destul de sceptic în legătură cu experimentul lui Zimbardo. Întrebat dacă îl consideră revelator pentru sistemul penitenciar, el l-a declarat nul, părtinitor şi nesănătos din punct de vedere al metodologiei, dar judecata sa se întemeia pe un scurt articol apărut în presa scrisă. Ca urmare, lui Zimbardo i s-a retras dreptul de a vizita oricare din închisorile californiene. Fără a fi excesiv de cinici, ni se impune totuşi concluzia că dacă autorităţile (superintendentul Departamentului corecţional) s-au speriat, înseamnă că psihologul avea dreptate.

Atacul cel mai serios a venit însă din partea psihologilor bostonieni Ali Banuazizi şi Siamak Mohavedi, care au obiectat că participanţii la experimentul de la Universitatea Stanford nu s-au aflat într-o situaţie socială echivalentă, din punct de vedere funcţional, cu cea dintr-o închisoare reală. Tot ceea ce li s-a cerut să facă a fost să joace rolurile de deţinuţi şi de gardieni şi, întrucât aveau nişte stereotipuri destul de clare despre comportamentul din penitenciare, s-au angajat în mod conştient în imitarea acestora. În acest context, este interesant de remarcat că majoritatea gardienilor, chestionaţi asupra comportamentului lor agresiv, au răspuns că, de fapt, ei „îşi jucau rolul" de gardieni duri.

Banuazizi şi Mohavedi au examinat atent unele din aceste idei supunând unui număr de persoane chestionare unde li se descria Experimentul închisorii din Stanford, urmat de o serie de întrebări. Optzeci şi unu la sută din cei chestionaţi au ghicit destul de corect scopul

experimentului, unul dintre răspunsuri, de exemplu, specificând clar: „El [psihologul] crede că în închisori oamenii sunt rău trataţi, persecutaţi şi umiliţi."

Marea majoritate a celor chestionaţi (90 la sută) au prezis că subiecţii-gardieni vor manifesta tendinţa de a deveni opresivi, ostili şi agresivi. Un consens atât de larg denotă existenţa unui stereotip privind comportamentul paznicilor şi gardienilor din închisori. Nu s-a înregistrat aceeaşi cvasi-unanimitate în chestiunea reacţiilor probabile ale subiecţilor-deţinuţi. Circa 30 la sută din persoanele intervievate au pronosticat revolta şi sfidarea, altele 30 la sută au anticipat docilitatea şi pasivitatea iar restul au ghicit că se va oscila între primele două variante.

Aşadar, toate aceste date ne sugerează că subiecţii-gardieni au acţionat conform stereotipului cultural de agresivitate şi conduită dezagrabilă, fără a se implica în mod real în ceea ce făceau. Totuşi, rămâne mai puţin clar dacă, în capul subiecţilor-deţinuţi, problema comportamentului poate fi explicată prin aceleaşi argumente ale stereotipului cultural, pentru că acesta, practic, nu există.

Este, desigur, adevărat că tiparele comportamentale cărora li s-au conformat „actorii" experimentului reflectă lucruri diferite, inclusiv ceea ce subiectul ar dori să facă, ceea ce consideră acceptabil din punct de vedere social şi ceea ce crede că experimentatorii ar dori de la el. În acest context, Banuazizi şi Mohavedi aveau dreptate să-l critice pe Zimbardo pentru afirmaţia că rezultatele cercetării sale vor putea fi interpretate simplu şi limpede. Însă propria lor explicaţie dată aceloraşi rezultate nu se dovedeşte nici ea cu totul adecvată. Să fi fost pasivitatea, deprimarea, neajutorarea şi chiar manifestarea disfuncţionalităţii psihologice a deţinuţilor o simplă etalare de măiestrie actoricească destinată să facă pe placul experimentatorului? Chiar dacă tulburările emoţionale se pot simula, erupţiile psihosomatice, probabil, nu.

Dovada cea mai puternică împotriva tezei „intrării în rol" a subiecţilor, pe baza stereotipurilor culturale, o constituie faptul că manifestările paroxistice ale ambelor categorii de roluri au apărut mai ales spre sfârşitul experimentului. Dacă Banuazizi şi Mohavedi nu se înşelau, atunci de ce acest comportament inspirat din stereotipuri nu s-a făcut simţit de la început? Mai mult, abuzurile fizice şi hărţuielile au mers, după toate aparenţele, mult mai departe decât ar fi fost de aşteptat de la nişte simple gesturi imitative. În plus, dacă oamenii „joacă" în prezenţa unui public, Zimbardo a constatat că excesele de agresivitate ale gardienilor aveau loc tocmai când aceştia se aflau singuri cu deţinuţii şi departe de aparatura de înregistrare.

O cercetare scrupuloasă a datelor adunate de Zimbardo confirmă prezenţa unei doze de „actorie" la începutul experimentului, orientată după aşteptările stereotipe ale rolurilor, în scopul de construire a „personajelor". Dar oare nu ne spune nimic faptul că paznicii şi gardienii adevăraţi procedează absolut identic la începutul meseriei lor? Şi ei îşi fac ucenicia tot jucând rolul din care nu vor mai ieşi. Pe măsură ce experimentul avansa, participanţii deveniseră din ce în ce mai captivaţi, mai absorbiţi de personajele pe care le reprezentau, în mod clar, fără să-şi dea prea bine seama de ceea ce fac.

Ceea ce a îngrijorat în Experimentul închisorii din Stanford a fost aspectul moral: se poate considera ca acceptabil să îi supui pe subiecţi la o asemenea degradare şi ostilitate? Poate un experiment să justifice starea în care au ajuns cei patru voluntari care au trebuit eliberaţi din cauza „depresiei psihice de maximă gravitate, gândirii dezorganizate şi a crizelor necontrolate de plâns sau de furie"? Fusese cu adevărat rezonabil din partea lui Zimbardo să asiste pasiv când gardienii i-au silit pe deţinuţi să cureţe latrinele cu mâinile

goale, când i-au stropit cu extinctoarele şi i-au pus să facă flotări, uneori cu câte unul din ei stând în picioare pe spatele lor?

Profesorul Harrris Savin de la Universitatea statului Pennsylvania, de exemplu, a descris închisoarea-replică drept un „infern" şi l-a comparat pe Zimbardo cu vânzătorii de maşini vechi şi cu alţii de aceeaşi teapă „pe care rolurile îi îndeamnă să devină oricât de insuportabili le permite legea". Concluzia sa a fost următoarea: „Profesorii care, de dragul propriilor lor interese ştiinţifice şi de carieră personală, induc în eroare, umilesc şi lezează în orice alt mod pe studenţii lor, pervertesc atmosfera de încredere reciprocă şi de onestitate intelectuală fără de care, aşa cum ne place să repetăm celor ce ţin să se amestece în treburile noastre, nici procesul educativ, nici cercetarea independentă nu sunt posibile."

APĂRAREA LUI ZIMBARDO

În chip de răspuns, Zimbardo a susţinut că cercetarea psihologică se justifică din punct de vedere moral dacă rezultatele ei – noi elemente de cunoaştere, de exemplu – depăşesc pierderile. El a mai explicat că „pierderile" suferite de participanţi nu s-au extins peste durata experimentului; de acest lucru s-a asigurat trimiţând fiecărui participant câte un chestionar, câteva săptămâni, apoi câteva luni după experiment şi, în fine, în fiecare an. S-a încercat să se reducă posibilele efecte negative şi prin şedinţe zilnice de „dezintoxicare", în cursul cărora conflictele morale ridicate de experiment erau scoase la lumină şi lămurite.

Zimbardo a recunoscut că subiecţii au trecut prin stări de suferinţă serioase, dar a arătat că ei se angajaseră în scris, toţi, să suporte eventualele încălcări ale intimităţii şi drepturilor lor civile ca şi posibile hărţuieli. El a mai afirmat că dacă psihologii nu sunt satisfăcuţi de munca sa, se puteau adresa cu o reclamaţie la Comitetul pentru etică al Asociaţiei psihologilor americani. De fapt, comitetului nu i-a parvenit decât o singură asemenea plângere, formulată la doi ani după experiment şi semnată de către Zimbardo însuşi!

Privind partea pozitivă, majoritatea participanţilor au admis că au aflat multe lucruri importante despre ei înşişi. Unii din ei şi-au consacrat voluntar o parte din vacanţa de vară lucrând în închisorile din oraş şi aproape toţi au devenit susţinători ai reformei sistemului penitenciar. O altă urmare pozitivă a experimentului a constituit-o influenţa exercitată asupra marelui public. De exemplu, un grup cetăţenesc s-a folosit de rezultatele astfel obţinute pentru a-şi argumenta în faţa legii refuzul de a accepta să se construiască o mare închisoare în comitatul Contra Costa, din California, în locul căreia s-a preferat o investiţie mai mică, de interes local.

Poziţia adoptată de Zimbardo în privinţa aspectului moral al experimentului său este una pragmatică, tip „scopul scuză mijloacele", conform căreia cercetarea este evaluată în funcţie de beneficii şi costuri, punct de vedere care coincide cu cel al majorităţii psihologilor şi pe care Comitetul pentru standarde etice în cercetarea psihologică de pe lângă Asociaţia psihologilor americani l-a exprimat în termenii următori: „Problema etică este, dintotdeauna, dacă există vreun efect negativ asupra demnităţii şi stării generale a participanţilor pe care importanţa cercetării să nu-l justifice." Dar chiar şi aşa, tot mai există dificultăţi.

În primul rând, este în ordine să se justifice cercetarea pe baza unor posibile beneficii şi costuri, dar nu întotdeauna putem anticipa consecinţele – ele devin clare abia după încheierea experimentului. Zimbardo susţine că, în cazul experimentului său cu închisoarea, costurile ridicate în sensul degradării umane şi al violenţei fizice l-au luat pe nepregătite chiar şi pe el. Cu toate acestea, înainte mai avusese loc o versiune redusă a aceluiaşi

experiment, tot sub supravegherea sa, la aceeaşi universitate, în mare cu aceleaşi rezultate alarmante.

În al doilea rând, evaluarea beneficiilor şi costurilor este o chestiune destul de subiectivă. Mulţi oameni nu ar fi deloc de acord cu Zimbardo, obiectând că suferinţa participanţilor nu poate fi justificată prin valoarea informaţiilor culese pe această cale.

Immanuel Kant şi alţi filosofi au afirmat că scopurile nu pot scuza mijloacele. La principiile morale nu ar trebui să se admită excepţii, indiferent de consecinţe. Dar respectarea rigidă a acestor postulate poate da naştere, ea însăşi, la urmări extrem de nefericite. Dacă un nebun înarmat te întreabă unde îţi este mama, fiindcă o caută ca s-o împuşte, i-ai da, oare, un răspuns cinstit, doar pe principiul că trebuie să spui numai adevărul? Natura inflexibilă şi nerealistă a unor astfel de principii morale le reduce simţitor din atractivitate şi din aplicabilitate.

IMPLICAŢIILE EXPERIMENTULUI ÎN REFORMAREA SISTEMULUI PENITENCIAR

În ciuda criticilor, Experimentul închisorii din Stanford a adus rezultate şocante, care dau mult de gândit. Ce anume din structura organizatorică a închisorilor produce asemenea efecte nefericite asupra moralului şi a comportamentului deţinuţilor? Zimbardo a arătat că unul din factorii importanţi este acela că închisorile sunt concepute astfel încât să amplifice dizolvarea în anonimat. Toţi deţinuţii poartă aceeaşi uniformă, au aceeaşi tunsoare reglementară, mănâncă toţi la fel, din aceleaşi farfurii şi la aceleaşi ore. Nici nu se poate ca simţul identităţii fiecăruia să nu fie agresat.

Totuşi, Zimbardo a identificat factorul determinant ca fiind structura de putere din închisoare: „Puterea constituie variabila cea mai importantă în psihologia socială – şi cea mai neglijată [...]. Marea descoperire a behaviorismului american, după care reacţiile accentuate îşi sporesc frecvenţa, nu reprezintă decât o precizare de natură tehnică anexată ideii majore asupra supravegherii supraveghetorilor."

În sistemul penitenciar, supraveghetorii şi gardienii sunt cei care exercită puterea. Deţinuţilor li se cere să se conformeze tuturor regulilor, deşi nu sunt răsplătiţi pentru obedienţa arătată. Dacă, însă, ei nu se supun, acest lucru este remarcat şi sancţionat. Prin urmare, tot ceea ce poate spera un deţinut este ca cei care îl păzesc să se comporte în mod previzibil, ca astfel să se comporte şi el, în aşa fel încât să evite pedepsele. Când deţinuţilor adevăraţi li se pune întrebarea: „Cum ar trebui să fie un bun gardian?", cei mai mulţi răspund că preferă pe acei gardieni care „se ţin de regulamente" şi nu fac excepţii.

Faptul că cei încarceraţi sunt în imposibilitatea relativă de a-şi controla ambientul sau de a obţine recompense pentru un anumit comportament, poate fi de o importanţă crucială. Cercetarea de laborator a demonstrat că asemenea circumstanţe produc o stare de apatie numită „neajutorare conştientă", care are multe în comun cu pasivitatea şi absenţa reacţiilor constatate la subiecţii-deţinuţi ai lui Zimbardo. Poate că deţinuţii s-ar împăca mai uşor cu soarta lor dacă ar fi recompensaţi pentru conformarea la regulamentele închisorii decât dacă sunt pedepsiţi pentru abaterea de la ele. O asemenea abordare a problemei a fost adoptată cu oarecare succes în sistemul punctajelor prezentat în Capitolul 25.

CONCLUZII

Philip Zimbardo a organizat o închisoare fictivă în scopul de a cerceta neajunsurile sistemului penitenciar. A descoperit astfel că cetăţenii responsabili cărora li se ceruse să joace roluri de gardieni s-au comportat într-un mod degradant şi dezumanizant cu ceilalţi cetăţeni responsabili, care jucau rolurile deţinuţilor. Aceasta demonstrează că ambientul şi structurile de putere din închisori sunt factorii declanşatori ai ororilor care se petrec în penitenciare şi nu în primul rând firea sadică a corpului de supraveghetori sau natura antisocială a delincvenţilor închişi. În mod concret, structurile de putere din închisori pretind gardienilor să-şi pedepsească deţinuţii pentru abateri de la reguli iar aceştia nu au nici o posibilitate de a-şi exercita un oarecare control asupra ambientului. Totuşi cercetarea întreprinsă de Zimbardo nu a respins explicaţiile alternative şi avem motive să credem că personalitatea unui criminal este diferită de aceea a unui om normal (după cum se va vedea în Capitolul 24).

Pe lângă faptul că a furnizat informaţii noi în legătură cu sistemul penitenciar, experimentul închisorii din Stanford a suscitat importante controverse de natură etică. După Zimbardo, cercetarea trebuie judecată după criteriul „rentabilităţii ştiinţifice", adică, după cum beneficiile depăşesc costurile. Într-un experiment în care, pentru unii participanţi, costul a inclus mai multe zile de detenţie îngrozitoare, de suferinţă şi umilire, beneficiile s-ar cere să fie, într-adevăr, foarte substanţiale. După părerea multora, experimentul lui Zimbardo a reprezentat un caz tipic de costuri care au depăşit de departe trâmbiţatele beneficii, iar cercetarea nu ar fi trebuit să aibă loc sau ar fi trebuit oprită mai repede.

6. SEX, VIOLENȚĂ ȘI MASS-MEDIA

În majoritatea țărilor occidentale s-a constatat, în anii din urmă, o creștere pronunțată a numărului de crime violente, violuri și alte delicte sexuale. Indiferent de modul cum sunt analizate și comentate aceste cifre, creșterea lor este reală și trebuie să fie explicată. Multă lume dă vina pe mediile de informare, susținând că materialele care prezintă în mod foarte direct violența și pornografia au o influență nefastă asupra tineretului și, în general, asupra celor sensibili. Este o simplă coincidență, oare, că în ultimii treizeci de ani, vedem tot mai multă violență la televizor și tot mai multe scene explicite de sex pe casete video sau în revistele pornografice? Să fie, oare, o legătură între oferta mijloacelor de informare și incidența sporită a delictelor violente grave și a violurilor – și anume legătura de la cauză la efect?

S-a publicat un număr mare de istorii de caz care au avut exact această idee în chip de concluzie. Iată un exemplu deosebit de urât: o fată de paisprezece ani a fost atacată și violată de către doi băieți de cincisprezece și, respectiv, de paisprezece ani. Fata avusese grijă de copilul unei familii și se întorcea acasă pe la ora 23 – cuplul al cărui copil îl supraveghease o adusese cu mașina până pe strada ei. De acolo, fata trebuia să mai meargă pe jos o mică distanță, când lângă ea a oprit o mașină sport roșie – furată de pe o stradă din apropiere, chiar în aceeași zi. În mașină se aflau trei tineri pe care fata nu-i cunoștea. S-au oferit să o ducă cu mașina, iar ea a refuzat.

Cei trei au urmărit-o, au oprit-o și au imobilizat-o. Unul dintre ei a împins-o într-un colț întunecos și i-a cerut să-și scoată chiloții, în timp ce un al doilea a scos un cuțit. Au început s-o pipăie, dar au fost întrerupți de un bărbat care locuia în vecinătate și care a țipat mânios la ei. Au târât-o pe fată mai departe și au îmbrâncit-o după un copac, pe malul apei. Unul dintre ai i-a spus: „Dacă nu te dezbraci de tot, te aruncăm în apă."

Înfricoșată, fata și-a scos hainele, după care cei trei au violat-o. Se strigau unul pe altul: „Hai, vino că e rândul tău!" și au continuat astfel, iar și iar, comițând și „alte acte sexuale oribile". Unul a lovit fata cu piciorul pentru că țipase când i se ceruse să se supună. După câteva minute, trei bărbați în jurul vârstei de treizeci de ani și-au făcut apariția pe mal. Întâi au stat și s-au uitat la băieții care violau fata, apoi au intrat în joc și ei. După afirmațiile victimei, cei trei nou-veniți erau prietenii unuia dintre băieți. La un moment dat, toți șase se aflau angajați într-o formă sau alta de act sexual cu fata. Când cei trei bărbați au plecat, băieții au continuat s-o violeze. Apoi doi dintre ei au urinat peste ea și în cele din urmă au plecat amenințând-o că-i rup gâtul dacă spune cuiva ceva.

Fata, murdară și plină de noroi, a izbutit să-și adune câteva din haine, să ajungă la casa prietenei ei și să cheme poliția. Doctorița care a examinat-o a găsit-o acoperită de vânătăi, mușcături și zgârieturi; examenul a fost destul de sumar, pentru că victima era deja umflată rău și avea dureri puternice în tot corpul. Cei trei băieți au fost identificați și au recunoscut totul, fără ca în cuprinsul lungilor declarații scrise să se ghicească vreo urmă de remușcare sau de îngrijorare pentru ceea ce făcuseră și pentru ceea ce îndurase fata.

DE LA GÂND LA FAPTĂ

Legătura între această întâmplare groaznică și tema acestui capitol este subliniată de cuvintele acuzării: „Acasă la instigatorul violului s-au găsit un număr de reviste pornografice, unele prezentând în mod explicit agresiunile sexuale bestiale cărora le-a fost supusă ulterior victima." Acest fapt sugerează (fără a o putea dovedi, totuși) că materialul pornografic a fost răspunzător, măcar în parte, pentru infracțiunea comisă. Însuși faptul că s-au citat numeroase cazuri similare, în care actele săvârșite reprezentau copia exactă a unor imagini apărute în cărți, filme sau în programe de televiziune, citite sau vizionate de către acuzat, nu se constituie în element probator. Totuși, asemenea cazuri pun problema firească a necesității investigării lor. Legătura cauză-efect nu poate fi ignorată.

Susținătorii acestei relații de cauzalitate între modelele din mediile de informare și infracțiunile comise se bazează adeseori pe argumentul publicității: dacă televiziunea, ziarele și revistele reușesc să convingă mii de oameni să cumpere cutare produs numai arătând că alții îl cumpără și-l apreciază, de ce nu ar urma un număr mare de indivizi și exemplul despre care văd că vorbesc pe larg și programele de la televizor, și presa scrisă, descriind cu amănunte fapte oribile, pe care infractorii par să se simtă foarte bine săvârșindu-le? De ce ar mai cheltui producătorii de bunuri atâția bani grei ca să-și laude marfa în mijloacele de informare, dacă nu se așteaptă ca această publicitate să le sporească vânzările, motivând și mai mulți oameni să cumpere ceea ce vând ei?

Argumentul are oarecare putere, dar logic nu rezistă. Majoritatea produselor cărora li se face publicitate sunt mărfuri de care lumea are oricum nevoie: mașini, frigidere, vacanțe. Oamenii nu vor crime și violuri. Cele mai multe din reclame informează asupra producătorilor de bunuri și servicii sau asupra modului de a le obține. Prezentarea explicită a violenței sau a sexului poate da idei despre existența unor anumite forme de comportament, dar aceasta este cu totul altceva.

Iată un alt argument „cauzal": televiziunea ne aduce sub ochi imaginea societății și ne arată cum reacționează semenii noștri în anumite situații. Tinerii imită modelele pe care le văd – astfel învață să se descurce în împrejurări cu care nu s-au mai confruntat înainte. Modelele abundă: părinții, profesorii, starurile pop, frații sau surorile, colegii de școală, eroii din cărți, reviste și seriale. Astfel, dacă li se etalează exemple explicite de comportament violent și reprobabil sau de brutalitate sexuală, tinerii ar putea ajunge să ia toate aceste manifestări anormale drept normale și acceptabile din punct de vedere social. Argumentul are în sprijinul său dovezi serioase și este imposibil de respins.

Nu susținem ideea că televiziunea, casetele video, revistele pornografice și așa mai departe ar fi singura (și nici chiar esențiala) sursă a tulburărilor de comportament apărute în societatea noastră. Relația cauză-efect între mijloacele de informare în masă și creșterea nivelului violenței este greu de demonstrat, tocmai pentru că în „ecuația" aceasta intervin atât de mulți alți factori.

Nu vrem nici să sugerăm că toți oamenii se lasă influențați de portretizarea explicită a sexului și violenței. Credem, mai curând, că *unii* oameni suferă totuși această influență suficient de puternică pentru a-i determina să treacă de la gând, la fapt. Să nu ne amăgim însă cu iluzia că problema în sine ar fi nesemnificativă, numai din motivul că cei afectați în acest mod ar reprezenta un procentaj redus. În 1952, doar 0,024 la sută din cetățenii americani și-au pierdut viața în accidente rutiere, dar într-o țară de dimensiunile Statelor Unite, acest procent înseamnă că nu mai puțin de 37.794 de oameni au murit în acest gen de circumstanțe. Procentajele modeste se pot traduce în numere teribil de mari, mai ales când este vorba de crime, violuri și alte infracțiuni grave.

INTERPRETAREA CORECTĂ A REZULTATELOR CERCETĂRII ȘTIINȚIFICE

În cursul ultimilor circa patruzeci de ani s-au întreprins multe cercetări empirice – studii și experiențe de laborator, studii de teren și altele care îmbinau metodele primelor cu ale celorlalte – cu același obiectiv: stabilirea relației corecte dintre comportamentul violent și violența prezentată în mijloacele de informare în masă. Înainte de a arunca o privire asupra rezultatelor, trebuie, totuși, să atragem atenția asupra riscului de părtinire. În multe cazuri, au fost în joc interese financiare importante, ceea ce, în general, nu garantează o interpretare obiectivă a datelor obținute, iar în alte cazuri, eforturile cercetătorilor au fost, pur și simplu, obstrucționate din cauza solidarității sectare a unor grupuri. În comisia instituită de Casa Albă cu scopul de a investiga efectele prezenței violenței și sexului în mass-media, rețelele de televiziune cele mai importante au avut drept de veto la numirea ca membri a doi eminenți psihologi, considerați experți în acest domeniu, impunând înlocuirea lor cu două persoane străine de meserie, dar favorabile industriei de televiziune. Ca urmare, comisia a fost alcătuită, pe de o parte, din amatori în ceea ce privește evaluarea rezultatelor cercetării științifice, iar în rest, din membri desemnați tocmai pentru că reprezentau anumite interese. Concluziile comisiei nu au fost neapărat incorecte, însă au fost prezentate în termeni atât de prudenți și reticenți, încât au indus în eroare multă lume. Raportul Comisiei în ceea ce privește, de exemplu, violența la televiziune, menționa efectele negative, dar concluzia era formulată într-un fel atât de învăluit și cu atâtea rezerve, încât multe ziare au avut, în final, impresia că această instituție fusese exonerată. Astfel, cine era în mod serios interesat să cunoască rezultatele reale ale investigației întreprinse de comisie, trebuia să-și culeagă informațiile doar din interpretarea (incorectă) a ziarelor, care reproduceau punctele de vedere (părtinitoare) ale unor persoane ce nu dispuneau de calificarea profesională necesară formării unei opinii, fiind, în același timp, incapabile de obiectivitate tot pe atât pe cât erau de lipsite de capacitatea de a înțelege rapoartele voluminoase, redactate în limbajul de specialitate al meseriei, de către psihologii care efectuaseră de fapt cercetarea!

În *Sex, Violence and the Media,** cartea publicată recent de H. J. Eysenck și D. K. B. Nias, autorii trec în revistă toate rapoartele originale care au alcătuit documentația comisiei și îi rezumă constatările și concluziile, dar aceste rapoarte nu au fost deloc ușor de obținut, comisia arătându-se ostilă ideii de a face accesibile rezultatele reale ale cercetării experimentale!

O altă problemă, în acest domeniu, este aceea că oamenilor ce nu aparțin profesiei li se spune (de către persoane interesate) că datele experimentale „se contrazic", că „nimic nu poate fi dovedit cu certitudine" și că „sunt necesare cercetări suplimentare", înainte de a se ajunge la o concluzie pertinentă. Bineînțeles că orice studiu sau experiment individual poate fi criticat, dar atunci când numeroase cercetări diferite, utilizând metodologii variate, eșantioane și stimuli diferiți ajung la concluzii similare, înseamnă că acele concluzii ar trebui luate în serios. Și opera lui Newton despre gravitație a fost criticată, la timpul ei, și, în mod evident, nu a reușit să rezolve problema celor trei corpuri (legătura dintre mișcările Soarelui, Lunii și Pământului), dar nu ar fi fost o atitudine matură din partea oamenilor de știință să nu-i ia în seamă concluziile. Nu există studii științifice perfecte, însă aceasta nu înseamnă că din cele mai bune dintre ele nu se pot extrage și idei valoroase.

O critică frecventă și deosebit de nedreaptă la adresa cercetării experimentale în domeniul influenței nefaste a violenței prezentate în mediile de informare, asupra violenței

* Sex, violență și mass-media (n. trad.)

în societate, merită a fi menționată în mod deosebit. Primul dintre autorii cărții de față a fost chemat ca martor înaintea Comisiei regale (Comitetul Williams) instituite de către guvernul britanic în scopul de a investiga posibilele efecte ale etalării sexului și violenței în mediile de informare. Comisia era prezidată de un profesor de filosofie (nici mai mult, nici mai puțin) și era formată din multe personalități eminente, dar nici una dintre ele nu era om de știință și, cu atât mai grav, nu era prezent nici un psiholog. Astfel stând lucrurile, era mai mult ca sigur că, în ansamblul ei, comisia nu avea nici o idee despre cuprinzătoarea literatură de specialitate dedicată acestui subiect și nici o calificare pentru a o înțelege, ca și pentru a ajunge la niște concluzii cât de cât serioase, nefăcând altceva decât să se alinieze „valorii" și „eficacității" celorlalte de același fel!

Atunci când membrilor Comitetului Williams li s-a vorbit despre studiile experimentale realizate, au replicat că experimentele din laborator (în cursul cărora participanților li se arătau filme sau alte producții video prezentând scene de violență extremă sau acte sexuale filmate foarte explicit) sunt „artificiale" și că rezultatele lor nu pot fi generalizate la condițiile vieții „reale". Ar fi putut tot atât de bine să spună și că, lucrând cu bilele și planurile lui înclinate, Galilei rămânea într-un mediu „artificial", iar cercetările lui nu aveau aplicabilitate în lumea reală! Membrii comisiei au făcut greșeala obișnuită de a considera că studiile de laborator sau cele efectuate în condiții strict supravegheate sunt inductive. Ei bine, nu sunt.

În mod normal, munca de laborator are drept scop verificarea teoriei – se emite un pronostic, plecându-se de la teorie, apoi pronosticul este testat în laborator. Dacă verificările îl confirmă, teoria este și ea confirmată; dacă nu, se dovedește nesatisfăcătoare și poate fi abandonată. Ceea ce contează aici este faptul că orice teorie este supusă verificării practice și că nu se încearcă generalizări forțate.

Să presupunem că un anumit experiment constă în prezentarea unor înregistrări video conținând scene tipice de viol și că, atât înainte cât și după vizionare, subiecților (bărbați) li se cere să-și exprime părerea despre femei. În asemenea cazuri, se constată de regulă o accentuare a durității: după ce văd scenele de viol, un număr mai mare de subiecți tinde să creadă că, de fapt, femeilor le place să fie tratate ca obiecte sexuale și că deși spun „nu", simt „da"; dacă asemenea idei existaseră de la început, ele devin mai ferme. Schimbarea se petrece în sensul machismului, în contradicție cu atitudinea, acceptată din punct de vedere social, care consideră femeile ca indivizi ce au dreptul să accepte sau să refuze o propunere sexuală. Câte alte teorii din alte domenii sunt verificate printr-un astfel de experiment?!

EFECTUL DE DE-CONDIȚIONARE AL VIOLENȚEI ÎN MASS-MEDIA

Psihologii comportamentului au pus la punct o tehnică foarte eficace pentru tratarea pacienților suferind de fobii și alte stări anxioase: desensibilizarea. Anxietatea este combătută prin asocierea situației obiectului care produce teamă, sub o formă accentuată, cu un stimul pozitiv (un biscuit, o bucată de ciocolată etc), în condițiile în care pacientul este relaxat. Astfel, dacă o femeie are o fobie față de pisici, se începe prin a o învăța să se relaxeze, iar atunci când se simte decontractată și în largul ei, i se arată imaginea unui pisoiaș. Imaginea provoacă o oarecare teamă, dar nu suficient de puternică pentru a risipi starea de relaxare sau plăcere generată de biscuit sau de bucata de ciocolată; într-o anumită măsură, femeia a devenit desensibilizată. Treptat, psihologul mărește intensitatea stimulului ce produce frica (de la imaginea pisoiului se trece la cea a unei pisici adulte, apoi,

de la imagine, la fiinţa vie), totul cu mare atenţie, astfel ca anxietatea reacţiei să rămână mai slabă decât starea pozitivă cauzată de relaxare şi de stimulii pozitivi. Iar şi iar, în numeroase cazuri, s-a demonstrat că desensibilizarea progresivă poate vindeca până şi cele mai serioase fobii şi tulburări anxioase, într-un timp relativ scurt. Are loc un proces de de-condiţionare sau de re-condiţionare (*vezi* Capitolul 8) prin care stimulul care cândva provocase teamă şi anxietate începe să fie asociat cu senzaţii de bine şi de confort.

Aplicându-se teoria de-condiţionării la experimentul în care subiecţilor li se prezentaseră imagini cu violuri, ar fi de aşteptat ca reacţiile normale din punct de vedere social, adică de oroare şi dezgust, să fie de-condiţionate de ceea ce oamenii văzuseră pe ecran, dacă urmăriseră scenele respective relaxaţi, în fotolii confortabile şi având alături un pahar sau o ţigară. Astfel prognozează teoria, iar dacă prognoza este verificată în laborator, ea se dovedeşte valabilă. De aceea considerăm teoria ca justificată. De fapt, teoria decondiţionării a fost argumentată foarte serios de sute de experimente de laborator, efectuate în contexte diferite, astfel că nu se pune problema unei „generalizări" pe cale inductivă, pe baza unui singur experiment. Teoria de-condiţionării a fost aplicată în afara laboratorului, în tratamentul diferitelor tipuri de tulburări nevrotice – cu mare succes. Iată că rezultatele experimentelor „de laborator" nu pot fi plasate sub etichete uşuratice şi apoi ignorate.

CINE SUNT VIOLATORII?

Este posibil se prognozeze care tip anume de personalitate ar fi sensibil la influenţa imaginilor unui viol până la a fi împins să comită un act agresiv similar? În volumul intitulat *Sex and Personality* (Sex şi personalitate), primul dintre autorii cărţii de faţă demonstrează existenţa unui legături strânse între personalitate şi atitudini sexuale, între convingeri şi comportament.[2] Extravertiţii tind să-şi înceapă activitatea sexuală la o vârstă mai fragedă decât introvertiţii, iar această activitate este mai intensă, angajând mai mulţi parteneri şi abordând elemente poziţionale mai variate. Aceşti indivizi practică şi preludii (sexul pre-coital) de mai lungă durată decât introvertiţii iar comportamentul lor sexual în afara contactului propriu-zis are o mai mare diversitate. Pe de altă parte, oamenii care se situează la cote ridicate în ceea ce priveşte cea de-a doua dimensiune majoră a personalităţii, nevrotism-stabilitate, se comportă într-un mod destul de diferit. Din cauză că emoţiile lor sunt atât de schimbătoare şi pentru că reacţionează prin teamă şi anxietate chiar la situaţiile cele mai puţin stresante – trebuie să includem în această categorie contactele sociale, în general şi cele sexuale, în special – nevroticii sunt mai înclinaţi spre îngrijorare şi dezgust în legătură cu anumite aspecte ale activităţii sexuale şi, ca urmare, tind să aibă parteneri sexuali şi contacte sexuale mai puţin numeroase decât persoanele mai stabile. Afirmaţia se verifică şi mai clar în cazul celibatarilor.

În legătură cu violul, este de mare importanţă şi a treia dimensiune majoră a personalităţii, psihotismul. Cei care se plasează sus pe această „scară", manifestă trăsături comportamentale ca agresivitate, răceală, egocentrism, impulsivitate sau încăpăţânare şi dau semne de cruzime ori de reacţii antisociale. Numeroase cercetări au dovedit că psihotismul este strâns legat de criminalitate şi psihopatie (*vezi* Capitolul 24). În ceea ce priveşte comportamentul sexual, indivizii cu niveluri de psihotism ridicate sunt caracterizaţi prin tendinţe spre promiscuitate, curiozitate, ostilitate şi insatisfacţie şi nu-şi fac prea multe scrupule legate de activitatea sexuală pre-maritală. Din acest motiv, s-ar putea prognoza că violatorii sunt dintre aceşti indivizi cu niveluri de psihotism ridicate, că un asemenea gen de

oameni, chiar dacă nu comit această infracțiune, sunt totuși interesați de pornografia care prezintă imagini de femei agresate, acceptă, toți, brutalitatea față de acestea și recunosc că, dacă, ocazional, au practicat-o ei înșiși, faptul le-a făcut plăcere.

EXPERIMENT-TIP: FOLOSIREA FORȚEI ÎN CONTACTUL SEXUAL

În cursul unui experiment semnificativ, Barnes, Malamuth și Check au testat un mare număr de studenți în ceea ce privește personalitatea și diferite alte aspecte ale sexualității – informația despre sex, atitudinile, gândurile, gesturile concrete. S-a acordat o deosebită atenție acelui gen de atitudini, gânduri și gesturi asociate cu un grad ridicat de psihotism. S-a constatat că indivizii încadrați în această categorie sunt mai puțin motivați în stabilirea relațiilor sexuale concepute ca o formă de expresie a dragostei și afecțiunii; că, la ei, gândurile referitoare la folosirea violenței în actul sexual sunt mai frecvente; în fine, că, dacă gândul la gesturile tipice ale unei activități heterosexuale nu le furnizează o plăcere deosebită, cele îndreptate spre ideea de a-i sili pe alții îi încântă.

Chestionați asupra unei posibile opțiuni pentru un comportament sexual neconvențional fără riscul de a fi descoperiți, indivizii cu un nivel de psihotism ridicat au indicat violul – silirea unei femei la o practică sexuală pe care nu o dorește – și sado-masochismul. La întrebarea care viza intențiile lor față de sexul opus, ei s-au declarat contra contactului oral-genital, dar în favoarea actului sexual în grup și a forțării unei femei să facă ceva ce nu ar părea să vrea. În privința influenței excitante a pornografiei, acest gen de indivizi par mai puțin expuși decât cei cu niveluri scăzute de psihotism, cu excepția aluziilor la folosirea forței. O dată mai mult, activitățile sexuale convenționale, în general, nu le provoacă plăcere sau, oricum, mai puțină plăcere decât cele care implică elementul coercitiv violent.

Plecând de la aceste date, Barnes și colegii săi au trecut la verificarea ipotezei că materialul imagistic violent[3] îi excită cu mult mai mult pe indivizii cu un psihotism mai ridicat decât pe cei cu un nivel mai scăzut. Excitația sexuală a fost evaluată în două feluri: prin chestionarea directă și prin măsurarea erecției subiecților cu ajutorul unui aparat de măsură cu coloană de mercur. Materialul sexual folosit ca stimul consta în câteva versiuni pe casetă audio ale unei povestiri de circa o mie de cuvinte. Au existat patru asemenea versiuni, cu și fără violență (cu acordul și apoi contra voinței femeii), cu și fără provocarea unor dureri fizice. Rezultatele au fost cât se poate de clare, după cum era de așteptat. Subiecții cu niveluri scăzute de psihotism fuseseră mai excitați de variantele „non-violente" și „nedureroase", în timp ce subiecții cu niveluri ridicate, de variantele violente. Confirmarea declarațiilor a fost coroborată de măsurătorile fizice. Există, deci, o legătură clară între sensibilitatea la materialul pornografic violent și reacțiile sexuale puternice declanșate de acesta. Nivelurile ridicate de psihotism și schizofrenia au fost mereu atestate de studiile de personalitate făcute asupra violatorilor condamnați în justiție[4,5]. Acești indivizi sunt de obicei descriși ca ostili, irascibili, imprevizibili și impulsivi; ei caută să evite implicarea emoțională, nu analizează și nu înțeleg corect situațiile și relațiile din societate și au frecvente neplăceri cu autoritățile. Astfel, personalitatea violatorului dovedit corespunde tipului de violator potențial schițat mai înainte.

Și alte studii de psihologie au arătat, la rândul lor, că, sub influența unui material pornografic care implică folosirea violenței față de femei, bărbații cu un asemenea tip de personalitate devin și mai agresivi, mai dominatori și mai violenți.[6] Atitudinile lor în

relaţiile cu femeile se schimbă în sensul accentuării cruzimii. Studiile de teren şi cele de laborator au ajuns, în mare, la o concluzie similară.

Pentru respectarea rigorii ştiinţifice, această concluzie ar trebui verificată, dar cum ideea de a prezenta în mod repetat scene de viol unor subiecţi cu nivel psihotic ridicat, pentru a mări numărul violurilor comise, ni se pare barbară, nu ne rămâne decât să ne mulţumim cu un material probatoriu mai restrâns.

CONCLUZII

Într-un context ceva mai vast ca cel de faţă, ar merita să citäm concluziile la care au ajuns Eysenck şi Nias după examinarea dovezilor empirice în privinţa violenţei şi a ofertei de idei şi de imagini a presei: „Concluziile noastre majore, întemeiate pe probe certe, sunt că prezentarea sexului şi violenţei în mediile de informare influenţează într-adevăr atitudinile şi comportamentul celor care le văd; că aceste efecte sunt diferite, depinzând de detaliile prezentării şi de personalitatea vizionatorului sau cititorului; şi că îndemnul de a trece la acţiune depinde în totalitate de sistemul de valori al fiecăruia. Scenele violente din spectacolele de film, teatru şi de la televiziune pot adăuga gesturi şi acte agresive noi celor deja existente în repertoriul de reacţii bine stabilit al unui individ. Şi pornografia influenţează mulţi privitori, dar efectele ei sunt mult mai variabile. Această variabilitate a reacţiilor este legată de sexul şi de personalitatea spectatorilor. Factorii generali şi specifici intervin, la rândul lor. Marea diversitate a atitudinilor şi reacţiilor face imposibilă orice recomandare cu caracter general; rämân compromisurile inevitabile, dar compromisul nu satisface pe nimeni. Recomandările noastre constituie, în mod clar, subiecte de discuţie, dezacord şi controversă într-o mult mai mare măsură decât constatările noastre şi ele propun supravegherea atentă a prezentării violenţei, ca şi limitarea prezentării pornografiei, fără ca, prin aceasta, să vizäm şi erotismul [...] Nu se mai poate afirma că dovezile sunt prea ambigue sau contradictorii pentru a se contura concluzii clare; aceste dovezi sunt remarcabil de consistente şi de concordante [...]"

Se obiectează adeseori că un control asupra mediilor de informare înseamnă un act de cenzură şi deci o violare a libertăţii de exprimare şi de expresie artistică. Fiind, la rândul nostru, adepţi ai libertăţii cuvântului, nu ne lăsäm impresionaţi de acest argument. Incitarea la violenţă rasială este, pe drept, interzisă prin lege. Bine ar fi fost ca legea să fi existat şi în timpul Republicii de la Weimar, când *Der Stürmer* îşi publica aiurelile bombastice împotriva evreilor! Puţini ar obiecta împotriva legilor care garantează libertatea cuvântului. De ce s-ar „bucura" de un tratament diferit incitarea implicită şi aparent foarte eficientă la violenţă faţă de femei? Libertate, da, dar libertinaj, nu. Incitarea la violenţa de orice fel este incompatibilă cu existenţa statului de drept şi nu poate fi argumentată pe temeiul libertăţii cuvântului şi a expresiei artistice.

Desigur, este nevoie de cercetări încă şi mai extinse, şi mai aprofundate, însă ne îndoim că rezultatele ar fi altele. Mai presus de orice, părţile interesate ar trebui împiedicate să tulbure apele, insinuând că datele ar fi contradictorii, metodologiile, inadecvate sau concluziile, discutabile. Criticile reunesc un prea larg consens şi confirmă prea exact teoriile pentru ca aceste concluzii să fie puse la îndoială. Societatea ar plăti un preţ prea mare pentru vina de a le subestima sau ignora.

7. ORI BUN, ORI NEBUN

Una dintre marile controverse care există între psihiatri şi specialiştii în psihologie clinică pleacă de la natura bolii mentale. Punctul de vedere dominant susţine prezenţa unor importante similitudini între maladia mentală şi cea fizică, precum şi necesitatea de a aplica această idee în domeniul metodelor de tratament. Tratamentul suferinţei fizice începe atunci când medicul identifică natura bolii. Punerea unui diagnostic corect (termenul medical pentru clasificarea bolilor) reprezintă partea cea mai importantă din munca doctorului. Imediat ce s-a asigurat că a descoperit natura exactă a suferinţei fizice, medicul se află în situaţia de a prescrie tratamentul adecvat.

Urmându-se aceeaşi cale, se presupune adeseori că tulburările de care se ocupă psihiatria prezintă simptome capabile să individualizeze precis o boală sau alta (schizofrenia, de exemplu, sau psihoza maniaco-depresivă), pentru ca, o dată identificată, să se înceapă tratamentul. Desigur, este mai dificil de stabilit un diagnostic corect atunci când suferinţa este mentală decât dacă este fizică – chiar şi profanii, străini de medicină, pot să recunoască o pustulă sau o fractură. Complexitatea problemei este bine ilustrată de un experiment în care trei psihiatri au examinat aceiaşi pacienţi şi au descoperit că nu pot cădea de acord asupra diagnosticului decât numai în 20 la sută din cazuri.

În ultimii circa treizeci de ani s-a dezvoltat şi răspândit o reacţie foarte puternică împotriva ideii de a aborda boala mentală în termenii medicinei corpului. Psihiatri ca Thomas Szasz şi R. D. Laing au susţinut că maladia mentală este un mit. În esenţă, spun ei, oamenii despre care presupunem că sunt bolnavi mental nu fac altceva decât să aibă un fel de a se purta care diferă de cel la care se aşteaptă lumea. Societatea respinge abaterea de la regulă şi, dezaprobând-o, tinde să-i aplice o etichetă durabilă de bolnav mental individului ce o personifică. Iar o dată etichetat ca bolnav mental, individul trebuie, în continuare, să se comporte aşa cum societatea se aşteaptă din partea lui.

Importanţa etichetelor a fost descrisă de Laing, în mod memorabil. El a afirmat că dacă un ins etichetat ca om de ştiinţă ar spune: „Toţi oamenii sunt nişte maşini.", ar putea primi Premiul Nobel. Dacă, însă, alt ins, etichetat ca schizofrenic, ar spune: „Sunt o maşină.", ar fi imediat dus la ospiciu.

Acest front de provocări la adresa psihiatriei „ortodoxe" a declanşat câteva schimbări în sistemele de reabilitare psihiatrică. În California, ideile unor oameni ca Szasz şi Laing au stat la baza Legii Lanterman-Patris-Short. Efectul acestei legi este că face mai dificilă internarea bolnavilor în spitale de boli mentale, fără voia lor, ca şi reţinerea lor în aceste instituţii pe perioade mai lungi.

Disputele personale acerbe între cei care subscriu la modelul medical al maladiilor psihice şi cei ce consideră că diagnosticul psihiatric este doar în mintea observatorilor au încins minţile în loc să le lumineze. Acum câţiva ani, David Rosenhan, de la Universitatea Stanford, a făcut o ingenioasă încercare de a evalua meritele relative ale acestor două poziţii diametrale. Urmările cercetării sale s-au dovedit perdurabile.

EXPERIMENT-TIP: PUTEM DETECTA NEBUNIA?

David Rosenhan a manifestat un deosebit interes pentru diferitele modalităţi de abordare a tratamentului tulburărilor psihice. Problema pe care şi-a pus-o a fost, în special, dacă este sau nu la fel de simplu să se facă deosebirea între normalitate şi anormalitate, ca în cazul modelului medicinei corpului. De exemplu, în procesele criminale, se întâmplă destul de des ca psihiatri eminenţi citaţi ca martori ai apărării să se contrazică cu alţi psihiatri eminenţi ce compar ca martori ai părţii adverse, şi unii şi ceilalţi exprimându-şi opinia asupra sănătăţii mentale a acuzatului. Rosenhan a remarcat şi că ceea ce într-o cultură este considerat ca normal, într-o alta trece drept periculos de anormal. În cele din urmă, el a găsit o cale ingenioasă de a determina acurateţea cu care putem face deosebirea între normal şi anormal, altfel spus, între sănătatea mentală şi nebunie. Ce s-ar întâmpla dacă un anumit număr de oameni complet sănătoşi ar încerca să se interneze la un spital de boli mentale, pretinzând că au unul sau altul dintre simptomele nebuniei[1,2]? Ar fi consideraţi nebuni? Iar dacă ar fi internaţi, şi-ar da seama personalul medical că s-a comis o eroare?

La aceste întrebări şi la altele de acelaşi fel s-au obţinut răspunsuri în cadrul unui experiment în cursul căruia opt persoane perfect normale, cinci bărbaţi şi trei femei, au încercat să se interneze la douăsprezece spitale psihiatrice diferite. Cele opt persoane erau: un tânăr absolvent al facultăţii de psihologie, un pediatru, trei psihologi, un pictor şi o casnică. Cele douăsprezece spitale se aflau în cinci state diferite, atât pe coasta de est, cât şi pe coasta de vest a Statelor Unite şi între ele existau deosebiri considerabile, unele fiind instituţii noi, altele adăpostite în clădiri vechi şi destul de dărăpănate, bugetul unora permiţând îngrijirea satisfăcătoare a pacienţilor, în timp ce fondurile celorlalte abia puteau acoperi cheltuielile pentru plata unui personal insuficient, copleşit de numărul de bolnavi. Fiecare din cei opt participanţi a început prin a telefona la respectivele spitale solicitând o consultaţie. În momentul când s-au prezentat la biroul de triaj, toţi au spus că aud voci (aceste voci erau adesea neclare, dar păreau a repeta mereu cuvinte ca „gol", „golit", şi „bufnitură"; vocile nu semănau cu ale unor persoane cunoscute, dar aparţineau unor oameni de acelaşi sex cu al „pacienţilor"). Fiecare „pacient" şi-a declarat nume şi profesie fictive, dar au dat răspunsuri adevărate privitor la evenimentele semnificative din viaţa lor.

Toţi au fost găsiţi bolnavi („nebuni") şi internaţi, pe baza pretinselor lor halucinaţii. Unuia i s-a pus diagnosticul de psihoză maniaco-depresivă, iar celorlalţi, de schizofrenie. Imediat după internare, toţi au încetat să mai simuleze, deşi mai mulţi dintre ei au trecut printr-o scurtă perioadă de nervozitate şi anxietate, cauzate de ideea că vor fi demascaţi, ceea ce li se părea extrem de jenant.

În spital, participanţii la experiment au declarat că se simt bine şi că „vocile" nu îi mai deranjează deloc. În general, comportamentul lor era prietenos şi cooperant. Singurul aspect neobişnuit al comportamentului lor era că petreceau destul de mult timp notându-şi observaţii asupra secţiei în care se aflau internaţi, a celorlalţi pacienţi şi a personalului medical. La început, aceste consemnări fuseseră făcute în secret, dar, treptat, a devenit clar că nimeni nu le acorda o atenţie specială şi atunci nici ei nu s-au mai ferit.

Structura ierarhizată a unor spitale face ca personalul medical să fie cu atât mai puţin în contact direct cu bolnavii, cu cât are o calificare specializată mai înaltă. Acest contact direct al pacientului cu psihiatrii, psihologii şi restul medicilor se ridică la o medie de 6,8 minute pe zi. Avându-se în vedere perioada redusă a observării cotidiene de către specialiştii de înaltă calificare, nici nu este surprinzător că simulanţii noştri nu au fost detectaţi prea repede. Durata spitalizării a variat între şapte şi cincizeci şi două de zile, cifrându-se, deci, în medie, la nouăsprezece zile.

Faptul că tuturor celor opt falşi pacienţi li s-a dat drumul din spital la câteva săptămâni de la internare poate sugera concluzia că personalul psihiatric a descoperit înşelătoria. Dar, nu aşa au stat lucrurile: toţi opt au fost externaţi cu diagnosticul de „schizofrenie în remisiune", ceea ce demonstrează că nimeni nu şi-a dat seama de adevăr.

Ceea ce este şi mai interesant, e că unii dintre pacienţii veritabili începuseră să devină suspicioşi. Primii trei simulanţi au fost plasaţi în secţii cuprinzând un total de 118 bolnavi. Treizeci şi cinci dintre aceştia şi-au exprimat îndoiala în legătură cu ei, spunând, de exemplu, „Dar tu nu eşti nebun. Trebuie să fii vreun ziarist sau un profesor. Pesemne că ai venit în inspecţie." Totuşi, majoritatea acestor suspiciuni au fost „adormite" cu răspunsuri care arătau insistent că „pacienţii" fuseseră bolnavi înainte de internare, deşi acolo, în spital, se simţeau foarte bine. Cu toate aceste asigurări, câţiva dintre adevăraţii bolnavi nu s-au lăsat convinşi, continuând să spună că oamenii noştri sunt sănătoşi.

Dacă ne luăm după ceea ce s-a constatat în acest experiment, la prima vedere, distincţia între un om normal şi un nebun este atât de greu de precizat, încât este foarte posibil ca un om sănătos să treacă drept bolnav psihic, chiar în ochii unor psihiatri. Rosenhan şi-a pus şi problema inversă: dacă nişte nebuni ar putea părea normali. Şi a ales ca teren al acestui experiment un spital universitar. Personalul de acolo auzise despre experimentul descris mai înainte şi i-a declarat lui Rosenhan că, în ceea ce-i priveşte, ei nu ar fi putut să se lase păcăliţi în felul acesta.

Primul lucru pe care Rosenhan li l-a comunicat a fost că unul sau mai mulţi simulanţi vor încerca să se interneze la spitalul lor în următoarele trei luni. Fiecărui membru al personalului i s-a cerut să examineze cu atenţie toţi pacienţii care se prezentau pentru internare sau care se aflau deja internaţi, prin lipsa de vigilenţă a cuiva, şi să anunţe imediat ce descopereau vreo înşelătorie.

S-au obţinut evaluări asupra unui total de 193 de pacienţi internaţi pentru tratament psihiatric. Patruzeci şi unu de bolnavi autentici au fost consideraţi, în chip foarte categoric, simpli simulanţi de către cel puţin un membru al personalului, iar nouăsprezece au fost suspectaţi ca simulanţi de către un psihiatru şi un alt membru al personalului! Bineînţeles că nici unul dintre foştii pseudo-pacienţi participanţi la experimentul precedent nu a venit să se interneze în acea perioadă. După toate aparenţele, este posibil ca personalul calificat al unui spital de boli mentale să considere uneori că bolnavii de care se ocupă sunt, de fapt, oameni sănătoşi...

Principala concluzie trasă de Rosenhan – şi care are o importanţă uriaşă dacă se dovedeşte reală – este următoarea: „Este clar că nu putem diferenţia oamenii sănătoşi de nebuni, în spitalele de psihiatrie." O parte a problemei poate fi că, în împrejurări obişnuite, medicii (şi psihiatrii) sunt înclinaţi mai curând să ia un om sănătos drept bolnav, decât pe unul bolnav drept sănătos. Intervine aici şi riscul medicului, în cazul când nu ia măsuri imediate pentru tratarea unui pacient care îi solicită asistenţa. Dacă un psihiatru refuză să accepte internarea unei persoane care prezintă simptome suspecte şi cere să fie spitalizată, poate fi adus în faţa justiţiei în eventualitatea că omul comite o crimă sau se sinucide. De aceea, specialistul va căuta să elimine întâi această posibilitate, greşind uneori, după cum s-a văzut, dar din cauza unei prudenţe explicabile.

Dacă însă psihiatrii devin excesiv de prudenţi, riscă să cadă în extreme etichetând ca nebuni persoane normale, ceea ce are efecte extrem de păgubitoare pentru cei în cauză, întrucât societatea tinde să respingă anormalitatea. Există, desigur, o mult mai mare toleranţă decât în trecut, când bolnavii psihic erau aruncaţi în cuşti sau în celulele azilurilor ori chiar arşi pe rug pentru vrăjitorie, dar maladia mentală continuă să fie stigmatizată.

Celelalte constatări ale lui Rosenhan privesc condițiile destul de degradante în care s-au aflat falșii săi pacienți în unele din spitalele unde se internaseră. Rosenhan însuși a asistat la o scenă în care un bolnav a fost bătut pentru că se apropiase de un îngrijitor, declarându-i „Îmi place de tine." Într-unul dintre aceste spitale, personalul obișnuia să-i trezească pe pacienți strigându-le: „Hai, lua-v-ar dracu', jos din pat!"

De multe ori, atunci când pseudo-pacienții se adresau în mod politicos unor membri ai personalului cerându-le diverse informații, surorile și îngrijitorii îi ignorau pur și simplu sau treceau mai departe, întorcând capul, ceea ce s-a întâmplat în 88 la sută din cazuri, în comparație cu 71 la sută de reacții similare ale psihiatrilor. Chiar dacă pseudo-pacienții primeau un răspuns, adesea era unul absolut nefolositor. Când unul din ei întreba: „Scuzați-mă, domnule doctor X, ați putea să-mi spuneți când voi începe să am dreptul să ies la plimbare?", medicul răspundea ceva în genul: „Bună dimineața, Dave. Cum te simți astăzi?" și pleca fără să mai aștepte să audă ce i se răspunde. Atitudini de acest fel greu ar putea să restabilească anemica încredere în sine de care dispun bieții bolnavi mental.

Cum Rosenhan părea să afirme că majoritatea psihiatrilor pierd timpul degeaba și sunt incapabili să deosebească un bolnav de un om sănătos, era de așteptat ca cercetările sale să stârnească furtuni întregi de proteste[3], ceea ce s-a și întâmplat. Paginile consacrate „Poștei redacției" de revista *Science* (unde Rosenhan își publicase comunicarea) au început să devină neîncăpătoare sub avalanșa scrisorilor, unele mai dure decât altele.

Una dintre criticile aduse studiului lui Rosenhan a fost că trăgea o concluzie ilogică: dacă procesul de diagnosticare nu a dat rezultate cu pseudo-pacienții săi, aceasta nu însemna, după cum susținuse el, că diagnosticul psihiatric este *întotdeauna* fără valoare. Lipsa de soliditate a acestei argumentări a fost exprimată cel mai ferm de către Seymour Kety: „Dacă aș bea un pahar de sânge și apoi, fără a spune nimic despre acest lucru, m-aș prezenta la camera de gardă a unui spital vomitând sânge, reacția personalului medical ar fi destul de ușor de anticipat. Dacă mi s-ar pune diagnosticul și mi s-ar aplica tratamentul adecvat ulcerului (melenei), mă îndoiesc că aș putea susține în mod convingător că știința medicală este incapabilă să elaboreze un diagnostic corect."

O altă critică formulată de mai mulți psihologi și psihiatri a vizat blamul aruncat de Rosenhan asupra specialiștilor care au stabilit diagnosticul de schizofrenie pe baza destul de anemică a unui simptom (halucinația auditivă). Desigur, contează și faptul că pseudo-pacienții își manifestaseră dorința de a fi spitalizați. Câți oameni normali, perfect sănătoși, ar ține cu tot dinadinsul să obțină permisiunea de a trăi o viață supusă unor reguli și constrângeri extrem de stricte, în mijlocul unor semeni atinși de boli mentale grave?! Și, la urma urmei, nu este, oare, logic din partea personalului unui spital de psihiatrie să presupună că lucrurile nu sunt tocmai în ordine cu cineva care ține morțiș să fie internat?

Rosenhan a replicat că între boala fizică și cea mentală există o diferență binecunoscută: prima se vindecă iar a doua durează. Într-adevăr, la externare, pseudo-pacienții au primit diagnosticul de remisiune a bolii, deci *nu* au fost declarați vindecați. Totuși, de aici nu rezultă concluzia că durata de mai puțin de trei săptămâni a spitalizării și externarea „bolnavilor" ar avea drept motiv spiritul de observație și cine știe ce remarcabilă intuiție a specialiștilor. Se știe că persoanele care suferă de schizofrenie au scurte perioade de remisiune, în cursul cărora par perfect normale. Ca urmare, este nevoie de un timp relativ lung de observare înainte de a decide dacă este vorba de vindecare, iar numai nouăsprezece zile, cât a fost durata medie a internărilor, nu este suficientă în acest sens.

Un diagnostic de schizofrenie în remisiune „spune" că psihiatrii au încă dubii serioase asupra sănătății mentale a pseudo-pacienților („în remisiune" însemnând „fără semne

vizibile de boală"). Nu s-au făcut nici un fel de precizări sau prognozări în legătură cu evoluția ulterioară a bolii. În realitate, o treime din schizofrenicii externați din spitale necesită respitalizare în timp de maximum un an, iar 50 la sută, în maximum doi. Ca urmare, diagnosticul poate fi calificat ca prudent.

Ceea ce l-a indispus teribil pe Rosenhan a fost faptul că nimeni nu și-a dat seama de normalitatea simulanților săi în ciuda comportamentului lor cât se poate de sănătos din perioada de spitalizare. Există însă mai multe motive de a pune sub semnul întrebării acest comportament: s-au purtat pseudo-pacienții așa cum s-ar fi purtat în condiții normale? Cum șase dintre ei aveau pregătire profesională de specialitate, ar fi fost „normal" să discute despre medicină și psihologie cu confrații care, de această dată, le erau medici – ceea ce nici unul dintre ei nu a făcut. Tot „normal" ar fi fost să fi anunțat personalul că nu doriseră să se interneze decât pentru că participau la un experiment – nu au făcut nici acest lucru.

În același context, mai există un alt aspect foarte important: posibilitatea ca pseudo-pacienții să se fi comportat – inconștient – în mod corespunzător maladiei diagnosticate, fapt ce a constituit cauza duratei mai lungi a spitalizării unora dintre ei. Aceasta pentru că ei cunoșteau foarte bine scopul experimentului, ca și concluziile lui probabile (unul dintre falșii bolnavi a fost Rosenhan însuși).

Dar argumentul cel mai convingător împotriva ideii lui Rosenhan că nu putem deosebi pe teferi de nebunii din spitalele de psihiatrie este că înșiși nebunii au fost în stare să facă deosebirea cu pricina!

În 1975, Rosenhan a răspuns mereu mai numeroasei tagme a criticilor săi acuzându-i că se lasă conduși de emoție: „Este lesne de înțeles de ce unii luptă cu tărie, ba chiar cu furie în apărarea convingerilor devenite curente. Aceste convingeri nu au fost dobândite fără o mare risipă de sudoare în pregătire, în cercetare și în prima linie a frontului clinic."

ALTE STUDII ASUPRA EVALUĂRII PSIHIATRICE

Rosenhan a mai arătat că există din ce în ce mai multe dovezi că diagnosticul psihiatric poate fi destul de lesne distorsionat. În cursul unui studiu, cercetătorii au prezentat înregistrarea unei discuții între un doctor și un interlocutor, în fața unor grupuri de psihiatri și specialiști în psihologie clinică. Unora dintre auditori li se sugerase dinainte că persoana cu care discuta medicul „părea nevrotică, dar era de fapt psihotică". În realitate, interlocutorul doctorului dădea răspunsuri cât se poate de „sănătoase" la mai multe din întrebările esențiale pentru stabilirea unui diagnostic. Toți cei cărora nu li se strecurase „informația" cu psihoza au fost de acord că persoana care stătea de vorbă cu medicul nu era psihotică. „Informații" au considerat-o, însă, astfel, în procente interesante: 60 la sută dintre psihiatri și 28 la sută dintre psihologi.

Într-o cercetare oarecum asemănătoare, Langer și Abelson au imprimat pe casetă video o discuție de același gen care avea ca obiect activitatea profesională a clientului și dificultățile întâmpinate de el în această privință. Caseta a fost apoi prezentată în fața a două grupuri formate din psihiatri cu experiență bogată și psihologi specializați în psihodinamică, spunându-li-se că urmăreau fie un interviu de angajare, fie o convorbire între un psihiatru și pacientul său. În ciuda faptului că toată lumea a văzut același material, cei care

credeau că asistă la un interviu de angajare au considerat că interlocutorul cu probleme profesionale pare mult mai bine adaptat decât l-au considerat cei care credeau că asistă la o şedinţă de psihoterapie.

Încă o dată, mesajul este limpede: evaluarea psihiatrică este adeseori subiectivă şi nedemnă de încredere. Sigur că este de aşteptat ca un candidat la o slujbă să fie mai bine adaptat decât un pacient obişnuit, caz în care informaţia despre natura discuţiei (de angajare sau terapeutică) are semnificaţie şi, ar trebui adăugat, influenţă.

Esenţialul, în această privinţă, poate fi ilustrat în felul următor: imaginaţi-vă că sunteţi un planton în post, la o unitate militară aflată undeva, peste mări. În timp ce staţi de pază, auziţi un zgomot şi vedeţi conturul unei siluete. Dacă ştiţi că localnicii sunt, în general, prietenoşi, iar inamicul nu este prea aproape, îi veţi cere omului să spună cine este şi să stea pe loc. Dacă, însă, populaţia din zonă este mai curând ostilă, iar poziţiile inamicului se află în imediata apropiere, atunci probabil că întâi veţi deschide focul şi abia după aceea vă veţi gândi la somaţie. Cu alte cuvinte, înainte de a lua o hotărâre, luaţi în considerare toate datele problemei. În mod analog, este logic să se presupună că o persoană care solicită internarea într-un spital psihiatric este mai probabil un caz de tulburare mentală decât o prezenţă oarecare a unui ins obişnuit din masa de inşi obişnuit de normali.

Totuşi Rosenhan avea şi el dreptate când sublinia că psihiatrii ar trebui să fie mai atenţi când e vorba să aplice eticheta de bolnavi mental pacienţilor pe care îi examinează. Această etichetă nu afectează numai felul în care aceşti oameni sunt priviţi de către societate, ci şi propria lor părere despre ei înşişi ori modul în care ei interacţionează cu semenii lor. În cadrul unui experiment, unii pacienţi externi de sex masculin şi cu un istoric destul de lung al bolii au fost făcuţi să creadă că un colaborator al experimentatorului fusese pus la curent cu dosarul lor medical real sau că îi fuseseră prezentaţi ca bolnavi suferind de maladii fizice. Deşi, în realitate, acestui colaborator nu i se dăduse nici un fel de informaţii, el a constatat că pacienţii erau mult mai încordaţi şi anxioşi când ştiau că trecutul lor medical era cunoscut.

REALITATEA SCHIZOFRENIEI

În ciuda criticilor aduse cercetărilor lui Rosenhan[3], se poate afirma că schizofrenia există mai degrabă în mintea observatorului decât în cea a pacientului. Cu alte cuvinte, dacă un individ acţionează în sensul opus *ideii* pe care societatea o are despre ceea ce e normal, înseamnă, atunci, că el este cel anormal, iar ideile asupra normalităţii diferă până la a fi diametral opuse, de la o societate la alta.

Antropologul american Janet Murphy a studiat aceste diferite idei despre normalitate într-o cercetare de teren care a determinat-o să petreacă mult timp alături de două grupuri de tip non-occidental, profund deosebite între ele: eschimoşii Yupik de pe o insulă din Marea Behring şi o comunitate Egba Yoruba, din Africa. Eschimoşii folosesc cuvântul *nuthkavihak* pentru a desemna o persoană al cărui suflet sau a cărei minte este tulburată. Această *nuthkavihak* se manifestă în mod foarte variat: cei care îi cad pradă vorbesc singuri, se răstesc la prezenţe văzute numai de ei, se cred animale, beau urină, se strâmbă la oameni şi îi ameninţă. Există o asemănare clară între conceptul de *nuthkavihak* şi schizofrenie, mai ales că termenul eschimos nu este niciodată utilizat ca să descrie un singur aspect, ci un întreg comportament alcătuit din trei sau patru simptome coexistente.

Cei din tribul Yoruba au şi ei un cuvânt, *were*, care poate fi tradus prin „nebunie". Simptomele tipice în *were* cuprind halucinaţiile auditive (voci), râsul fără vreun motiv aparent, conversaţiile de tip întrebare-răspuns, cu sine însuşi, apucarea câte unei arme şi lovirea pe neaşteptate şi la întâmplare cu ea, obiceiul defecaţiei în public şi al jocului cu fecalele.

Este uluitor că aceste două comunităţi primitive atât de diferite între ele şi faţă de societatea occidentală au identificat starea de nebunie sau de tulburare mentală care corespunde atât de bine cu diagnosticul nostru de „schizofrenie". Din moment ce majoritatea grupurilor non-occidentale au, fiecare, un concept care demonstrează acelaşi lucru ca termenul de „schizofrenie", ni se pare teribil de riscant să definim această maladie în primul rând prin ideea de reacţie a societăţii faţă de comportamente socotite neobişnuite.

Societatea occidentală este criticată pentru că se arată destul de intolerantă cu bolnavii suferind de tulburări mentale. Sunt eschimoşii şi yorubaşii mai generoşi cu cei care, la ei, cad victime bolilor numite *nuthkavihak* şi *were*? Nici vorbă că nu. Cei dintâi îi duc pe nebuni într-un iglu prevăzut cu gratii printre care abia încape gamela cu mâncare, recurg la forţa fizică pentru a-i neutraliza când devin violenţi şi îi silesc să revină atunci când fug de acasă.

În Nigeria, vraciul yoruba are adeseori în custodie între doisprezece şi cincisprezece persoane atinse de *were*, în acelaşi timp. Cei care au tendinţa de a fugi sunt de obicei legaţi cu lanţuri şi li se administrează diverse poţiuni vegetale pentru a-i calma.

Mulţi au susţinut ideea că modul de viaţă complex, intens competitiv al societăţii occidentale joacă un rol substanţial în instalarea schizofreniei. În realitate, dovezile contrazic această afirmaţie: numărul bolnavilor de schizofrenie se situează puţin sub 1 la sută, procent valabil şi pentru alte ţări occidentale. Cifrele sunt mult mai mari în America, pentru că acolo grila de diagnostic este destul de cuprinzătoare. O comparaţie sub acest aspect, între Statele Unite şi Regatul Unit, dezvăluie că aceiaşi pacienţi primesc diagnostic de schizofrenie de cinci ori mai frecvent de la psihiatrii americani decât de la cei britanici.

Dacă schizofrenia *nu* se află doar în mintea celui care îl observă pe schizofrenic, cum ar trebui ea interpretată? Remarcabila coincidenţă în privinţa definirii, tratamentului şi incidenţei acestei maladii în societăţi dintre cele mai diferite ne face să credem că ea este relativ neafectată de condiţiile de mediu. Rămâne o deducţie firească: posibilul rol important al factorilor genetici, în favoarea căruia există dovezi foarte concludente. Să luăm cazurile perechilor de gemeni identici* , dintre care cel puţin unul este schizofrenic. Care este posibilitatea ca şi *celălalt* geamăn să fie, la rândul său, schizofrenic? Probabilitatea este de 50 la sută, adică imensă, avându-se în vedere incidenţa relativ scăzută a bolii pe ansamblul populaţiei. Aici se poate obiecta că mediul are o influenţă reală – este, desigur, foarte dificil să creşti într-o familie în care propriul tău frate (propria ta soră) suferă de schizofrenie. Argumentul pare plauzibil, dar el nu explică o altă situaţie: dacă dintr-o pereche de gemeni identici, unul este schizofren, probabilitatea ca, de fapt, ambii să sufere de schizofrenie este tot de 50 la sută, *chiar dacă gemenii au fost separaţi imediat după naştere*.

* Autorii utilizează termenii de „gemeni identici" şi „gemeni neidentici" sau „fraterni" pentru a desemna gemenii homozigoţi şi, respectiv, heterozigoţi. (n.trad.).

CONCLUZII

Mulţi oameni (nu toţi schizofrenici) au puncte de vedere care se bat cap în cap în privinţa cercetărilor lui Rosenhan. Puţini însă îi contestă succesul cu care a pus în evidenţă dilema psihiatrilor. Dacă, pe de o parte, un psihiatru nu recomandă spitalizarea şi nu stabileşte un diagnostic psihiatric unei persoane care solicită internarea într-un spital psihiatric, respectivul specialist îşi asumă riscul de a fi chemat în judecată în eventualitatea când acea persoană comite ulterior un act criminal sau sinucigaş. Pe de altă parte, dacă psihiatrul stabileşte diagnosticul de maladie psihică unui individ sănătos, acesta va fi, în mod aproape cert, stigmatizat de către societate, iar viaţa şi imaginea sa despre sine vor suferi alterări drastice. Există opinii divergente asupra „costurilor" relative ale neacordării asistenţei de specialitate unui schizofrenic şi, respectiv, internării unui om sănătos. În linii generale, Rosenhan are dreptate să susţină că psihiatrii au tendinţa de a exagera în sensul celei de-a doua atitudini. Graba lor de a diagnostica schizofrenia pe baza *unuia* singur dintre simptomele majore ale bolii (halucinaţiile) dovedeşte tocmai că ei preferă să greşească prin exces de precauţie. Cu toate acestea, mai mulţi psihiatri s-au arătat foarte surprinşi de acest aspect al descoperirilor lui Rosenhan, întrucât, au susţinut ei, în cazul halucinaţiilor auditive, se recurge, de obicei, la un tratament ce nu necesită spitalizare.

Deşi cercetările lui Rosenhan sunt îndrăzneţe şi ingenioase, concluziile esenţiale la care a ajuns el trebuie respinse: există dovezi copleşitoare că oamenii sănătoşi *pot* fi deosebiţi de cei bolnavi, cu un grad ridicat de precizie a diagnosticului, în afară de unele cazuri cu totul ieşite din comun, ca cele din experimentul său. Mai mult decât atât, schizofrenia nu este o modalitate simplă de a stigmatiza şi a ţine sub control pe indivizii al căror comportament diferă de cel al societăţii. După cum sublinia cu tărie Seymour Kety, „Dacă schizofrenia este un mit, atunci este vorba de un mit cu o solidă componentă genetică." Punctul de vedere al lui Kety a fost demonstrat în mod spectaculos atunci când, în 1988, s-au identificat genele implicate în anumite forme ale schizofreniei.

SĂ ÎNVĂȚĂM DE LA ANIMALE

Chiar în absența unor cunoștințe solide de psihologie, mulți au auzit de experimente lui Pavlov cu câinii și, eventual, de cercetările lui Skinner asupra cobailor și porumbeilor. Cu toate acestea, marele public este, în general, destul de sceptic în legătură cu relevanța experimentelor cu animale pentru înțelegerea sufletului omenesc. Psihologii contemporani sunt perfect conștienți de riscul implicat printr-o asemenea paralelă a umanului cu alte specii. Oamenii nu sunt niște șobolani sau niște câini ceva mai complicați. Dar atunci de ce continuă cercetătorii să facă atâtea studii asupra comportamentului animalelor? Motivele se încadrează, de obicei, într-una din următoarele trei categorii:

1. În cercetarea medicală, testarea pe animale a noilor medicamente constituie o practică standard. Dacă acest procedeu nu poate aduce garanția că oamenilor nu li se vor aplica tratamente periculoase, el elimină, totuși cele mai multe din aceste riscuri. Metodele psihologice de tratare a nevrozelor și psihozelor pot fi și ele riscante, astfel că a le testa întâi pe animale, atunci când este posibil, pare o măsură de precauție înțeleaptă.

2. Din motive etice, unele experimente nu pot fi făcute asupra oamenilor. De exemplu, nici un psiholog nu s-ar hazarda să separe, pe o perioadă lungă de timp, o mamă de copilul ei, numai pentru a investiga importanța prezenței materne în dezvoltarea pruncului. Studiul poate fi făcut, însă, asupra maimuțelor.

3. Experiențele cu animale pot fi justificate și prin nevoia de a ne satisface curiozitatea firească în legătură cu lumea care ne înconjoară.

În capitolele cuprinse în această secțiune vor fi prezentate câteva dintre cele mai interesante și mai importante experimente cu animale din câte s-au făcut vreodată. De exemplu, în Capitolul 8, vom discuta despre cercetările asupra învățării câinilor să evite un stimul dureros. Câinii continuă să sară peste un obstacol-barieră pentru a evita să se curenteze, chiar după ce curentul este întrerupt. Acest comportament în aparență lipsit de sens seamănă cu al oamenilor suferind de nevroze obsesive/compulsive. Dar valoarea reală a studiului constă în faptul că el a sugerat o nouă metodă terapeutică a acestui gen de nevroze, metodă ce s-a dovedit mult mai eficace decât tratamentele anterioare ei.

Spre sfârșitul deceniului șapte, Herbert Terrace (Capitolul 9) a abordat unul dintre cele mai importante și mai controversate aspecte ale cercetărilor pe animale: dispun cimpanzeii de capacitatea de a învăța să vorbească? Rezultatele obținute au aruncat o nouă lumină asupra teoriilor legate de învățarea vorbirii de către oameni. Posibilitatea cimpanzeilor de a deprinde acest fel de cunoștințe a fost investigată și de către alți cercetători, dar studiile efectuate de Terrace rămân cele mai complete din acest domeniu iar valoarea lor este remarcabilă permițând compararea dezvoltării sociale, fizice și emoționale a puilor de cimpanzeu cu cea a copiilor.

Un alt aspect al condiției umane a cărei cercetare a avut mult de câștigat în urma experimentelor cu animale este cel al absenței materne. Consecințele privării unui copil de atmosfera și de îngrijirea adecvată din partea mamei sunt profunde și au o mare semnificație socială. Prin ce anume este mama un element esențial în dezvoltarea normală a copilului? Ce se poate face pentru a diminua urmările grave ale absenței ei? În Capitolul 10 vom analiza răspunsurile oferite de către Harry Harlow la aceste întrebări, și la încă altele, tot atât de fascinante, pe baza studiului său asupra maimuțelor rhesus.

8. BLÂNDA ARTĂ A CONDIȚIONĂRII

Există patru întrebări foarte pertinente pe care lumea le pune mereu psihologilor. Prima este: „La ce folosește psihologia?" E clar că medicina este folositoare pentru că vindecă o mare diversitate de boli ale trupului. Fizica, evident, are rostul ei, fiincă legilor descoperite de ea li se supune tot ceea ce ne înconjoară. La fel, biologia, botanica, geologia, chimia și așa mai departe, pentru că, datorită lor, putem influența mediul în care trăim. Dar rolul psihologiei nu este prea clar.

A doua întrebare e ceva mai complicată: „Psihologii își petrec o groază de timp punând șoarecii să alerge prin labirinturi, câinii să saliveze la sunetul clopoțelului și, în genere, toate animalele să facă lucruri ce nu le prea stau în fire. Ce legături au toate acestea cu comportamentul oamenilor? La urma urmei, oamenii vorbesc, sunt înzestrați cu inteligență superioară și se bucură de roadele unei culturi vechi de mii de ani, iar animalele, nu, așa că ce am putea să învățăm noi de la ele?!"

A treia întrebare este următoarea: „O mare parte din munca de cercetare pe câini, șoareci, hamsteri, porumbei și altele pare a nu fi lipsită de cruzime, cu toate șocurile acelea electrice și alte asemenea tratamente impuse asupra bietelor ființe nevinovate și fără apărare. Așa ceva ar trebui interzis prin lege. Poate că o fi necesar să se tolereze disecțiile și alte procedee dure, pentru cercetările medicale, dacă aceasta constituie unica metodă de a se descoperi medicamente noi, care să vindece bolile, dar în psihologie, aceste practici par să servească numai și numai satisfacerii unei curiozități nepotolite și fără vreun scop precis."

A patra întrebare, pusă și de către unii psihologi, sună astfel: „Psihologii fac experimente în laborator și apoi, pe baza rezultatelor astfel obținute, construiesc deducții în privința comportamentului oamenilor în viața lor de fiecare zi, la slujbă, la joacă, acasă. Dar nu este, oare, însuși faptul de a conduce un experiment în laborator, un lucru lipsit de realism? Artificialitatea condițiilor din laborator nu influențează comportamentul oamenilor, ca și al animalelor, până la punctul în care nu se mai poate trage nici o concluzie cu valoare generalizatoare?"

Sperăm ca în acest capitol să arătăm că experiențele psihologice cu animale sunt foarte valoroase și că avem multe de învățat de la ele. Prin prezentarea lor, vom avansa în mod semnificativ în efortul de a răspunde la cele patru întrebări de mai sus. Ele vizează, toate, „învățarea conduitei de evitare" a unui stimul negativ și „inhibarea reacției".

Primul concept are ca obiect învățarea efectuării unei operații în scopul evitării unui stimul neplăcut și apoi efectuarea în continuare a operației respective, chiar în absența stimulului. Al doilea reprezintă prevenirea efectuării unei acțiuni habituale până când impulsul la a o efectua dispare. Pentru a demonstra aceste concepte, am ales o serie de experimente pe câini, cobai și alte animale, iar nu un singur experiment-tip. Ceea ce contează nu este, neapărat, elementul de detaliu al fiecărui studiu, ci, în general, metodologia și concluziile.

ÎNVĂȚAREA CONDUITEI DE EVITARE

Imaginați-vă un compartiment de laborator mare, împărțit în două printr-o barieră pusă n mijloc. Bariera se află la o înălțime suficient de mică pentru ca un câine s-o poată sări cu estulă ușurință, dar ea poate fi ridicată, astfel ca săritura să devină imposibilă. Ambele ubcompartimente (să le numim A și B) au, la nivelul pardoselii, cîte o plăcuță metalică prin are poate trece curentul electric. Câinele ar suferi, atingându-le, un mic șoc electric în ibuțe. O instalație similară poate fi făcută și pentru cobai, într-o cutie împărțită în două (de nde termenul de „shuttlebox" – cutie a suveicii – folosit de psihologi pentru descrierea nstalației).

Experimentul în sine este foarte simplu, constând în a învăța câinele să reacționeze la un imul pe care să-l asocieze cu șocul electric. Stimulul poate fi aprinderea unei lumini. Să resupunem că animalul se află în compartimentul A; lumina se aprinde și, după zece ecunde, plăcuța metalică pe care stă câinele este străbătută de un curent electric slab; arte curând, câinele va sări bariera, trecând în compartimentul B, unde, pentru un timp, a fi în siguranță. După câteva minute, becul se aprinde iar, urmat, la zece secunde, de onectarea la curentul electric a plăcuței din compartimentul B. Câinele va sări înapoi în ompartimentul A, care, acum, a devenit adăpostul sigur. Lucrurile continuă în acest fel, cu inele care sare din A în B și din B în A, până când el învață să sară nu în momentul când imește șocul, ci imediat după administrarea „stimulului condiționat", adică lumina eculi care precedă declanșarea șocului electric prin plăcuță. Cei mai mulți câini (și cobai) vață repede ce au de făcut și continuă apoi să sară peste barieră ca reacție la apariția imulului condiționat, chiar dacă acesta nu mai este urmat de senzația neplăcută a șocului ectric. Cu alte cuvinte, animalele devin „condiționate" să adopte un comportament abitual care, din punct de vedere funcțional, este inutil: ele sar la un semnal deși semnalul u mai „anunță" declanșarea unui șoc electric ce trebuie evitat. După cum vom vedea ediat, există similitudini importante între nevroza umană și învățarea comportamentului evitare la câini.

Ca și în cazul nevrozei la oameni, această condiționare a câinilor este extrem de ofundă și dificil de eliminat. S-au folosit multe metode de a dezvăța câinii astfel ndiționați să mai sară la apariția semnalului luminos – majoritatea metodelor s-a dovedit ră rezultat. S-ar putea presupune că dacă, la aterizare, câinele ar primi un șoc, acesta l-ar -condiționa, ștergându-i deprinderea de a mai reacționa la aprinderea becului. În alitate, lucrurile nu stau astfel; dimpotrivă, animalul sare cu entuziasm sporit, deși este depsit cu câte un șoc la fiecare aterizare. Faptul este destul de obișnuit și în com-rtamentul nevrotic uman, unde „pedeapsa", oricât ar fi de severă, nu elimină deprinderea sușită.

NEVROZELE OBSESIVE/COMPULSIVE

Înainte de a vedea cum poate fi modificat un asemenea comportament, să analizăm o vroză umană asemănătoare condiționării reacției unui animal și învățării eschivei, adică vroza obsesivă/compulsivă. În mod tipic, un pacient suferind de această nevroză ma-festă o teamă puternică de a fi contaminat, de a veni în contact cu microbi, praf sau verse substanțe. El încearcă să reducă teama curățând totul, spălându-se și evitând orice ropiere de substanțele respective. Comportamentul acesta devine din ce în ce mai

accentuat, până când omul își petrece mai tot timpul spălându-se, curățând clanțele ușilor, scaunele și mesele, podeaua și pereții etc. În final, comportamentul ajunge atât de compulsiv încât pacientul nu se va mai ocupa de nimic altceva în tot timpul cât se află în stare de veghe, își pierde serviciul, nu mai are legături cu prietenii și rudele, iar dacă este căsătorit, și căsnicia i se va duce de râpă. O tulburare de acest tip este, evident, foarte gravă. Și, până la studierea „prevenirii sau inhibării reacției" la câini, ea părea să nu aibă șanse de vindecare. Psihiatrii au încercat multe metode terapeutice în cazurile de nevroză obsesivă/compulsivă, inclusiv metoda psihanalitică, tratamentul prin șocuri electrice, psihoterapia, lobotomia (operația pe creier prin care se intervine asupra unei/unor părți din lobii prefrontali – *vezi* Capitolul 12). Nici unul dintre aceste tratamente nu s-a dovedit eficace, din nici unul nu s-a putut trage nici o concluzie, așa cum nu se poate trage o concluzie nici din remisiunea spontană (o îmbunătățire a stării bolnavului constatată adeseori în tulburările nevrotice, o dată cu trecerea timpului, chiar în absența oricărui tratament). Totuși, dacă remisiunea spontană joacă un rol important în majoritatea tulburărilor nevrotice, în cazul celor obsesive și compulsive, rolul ei este neînsemnat: doar un pacient din trei se vindecă de la sine sau își ameliorează considerabil starea, chiar după o perioadă de cinci ani, ceea ce reprezintă o rată scăzută de vindecare în comparație cu aceea a nevrozei anxioase sau a depresiei reactive, la care remisiunea se ridică la 70 la sută din numărul pacienților, după numai doi ani.

Cei care nu cunosc direct persoane suferind de nevroză obsesivă/compulsivă nu-și pot da seama cât de gravă este această tulburare. Iată descrierea temerilor și ritualurilor care l-au obsedat pe un băiat de nouăsprezece ani, așa cum sunt ele povestite de tatăl său: „De dimineață, când se trezește, de obicei, pe la ora unsprezece, George are impresia că mâinile îi sunt pline de microbi, astfel că nu și le poate atinge de haine. Nu vrea să se ducă să se spele la baie, pentru că acolo simte covorașul contaminat, iar de coborât la parter, nu poate coborî neâmbrăcat. Prin urmare, trebuie să-l îmbrac eu, după ce, bineînțeles, i-am curățat pantofii, i-am scos din dulap o cămașă curată, lenjerie, șosete și pantaloni. Își ține mâinile ridicate deasupra capului, iar eu îi pun slipul și pantalonii, având amândoi mare grijă să nu cumva să-și atingă mâinile de partea exterioară a hainelor. Orice greșeală, orice neatenție cât de mică, și trebuie să luăm totul de la început, cu alte haine curate, pentru că trebuie să evităm cu orice preț contaminarea lor. Apoi George coboară scările, se spală pe mâini la chiuveta din bucătărie și intră la toaletă, unde stă cam douăzeci de minute. E vorba de un ritual destul de complicat: trebuie să-și ridice cămașa și maioul, ca să nu se atingă de scaunul veceului și lucrul acesta trebuie făcut cu mare atenție. Apoi trebuie să vin până în pragul ușii ca să văd cum stă așezat, sarcina mea fiind aceea de a-l asigura că nu a făcut nici o greșeală și nu și-a infectat hainele. Mulțumesc lui Dumnezeu că acum mai reușește, uneori, să se descurce cu toaleta și fără supravegherea mea, dar tot trebuie să fiu mereu în alertă, în caz că intră în panică, dintr-un motiv sau altul. În afară de asta, trebuie să pun pe jos, în veceu, ziare și să le schimb în fiecare zi, ca nu cumva pantalonii să vină în contact cu substanțe contaminate. Când vrea să facă doar pipi, sarcina mea e mai ușoară: nu trebuie decât să verific dacă nu s-a stropit pe pantaloni și pe pantofi, uneori aplecându-mă pe genunchi și ținând în mână lanterna, ca să văd bine eventualii stropi. Îi spun mereu cât de ridicole mi se par ritualurile acestea, mai ales că nu găsesc niciodată nimic care să semene a «greșeală». George nu trage apa, din cauză că se teme să nu-și stropească hainele, așa că una din îndatoririle mele este și aceasta, ca și frecventa nevoie de a desfunda veceul, adesea blocat din cauza folosirii excesive de către George a hârtiei igienice. Recent, a verificat dacă nu erau fire de păr pubian pe podeaua toaletei și mi-a cerut să mă aplec pe mâini să mă uit

cu atenție. În esență, el trebuie să fie cu totul sigur că nu există nici o sursă de contaminare în jurul lui, altfel își face o groază de griji și apoi nu se mai gândește decât la asta. Având nevoie de această certitudine, are nevoie, implicit, și de părerea altcuiva. Îndată ce și-a tras fermoarul de la pantaloni, trebuie să vin cu un tampon muiat într-un antiseptic și să-l dezinfectez, așa, ca un ultim lustru. După folosirea veceului, când se spală din nou pe mâini, își freacă meticulos fiecare deget și se curăță, centimetru cu centimetru, până la coate. Altădată trebuia să stau cu el să-l supraveghez pas cu pas, dar acum mă cheamă numai din când în când. Uneori, după ce s-a spălat și s-a șters pe mâini, i se pare că nu mai este chiar așa de sigur că a făcut totul cum trebuie. În aceste condiții, trebuie să vin și eu acolo, ca să-i dau toate asigurările că s-a spălat bine și că poate fi absolut convins că nu a scăpat nici un milimetru de piele, pentru a nu mai exista vreun risc de contaminare."

Povestirea continuă în același fel pe tot parcursul zilei. Nu este nevoie de prea multă imaginație ca să ne dăm seama că o persoană atinsă de o astfel de nevroză nu are cum să ducă o viață normală. Tulburarea lui George este o infirmitate foarte serioasă. Atât el, cât și tatăl său au avut de trecut printr-un adevărat infern.

De ce se comportă unii oameni în acest fel? Avem multe motive să credem că o fac cu scopul de a-și combate anxietatea, care, altminteri ar fi de nesuportat. Dacă sunt împiedicați să se comporte după cum vor, devin din ce în ce mai neliniștiți, adesea, chiar vizibil îngroziți. Dacă li se permite să se spele și să se curețe, anxietatea le scade.

Există asemănări evidente între câinele care sare bariera ca reacție la aprinderea luminii (deși, în mod obiectiv, el nu mai are de ce să se teamă, o dată ce nu mai primește nici un șoc electric) și pacientul obsesiv/compulsiv care se spală (deși, în mod obiectiv, nu există nici un pericol de contaminare). Câinele continuă să sară iar băiatul continuă să se spele pentru că aceste acțiuni le diminuează teama și neliniștea, chiar dacă nu există nici un motiv care să le justifice.

Atât în cazul câinilor, cât și în cel al oamenilor, tulburările nevrotice pot dura luni și chiar ani de zile fără vreo ameliorare, în ciuda tuturor eforturilor și tentativelor de tratament. În cazul câinilor s-a descoperit o metodă eficientă și aceasta este cea a „prevenirii sau inhibării reacției" [1,2,3,4].

INHIBAREA REACȚIEI

Mecanismul este următorul: la declanșarea semnalului luminos, când câinele vrea să sară în compartimentul „sigur", bariera este ridicată prea sus pentru ca el s-o poată depăși. Faptul că este împiedicat să sară, îi provoacă animalului un „torent de emoții" (termenul este utilizat curent pentru a descrie această metodă de tratament). El începe să schiaune, să mârâie și să latre, se repede agitat, dând ocol încăperii și, s-ar putea chiar ca frica să-i declanșeze urinarea și defecarea. După un timp, totuși, emoția i se diminuează și cam la jumătate de oră apare resemnarea, mai ales că nu a mai primit nici un șoc electric. Dacă tratamentul se repetă de câteva ori, câinele va fi complet vindecat: se pot aprinde oricâte becuri, el nu va mai încerca să sară bariera.

Din punct de vedere psihologic, reacția este explicabilă. Dacă putem „antropomorfiza" pentru o clipă, câinele sărea, convins fiind că dacă nu sare, primește un șoc electric; ceea ce i s-a demonstrat prin tehnica de obstrucționare a reacției este că nu i se administrează nici un șoc dacă nu sare, că, așadar, temerile lui sunt neîntemeiate. Mai înainte, frica îl împiedicase să „încerce", să „testeze" realitatea. Acum, că a fost obligat s-o facă, el devine capabil să reacționeze într-un mod mai rațional.

EXPERIMENT-TIP: TEHNICA INHIBĂRII REACȚIEI PACIENȚILOR UMANI

Putem aplica această tehnică și pacienților umani? Va avea ea, oare, același efect? La ambele întrebări, răspunsul este afirmativ. În mod firesc, cercetătorii au utilizat procedee ușor diferite, astfel încât vom oferi o prezentare generală a acestora (descrierea lor în detaliu este publicată de către S. J. Rachman și R. J. Hodgson în volumul *Obsessions and Compulsions*)[5].

În primul rând, psihologul îi explică pacientului tratamentul și-i obține acordul pentru aplicarea lui (fără concursul activ al pacientului, tratamentul nu va da rezultate și, în orice caz, bolnavul are dreptul să știe ce urmează să i se întâmple și de ce). Pacientul trebuie să aibă și dreptul de a refuza ceea ce îi propune terapeutul, dacă această variantă tarapeutică nu-i place.

O dată acordul stabilit, pacientul este adus într-o încăpere în care nu se mai află altă mobilă, în afară de o masă, două scaune – unul pentru el, celălalt pentru terapeut – și un recipient plin de praf sau murdar de altă substanță – aceea de care se știe că are oroare bolnavul. Terapeutul își va pune mâna în recipientul respectiv și-l va convinge și pe pacient să facă același lucru. Acum urmează punctul crucial: pacientului i se cere să nu plece să se spele (ceea ce el ar vrea să facă, pentru a-și diminua anxietatea), ci este îndemnat să rămână liniștit la locul său, făcând față emoțiilor foarte puternice pe care le încearcă, fricii și neliniștii ce amenință să-l copleșească. A te lăsa „inundat" de torentul emoțiilor este o experiență extrem de neplăcută, dar, treptat, emoțiile se diminuează în intensitate și, după vreo jumătate de oră, pacientul descoperă că poate suporta situația cu un grad de autocontrol pe care, la început, l-ar fi socotit de neconceput.

Acesta este, în mare, miezul procedurii, astăzi utilizată pe scară largă de către psihologi în tratamentul tulburărilor obsesive/compulsive. Desigur, procesul se cere repetat de câteva ori, dar tratamentul este de scurtă durată – de obicei, de la douăzeci, la treizeci de ședințe.

În Fig. 1 este prezentată situația tipică în asemenea cazuri. Astfel, aprecierea teoretică a evoluției sub tratament oglindește cu acuratețe comportamentul real al pacientului și trăirea sa subiectivă.

Iar acum trebuie să ne punem două întrebări: întâi, dacă tratamentul are sau nu eficacitate, și doi: dacă pacienții riscă recăderi după vindecare. La prima întrebare, răspunsul e ușor de dat: DA, tratamentul are o eficacitate în circa 80-90 la sută din cazuri, după un timp foarte scurt. De obicei sunt necesare mai puțin de douăzeci de ședințe pentru a se produce fie vindecarea completă, fie o drastică reducere a numărului de ritualuri. Fig. 2 prezintă ameliorarea tipică a stării unui pacient în timpul aplicării tratamentului. Un astfel de grafic nu dovedește, în sine, nimic, dar el ilustrează ceea ce se întâmplă în mod tipic ca rezultat al tratamentului, iar tratamentul are, într-adevăr, rezultate. Până de curând, pacienții cu nevroză obsesivă compulsivă erau priviți cu un milă și fără speranță. În mai toate instituțiile psihiatrice: nu se putea face nimic pentru a-i ajuta. Acum sunt întâmpinați cu căldură, iar doctorii sunt nerăbdători să încerce aceste noi metode, fiind aproape siguri că vor obține rezultate excelente. Această schimbare spectaculoasă s-a produs în urmă cu doar câțiva ani și se datorează, în întregime, unei noi abordări descoperite de experimentele psihologilor asupra câinilor.

Dar ce se întâmplă când pacientul s-a vindecat sau și-a ameliorat foarte mult starea și încetează tratamentul? Freud ar fi numit un asemenea tratament „pur simptomatic", adică rezolvator al problemei simptomelor dar nu și al „bolii" sau „complexului" care se manifestă

prin ele. După Freud, tratamentele simptomatice sunt inutile, duc la recăderi sau la simptome de substituție (dezvoltarea unor simptome noi, presupunându-se că cele vechi au

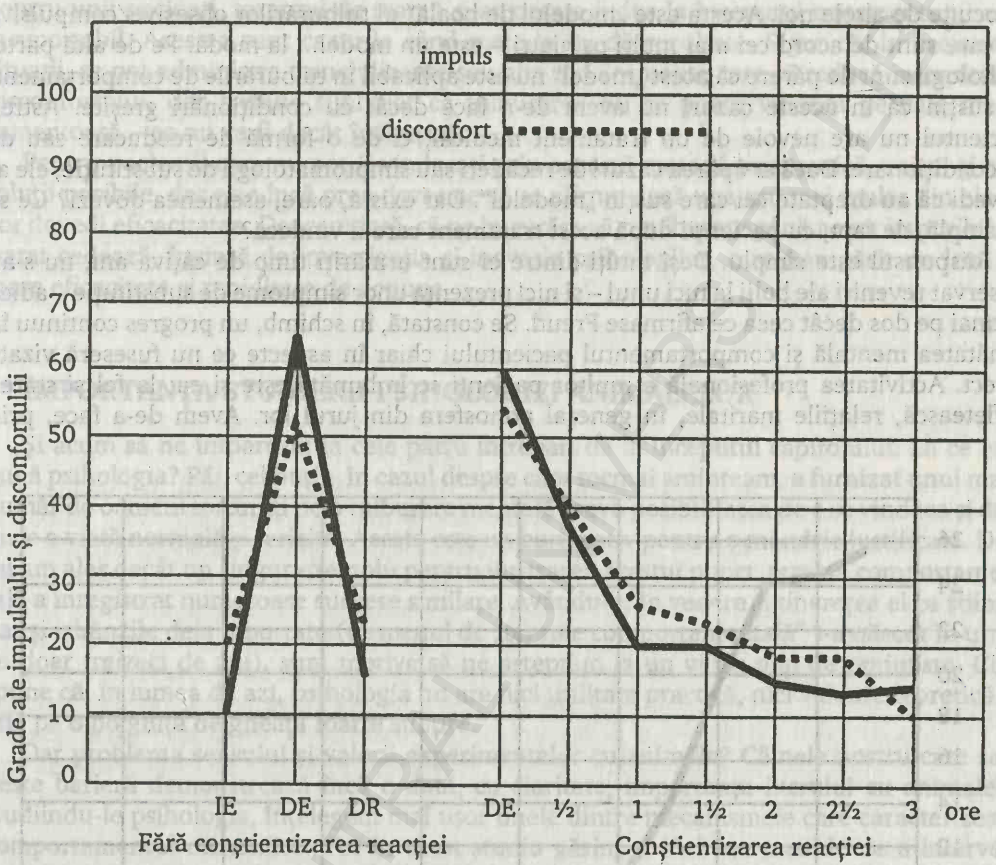

Fig. 1 Aceste două grafice prezintă aprecierea făcută de un pacient obsesiv/compulsiv asupra disconfortului resimțit precum și asupra intensității impulsului de a-și spăla mâinile și de a-și curăța corpul, în general, după expunerea la „praf" sau la o altă substanță „contaminată".

Liniile din stânga arată un grad relativ scăzut al impulsului și disconfortului înainte de expunere (IE), dar o creștere uriașă a acestora după expunere (DE). DR denotă impulsul și disconfortul de după efectuarea întregului ritual de spălare și curățare.

Liniile din dreapta reprezintă efectul tehnicii de inhibare a reacției de efectuare a ritualului de spălare. DE indică din nou gradul înalt de intensitate al impulsului și disconfortului după expunerea la „murdărie" etc., dar această intensitate scade aproape până la nivelul IE în interval de o oră și continuă să scadă în cursul următoarelor două ore.

În cele din urmă, pacienții obsesiv/compulsivi sunt condiționați să anticipeze niveluri scăzute de disconfort și impuls atunci când se văd confruntați cu lucrurile care odinioară le produceau atâta teamă și oroare. Această tehnică terapeutică le permite să „testeze realitatea" și să învețe că nu este nici o nenorocire dacă nu-și îndeplinesc obișnuitul lor ritual comportamental.

fost eliminate). Ideea că simptomele nu sunt decât indiciul exterior al unei profunde şi complexe tulburări reprezintă unul dintre principiile de bază ale psihanalizei. Astfel, dacă nu se vindecă tulburarea profundă, simptomele fie că nu pot fi făcute să dispară, fie că sunt înlocuite de altele noi. Acesta este „modelul de boală" al tulburărilor obsesive/compulsive cu care sunt de acord cei mai mulţi psihiatri – este un model... la modă. Pe de altă parte, psihologii sunt de părere că acest „model" nu este aplicabil în tulburările de comportament. Ei susţin că în aceste cazuri nu avem de-a face decât cu condiţionări greşite. Astfel, pacientul nu are nevoie de un tratament medical, ci de o formă de reeducare sau de re-condiţionare. Dacă ar apărea cazuri de recăderi sau simptomatologii de substituţie, ele ar dovedi că au dreptate cei care susţin „modelul". Dar există, oare, asemenea dovezi? Ce se întâmplă, de fapt, cu pacienţii după acest tratament care îi vindecă?

Răspunsul este simplu. Deşi mulţi dintre ei sunt urmăriţi timp de câţiva ani, nu s-au observat reveniri ale bolii la nici unul – şi nici prezenţa unor simptome de substituţie – adică tocmai pe dos decât ceea ce afirmase Freud. Se constată, în schimb, un progres continuu în sănătatea mentală şi comportamentul pacientului chiar în aspecte ce nu fuseseră vizate direct. Activitatea profesională a multor pacienţi se îmbunătăţeşte şi ea; la fel şi starea sufletească, relaţiile maritale, în general atmosfera din jurul lor. Avem de-a face, prin

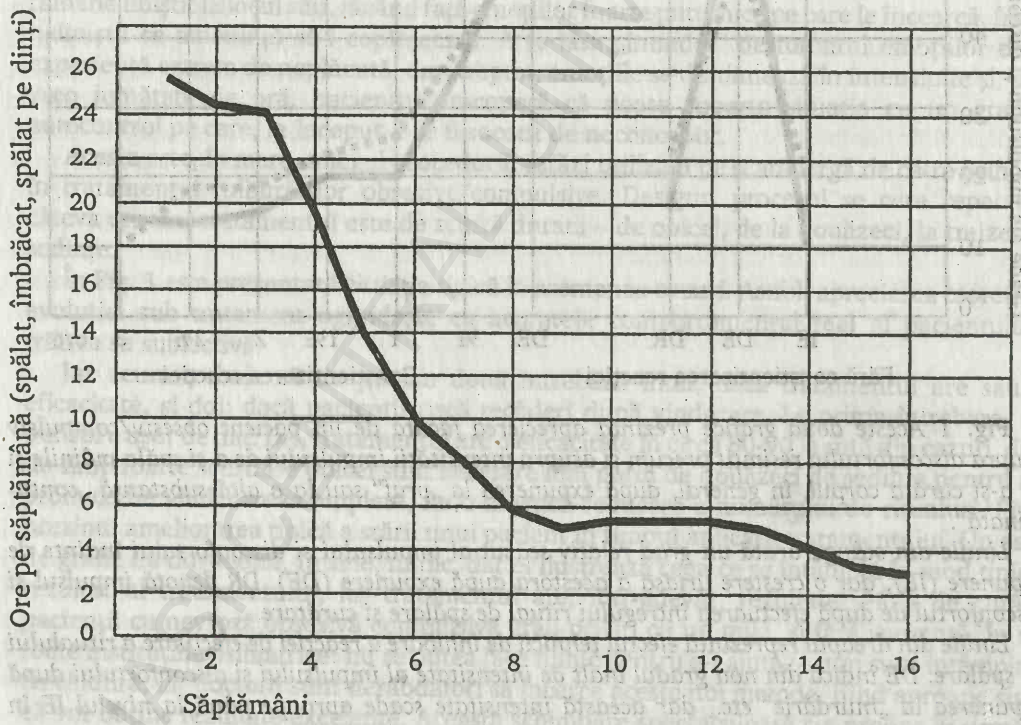

Fig. 2 Acest grafic prezintă progresul realizat în starea unui bolnav obsesiv/compulsiv (T.N.) pe o perioadă de şaisprezece săptămâni în timpul căreia i s-a aplicat tratamentul. La început, el îşi petrecea 26 de ore pe săptămână cu ritualul spălatului pe dinţi, pieptănatului, bărbieritului, îmbrăcatului şi îmbăiatului. La sfârşitul perioadei, nu alocă acestor activităţi decât cam tot atâta timp cât le acordă un om normal – adică, circa 2 ore pe săptămână.

urmare, cu o descoperire foarte importantă, similară altora legate de diverse tipuri de nevroze tratate tot prin metode de terapie comportamentală.

De ce totuși dă greș tratamentul în cele 10-20 la sută din cazuri? Răspunsul este că, pentru unii pacienți, torentul de teamă și anxietate indus la începutul tratamentului este insuportabil. Acestea sunt cazurile când metoda nu dă rezultate. Sigur că, în asemenea situații, se pot administra tranchilizante sau alte medicamente care să reducă intensitatea disconfortului, dar trebuie subliniat că tulburarea nu se poate vindeca pe cale medicamentoasă – ea nu va fi decât înăbușită.

Pentru pacienții care nu pot fi vindecați prin această metodă terapeutică, există și alte soluții posibile, dar este încă prea devreme să se afirme dacă una sau mai multe din ele își vor dovedi eficacitatea. Deocamdată, să ne bucurăm că o tulburare până acum imposibil de tratat cedează, învinsă de investigația și inovația psihologilor, care i-au găsit un leac cu mare eficacitate și rapiditate de acțiune.

IMPORTANȚA STUDIERII PSIHOLOGIEI ANIMALELOR

Și acum să ne întoarcem la cele patru întrebări de la începutul capitolului. La ce este bună psihologia? Păi, cel puțin în cazul despre care tocmai aminteam, a furnizat unui mare număr de oameni torturați de o tulburare mentală gravă posibilitatea de a se vindeca și de a duce o viață normală și fericită. Acesta este un bun motiv pentru o mândrie justificată. Deși nu am ales decât un singur exemplu pentru ilustrarea acestui punct, terapia comportamentală a înregistrat numeroase succese similare. Avându-se în vedere și tinerețea ei ca știință, dar și izbânzile deja repurtate (termenul de „terapie comportamentală" s-a născut în urmă cu doar treizeci de ani), sunt motive să ne așteptăm la un viitor plin de optimism. Cine spune că, în lumea de azi, psihologia nu are nici utilitate practică, nici valoare teoretică se află pe o pojghiță de gheață foarte subțire.

Dar problema sensului și valorii experimentelor cu animale? Câinele nostru care sare peste barieră demonstrează încă o dată, cu claritate, importanța lucrului cu animalele: studiindu-le psihologia, înțelegem mai ușor unele dintre mecanismele care caracterizează comportamentul oamenilor. Tot în acest studiu găsim și idei sau metode de a interveni asupra comportamentului uman, îmbunătățindu-l. Studierea inhibării reacției la animale a premers aplicarea aceleiași tehnici în cazul pacienților obsesivi/compulsivi. La o privire retrospectivă, pare greu de conceput că o asemenea tehnică ar fi putut fi recomandată oamenilor fără să fi fost testată anterior pe animale. Într-adevăr, care psiholog ar fi avut curajul s-o aplice, având în fața ochilor imaginea disconfortului și desperării unor bolnavi, dacă nu ar fi avut certitudinea unor rezultate atât de spectaculoase obținute în cazul animalelor? Bineînțeles că de aici nu decurge concluzia că omul n-ar fi decât un animal mai mare și ceva mai complex ca șobolanul sau câinele – nici un psiholog nu ar subscrie la un asemenea punct de vedere. Ceea ce demonstrează aceste cercetări este doar existența unor anumite similitudini între om și animal, sub aspectul sistemului nervos și, totodată, posibilitatea de a le exploata. Aceasta nu înseamnă identitatea mecanismelor – această idee este cu totul simplistă, iar psihologii sunt foarte precauți cu analogiile. Ei nu fac decât să sugereze că, în situația când există atare similitudini, ele ar trebui exploatate, și că înainte de a încerca metodele noi pe subiecți umani, ar trebui să le testăm pe animale. Metodele care își dovedesc eficacitatea pe animale nu sunt, în mod necesar, la fel de bune și în cazul pacienților umani, dar există numeroase tehnici procedurale pe care, din motive etice,

refuzăm să le testăm pe aceştia din urmă dacă nu avem convingerea, furnizată de testele pe animale, că tehnicile respective au mari şanse de reuşită. Acesta este punctul de vedere adoptat şi de cercetarea medicală în testarea medicamentelor şi teoriilor din domeniul fiziologiei şi neurologiei. Şi atunci, de ce s-ar aştepta lumea ca psihologii să aibă o atitudine diferită?

În sfârşit, în privinţa cruzimii şi justificării utilizării animalelor pentru experimente, problema nu este de natură ştiinţifică, ci etică, iar când este vorba de aspectul etic, lucrurile nu se împart în albe şi negre, ci se înşiră pe cuprinzătoarea scară a tonurilor de gri. Există decizii corecte şi decizii eronate, avantaje şi dezavantaje de ambele părţi, dar rămânem la convingerea că, în cazuri ca cel prezentat mai sus, relativ neînsemnata durere sau micul disconfort suferit de animale poate fi justificat în termenii scutirii de o suferinţă gravă a unor fiinţe omeneşti. Pot exista şi alte opinii. Dumneavoastră, cititorii, veţi hotărî ceea ce trebuie să credeţi, pentru că, în astfel de situaţii, nu se pot da răspunsuri categorice sau definitive.

CONCLUZII

Un experiment de psihologie a animalelor, aparent banal, are, iată, consecinţe imprevizibile pentru starea de sănătate a oamenilor şi pentru tratamentul unor tulburări nevrotice anterior considerate incurabile. Vedem, deci, că asemenea experimente au o mare valoare teoretică, mai ales dacă concluziile ştiinţifice pe care le putem trage din ele reprezintă lecţii aplicabile şi oamenilor. Aceste experimente infirmă valabilitatea teoriei psihanalitice în cazul unor anumite tulburări şi confirmă punctele de vedere mai puţin pretenţioase ale comportamentalismului. În sfârşit, experimentele dovedesc că a condamna testările pe animale şi concluziile acestora ca inadecvate sau inoperante la oameni înseamnă a comite o eroare. De la cobai şi de la câini mai avem de învăţat multe alte lucruri care să ne ajute să înţelegem şi să intervenim pentru rezolvarea problemelor comportamentului uman.

9. CIMPANZEUL CARE A FOST CRESCUT CA UN COPIL

Cimpanzeii, rudele noastre cele mai apropiate, s-au aflat în centrul unora dintre cele mai interesante experimente din întreaga istorie a psihologiei. Cercetătorii, în marea lor majoritate, s-au concentrat asupra aceleiași mari întrebări: pot cimpanzeii să vorbească? Dar această întrebare face parte dintr-o alta, încă și mai vastă: au puii de cimpanzeu capacitatea de a crește și a se dezvolta la fel ca și copiii? Un studiu ambițios, condus de Herbert Terrace, de la Universitatea new-yorkeză Columbia, examinează tocmai problema socializării unui pui de cimpanzeu și a dezvoltării personalității lui, pe o perioadă de patru ani – interval de timp incomparabil mai lung decât cel consacrat oricărei alteia dintre cercetările prezentate în volumul de față.

DE CE SĂ ÎNVEȚI UN CIMPANZEU SĂ VORBEASCĂ?

Înainte de a analiza în detaliu studiul lui Terrace, trebuie să schițăm un anumit cadru de discuție. De pildă, de ce are atâta importanță să aflăm dacă aceste maimuțe pot învăța să vorbească? Motivul cel mai simplu este că suntem curioși să investigăm necunoscutul – o curiozitate firească, deși, uneori, costisitoare, dacă ne gândim la sumele astronomice investite în expedițiile lunare, în aselenizare și așa mai departe. Ideea că am putea comunica în mod inteligibil cu o altă specie decât a noastră, că am putea cunoaște un punct de vedere cu totul diferit de al nostru are, în sine, ceva tulburător și fascinant.

Un al doilea foarte bun motiv a fost evidențiat chiar de Terrace: „Ocazia de a observa modul cum adăugarea elementului lingvistic, așa cum îl știm, va influența cultura unui grup de cimpanzei poate constitui o cale nepreținută de a întrezări imaginea zorilor civilizației umane." Mai există, totuși, și un alt motiv pentru cercetarea capacității cimpanzeilor de a învăța să vorbească: dorința de a rezolva acerba controversă teoretică legată de deprinderea vorbirii la oameni. Celebrul behaviorist B. F. Skinner susținea că indivizii umani învață să vorbească în același mod în care cobaii învață să apese pe o pârghie pentru a obține hrana: orice fel de comportament care este urmat de o recompensă sau de o altă formă de ajutor va fi repetat. Dacă Skinner avea dreptate, nu există nici un motiv pentru care cimpanzeii să nu deprindă vorbirea, cu condiția ca eforturile lor să fie răsplătite în mod corespunzător.

Punctul de vedere al lui Skinner nu este întru totul fals: atunci când un copil mic scoate un sunet cât de cât recognoscibil, semănând a cuvânt, părinții își manifestă satisfacția și aprobarea verbală („Bravo, băiatul/fetița mamei/tatei!") sau fizic (îmbrățișări și sărutări) încurajându-i-se și susținându-i-se actul comportamental. Însă, la o scrutare mai atentă a comunicării mamă-bebeluș, în primul an de viață al acestuia, rezultă că, de fapt, mama

recompensează toate manifestările vocale ale pruncului, nu numai pe cele, să zicem, verbale sau aproximând vorbirea adulţilor.

Opinia lui Skinner a stârnit numeroase critici, din care, majoritatea, îl acuzau pe psiholog de simplificare grosolană a mecanismului învăţării vorbirii. Psiholingvistul Noah Chomsky a susţinut că întreaga varietate de propoziţii emise de copil şi abilitatea acestuia de a crea altele noi nu pot fi explicate prin această idee schematizantă. Chomsky arată că, la om, creierul este „preprogramat" să efectueze diferitele transformări gramaticale prezente în orice limbă. Alţii au numit această abilitate de a învăţa vorbirea „mecanism de însuşire a limbajului". Existenţa unei asemenea capacităţi înnăscute ar explica uşurinţa remarcabilă cu care copiii formulează propoziţii corecte cu mult timp înainte de a avea cunoştinţe de gramatică.

CINE ARE TALENT LA LIMBI?

Unii psihologi spun că abilitatea de a utiliza acest mecanism înnăscut de însuşire a limbajului depinde de dezvoltarea treptată a specializării celor două emisfere cerebrale. Copiii normali încep să vorbească în timpul celui de-al doilea an de viaţă, după care posibilităţile de exprimare se dezvoltă cu rapiditate până la vârsta de cinci ani. Ulterior, dezvoltarea devine mai lentă până spre vârsta pubertăţii. Dezvoltarea specializării cerebrale urmează o traiectorie paralelă cu parcursul însuşirii vorbirii, încheindu-se, practic, la vârsta pubertăţii. Până atunci, copiii învaţă repede să vorbească; după acest moment, învăţarea unei a doua limbi devine mai dificilă iar accentul străin va tinde să rămână sesizabil. Înainte de pubertate, copiii pot să-şi însuşească lesne o a doua limbă.

Chomsky şi discipolii săi au presupus că înnăscuta capacitate de a deprinde vorbirea nu aparţine decât oamenilor. Prin urmare, din moment ce cimpanzeii nu dispun de ea, se vor simţi foarte derutaţi când va fi vorba de a comunica verbal. Astfel, în problema posibilităţii sau imposibilităţii cimpanzeilor de a învăţa să vorbească, poziţia lui Skinner tinde spre răspunsul afirmativ, iar cea a lui Chomsky, spre răspunsul negativ. De partea cui este dreptatea?

Nu încape îndoială că primele tentative rudimentare de a-i face pe cimpanzei să vorbească au confirmat punctul de vedere al lui Chomsky: eşecurile se ţineau lanţ. Keith şi Katherine Hayes şi-au petrecut şase ani încercând să deprindă o femelă de cimpanzeu, Vicki, la rostirea unor cuvinte englezeşti. La capătul acestei perioade de eforturi, Vicki nu putea articula decât patru: „momma", „pappa", „up" şi „cup" respectiv, „mami", „tati", „sus" şi „ceaşcă". La început, cei doi profesori ai lui Vicki îi aşezau buzele în poziţia corectă pentru emiterea sunetelor, dar, după aceea, ea a învăţat să şi le poziţioneze singură, cu propriile ei mâini.

De ce a dat greş această încercare? Neîndoielnic, pentru că cimpanzeii nu-şi folosesc coardele vocale tot atât de intens ca oamenii. Lăsaţi în voia lor, cimpanzeii sunt mai degrabă taciturni. Mai mult decât atât, din punct de vedere fizic, ei nu sunt în stare să producă decât 12 sunete distincte, în comparaţie cu cele o sută pe care le putem emite noi.

CIMPANZEII ŞI LIMBAJUL SEMNELOR

Frontul opacităţii a fost spart de o realizare majoră: cea a cuplului Allen şi Beatrice Gardner, de la Universitatea din Reno a statului Nevada. Cei doi au asistat la prezentarea

unor imagini fără coloană sonoră, filmate de către Keith și Katherine Hayes. Chiar în absența sunetului, psihologii din Reno și-au dat seama că înțeleg ce „spunea" Vicki, numai urmărindu-i gesturile. Astfel, cei doi și-au pus întrebarea dacă utilizarea acestora nu ar fi mai ușor de însușit decât emisia unor sunete, mai ales că, se știe, cimpanzeii aflați în captivitate se folosesc în mod spontan de o întreagă diversitate de mișcări și gesturi pentru a atrage atenția, a cere și așa mai departe.

În iunie 1966, soții Gardner au început să lucreze cu un pui de cimpanzeu de sex feminin, în vârstă de un an. I-au pus numele de Washoe, după cel al ținutului din Nevada unde se găseau. Washoe a dovedit că dispunea de întregul talent proverbial de imitație, al speciei maimuțelor. De exemplu, în cea de-a zecea lună a experimentului, și-a îmbăiat una din păpuși exact așa cum cei doi soți Gardner o îmbăiau pe ea. A umplut cu apă o cădiță, a băgat păpușa înăuntru după care a scos-o și a șters-o cu un prosop.

Această capacitate imitativă este extrem de importantă în însușirea a ceea ce s-a numit, de atunci încoace, Limbajul american de semne Washoe, un limbaj gestual, folosit adeseori de hipoacuzici. Maimuțica a reușit să învețe patru semne (sau cuvinte) în primele șapte luni de antrenament, încă altele nouă în următoarele șapte luni iar după încă șapte luni, douăzeci și unu. La trei ani și jumătate de la începerea experimentului, Washoe cunoștea un total de 132 de cuvinte iar soții Gardner estimau că înțelegea circa de trei ori mai multe. Era capabilă și să combine aceste cuvinte în mod logic.

Au mai existat și alte cercetări notabile. David Premack, de la Universitatea statului California, a inventat un limbaj artificial folosind bețișoare de plastic. A obținut rezultate atât de bune, încât „vedeta" sa, cimpanzeul-femelă Sarah devenise în stare să utilizeze bețișoarele pentru a construi serii de cuvinte complicate, ca, de exemplu: „Mary dă măr (lui) Sarah."

Tentația de a concluziona că cimpanzeii pot învăța să vorbească este foarte mare. Cercetările lui Terrace arată, însă, că această concluzie se poate dovedi incorectă.

EXPERIMENT-TIP: PROIECTUL NIM

La prima sa întâlnire cu cimpanzeul pe care intenționa să-l antreneze, Herbert Terrace avea 37 de ani, era burlac și preda la Universitatea Columbia. Întâlnirea s-a produs în ziua de 2 decembrie 1973, iar micul mascul de cimpanzeu avea numai două săptămâni. Terrace s-a hotărât să-l boteze Nim Chimpsky.* Spre deosebire de celelalte experimente-tip prezentate în cartea de față, acesta a durat patru ani neîntrerupți[1].

Terrace considera că cimpanzeii asupra cărora se efectuaseră alte studii referitoare la însușirea vorbirii fuseseră crescuți într-un mediu relativ steril, lipsit de personalitate și în afara unui context social, astfel că Nim Chimpsky urma să crească într-o atmosferă de dragoste și în societate, la fel ca un pui de om. Această abordare prezenta și avantajul că, la Nim, limbajul se putea dezvolta ca rezultat al interacțiunii sociale, exact cum se întâmplă în cazul copiilor.

Terrace era departe de a fi convins că cimpanzeii își însușiseră deprinderile lingvistice enunțate de către cercetătorii care se ocupaseră de acest domeniu înaintea sa. Părerea lui era că cimpanzeii nu învățaseră decât niște scamatorii artificiale. Și porumbeii pot fi învățați să lovească cu ciocul în discuri de diferite culori, într-o anumită ordine, ca să-și

* Joc de cuvinte între chimp – cimpanzeu și numele psiholingvistului american Noam Chomsky. (n. trad.)

obţină hrana, fără ca de aici să se poată trage concluzia că ei ar fi în stare să construiască propoziţii. Nu s-ar demonstra cu nimic mai mult dacă am imprima pe un disc alb cuvintele „te rog", pe unul roşu, „profesor", pe altul albastru, „dă" şi, în fine, pe ultimul, verde, „hrană" – iată că porumbeii ar „vorbi" lovind cu ciocul, în ordine discurile: „Te rog, profesore, dă(-ne) hrană"! Terrace spera să elimine asemenea probleme de interpretare impunându-şi să reziste tentaţiei de a-l învăţa pe Nim vorbirea ca şi cum l-ar fi învăţat să facă scamatorii. Deprinderea vorbirii urma să facă parte din procesul socializării.

Experimentul lui Terrace cu Nim se împarte în două capitole: dezvoltarea socială generală a lui Nim şi însuşirea vorbirii.

SOCIALIZAREA LUI NIM

Părinţii lui Nim Chimpsky erau Pan şi Carolyn, socotiţi ca cei mai inteligenţi şi mai stabili din colonia de cimpanzei din Oklahoma. Cea mai mare parte din primele sale optsprezece luni de viaţă, Nim şi-a petrecut-o într-o casă spaţioasă, proprietatea lui W.E.R. şi a Stephaniei LaFarge, o familie tipic new-yorkeză, alcătuită din Stephanie, cel de-al doilea soţ al ei, W.E.R., trei copii pe care ea îi adusese din prima ei căsătorie, alţii patru, provenind din căsătoria anterioară a lui W.E.R., plus o profesoară, prietenă a familiei.

În primele patru luni de când împărţea casa cu o atât de numeroasă societate, Nim dormea între 15 şi 18 ore pe zi, la picioarele patului din dormitorul Stephaniei şi al lui W.E.R. Ca oricărui bebeluş, i se schimbau scutecele la câteva ore, după supt era făcut să râgâie, era ţinut în braţe şi ridicat în aer, pe scurt, toată lumea îl înconjura cu afecţiune şi îi purta de grijă.

În multe privinţe, Nim părea mai „adevărat" ca un copil adevărat. De exemplu, reacţiile lui emoţionale păreau mai intense decât ale unui copil, mai ales atunci când îşi dădea seama că una din persoanele care aveau grijă de el era nefericită. La un moment dat, când Jennie (una din fetiţele familiei) a început să plângă, Nim i-a sărit în braţe şi şi-a fixat privirea adânc în ochii fetei, apoi i-a atins obrajii uşurel, încercând să-i şteargă lacrimile.

Unele din reacţiile lui Nim faţă de W.E.R. aminteau în chip straniu de complexul lui Oedip. Într-o după-amiază când Stephanie şi soţul ei se retrăseseră în dormitor ca să se odihnească, W.E.R. a întins braţul, în somn, cuprinzându-şi soţia. Într-o clipă, Nim a sărit de la locul lui şi l-a muşcat. (S-a observat, adesea, în coloniile de cimpanzei, că există pui de sex masculin care îşi atacă tatăl în timp ce acesta şi mama puilor se împerechează.)

În anumite aspecte, dezvoltarea lui Nim a fost mai rapidă decât a unui copil: a început să se târască la sfârşitul celei de-a doua luni de viaţă şi, dacă voia să apuce un obiect, reuşea să se ţină pe picioare încă din luna a treia. La vârsta de douăzeci de luni, învăţase să-şi folosească oliţa cu regularitate.

Comportamentul la culcare semăna destul de bine cu cel al unui copil. Când, la cinci luni, a fost lăsat să doarmă singur, a început prin a scânci şi a ţipa timp de câteva minute înainte de a fi dus la pătuţul lui, dar nu-i trebuia mult ca să se liniştească: de obicei, îi ajungea biberonul sau o suzetă.

La aproape un an, Nim a venit să-şi petreacă zilele într-un spaţiu de patru camere, la Universitatea Columbia – aici îşi avea şi grădiniţa şi locul de joacă, la familia LaFarge nemaiîntorcându-se decât seara. Avea atâta energie şi devenise atât de iute, încât aceste camere au trebuit bine izolate, pentru a-l opri să fugă. Iniţial, profesorii au încercat să asigure uşa cu un lanţ şi cu zăvor totodată, pe care Nim reuşea, însă, să le deschidă. Au

folosit cheia, dar Nim s-a descurcat repede şi cu ea. În etapa următoare s-a recurs la încuietori cu arc, pentru a căror deschidere era nevoie de o dexteritate considerabilă, dar, şi în ciuda acestora, Nim tot mai evada din când în când, amestecându-se printre psihologii catedrei, între care, contrar opiniei curente, era destul de uşor de recunoscut.

În cele din urmă, profesorii şi supraveghetorii săi au descoperit că metoda cea mai bună pentru a-l astâmpăra era aceea de a pleca de lângă el spunându-i, în limbajul de semne, „tu, rău" sau „eu nu te iubesc". Reacţia sa tipică era să se oprească din ceea ce făcea în acel moment şi să alerge spre supraveghetor semnalându-i „în braţe" sau „iartă-mă".

Prin iunie 1975, Nim devenise atât de de neastâmpărat şi de dificil de stăpânit încât era necesar să fie luat din casa familiei LaFarge. Între alte isprăvi, spărsese multe obiecte de valoare, sărind şi căţărându-se pe toate mobilele sau agăţându-se de toate lămpile. Din fericire, Universitatea Columbia avea în proprietate şi o splendidă vilă de douăzeci şi una de camere, numită Delafield, din care jumătate i-a fost dată lui Terrace, contra unei chirii foarte convenabile. Nim a primit în folosinţă exclusivă un spaţiu de cinci camere.

La Delafield, Nim nu se arăta deloc mai cuminte. Un exemplu: a auzit cum Carol, una din profesoarele lui, îi prepara un bol de cereale pentru dejun în încăperea alăturată şi apoi a auzit-o plecând. După câteva minute, înlocuitoarea ei, Laura Petitto, l-a pus pe o masă, unde l-a lăsat să stea singur, în timp ce ea s-a dus să pregătească sala de clasă în vederea activităţii următoare. Când Laura s-a întors să ia bolul preparat de Carol, ia-l de unde nu-i. Nim era tot pe masă, dar arbora o expresie de nevinovăţie cam prea exagerată. Laura l-a privit plină de severitate şi i-a semnalat „Unde bol?". Nim părea nedumerit şi a început să se uite în jur, ca şi cum ar fi încercat s-o ajute să-l găsească. Abia când profesoara l-a ameninţat că-l bate, Nim a luat-o de mână şi a condus-o la chiuveta de lângă masă: bolul era în fundul chiuvetei, iar prânzul de cereale, pe jumătate mâncat!

Dar Nim era şi amuzant, nu numai obraznic. Când Susan Quinby, o alta dintre profesoarele lui, i-a adus o pisică, Nim i-a oferit acesteia o lingură de iaurt şi a părut foarte uimit că pisica a lins iaurtul, lăsând lingura curată. La următoarea vizită a pisicii, Nim i-a oferit lingura ... goală, după care a umplut-o cu iaurt şi a golit-o el însuşi!

Lui Nim îi plăcea să se alăture grupurilor, oriunde câteva persoane făceau câte ceva. Cel mai tare îl interesa prepararea meselor lui, activitate în care dădea dovadă de răbdare şi atenţie în amestecarea ingredientelor. Îi mai plăcea şi spălatul vaselor: cu o expresie foarte concentrată, ştergea farfuriile cu buretele, cât se poate de atent. Dacă, dintr-un motiv sau altul, era dat afară din bucătărie, trecea la represalii, deschizând sertarele şi dulapurile şi aruncând pe jos ce găsea prin ele, dând drumul la robinete sau răsturnând pubelele.

Acum un secol, Charles Darwin susţinuse că, la cimpanzei, exprimarea emoţiilor ca bucuria, furia, afecţiunea şi curiozitatea seamănă izbitor cu cea omenească. Ei bine, comportamentul lui Nim confirma din plin opiniile lui Darwin, cu precizarea că emoţiile erau exprimate mai direct şi mai intens decât în cazul oamenilor. Dacă Nim reîntâlnea pe cineva care îi plăcea, mai ales după o absenţă mai lungă, obişnuia să-şi întâmpine „prietenul" cu scâncete fericite, zâmbete, bătăi din palme, tumbe, îmbrăţişări, pupături şi mângâieri.

Un aspect mai puţin plăcut al caracterului lui Nim era că ţinea cu orice preţ să-şi afirme poziţia dominantă faţă de cât mai multă lume, dacă ar fi fost posibil, asupra tuturor. Când îşi făcea apariţia câte un nou profesor, Nim îl (sau o) supunea la un test foarte sever, în scopul de a-şi asigura ascendentul asupra sa. În cursul acestor prime întâlniri, Nim avea accese de agresivitate atât de bruşte şi de feroce, încât nou-veniţii se alegeau cu zgârieturi, muşcături şi haine rupte.

Mai surprinzătoare decât capacitatea lui Nim de a-şi exprima emoţiile era însă cea de a le detecta atunci când oamenii din jurul lui încercau să şi le ascundă pe ale lor. Laura, poate cea mai bună din profesorii micului cimpanzeu, a rezumat foarte bine situaţia în descrierea relaţiei stabilite cu el: „Era mai mult decât o relaxare. Nim avea această capacitate cu totul ieşită din comun de a citi în oameni. Ştiam întotdeauna că trebuie să fiu foarte sinceră cu el, pentru că mă înţelegea – în faţa lui simţeam că nu pot ascunde nimic."

ANTRENAMENTUL LINGVISTIC

Psihologii care au încercat să-i înveţe să vorbească pe reprezentanţii altor specii s-au concentrat mai ales asupra cimpanzeilor, în esenţă, pentru că personalitatea lor seamănă cu cea omenească, ceea ce uşurează comunicarea. Importanţa acestui fapt a devenit şi mai clară o dată cu experimentul lui Terrace: Nim se exprima în limbajul semnelor cel mai bine atunci când „vorbea" cu oamenii pe care îi cunoştea şi îi simpatiza cel mai mult. Celălalt motiv esenţial este că, dintre toate primatele, creierul cimpanzeului este cel care se apropie cel mai mult, prin complexitate şi greutate relativă, de al omului.

Sarcina de a-l învăţa pe Nim limbajul semnelor s-a dovedit a fi mult mai dificilă faţă de cât se aşteptase Terrace. (Din cauza reducerii permanente a fondurilor alocate cercetării şi numărului mare al personalului care trebuia să-l supravegheze pe cimpanzeu timp de 24 de ore din 24, 365 de zile din an, s-a recurs repede la soluţia apelului la voluntari. Astfel, Nim a avut 60 de profesori în numai 46 de luni – fluctuaţie care nu a fost deloc pozitivă.) Iată, de exemplu, cum a învăţat Nim semnul pentru „ceai". Laura, profesoara lui l-a făcut atent la gestul ei de a turna apă caldă într-o ceaşcă în care se afla un plic de ceai. Apoi i-a arătat cu mâinile ei semnul şi l-a încurajat să guste din ceaşcă. După ce a gustat, Nim şi-a oferit mâinile Laurei pentru ca aceasta să-i aşeze degetele în poziţia potrivită ca să exprime ideea de „ceai". După ce Laura i-a aşezat degetele, i-a oferit şi ceaşca pe care o dorea.

După acest moment de antrenament, Nim a început, încet-încet, să formeze cu mâinile semnul pentru „ceai" atunci când profesoara lui menţiona cuvântul. În sfârşit, a început să-l formeze şi numai la vederea ceştii. Dar procesul de însuşire a noţiunii nu era încheiat. La fel ca un copil mic, care arată cu degetul şi spune „căţel" la tot felul de animale şi obiecte, Nim lansa şi el astfel de generalizări exagerate: de pildă, „spunea" prin semne „joc ceai", în timp ce, de fapt, se juca de-a prinselea.

În cel puţin un domeniu, Nim a reuşit totuşi să demonstreze o mai mare versatilitate lingvistică decât a profesorilor săi. După ce, văzându-l agăţat cu braţul de un copac, Terrace l-a gâdilat, Nim a găsit imediat calea cea mai rapidă de a se exprima: când dorea să fie gâdilat, semnala „încă" cu mâinile şi „gâdilat" cu picioarele!

Pe măsură ce abilitatea de a exprima i se dezvolta, Nim a început să-şi cultive şi un alt „talent" omenesc – acela de a spune minciuni. Fără îndoială că remarcase interesul manifestat prompt de către profesorii săi ori de câte ori semnala „murdar" (ceea ce însemna că avea nevoie să meargă la toaletă) sau „somn" (indicând că era obosit). Treptat, a început să reproducă şi să repete aceste semne şi când nu era cu adevărat cazul, numai pentru că se plictisea sau dorea să facă altceva.

Primul semn pe care l-a învăţat Nim, când avea patru luni, a fost „bea". Acestuia i s-au adăugat, repede, alte patru semne: „sus", „dulce", „dă" şi „încă". Este interesant de remarcat că şi la copiii surzi s-a observat că primul semn este însuşit tot de la vârsta de patru luni.

Astfel, semnele se învaţă mult înainte ca noţiunile să poată fi exprimate verbal, probabil pentru că acea coordonare musculară necesară producerii sunetelor este mult mai complicată.

În timpul primelor 44 de luni, Nim a învăţat să exprime 125 de semne şi era în stare să înţeleagă semnificaţiile a peste 200. Progresele lui erau însă foarte imprevizibile, depinzând în mare măsură de talentul diferiţilor săi profesori şi de simpatia pe care ştiau să i-o inspire. Sub îndrumarea competentei Laura Petitto, cimpanzeul a reuşit să înveţe cinci semne pe lună, adică de două ori mai multe decât înainte de venirea ei.

În vara anului 1975, tot sub supravegherea Laurei, Nim a început să construiască mai multe combinaţii de câte două semne: „încă hrană", „gâdilă eu", „dă măr". După un an, a fost în stare să alăture trei sau mai multe: „eu hrană încă", „tu gâdilă eu", „eu scarpin copil". Cu timpul, Nim a început să folosească tot mai intens „vocabularul" însuşit. Între 1 iunie 1975 şi 13 februarie 1977, profesorii i-au înregistrat peste 19000 de construcţii de câte două sau mai multe semne. Acest total uriaş nu s-a realizat prin simpla repetare a câtorva combinaţii fixe: Nim a creat 5235 de construcţii distincte. Marea varietate a acestora dovedeşte că Nim nu le memora, pur şi simplu, în mod mecanic. Din păcate, nu s-a putut verifica până unde s-ar fi ajuns cu învăţătura. Din motive financiare, ca şi de alt ordin, Terrace a fost silit să-l înapoieze pe Nim Institutului pentru studiul primatelor din Norman, Oklahoma, spre sfârşitul anului 1977.

S-ar putea susţine că cimpanzeul combina semnele cunoscute într-un fel mai mult sau mai puţin întâmplător, dar, în realitate, lucrurile nu stăteau aşa. Dacă avem în vedere o combinaţie de două elemente, constând într-un verb tranzitiv şi pronumele personal „eu" sau numele „Nim", se poate considera la fel de probabil ca cimpanzeul să semnaleze „gâdilat eu" şi „eu gâdilat" sau „gâdilat Nim" faţă de „Nim gâdilat"? Categoric, nu. În semnalizările cimpanzeului, verbul era plasat pe prima poziţie în 107 ocazii iar pronumele sau numele, în numai 16. Cu alte cuvinte, Nim a ales construcţiile cu verbul în poziţie iniţială în 87 la sută din cazuri. Cu totul, Nim plasa întâi verbul în 83 la sută din construcţiile în care el se combina cu pronumele sau numele său propriu. Există şi alte analize care vin să confirme faptul că aceste structuri au logică – aceeaşi logică din enunţurile omeneşti.

Propoziţiile emise de Nim se asemănau cu ale copiilor şi din alt punct de vedere. Când copiii ajung la stadiul de a forma structuri de două elemente, 80 la sută din ele pot fi încadrate în opt categorii semantice. Două dintre acestea sunt: obiect + beneficiar (de exemplu, „hrană Nim") şi acţiune + obiect (de exemplu, „mănâncă struguri"). La analiza făcută structurilor construite de Nim, Terrace a constatat că 84 la sută din combinaţiile de două semne se încadrau în aceste categorii semantice.

Dovezile prezentate până la acest punct duc la concluzia că Nim şi-a dezvoltat „vorbirea" cam la fel cu copiii oamenilor. Dar, există nişte deosebiri importante. Înregistrările video ale comunicării cimpanzeului cu profesorii săi au fost derulate cu viteză redusă, pentru a se putea observa exact în ce moment îşi începea Nim „vorbirea" faţă de propoziţia emisă de către profesor. Deşi profesorii nu îşi dăduseră prea bine seama, Nim îi întrerupea mult mai frecvent decât o face un copil normal în comunicarea cu părinţii săi. Se pare, deci, că pe Nim îl interesa mult mai mult să le spună profesorilor ce să facă decât să asculte ce-i spuneau ei, lui.

S-a constatat că ceva mai puţin de 20 la sută din propoziţiile unui copil normal reprezintă imitarea unor propoziţii auzite în conversaţiile părinţilor şi că, din ceea ce spune copilul, circa 30 la sută reprezintă construcţii spontane şi nu calchieri sau reacţii la spusele unui adult. Chiar după mai mulţi ani de învăţare a vorbirii, Nim emitea totuşi, în circa 40 la sută din structuri, combinaţii imitate exact după ceea ce i se spusese; elementul de

spontaneitate reprezenta doar 10 la sută. Aşadar, Nim folosea limbajul într-un mod mai puţin creativ şi novator decât un copil.

Cea mai importantă dintre descoperirile lui Terrace evidenţiază dificultatea comparării capacităţii de a deprinde vorbirea unui copil cu cea a lui Nim. Atunci când încep să vorbească, acei copii care au un auz normal emit combinaţii conţinând, în medie, un cuvânt şi jumătate, după care, rapid, media creşte la patru sau mai multe cuvinte per emisie (uneori, în jurul vârstei de 26 de luni). Copiii hipoacuzici manifestă aceeaşi creştere a mediei de semne per emisie, dar, de obicei, creşterea aceasta se produce ceva mai târziu decât la copiii normali. Contrastul este izbitor, dacă vrem să comparăm situaţia cu a lui Nim: media lui a rămas constantă la un cuvânt şi jumătate între vârstele de 26 şi 46 de luni.

O altă deosebire majoră între Nim şi copii este că în cazul acestora propoziţiile mai lungi comunică un conţinut mai bogat decât cele scurte, iar ale lui Nim, nu, aşa după cum se vede din cea mai lungă „vorbire" a sa: „Dă portocală eu dă mănâncă portocală eu mănâncă portocală dă eu mănâncă portocală dă eu tu". Dacă sunt comparate structurile lui Nim formate din două elemente cu cele formate din trei, se constată că al treilea element nu adaugă nimic în materie de sens – decât, poate, accentul de insistenţă – faţă de cele două elemente anterioare. Cele mai frecvente combinaţii triple folosite de Nim erau: „joc eu Nim", „braţe Nim braţe", „joc eu joc" şi „mănâncă eu mănâncă".

Dacă învăţarea vorbirii s-ar putea compara cu urcatul pe o scară, se poate spune că cimpanzeii urcă destul de bine şi trec destul de repede de primii câţiva fuşteie. După aceea, însă, se opresc şi rămân pe o poziţie-plafon. Pot înmagazina şi alte semne-noţiuni, dar capacitatea lor combinatorie nu se îmbogăţeşte cu structuri mai complexe. De aceea suntem înclinaţi să afirmăm că absenţa acelui mecanism de însuşire a vorbirii sau a altei abilităţi similare creează un fel de barieră de nedepăşit – un plafon. Dacă aşa stau lucrurile, atunci botezarea cimpanzeului cu un nume care îl parodia pe cel al lui Noam Chomsky pare inspirată, din moment ce evoluţia sa confirmă ideile psiholingvistului.

CONCLUZII

Dezvoltarea socială şi emoţională a lui Nim Chimpsky se aseamănă în mod remarcabil cu aceea a unui copil. Într-adevăr, reacţiile lui emoţionale nu se deosebesc de cele ale puiului de om decât printr-o mai mare intensitate, adesea chiar extremă. Comportamentul său era la fel de obraznic şi neastâmpărat ca al nenumăratelor generaţii de copii.

Nim Chimpsky şi-a dovedit capacitatea de a-şi însuşi şi de a folosi semne şi semnale, exprimându-se într-un fel limitat. Progresele lui au fost reale şi, analizându-le, încercăm tentaţia de a-i atribui (sau de a trage concluzia că ele ar dezvălui) abilitatea învăţării vorbirii. Totuşi, la o cercetare mai atentă, realitatea vine să contrazică aparenţele.

10. IUBIRE ŞI AFECŢIUNE

Iubirea este un domeniu dificil de investigat. Dacă poeţii, filosofii şi majoritatea oamenilor obişnuiţi o consideră ca fiind cea mai interesantă şi importantă din toate emoţiile, psihologii manifestă tendinţa de a o ocoli cu mare grijă. Este, desigur, mult mai greu să induci sentimente de dragoste instantanee în laborator, decât să provoci starea de frică, pentru care ajunge o pereche de electrozi şi o ameninţare cu şocul electric. Sărăcăcioasele cercetări legate de iubire l-a determinat pe psihologul american Harry Harlow să tragă următoarea concluzie, foarte pesimistă: „Puţinul pe care îl cunoaştem despre dragoste nu depăşeşte stadiul simplei observaţii şi puţinul pe care îl scriem despre ea a fost deja exprimat cu mult mai bine de către poeţi şi romancieri."

După opinia noastră, Harlow s-a arătat excesiv de modest în legătură cu propriile sale cercetări. Ele aduc contribuţii importante privind natura iubirii: studiul întreprins asupra acestui sentiment la maimuţele rhesus pare a avea implicaţii serioase şi în dezvoltarea sa la oameni.

EXPERIMENT-TIP: IUBIREA DINTRE MAMĂ ŞI PRUNC

Harry Harlow, de la Universitatea statului Winconsin, a petrecut mai mulţi ani studiind felul în care maimuţele învaţă să rezolve diverse probleme dificile. Astfel, el a remarcat că mulţi dintre bebeluşii-maimuţă crescuţi în laborator manifestau un mare ataşament faţă de pernuţele şi de bucăţile de pătură pluşată puse pe pardoseala cuştilor. Puii mici se agăţau de ele şi deveneau agitaţi şi gălăgioşi atunci când, din motive de igienă, acestea trebuiau schimbate. La fel, bebeluşii umani se ataşează de jucăriile pe care sunt obişnuiţi să le strângă la piept, ca şi de alte obiecte moi sau pufoase. Harlow a început să se gândească la aspectul că plăcerea evidentă a puilor de maimuţă de a se agăţa de pernuţe ar putea explica, în mare parte, legătura mamă-bebeluş. O mamă din specia maimuţelor îşi petrece o mare parte din timp ţinându-şi puiul agăţat de ea[1]. Pentru a-şi verifica ideea, Harlow a creat două false „mame". Una, „mama de cârpă", perfect proporţionată, era făcută din lemn acoperit cu cauciuc şi, peste cauciuc, cu un material textil moale, ca de prosop. Cu ajutorul unei instalaţii electrice simple, un bec plasat în spatele „mamei" îi transfera şi ei destulă căldură. Cealaltă „mamă", semăna bine cu prima, dar era confecţionată din plasă de sârmă împletită şi nu oferea acelaşi contact tactil plăcut. Ambele „mame" au fost dotate cu „mamele" pline cu lapte.

Bebeluşii-maimuţă au fost despărţiţi de mamele lor naturale curând după naştere şi au fost puşi în aceeaşi cameră cu cele două „mame" artificiale, mama de cârpă şi mama de sârmă. Mama de cârpă le dădea lapte numai la o parte din pui, iar ceilalţi trebuiau să sugă de la mama de sârmă. Pe care credeţi că o preferau puii? Ei bine, preferinţa se îndrepta, fără drept de apel, către mama de cârpă, care era cu mult mai plăcut de atins. În medie, micile maimuţe petreceu 18 ore din zi cuibărindu-se pe lângă ea, faţă de numai 2 ore petrecute cu

mama de sârmă. Culmea surprizei a fost că media s-a menţinut la aproape aceeaşi diferenţă chiar şi atunci când mama de cârpă nu le-a mai „dat" lapte, pentru supt, bebeluşii-maimuţă fiind siliţi să se ducă numai la mama de sârmă. Dar şi în aceste condiţii, ei tot lângă prima se strângeau în cea mai mare parte a timpului. Concluzia se impune, clară ca lumina zilei: puii de maimuţă nu iubesc pentru că ar fi flămânzi; mai degrabă sunt flămânzi de dragoste.

La început, criticii au ridicat diverse obiecţiuni relativ la validitatea experimentului lui Harlow. Unii au afirmat că maimuţele detestă sârma, în general; alţii, că s-ar fi putut să intre în joc anumite aspecte, mai importante, ca moliciunea materialului de prosop. Harlow le-a replicat celor dintâi că maimuţelor le place să-şi petreacă mult timp căţărându-se pe pereţii cuştilor, care sunt făcuţi, ca să vezi, din... plasă de sârmă împletită, pe care o cercetează atent cu mâinile şi cu gura. Preferinţa manifestată pentru mama moale s-a demonstrat în continuare atunci când puii au avut de ales dintr-un sortiment mai bogat de mame, unele acoperite cu mătase, altele cu vinilin sau folii de şmirghel.

O altă parte a criticilor s-a arătat nelămurită în legătură cu relevanţa acestor cercetări pentru afectivitatea omenească[2]. Harlow să realizeze exact aceasta dorise: investigarea nevoii omului de contact tactil şi de afecţiune. După cum sublinia el însuşi, „Unicul motiv pentru care am utilizat maimuţe şi nu cobai este tocmai faptul că, de la maimuţă la om, generalizarea se poate face mai uşor." Dar, şi aşa stând lucrurile, oamenii sunt, totuşi, altceva decât maimuţele...

Obiecţiunea cea mai serioasă cu care s-a confruntat Harlow în această fază de început a cercetărilor sale a fost aceea că, în fond, puii de maimuţă îşi iubesc mama numai şi numai pentru că o găsesc plăcută la atingere. Harlow a răspuns prin fabricarea altor mame artificiale. A constatat că un factor de mare importanţă, mai ales în primele două săptămâni din viaţa unei maimuţe, este căldura mamei. Puii erau, într-adevăr, puşi pe fugă de contactul cu o mamă a cărei temperatură „corporală" fusese coborâtă cu ajutorul apei reci. Ei îşi arătau preferinţa pentru mamele puse pe tălpici de balansoar, care îi puteau, deci, legăna, faţă de mamele fixe.

În cursul unor studii ulterioare, Harlow a încercat să descopere cât de serios era ataşamentul puilor de maimuţă în raport cu o mamă-surogat. Astfel, el a construit patru „mame-monstru", toate acoperite cu aceeaşi îndrăgită ţesătură de prosop. Una dădea, din când în când, câte un damf de aer comprimat, o a doua se balansa atât de tare, încât puii cădeau de pe ea, a treia dispunea un mic sistem de catapultare care arunca puii, iar a patra era o „mamă de fier", din corpul căreia uneori ieşeau, prin ţesătură, vârfuri de cuie.

În mod destul de firesc, puii de maimuţă manifestau tot felul de stări emoţionale de neplăcere în contact cu cele patru mame-monstru, dar, imediat ce redeveneau „normale", se întorceau la ele, comportându-se ca şi cum nu se întâmplase nimic. Cât despre stres, Harlow susţine că singurii care îl resimţiseră fuseseră oamenii ocupaţi cu supravegherea experimentului!

Mai departe, psihologul a descoperit şi alte exemple de situaţii confirmând cunoscuta preferinţă a puilor pentru mamele-surogat „îmbrăcate" în material de prosop. Atunci când aceştia erau plasaţi în spaţii unde fuseseră adunate numeroase obiecte (cutii, ceşti) despre care se ştie că pot trezi interesul maimuţelor, puii îşi foloseau „mamele de cârpă" ca punct de plecare şi „bază de operaţii" în explorarea acestui mediu: astfel, ei se lansau în scurte incursiuni, după care reveneau iute la ele, în căutarea unui adăpost sigur. Dacă mamele de cârpă lipseau, puii rămâneau în poziţie ghemuită, aştepând. Unii dintre ei veneau până în locul unde, de obicei, se găsea „mama" apoi alergau de la un obiect la altul, scâncind şi ţipând.

Manifestă puii de maimuţă aceeaşi dragoste faţă de „mama de cârpă" ca şi faţă de cea adevărată? Iată ce răspunde Harlow: „Dragostea pentru mama adevărată este foarte asemănătoare cu dragostea pentru mama-surogat. După câte am observat, afecţiunea puiului de maimuţă faţă de mama sa naturală este puternică, dar nu mai puternică decât cea manifestată de maimuţa crescută în laborator faţă de „mama de cârpă", iar sentimentul de siguranţă şi de ocrotire pe care i-l dă mama adevărată puiului ei nu este mai intens decât cel oferit de mama-surogat."

Una dintre primele constatări ale unei mame umane în legătură cu pruncul ei este că acesta o priveşte deseori foarte intens şi fix. Harlow s-a hotărât să descopere cât sunt de importante caracteristicile faciale pentru puii de maimuţă. Unuia din ei i s-a atribuit o mamă de cârpă al cărei cap nu era altceva decât o minge de lemn lustruit. Puiul a reacţionat cu mare entuziasm, ceea ce dovedeşte că o mamă poate fi urâtă de să-ţi vină s-o iei la fugă, însă copilul ei tot o va iubi.

Când puiul de maimuţă (o femelă) a atins vârsta de trei luni, cercetătorii i-au pregătit o altă mamă de cârpă, de data aceasta înzestrată cu trăsăturile faciale ale speciei. Plini de încredere, au aşezat-o frumos, la locul ei, dar...puiul i-a aruncat o privire şi a început să urle. Maimuţica a rămas în această stare de spaimă şi în următoarele câteva zile, apoi i-a venit o idee: a întors capul mamei cu exact 180 de grade, ceafa complet netedă redevenind „chipul" cunoscut. Când cercetătorii au rotit capul la loc, puiul l-a întors din nou pentru ca scurt timp după aceea să-l scoată de pe axul gâtului, să-l rostogolească într-un colţ al cuştii şi să-l abandoneze acolo, fără a-i mai arunca vreo privire. Parafrazând remarca pe care Harlow a făcut-o pe marginea incidentului, să spunem că un copil e în stare să iubească o mamă fără chip, dar nu pe una cu două feţe...

Experimentul lui Harlow cu maimuţele „de cârpă" şi de „sârmă" a ajuns celebru şi a fost foarte comentat în anii '60. Deşi psihologului nu i-a displăcut popularitatea pe care şi-o crease, nu se poate spune că ea nu prezenta şi unele neajunsuri. Îndoielile sale au atins cote şi mai ridicate atunci când, la interval de trei-patru săptămâni şi independent unul faţă de celălalt, un eminent specialist în psihologie şi un la fel de eminent pshiatru i-au spus cam acelaşi lucru, care, pe scurt era următorul: „Ştii, Harry, chestia e că o să rămâi în istoria psihologiei ca tată al mamei de cârpă! " Neresemnându-se în faţa unei posterităţi atât de ingrate, Harlow s-a hotărât să investigheze alte faţete ale iubirii, începând cu... absenţa mamei din viaţa copilului şi implicaţiile pe care această situaţie le are asupra dezvoltării lui.

EFECTELE ABSENŢEI MATERNE

Ar putea părea paradoxal, dar cea mai bună cale de a studia iubirea este să se studieze ce se întâmplă atunci când ea nu există. Demonstrând că lipsa dragostei are consecinţe grave, se demonstrează, de fapt, importanţa ei. Însemnătatea determinantă a iubirii unei mame devine clară tocmai în cazurile absenţei materne, atunci când un copil mic este separat de cea care i-a dat naştere, pentru un timp mai lung, în cursul uneia sau mai multora dintre etapele dezvoltării lui.

Efectele absenţei materne au fost investigate în urmă cu vreo patruzeci de ani de către psihologul britanic John Bowlby, căruia Organizaţia mondială a sănătăţii i-a solicitat un raport asupra stării mentale a copiilor abandonaţi. Raportul a făcut parte dintr-un studiu coordonat de Comisia pentru probleme sociale a Organizaţiei Naţiunilor Unite şi a avut ca obiect necesităţile speciale ale copiilor despărţiţi de familie şi plasaţi în orfelinate sau

familii adoptive. Concluzia lui Bowlby a fost limpede: privarea copilului de iubirea maternă are consecinţe de o mare gravitate potenţială, între care delincvenţa juvenilă şi comportamentul psihopatic.

Din păcate, alţi membri ai colectivului de cercetare nu i-au susţinut opinia şi Bowlby s-a văzut silit să-şi modifice punctul de vedere. Acum, însă, toată lumea este de acord că ceea ce contează nu este atât prezenţa propriu-zisă a unei mame, cât existenţa unui contact personal de natură pozitivă cu un adult, membru al grupului de supraveghetori, sau cu un membru al aceluiaşi grup de vârstă.

În ceea ce priveşte primatele, Harry Harlow a demonstrat că apar consecinţe de durată în cazul când puii de maimuţă sunt împiedicaţi să-şi vadă mama sau să aibă legături cu alţi membri ai speciei în timpul primelor câteva luni de viaţă. Atunci când un număr de maimuţe care trăiseră într-o astfel de izolare au fost adunate laolaltă, reacţiile lor au fost foarte agresive. Multe au avut manifestări asemănătoare cu ale bolnavilor din spitalele de psihiatrie. De exemplu, rămâneau încremenite în poziţii bizare, făceau mişcări repetate, fără vreun scop aparent, sau stăteau ore în şir cu privirea pierdută în gol.

Harlow a constatat că o altă consecinţă majoră a izolării din această primă etapă a vieţii este şi absenţa virtuală a activităţii sexuale la vârsta adultă. În cadrul programului de sporire a populaţiei de maimuţe, Harlow şi colaboratorii săi au plasat un mascul normal şi experimentat din punct de vedere sexual în acelaşi perimetru cu câteva femele anterior ţinute în izolare. Masculul nu a reuşit să se apropie de nici una. După cum conchidea Harlow, dacă o tânără maimuţică nu este curtată devreme, are toate şansele să-şi păstreze castitatea tot restul vieţii.

VIDUL DE DRAGOSTE

Ce se poate face pentru ca aceste maimuţe crescute în izolare să fie resocializate? De fapt, cele care duc o viaţă normală petrec foarte mult timp jucându-se între ele, astfel că Harlow s-a gândit să le plaseze pe singuratice alături de semenele lor de aceeaşi vârstă, dar care trăiseră în societate. Rezultatul s-a dovedit dezastruos. Cele ce fuseseră ţinute în izolare au încremenit de frică, abţinându-se de la aproape orice contact cu restul grupului. Îşi petreceau cea mai mare parte a timpului stând ghemuite într-un colţ, cu braţele cuprinzându-şi umerii şi cu faţa îngropată în ele. Era evident că maimuţele normale le înspăimântau. Problema ar putea fi evitată punând împreună cu aceste exemplare nesociabile, altele, crescute în grup, dar de o vârstă cu câteva luni mai mică. Se pare că singura cale prin care maimuţele ţinute în izolare pot să deprindă comportamentul social adecvat este să fie plasate în tovărăşia altora care, la rândul lor, mai au şi ele mult de învăţat în acest sens – adică, aşezându-le la un nivel ceva mai scăzut de dezvoltare a capacităţilor de inserare socială – deci, cu indivizi de vârstă inferioară.

Melinda Novak, care se număra printre colaboratorii lui Harlow, a reuşit să obţină reabilitarea socială aproape completă a maimuţelor care crescuseră izolate în primul lor an de viaţă. Realizarea aceasta este extraordinară, cu atât mai mult cu cât, până de curând, se credea că substanţialul handicap al izolării prelungite din timpul copilăriei rămâne ireversibil. Novak a utilizat pe post de „psihoterapeuţi" maimuţe normale a căror vârstă se ridica la o treime din cea a sărmanelor izolate şi a avut marea satisfacţie să constate dispariţia treptată a comportamentelor neadaptate manifestate anterior, înlocuite, tot

treptat, de dezvoltarea comunicării şi interacţiunii cu toţi membrii grupului. Transformarea a fost spectaculoasă dar a necesitat aproape doi ani de muncă grea.

Aceste cercetări arată că iubirea şi afecţiunea existente între maimuţe (sau oameni) de vârste similare reprezintă o forţă pozitivă mai mare decât se credea în general. Chiar dacă ideal ar fi să se beneficieze de dragostea unei mame, cea dintre indivizii cam de aceeaşi vârstă constituie un substitut acceptabil.

De la Freud încoace, mulţi au fost teoreticienii care au susţinut că prezenţa unei atmosfere stimulatoare în timpul primei etape de viaţă reprezintă un element esenţial în dezvoltarea normală a individului – aceasta fiind ipoteza numită a „perioadei critice". Cercetările Melindei Novak par totuşi să o contrazică – cel puţin în cazul maimuţelor – îndreptăţindu-ne optimismul unei concluzii conform căreia omul este mai flexibil şi mai puternic decât au binevoit freudienii să-l considere.

INSTINCT MATERN, INSTINCT PATERN

Încântarea spontană cu care cele mai multe femei mame îşi îngrijesc odraslele i-a făcut pe numeroşi psihologi să-şi pună problema existenţei unui „instinct matern" înnăscut. După câte se pare, aşa s-ar explica şirul de luni şi ani de devoţiune consacrat de o mamă copilului ei. O asemenea idee vine în contradicţie cu neputinţa de a o generaliza: au toate femeile un instinct similar?

În primul rând, trebuie spus că s-a demonstrat cu claritate că, în privinţa instinctelor de orice fel, omul este mult mai puţin înzestrat decât toate celelalte specii. Mai elocventă ca orice argument este incidenţa îngrijorătoare a cazurilor de prostituţie infantilă şi de abuzuri practicate asupra copiilor – lucruri greu de reconciliat cu conceptul de instinct matern. Acum se ştie, de exemplu, că părinţii care manifestă tendinţele cele mai marcate către folosirea agresivităţii fizice faţă de copii au fost ei înşişi, la vârste fragede, fie neglijaţi, fie victime ale violenţei, ca rezultat al unui mediu nesănătos, al unei ereditări dificile sau al unei combinaţii dintre aceşti doi factori.

Cercetările lui Harlow au adus elemente noi şi interesante şi în această direcţie. Intenţia psihologului a fost să urmărească comportamentul matern al unor maimuţe care îşi petrecuseră primele câteva luni din viaţă în izolare. Problema era că aceste femele nu aveau conştiinţa individualităţii lor sexuale – s-a dovedit că era virtualmente imposibil ca ele să se transforme în mame numai şi numai lăsând lucrurile să evolueze în mod natural. În desperare de cauză, Harlow şi echipa sa de cercetători au inventat un fel de aparat, pe care l-au alintat cu numele de „colţul violului", unde puteau fi introduse, legate şi apoi însămânţate feciorelnicele maimuţici. Abia astfel s-a obţinut rezultatul dorit. Dar ce s-a întâmplat atunci când aceste femele au dat naştere primului lor pui? Reacţia lor tipică a fost să-l ignore. Numai dacă bebeluşul se arăta foarte insistent îi mai acordau câte o mângâiere. Dar, începând cu a patra lună de viaţă, unii din aceşti prim-născuţi din bietele mame, şi ele, în copilăria lor, lipsite de mamă, erau pedepsiţi mai rar în comparaţie cu puii mamelor normale şi li se permitea un contact mai îndelungat cu mamelele materne. La a doua naştere, aceste mame manifestau tendinţa de a-şi îngriji copiii în mod corespunzător.

Aceasta nu înseamnă că lucrurile se petreceau întotdeauna la fel de liniştit. Câteva dintre mamele fără mamă îşi călcau în picioare bebeluşii sau le zdrobeau capul de podeaua cuştii. S-a întâmplat o dată sau de două ori ca supraveghetorii să nu aibă destulă agilitate pentru a interveni atunci când le-au văzut încercând să mănânce degetele sau picioruşul

puiului. Cea mai rea dintre aceste mame şi-a băgat în gură capul noului-născut şi a început să-l crănţăne ca pe un cartof.

Cercetările lui Harlow par să sugereze că noţiunea de instinct matern omnivalabil seamănă a eroare. Multe mame-maimuţă (probabil, şi din specia umană) care nu au fost crescute într-o atmosferă normală şi într-o relaţie de iubire cu mamele lor dau toate semnele că ar fi lipsite de acest instinct matern.

Harlow s-a preocupat şi de rolul tatălui. În toate familiile de maimuţe studiate de către psiholog, tatăl era, în mod incontestabil, figura dominantă şi-şi menţinea această poziţie privilegiată fără a recurge la forţa fizică – dacă nu punem la socoteală palmele şi muşcăturile date fără răutate, chiar şi câte un brânci sau o strâmbătură ameninţătoare pe ici, pe colo.

La oameni, de pe la vârsta de opt luni şi până către cea de trei ani, copiii par să-şi prefere, în chip de parteneri de joacă, taţii nu mamele. Aceeaşi preferinţă apare şi la maimuţele rhesus crescute în captivitate. Masculii adulţi ai acestei specii îşi anunţă disponibilitatea pentru jocul cu puii lor sau ai altor cupluri, printr-un semnal precis: o privire fixă, întrebătoare şi oarecum magnetică a ochilor larg deschişi şi strălucitori, însoţită de o mişcare uşoară din ureche. Puii de sex masculin sunt încântaţi să se joace cu orice mascul adult, dar puii de sex feminin sunt mai puţini sociabili şi preferă să se joace cu „tăticul".

Din nişte cercetări recente, întreprinse în zona văii Katmandu, din Nepal, asupra maimuţelor rhesus aflate în stare de libertate, a reieşit că masculii sălbatici se arată mai puţin dispuşi să se implice în creşterea odraslelor decât cei ce trăiesc în captivitate. De-a lungul unui număr de 1500 de ore epuizante de observare pe teren, nu s-au constatat decât doar 18 situaţii în care interacţiunea unui pui cu un mascul adult să fi fost una agreabilă. Din acest amărât de total, 11 cazuri au constat din momente scurte de joacă sau de curăţare şi numai şapte ar fi putut fi considerate exemple de manifestare a grijii părinteşti. Interacţiunile negative, adică agresive, s-au cifrat însă la triplul acestora, de cele mai multe ori fiind vorba de lovituri nu prea grele cu palma sau de ghionţi.

Incidentul cel mai grav care a fost observat a avut loc între un mascul adult numit Spock şi puiul în vârstă de o zi al unei femele care murise la naştere. La început, Spock s-a ocupat de cel mic cu deosebită grijă, dar când acesta începea să scâncească şi să ţipe, adultul se înfuria. Spock îl apuca de picioare, punându-şi-l pe umăr sau sub braţ şi îl căra cu el când, de câteva ori, alerga să se uite la câte o încăierare. Din păcate pentru pui, adultului nu i-a venit în minte că acestuia putea să-i fie foame, astfel că, până la urmă, puiul a murit de inaniţie. Prostia lui Stock l-a împiedicat, mai departe, să îşi dea seama că cel mic murise: el continua să-l cureţe şi să-l poarte după el.

Harlow a constatat diferenţe importante între cele două sexe în privinţa reacţiei maimuţelor pre-adulte faţă de puii mici. Atunci când se aflau în prezenţa acestora, femelele de etate pre-adolescentină se comportau foarte afectuos. Spre deosebire de ele, tinerii masculi de aceeaşi vârstă erau mai degrabă indiferenţi sau chiar uşor agresivi.

Care este legătura între această reacţie generală de indiferenţă şi lipsă de preocupare a adulţilor masculi din specia maimuţelor şi atitudinea „normală" a taţilor de rasă umană faţă de propria lor progenitură? O parte din taţi preferă să-şi petreacă timpul liber cu activităţi tipic masculine – o bere, un meci de fotbal etc. Majoritatea, însă, îşi manifestă grija şi tandreţea.

Harlow a fost contestat de multe feministe, întrucât concluziile cercetărilor sale par să sugereze că pentru dezvoltarea normală a copiilor, responsabilitatea apasă numai pe umerii mamei – ba chiar că aceştia nu pot creşte în cele mai bune condiţii decât când mamele le consacră absolut tot timpul. În cursul unui interviu acordat Carolei Tavris pentru revista *Psychology Today*, Harlow a ripostat: „Omul este singurul animal capabil să vorbească, iar femeia, singurul animal incapabil să tacă."

CONCLUZII

Harry Harlow a consacrat peste treizeci de ani cercetărilor asupra importanţei fenomenului numit „iubire", la maimuţele rhesus. Strategia sa a constatat în investigarea efectelor produse de suprimarea uneia sau mai multora din aspectele ce caracterizează mediul afectiv normal în care se dezvoltă puii. Primul mare succes al acestei strategii îl reprezintă identificarea contactului tactil agreabil ca fiind contribuţia esenţială a mamei la bunăstarea fizică şi psihică a puiului.

Harlow a descoperit ulterior că absenţa maternă afectează în mod serios capacitatea maimuţelor tinere de a-şi găsi o pereche şi de a avea relaţii sociale normale – ceea ce se verifică şi în cazul speciei umane. El a descoperit însă şi că această absenţă ar putea fi, în cele din urmă, compensată de afecţiunea şi atenţia venite din partea unor indivizi de vârstă mai mică.

Dragostea unei mame pentru copilul ei pare să fie considerată un lucru de la sine înţeles, dar „instinctul matern" nu se dovedeşte a fi chiar atât de „înnăscut" pe cât ne-ar plăcea să credem, iar Harlow a făcut demonstraţia foarte exactă a acestei idei cu ajutorul maimuţelor.

CREIER, PERSONALITATE ȘI EMOȚIE

Deosebirile dintre abordarea psihologică și abordarea fiziologică în cercetarea comportamentului uman pot fi evidențiate printr-o analogie. Să presupunem că un psiholog și un fiziolog se hotărăsc să înțeleagă cum funcționează un automobil, fără să fi văzut în viața lor vreunul. Psihologul se concentrează asupra vitezei mașinii, a felului cum ia curbele, fiabilității, consumului de carburant și așa mai departe. Apoi, plecând de la aceste informații, încearcă să-și închipuie care ar fi procesele ce se petrec sub capotă – motorul, bateria, cutia de viteze, direcția etc. Fiziologul cercetează întâi măruntaiele vehiculului, descoperind, poate, o cutie de culoare neagră (bateria) și consacrând o mare atenție literelor înscrise pe o parte a acesteia. Lui îi revine sarcina dificilă de a-și da seama ce este și ce face fiecare piesă și cum se îmbină ele, ca să alcătuiască un tot care „merge". Astfel, psihologul privește lucrurile din afară și, pe baza a ceea ce observă, se lansează în deducții asupra interiorului, în timp ce fiziologul se uită înăuntru, încercând să înțeleagă funcționarea mecanismului.

Teoretic, abordarea psihologului și cea a fiziologului ar trebui să fie complementare – ceea ce, încetul cu încetul, vor și deveni: a apărut deja o specie hibridă care se cheamă „psihofiziolog", care are intenția să folosească datele fiziologiei pentru clarificarea demersului psihologic și invers.

În paginile secțiunii de față, ne vom referi la cercetări care au reușit să integreze surse din ambele domenii. Studiile efectuate recent asupra inteligenței (Capitolul 11) nu reprezintă decât un prim exemplu al acestei strategii pluridisciplinare. De la Alfred Binet, căruia, la începutul acestui secol, Ministerul Educației din Franța i-a solicitat să alcătuiască primul test de inteligență standardizat și până în ziua de azi, psihologii și-au manifestat interesul față de diferențele intelectuale nete dintre oameni. Ca urmare a preocupării și eforturilor lor, s-au descoperit extrem de multe date legate de factorii de o importanță majoră în determinarea inteligenței, de influența eredității și așa mai departe. Cu toate acestea, teritoriul nu și-a dezvăluit toate tainele. Până de curând, de exemplu, nu se știa mai nimic despre deosebirile clare, în ceea ce privește activitatea cerebrală, între indivizii cu grade de inteligență diferite. Lacuna a fost completată, prin anii '80, datorită cercetărilor întreprinse de către Allan și Elaine Hendrickson, la Institutul de psihiatrie din Londra.

Pentru explicarea funcționării creierului există, bineînțeles, metode cu mult mai dure decât aplicarea unor electozi pe pielea capului și înregistrarea activității electrice cerebrale. Există posibilitatea separării, izolării sau extirpării unor părți ale creierului. În Capitolul 12 vom prezenta trei mari categorii de proceduri psihochirurgicale. Astfel, de pildă, s-au efectuat mii de lobotomii prefrontale (pentru separarea fibrelor nervoase care leagă lobii frontali de alte zone cerebrale) cu scopul de a ameliora condiția jalnică a bolnavilor obsesivi și melancolici. Unele din aceste operații au reușit, dar riscul de a arunca pacientul într-o stare vegetativă rămâne imposibil de neglijat. În vremea din urmă, interesul cercetătorilor

s-a concentrat asupra utilizării amigdalotomiei*, prin care o parte a acestui ţesut cerebral din regiunea inferioară se înlătură prin tăiere sau cauterizare, în intenţia de a reduce anxietatea şi furia, dar şi în acest caz pot apărea multe efecte secundare neplăcute.

Nu trebuie să credem, totuşi, că istoria psihochirurgiei este o înşiruire de greşeli şi de încercări neinspirate: dispunem de cel puţin o poveste care beneficiază de un final fericit. În încercarea de a reduce efectele crizelor grave de epilepsie, chirurgii au pus la punct tehnica intervenţiilor asupra corpului calos (ţesutul care leagă emisferele cerebrale între ele). Procedura are două merite importante: pe de o parte crizele se răresc şi devin mai slabe, iar pe de altă parte, au ieşit la iveală tulburătoarele diferenţe în activitatea cerebrală, între cele două jumătăţi ale creierului.

Capitolul 13 explorează sursele personalităţii. Există două modalităţi esenţiale de a examina baza biologică a personalităţii. Prima constă în investigarea asemănărilor dintre gemeni plecându-se de la ipoteza conform căreia cu cât gemenii identici sunt mai asemănători (în comparaţie cu cei neidentici sau fraterni), cu atât mai mare este rolul eredităţii. În general, dovezile atestă că diferenţele de personalitate sunt mult mai profund influenţate de ereditate decât se credea până acum.

A doua metodă de investigare a personalităţii este cea fiziologică. Există diverse tehnici de măsurare şi înregistrare (a activităţii undelor cerebrale, reacţiei galvanice a pielii, pulsaţiilor inimii) cu ajutorul cărora se poate demonstra că, în privinţa activităţii fiziologice, între indivizi sunt deosebiri foarte mari. H. J. Eysenck a utilizat datele obţinute din studierea gemenilor şi din cercetările fiziologice în scopul elaborării teoriei sale asupra bazei biologice a personalităţii.

Dacă personalitatea are, în mare măsură, o bază biologică, înseamnă că stări ca cea de fericire sunt influenţate, în aceeaşi mare măsură, de aspectul biologic, ceea ce contrazice opinia curentă după care fericirea este determinată de factori exteriori sau de succese obţinute în domeniile existenţei (considerate ca esenţiale). În Capitolul 14, vom încerca să demonstrăm faptul că a fi sau a nu fi fericiţi depinde de tipul de personalitate pe care l-am moştenit.

În Capitolul 15, vom explora domeniul emoţiei, din punctele de vedere reunite ale psihologilor şi fiziologilor. Stările emoţionale depind de oamenii şi evenimentele din mediul nostru imediat, dar ele implică, de obicei şi modificări fiziologice clare. Teoria clasică a emoţiei elaborată de Stanley Schachter şi Jerome Singer pune accente egale pe cauza psihologică şi cea fiziologică. Metoda lor de abordare a componentei fiziologice nu este de natură chirurgicală, ci medicamentoasă.

În concluzie, secţiunea de faţă prezintă o gamă largă de interferenţe valoroase ale cercetării psihologice şi celei fiziologice în arii de interes maxim cum sunt cele ale inteligenţei, personalităţii, emoţiei şi comportamentului deviant.

* Autorii se referă la nucleii amigdalieni din creier, nu la amigdalele faringiene. (n. trad.)

11. CUM MĂSURĂM INTELIGENȚA?

Până de curând, între experți domnea un consens aproape desăvârșit în privința conceptului de inteligență. Inteligența era definită ca abilitate cognitivă generală și atotcuprinzătoare, cu ajutorul căreia un individ rezolvă orice aduce cu o problemă mentală. Această foarte apreciată abilitate era considerată, în mare parte, un cadou oferit de ereditate, iar mediului nu i se acorda decât un rol minor, în stare să influențeze felul în care se manifesta inteligența și constituind, în cazul când era foarte dezavantajos, un posibil handicap – mediul nu era creditat cu mai mult de 20 la sută din totalul variabilității inteligenței între indivizii umani. Se conturau și câteva aptitudini (talente) speciale: verbală, numerică, de memorare mecanică, perceptivă, dar, în ceea ce privește capacitatea intelectuală, aceste abilități nu reușeau să spună același lucru ca termenul general de „inteligență". Toată lumea era de acord că inteligența este un lucru mare și că are o mare importanță din punct de vedere educațional și social. Venitul unui ins, o dată cu slujba lui, depinde de gradul său de inteligență; la fel, statutul său social. Norocul, personalitatea, relațiile de familie și societate joacă, desigur, un rol al lor, dar nici pe departe atât de important ca cel al înzestrării intelectuale.

În ultimii ani, acest mod de gândire a fost contestat cu virulență. Mulți critici susțin că termenul „inteligență" nu înseamnă absolut nimic. Ei resping ideea determinării ereditare a ceva ce după părerea lor nici nu există și proclamă clasele sociale și alte elemente de mediu ca singurii factori definitorii în arii ca cea a educației, a succesului profesional și a statutului în societate. Aceste critici provin, în majoritatea lor, de la persoane incomplet familiarizate cu domenii științifice serioase ca genetica, psihometria și elaborarea sistemelor de testare mentală. În afară de aceasta, intervențiile lor sunt găzduite, mai toate, în hebdomadare populare, în ziare sau broșurele politice și nu în reviste de specialitate. Dar ce contează?! Având în vedere că acești critici și-au făcut o atât de eficientă publicitate, ei au reușit să-și exercite influența asupra deciziei politice. Lor li se datorează renunțarea la ideea selecțiilor preliminare și finale în școli. În plus, scandalul creat în jurul lui Sir Cyril Burt, care a denaturat unele din datele obținute, nu a făcut decât să furnizeze alte arme adversarilor. Totuși datele modificate de Burt reprezentau doar o parte foarte mică din materialul pe care se întemeia concepția ortodoxă despre inteligență, iar cercetările recente îi demonstrează valabilitatea.

Între timp, fiziologii au găsit modalități noi de evaluare a inteligenței, punând într-o lumină nouă întrebări vechi, ca de pildă „De ce descrește capacitatea intelectuală pe măsura înaintării în vârstă?" sau „De ce există diferențieri sociale și de clasă în materie de inteligență?" sau, în fine, „Ce contează mai mult, zestrea din naștere sau aportul educației?".

Pe scurt, aceste noi căi permit o evaluare a inteligenței cu mijloacele tehnicilor psihofiziologice, adică prin utilizarea electroencefalografului. Mai mult decât atât, fiind clădite pe baza unor teorii profunde și cuprinzătoare asupra naturii inteligenței și a structurii ei fizice, aceste noi metode ne oferă posibilitatea unei investigații mult mai complexe decât cele de până acum.

TESTELE IQ

În metodele tradiționale de evaluare a inteligenței, candidatului i se dădeau acel gen de probleme care să nu facă decât prea puțin sau chiar deloc apel la cunoștințele însușite în școală. Dacă asemenea cunoștințe sunt totuși necesare, este foarte important ca de ele să dispună toți candidații, în mod egal. Testul IQ (Intelligence Quotient – coeficient de inteligență care, în cazul unei inteligențe de mijloc, se cifrează la 100) nu este destinat să verifice cunoștințele, ci abilitatea de a prelucra elementele unei probleme și a-i găsi rezolvarea fără a fi învățat vreodată cum se rezolvă probleme similare. Figura 3 prezintă nivelul de distribuție al coeficientului de inteligență în rândul populației. Testele de genul acesta au demonstrat tuturor că există diferențieri limpezi între clasele sociale: circa 30 de puncte între clasa de mijloc și cea a diverselor categorii de muncitori; că, de asemenea, apar diferențieri și între rase: americanii albi se situează cu vreo 15 puncte peste nivelul intelectual al americanilor de culoare, malaiezienii, cu tot atâtea puncte sub nivelul chinezilor iar central-europenii țigani, sub cel al celorlalți indivizi din aceeași zonă geografică.

Copiii care acumulează multe puncte la acest test au, de obicei, rezultate școlare superioare, față de ceilalți în toate formele de învățământ. Dacă sunt comparate punctajele realizate de copiii din aceeași familie, se constată diferențe de coeficient de inteligență; ca urmare, cei mai deștepți au un parcurs profesional și social ascendent, iar cei mai puțin deștepți, unul descendent. Gemenii identici, fie că sunt crescuți laolaltă, fie că sunt separați devreme și educați în familii diferite, au un punctaj similar. Gemenii neidentici sunt mai puțin asemănători. Copiii adoptați seamănă, în această privință, ca și în altele, mai mult cu părinții biologici decât cu cei adoptivi, deși aceștia din urmă pot fi singurii pe care să-i fi cunoscut și alături de care să se fi format în anii copilăriei.

Se spune că albii sunt superiori altor rase sub aspectul coeficientului de inteligență numai pentru că aceste teste sunt create de psihologi albi, fapt cât se poate de neadevărat. În primul rând, testele nu sunt construite după bunul plac sau prin capriciul psihologului – ele trebuie să se conformeze unor parametri și unor reguli statistice obiective. În al doilea

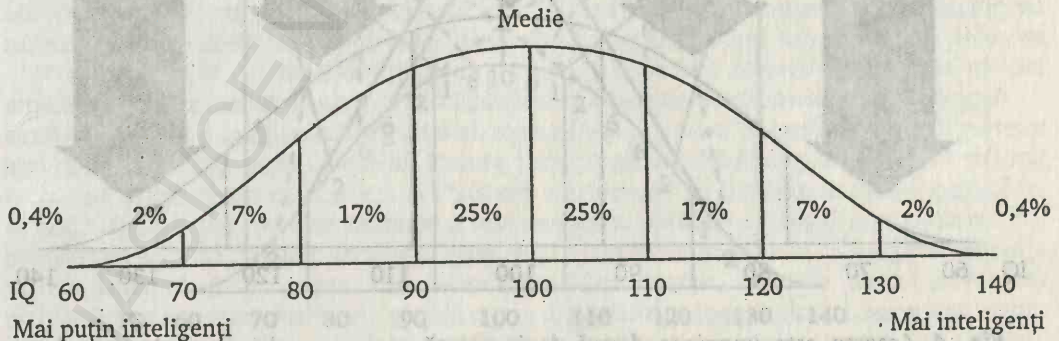

Fig. 3 prezintă într-o formă simplificată repartizarea inteligenței în rândul populației. Douăzeci și cinci la sută dintre indivizi au un coeficient de inteligență situat între 100 și 110 puncte și un număr echivalent, coeficienți de inteligență situați între 90 și 100 de puncte. Numai 0,4 la sută dispun de un coeficient de peste 140 sau de unul sub 60 de puncte.

rând, aceste teste elaborate de psihologi aparținând rasei albe dezvăluie că, prin comparație, copiii și adulții chinezi și japonezi depășesc în mod destul de semnificativ nivelul copiilor și adulților albi, în ciuda nivelului socio-economic și de școlarizare inferior din țările asiatice!

Iată că partizanii egalitarismului au la ce se gândi, mai ales că tot eșafodajul lor de speranțe nivelatoare are puține șanse să se traducă în înfăptuirea visatului paradis terestru uniformizator. Prin urmare, reacțiile lor ostile sunt explicabile, chiar dacă nu și realiste! Aceste critici rămân pe terenul himeric al utopiei și, oricum, imaginea pe care mulți oameni și-o fac despre ereditate, în sensul că „așchia nu sare departe de trunchi", nu păcătuiește nici ea printr-un exces de realism. Dacă ar fi astfel, am avea motive serioase de îngrijorare. Dar situația este destul de diferită.

INTELIGENȚĂ ȘI EREDITATE

Să ne oprim o clipă asupra binecunoscutului și răs-cercetatului fenomen de „revenire sau reducere la medie". Ce înseamnă acest lucru? Nimic altceva decât că părinții înzestrați prea mult sau prea puțin cu o anumită caracteristică fizică sau mentală, o vor transmite urmașilor într-o formă mai puțin exagerată – cu alte cuvinte, aceștia vor reveni la o medie

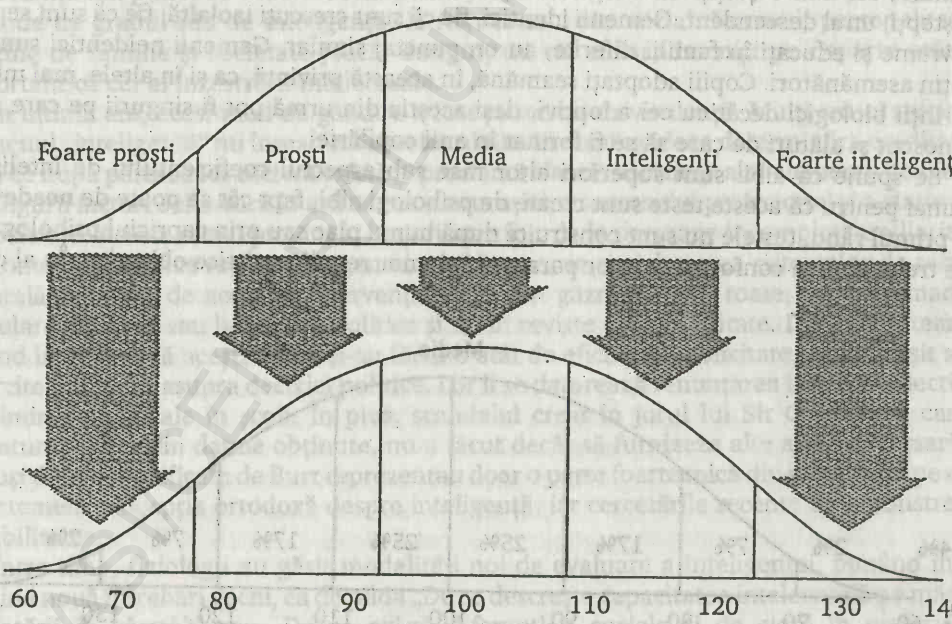

Fig. 4 Aceasta este imaginea destul de incorectă pe care mulți oameni o au despre mecanismul eredității. Probabilitatea ca o caracteristică să fie transmisă de la părinți la copii în același grad calitativ este redusă: șansele unor părinți foarte inteligenți de a avea un copil genial ca un Einstein nu sunt decât una din patru! Principiul biologic al revenirii la medie ne asigură că genele sunt adunate și redistribuite ca pentru o nouă donă, la fiecare nouă generație.

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI

rezonabilă. Copiii unor oameni foarte înalţi şi foarte inteligenţi vor fi şi ei înalţi şi inteligenţi, dar nu chiar la fel ca părinţii lor. Copiii unui cuplu de statură mică şi inteligenţă submediocră vor fi mai scunzi şi mai puţin inteligenţi decât media, dar ceva mai înălţuţi şi mai luminaţi ca părinţii lor.

Figura 4 prezintă imaginea pe care oamenii o au, în general, despre ereditate. Conform acestei percepţii eronate, din părinţi proşti nu pot ieşi decât copii proşti, după cum şi din deştepţi, deştept răsare. Dacă s-ar întâmpla astfel, am avea o societate statică, împietrită în „caste" fixe, cu copii de muncitori necalificaţi, care ar fi destinaţi să ajungă tot muncitori necalificaţi, generaţie după generaţie – un coşmar. Din figura 5 reiese că, din fericire, realitatea este cu totul alta.

În figura 5 vedem cum acţionează principiul reducerii la aurita cale de mijloc. Dintre cei patru copii ai unor părinţi foarte proşti, numai unul a ieşit foarte prost, doi sunt, pur şi simplu, proşti, iar al patrulea, mediocru. În mod similar, dintre cei patru copii ai unui cuplu foarte inteligent, numai unul este foarte inteligent, doi, pur şi simplu, inteligenţi, iar al patrulea, mediocru. Şi reciproca: din patru copii foarte inteligenţi, unul provine din părinţi mediocri, doi, din părinţi deştepţi şi doar unul, din părinţi foarte deştepţi. Astfel, genetica asigură o amestecare temeinică a genelor, neţinând seama de interesele de clasă sau de familie. Amestecarea genelor produce deosebirile şi asemănările copiilor cu părinţii, ceea ce face ca orice împărţire pe caste să fie, din punct de vedere biologic, o prostie, iar din punct de vedere social, un sistem imposibil de menţinut prin alte mijloace în afară de cele ale

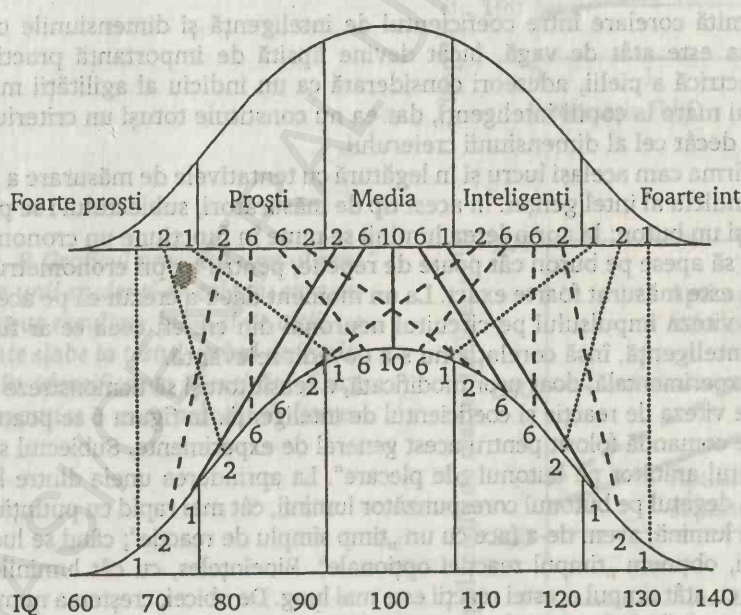

Fig. 5 Şaizeci şi patru de părinţi aparţinând celor 5 grupe de inteligenţă (foarte proşti, proşti, mediocri, inteligenţi şi foarte inteligenţi) contribuie la crearea inteligenţei din generaţia următoare. Repartizarea inteligenţei rămâne aceeaşi, dar categoriile de pe extreme (cei foarte proşti şi cei foarte inteligenţi) dau naştere unor copii mediocri, iar părinţii mediocri urmează să dea naştere unor copii care vor fi, unii, mai proşti, iar alţii, mai inteligenţi decât ei.

constrângerii politice şi culturale. Din aceleaşi motive împărţirea pe clase este un sistem dificil de menţinut dacă nu asigură o mobilitate socială considerabilă.

Este semnificativ să remarcăm că în Occident există o mobilitate socială exact atât de ridicată încât să permită menţinerea diferenţei în coeficientul de inteligenţă între clasa muncitorilor şi cea de mijloc, echilibrul păstrându-se prin schimbarea compoziţiei acestor clase de la o generaţie la alta, cu copii inteligenţi născuţi în clasa inferioară şi pătrunzând în cea de mijloc şi, respectiv, cu alţii, mai puţin deştepţi, coborând treptele sociale.

Din punct de vedere biologic, acesta este cursul firesc al lucrurilor şi toate cercetările o demonstrează. Tabloul nu este însă complet: lipseşte una dintre piesele de bază ale mecanismului. Cum putem să moştenim ceva atât de complex cum este comportamentul sau ceva atât de abstract ca inteligenţa? Ceea ce moştenim este o seamă de structuri somatice şi anatomice care stau la temelia inteligenţei şi comportamentului şi le modelează sub influenţa mediului. Astfel, până când nu aflăm câteva date despre mecanismele fiziologice care constituie suportul material al proceselor cognitive şi despre funcţionarea lor, nu putem opera decât cu argumente şi dovezi indirecte, prezentând criticilor un front plin de puncte slabe, pe care ei se vor grăbi să le transforme în breşe. Cercetările recente s-au concentrat, aşadar, tocmai asupra acestei problematici.

CORELAREA COEFICIENTULUI DE INTELIGENŢĂ CU DATELE FIZIOLOGICE

Există o anumită corelare între coeficientul de inteligenţă şi dimensiunile capului şi creierului, dar ea este atât de vagă, încât devine lipsită de importanţă practică. Conductibilitatea electrică a pielii, adeseori considerată ca un indiciu al agilităţii minţii şi al ambiţiei, este mai mare la copiii inteligenţi, dar ea nu constituie totuşi un criteriu cu mult mai semnificativ decât cel al dimensiunii creierului.

În trecut se afirma cam acelaşi lucru şi în legătură cu tentativele de măsurare a „timpilor de reacţie" – alt indiciu al inteligenţei. În acest tip de măsurători, subiectului i se prezintă o sursă de lumină şi un buton; la aprinderea luminii se pune în funcţiune un cronometru, iar subiectul trebuie să apese pe buton cât poate de repede, pentru a opri cronometrul. Astfel, timpul de reacţie este măsurat foarte exact. La un moment dat s-a crezut că pe această cale se poate măsura viteza impulsului pe circuitul neuronal din creier, ceea ce ar furniza un indiciu legat de inteligenţă, însă corelaţia nu s-a dovedit relevantă.

Aceeaşi idee experimentală, doar uşor modificată, a reuşit totuşi să demonstreze existenţa unei legături între viteza de reacţie şi coeficientul de inteligenţă. În figura 6 se poate observa tipul de tablou de comandă folosit pentru acest general de experimente. Subiectul stă în faţa tabloului cu degetul arătător pe butonul „de plecare". La aprinderea uneia dintre lumini, el trebuie să-şi pună degetul pe butonul corespunzător luminii, cât mai rapid cu putinţă. Când se aprinde o singură lumină, avem de-a face cu un „timp simplu de reacţie"; când se lucrează cu mai multe lumini, obţinem „timpul reacţiei opţionale". Bineînţeles, cu cât luminile sunt în număr mai mare, cu atât timpul acestei reacţii este mai lung. De obicei, creşterea numărului de opţiuni posibile nu se măsoară numai după numărul beculeţelor aprinse, ci şi după biţi, socotiţi ca logaritmi ai numerelor, astfel că opţiunea între două lumini reprezintă un bit de informaţie, cea între patru lumini, doi biţi, iar între opt lumini, trei biţi. Timpii de reacţie cresc o dată cu fiecare bit adăugat, după cum se vede în figura 7. Trebuie subliniat că cele trei grupe testate sunt distincte şi uşor de departajat, cu excepţia probei timpului de reacţie simplu (zero biţi), unde fetele proaste au reacţii mai lente decât cele deştepte.

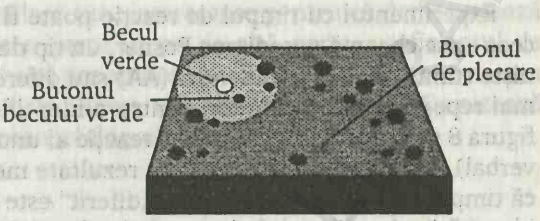

Fig. 6 Acesta este tipul de tablou de comandă utilizat în experimentele privind timpul de reacție. Becurile pot fi acoperite, astfel încât să nu se vadă decât unul singur, două, patru sau opt.

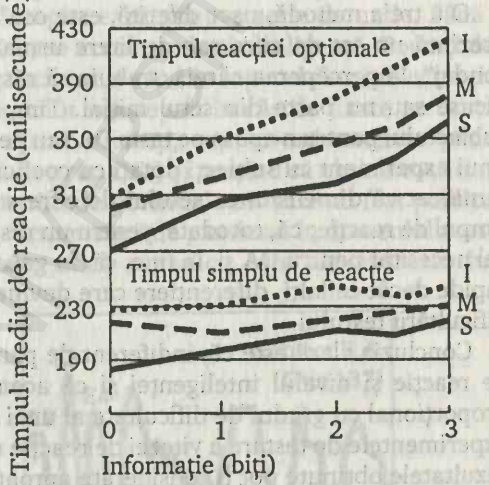

Fig. 7 prezintă timpii medii de reacție pentru inteligența superioară (S), medie (M) și inferioară (I) – trei treimi dintr-un eșantion format din copii de vârstă școlară. Se observă creșterea timpilor de reacție o dată cu sporirea dificultății testului.

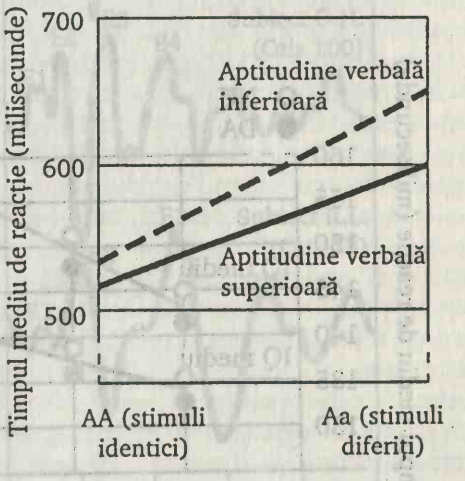

Fig. 8 Graficul prezintă timpul realizat de unii studenți de colegiu care au înregistrat rezultate bune și de alții, cu rezultate slabe la testul verbal de inteligență în identificarea identității fizice sau semantice a unor perechi de litere.

BCU IAȘI

Experimentul cu timpul de reacție poate fi utilizat și în alte moduri. Unul din ele este ceea ce se cheamă paradigma Posner, un tip de experiment în care subiecților li se prezintă niște stimuli care pot fi identici (AA) sau diferiți (Aa); subiectul testat trebuie să apese cât mai repede posibil un buton pentru a identifica această identitate sau non-identitate. În figura 8 sunt prezentați timpii de reacție ai unor elevi slabi (cu rezultate proaste și la testul verbal), ca și cei ai unora buni (cu rezultate merituoase la testul verbal). Trebuie remarcat că timpul corespunzător opțiunii „diferit" este mai lung decât cel necesitat de constatarea identității stimulilor, atât în cazul elevilor slabi, cât și în cazul celor buni, cu precizarea că celor dintâi le trebuie, în general, mai mult timp, mai ales în situația ceva mai dificilă a non-identității acestor stimuli.

O a treia metodă, ușor diferită, este cea a paradigmei Sternberg, unde subiectului i se prezintă un set de cifre sau de litere urmate imediat de o singură (cifră sau literă) „de sondaj", la perceperea căreia, trebuie să răspundă prin „da" sau „nu" dacă cifra sau litera făcuse sau nu parte din setul inițial. Timpul de reacție sau de decizie este cel necesar subiectului pentru a apăsa pe tasta DA sau pe tasta NU. În figura 9 putem urmări rezultatele unui experiment cu subiecți dotați cu coeficienți de inteligență medii și superiori. Trebuie remarcat că dimensiunea setului de cifre sau litere se mărea iar o dată cu ea creștea și timpul de reacție; că, totodată, pentru un răspuns NU era nevoie de un timp mai lung decât cel necesitat pentru DA și, în fine, că, în general, subiecții mai inteligenți aveau reacții mai rapide decât ceilalți, diferențiere care devine din ce în ce mai evidentă, pe măsura sporirii dificultății testului.

Concluzia clară este că, indiferent de paradigmă, există o relație apropiată între viteza de reacție și nivelul inteligenței și că această relație devine din ce în ce mai strânsă, proporțional cu gradul de dificultate al unei operații. Nici una dintre operațiile utilizate în experimentele de testare a vitezei de reacție nu a avut vreun determinant cultural, astfel că rezultatele obținute pot fi considerate aproape total libere de influențele de mediu, despre care se spune că ar dicta succesul sau eșecul înregistrat la testele obișnuite de măsurare a inteligenței: iată, deci, o metodă obiectivă și echitabilă.

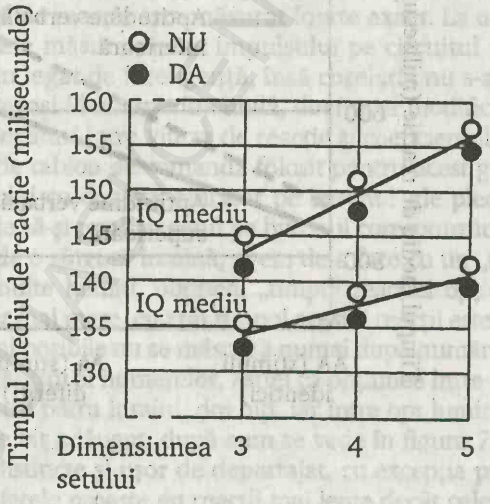

Fig. 9 Graficul arată timpii de reacție ai subiecților dotați cu coeficienți de inteligență medii sau superiori la testul cu seturi de cifre din ce în ce mai lungi. Subiecții trebuie să confi rme sau să infirme prezența uneia dintre ele în cuprinsul setului.

Dacă acest gen de teste și încă altele similare sunt interesante pentru că demonstrează cum între percepții și reacții simple pe de o parte și, pe de altă parte, coeficientul de inteligență, există o relație clară, totuși ele nu ne pot ajuta să înțelegem mai bine nici natura abstractă a inteligenței, nici suportul ei fizic. Acest tip de informații ni-l furnizează „potențialele evocate" înregistrate de electroencefalograf (EEG).

UNDELE CEREBRALE ȘI COEFICIENTUL DE INTELIGENȚĂ

Cu ajutorul electrozilor plasați pe pielea capului, o electroencefalogramă detectează potențialele electrice generate în creier și le înregistrează printr-o serie de unde. Până în urmă cu câțiva ani, nu se făcea nici o legătură între aceste unde și inteligență. Potențialele evocate sunt deci o serie de unde care apar brusc atunci când în fața ochilor subiectului se aprinde o lumină sau atunci când aude un zgomot neașteptat în căștile fixate pe urechi. Figura 10 prezintă rezultatele în cazurile a trei subiecți, toți testați anterior pentru aprecierea coeficientului de inteligență (testul de grup Otis) și reușind să obțină coeficienți de 137, 100 și respectiv, 73. Aceste trei înregistrări de potențiale evocate au fost publicate de către J.P. Ertl, un psiholog canadian care a făcut muncă de pionierat în domeniul acestei corelații. Ertl a măsurat latența acestor unde, adică viteza cu care ele apăreau după

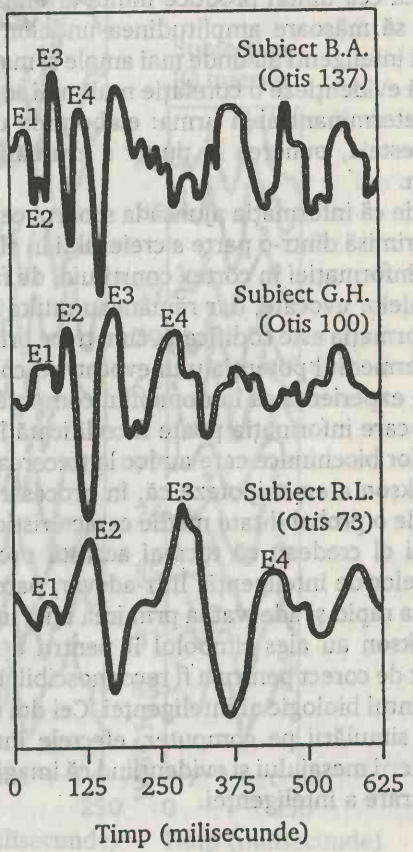

Fig. 10 Acestea sunt potențialele a trei subiecți diferiți între ei sub aspectul inteligenței (testată prin metode Otis). În fiecare caz, primele patru unde produse de stimul sunt indicate prin E1, E2, E3 și E4. Trebuie remarcate apropierea și rapiditatea acestor prime patru unde în cazul subiectului B.A.

momentul declanşării stimulului (era vorba de un stimul vizual) în faţa subiecţilor, care erau nişte copii. El a descoperit că în cazul copiilor mai deştepţi latenţa era mai mică, ceea ce înseamnă că undele apăreau mai repede la aceştia decât la copiii mai puţin deştepţi. După cum se vede din figura 10, în cazul copilului mai puţin inteligent, undele sunt mult mai alungite şi mai largi. Noutatea a făcut impresie, dar nu senzaţie. Când au fost testate grupuri mult mai mari, relaţia dintre inteligenţă şi potenţialul de latenţă s-a dovedit a nu fi chiar atât de strânsă. La început, unii cercetători au considerat că ideea lui Ertl este prea greu de susţinut, dar chiar când s-a demonstrat că experimentul şi concluziile rezistă la reluări, corelaţiile nivelului de inteligenţă cu potenţialele de latenţă şi de repaus nu s-au arătat prea puternice.

EXPERIMENT-TIP: COEFICIENTUL DE INTELIGENŢĂ

Cercetările ajunseseră în acest punct, când Institutul de psihiatrie din Londra a decis să preia ştafeta, prin Elaine şi Allan Hendrickson[1]. Ei s-au gândit că, dacă s-ar examina în detaliu temeiurile teoretice ale evaluării potenţialelor evocate şi dacă s-ar ameliora şi metodele de măsurare utilizate, corelaţiile observate ar putea să se dovedească mai semnificative. Elaine Hendrickson a înlocuit stimularea vizuală cu cea auditivă (în parte, pentru că cea dintâi produce multe artefacte în înregistrarea electroencefalografică) şi a început să măsoare amplitudinea undelor, ca şi latenţa lor. Ea a descoperit curând că oamenii inteligenţi au unde mai ample şi mai rapide, iar combinarea acestor două aspecte a reuşit să evidenţieze o corelaţie mult mai solidă – era, deja, un lucru care dădea de gândit. Pasul determinant abia urma: elaborarea unei argumentări teoretice a procedurii şi, pe baza acesteia, punerea la punct a evaluării. Acest pas a fost făcut de către Allan Hendrickson.

Se ştie că informaţia ajunsă la scoarţa cerebrală prin canalele senzoriale este codificată şi apoi trimisă dintr-o parte a creierului în alta prin neuroni legaţi unii de alţii prin sinapse. Pasajul informaţiei în cortex constituia, de fapt, ceea ce trebuia să se elucideze cu ajutorul potenţialelor evocate, dar rămâneau multe semne de întrebare şi nelămuriri privind felul cum informaţia este codificată, cum trece prin sinapse şi, în sfârşit, privind relaţia ei precisă, prin intermediul potenţialului evocat, cu coeficientul de inteligenţă. Hendrickson, beneficiind de experienţa sa în domeniul computerelor, a elaborat o teorie care explică modalitatea în care informaţia poate fi codificată în neuroni şi, totodată, o explicaţie teoretică a proceselor biochimice care au loc la trecerea informaţiei prin sinapse. Mai mult decât atât, Hendrickson a emis ipoteza că, în procesarea informaţiei, pot să apară şi erori. Indivizii dispun de o probabilitate medie caracteristică şi constantă de a comite asemenea erori, iar Elaine şi el credeau că tocmai această probabilitate medie reprezintă baza biologică a diferenţelor de inteligenţă. Într-adevăr, pare cât se poate de logic că o persoană nu poate reacţiona rapid şi adecvat la primirea unei informaţii decât dacă o prelucrează corect. Soţii Hendrickson au ales simbolul R pentru a reprezenta probabilitatea ca un mesaj să fie suficient de corect pentru a fi recognoscibil. Diferenţa de R între indivizi ar putea fi, aşadar, echivalentul biologic al inteligenţei. Cei doi cercetători au mers mai departe, arătând, prin metoda simulării pe computer, efectele introducerii diferitelor grade de eroare asupra transmiterii mesajului şi evidenţiind că imaginea obţinută astfel corespunde şi cu alte tipuri de măsurare a inteligenţei.

Cum se leagă toate acestea de potențialele evocate? Din studiul înregistrării neuronale simple reiese că există o oarecare relație între EEG și impulsul care transmite un mesaj dat și, deci, posibilitatea ca înregistrările potențialelor evocate să dezvăluie detalii asupra impulsului și posibilelor erori în transmitere. Asemenea erori ar avea efect de deformare a maximelor și minimelor, reducând claritatea; erorile de transmitere ar modifica forma undelor. Mai mult, erorile de transmitere care îngreunează sau fac imposibilă recunoașterea, dau impulsului un traseu diferit, ceea ce constituie un fapt important, întrucât la publicarea unei diagrame se face o medie între mai multe potențiale evocate. Elaborarea mediei este necesară pentru că, la înregistrare, formele undelor nu devin clare decât dacă se face o medie a câtorva. Stabilirea unei medii de elemente corecte cu unele incorecte ar elimina detaliile de finețe și ar face curba rezultată mai regulată.

Aceasta este o caracteristică a curbelor din figura 11. Subiectul cel mai inteligent are o curbă care prezintă o mulțime de bucle, iar cel mai puțin inteligent, o curbă lină, foarte puțin energică. Dacă buclele sunt cele care reprezintă aspecte ale mesajului transmis, atunci este limpede că mesajul este transmis cu mai multă acuratețe în cortexul lui B.A.

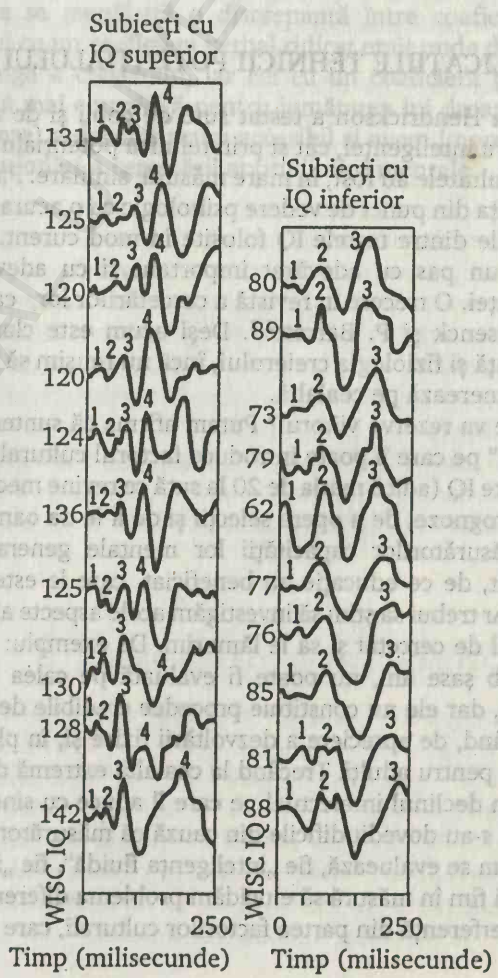

Fig. 11 Acestea sunt înregistrările potențialelor de acțiune a zece subiecți cu coeficient de inteligență superior și ale altor zece subiecți cu coeficient de inteligență inferior (evalua-te, toate, prin testul WISC IQ) atunci când li s-a prezentat un stimul vizual. Primele unde produse ca răspuns la stimul sunt numerotate cu 1, 2, 3 și 4. Se observă că primele patru unde ale grupului de subiecți inteligenți sunt complexe și strânse.

decât în cel al subiectului R.L. (subiectul G.H. situându-se undeva, între cei doi). Aceste bucle nu sunt legate de coeficientul de inteligenţă în mod întâmplător, numai în aceste trei cazuri. Figura 11 arată forma undelor a altor zece subiecţi inteligenţi şi a altor zece proşti, în cadrul unui experiment coordonat de Ertl şi Schafer. Chiar şi la o privire superficială se poate observa că cele două serii de curbe diferă profund în ceea ce priveşte complexitatea (după cum anticipaseră, în teoria lor, soţii Hendrickson), amplitudinea şi latenţa.

Dar cum se poate măsura această calitate (de care, în mod intuitiv ne dăm seama atât de bine): complexitatea? Elaine şi Allan Hendrickson au recurs la o metodă cam din topor – ceea ce ei au numit „măsurătoarea sforii". Întâi au mărit curbele observate, au înfipt în hârtie o mulţime de piuneze şi apoi au întins o sfoară pe după ele, de-a lungul conturului curbelor, după care au scos sfoara şi au măsurat-o. Rezultatul a fost impresionant: corelaţia între lungimea sforii şi coeficientul de inteligenţă era limpede ca lumina zilei! O astfel de dovadă nu mai fusese obţinută niciodată; existau toate şansele ca teoria şi măsurătorile să fie pe drumul cel bun. Acum, procedeul cu sfoara a fost, bineînţeles, abandonat – evaluările pe computer ale lungimii buclelor se fac cu o mult mai mare exactitate.

IMPLICAŢIILE TEHNICII POTENŢIALULUI EVOCAT

Elaine Hendrickson a testat sute de copii şi de adulţi atât prin metode cunoscute de evaluare a inteligenţei, cât şi prin tehnica potenţialului evocat, aşa cum a fost descrisă mai sus – rezultatele au fost, în mare măsură, similare. Pare neîndoielnic că acum putem evalua inteligenţa din punct de vedere psihologic cu o acurateţe la fel de mare ca aceea a celor mai creditabile dintre testele IQ folosite în mod curent. Soţii Hendrickson au meritul de a fi realizat un pas cu adevărat important şi cu adevărat novator în domeniul măsurării inteligenţei. O trecere în revistă a cercetărilor lor, ca şi a altora de acelaşi gen, au publicat H. J. Eysenck şi P. Barrett[2,3]. Deşi acum este clar că există numeroase corelaţii între inteligenţă şi fiziologia creierului, încă nu reuşim să înţelegem pe deplin şi cu precizie cum una o generează pe cealaltă.

Ce ne va rezerva viitorul? Putem afirma că suntem în stare să măsurăm inteligenţa fără „bruiajul" pe care îl poate introduce factorul cultural şi de care nu sunt scutite nici cele mai bune teste IQ (adică marja de 20 la sută ce revine mediului). Ar trebui să devenim capabili de a face prognoze, de a opera selecţii şi de a le da oamenilor sfaturi bune numai şi numai pe baza măsurătorilor capacităţii lor mentale generale, indiferent de câtă învăţătură au acumulat, de ce educaţie au beneficiat, care le este biografia şi situaţia familiei din care provin. Ar trebui să ştim să investigăm acele aspecte ale inteligenţei care, în trecut, s-au arătat imposibil de cercetat şi să le lămurim. De exemplu: dezvoltarea inteligenţei copiilor foarte mici, sub şase ani, nu poate fi evaluată pe calea testelor obişnuite. Există teste pentru bebeluşi, dar ele nu constituie procedee credibile de măsurare a capacităţii intelectuale, ci, mai curând, de apreciere a dezvoltării fizice şi, în plus, nu se pot compara cu măsurătorile utilizate pentru adulţi. Trecând la cealaltă extremă de vârstă, ar trebui să fim în stare să ne explicăm declinul intelectual pe care îl aduce cu sine bătrâneţea. Până acum, evaluările de acest fel s-au dovedit dificile din cauză că măsurătorile sunt perturbate, rezultatele diferind după cum se evaluează, fie „inteligenţa fluidă", fie „inteligenţa cristalizată". Şi, în sfârşit, ar trebui să fim în măsură să elucidăm problema diferenţelor de rasă şi de clasă, fără a permite vreo interferenţă din partea factorilor culturali, care dau naştere atâtor controverse.

În orice caz, s-ar putea să rezolvăm acum și o altă problemă teoretică. Am menționat, în trecere, existența, în general, pe lângă inteligență, a unor aptitudini sau abilități speciale. Ele se împart în două categorii: aptitudinea verbală, pe de o parte, iar pe de altă parte, aptitudinea perceptivă și mecanică. Avem motive să credem că aceste aptitudini au o oarecare legătură cu emisferele cerebrale. Talentul verbal pare a fi controlat mai ales de emisfera stângă (fapt cert în cazul indivizilor dreptaci), iar abilitățile perceptiv-mecanice, de emisfera dreaptă. Cercetările fiecărei emisfere sunt deosebit de revelatoare în acest sens. Cele două jumătăți ale creierului sunt unite prin corpul calos – un mănunchi de fibre nervoase. Din considerente medicale (ca de exemplu, pentru a ameliora starea epilepticilor), acest mănunchi poate fi tăiat, lăsându-se emisferele mai mult sau mai puțin izolate una de cealaltă, astfel încât un material stimulativ să o intereseze doar pe una dintre ele, neafectând-o pe cealaltă, ceea ce ne permite să studiem funcționarea și specializarea fiecăreia (*vezi* Capitolul 12).

Este fascinant de urmărit cum oamenii normali și cei cu emisferele cerebrale separate reacționează le testele verbale și non-verbale, ca și raportul dintre rezultatele obținute și modelele potențialelor evocate pentru fiecare emisferă, luată separat. Teoretic, ar trebui să constatăm că, între indivizii la care se manifestă o discrepanță între coeficientul de inteligență verbal și cel non-verbal, cei cu un coeficient verbal ridicat emit unde de o formă mai complexă pentru jumătatea stânga a creierului, iar cei cu un coeficient perceptiv-mecanic ridicat emit unde de o formă mai complexă pentru jumătatea lui dreaptă. Acest experiment (dintre cele mai revelatoare) a devenit acum accesibil și avem impresia că ne aflăm în pragul unei adevărate revoluționări a cercetării aptitudinilor mentale.

12. JUMĂTĂȚILE ÎNTREGULUI

Creierul a fost întotdeauna considerat sediul inteligenței, căpătând, în timp, o largă semnificație simbolică. Lui i s-au adus elogii pentru succesele și realizările omului atât în sfera artei, cât și pe tărâmul științei. Sunt cunoscute urmările tragice ale funcționării lui defectuoase – mai ales tipurile de comportament constatate în cazurile de boli mentale. Despre un om atins de o asemenea maladie se spune că „nu este în toate mințile" sau că e „stricat la cap".

Ideea că locul unde lovește boala mentală este creierul a dus, de-a lungul secolelor, la o alta, perfect logică: aceea că, pentru a o vindeca, trebuie să se intervină în mod direct, asupra creierului însuși. Au apărut, la un moment sau altul, metode de tratament teribil de dure, dintre care cea mai cunoscută este trepanația, practicată, de altfel, încă din epoca de piatră, când, fără vreo anestezie, pacientului i se făcea o gaură în cap, în scopul de a elibera ceea ce se credea că sunt vaporii bolii. În Peru au fost descoperite cranii pe care se văd urmele vindecării în jurul locului unei astfel de intervenții, fapt ce dovedește că mai existau și câte unii bolnavi care supraviețuiau trepanației.

Încă din vremea Romei antice, tentativele terapeutice păreau să premeargă tehnicile electroconvulsivante. Medicul latin Scribonius Largus descrie aplicarea pe capul pacientului a unui pește electric, împotriva durerii de cap, iar Pliniu cel Bătrân recomanda șocul electric provocat de acest gen de pești ca tratament cu rezultate excelente în alinarea durerilor facerii. Terapia electroconvulsivantă din zilele noastre implică administrarea de șocuri electrice de la 70 la 130 de volți. Aceste șocuri induc convulsii asemănătoare celor de grand mal, iar tehnica a fost descoperită spre sfârșitul anilor '30. Ea este uneori eficace în tratarea depresiilor, deși nu se știe prea bine de ce. Este interesant de menționat că o asemenea instalație dintr-un spital britanic a dat rezultatele așteptate timp de peste șase luni, după care, la o revizie tehnică, mecanicul a constatat că aparatul fusese conectat greșit! Puterea sugestiei ca factor-cheie în domeniul terapeutic nu trebuie în nici un caz neglijată.

LOBOTOMIA ȘI AMIGDALOTOMIA

În chirurgia creierului, un jalon dintre cele mai semnificative l-a reprezentat conferința neurologilor, desfășurată la Londra în 1935. În cadrul acesteia, Jacobsen și Fulton și-au prezentat cercetările asupra ameliorării considerabile a comportamentului a doi cimpanzei după extirparea chirurgicală a lobilor lor frontali. La încheierea expunerii, neurologul portughez Antonio Egas Moniz s-a ridicat în picioare și a întrebat: „Dacă la animale, înlăturarea lobului frontal previne dezvoltarea nevrozelor experimentale și elimină efectele comportamentale ale frustrării, de ce nu ar fi posibil să combatem și stările anxioase ale oamenilor prin aceeași metodă chirurgicală?"

Moniz și colega sa Almeida Lima s-au decis să studieze această posibilitate. Ei au utilizat lobotomia prefrontală în încercarea de a ameliora starea bolnavilor obsesivi și melancolici. Procedeul consta în secționarea anumitor fibre care leagă lobii frontali de alte zone ale creierului, cu ajutorul unui instrument special numit leucotom, pe care îl introduceau printr-o mică deschizătură practicată în cutia craniană. Bineînțeles că ne vine în minte imediat ecranizarea romanului lui Ken Kesey, *Zbor deasupra unui cuib de cuci*. În film, tocmai acesta este procedeul la care se recurge pentru a pune capăt rezistenței pe care Randle Patrick McMurphy o opune Infirmeriei celei Rele și a-i veni, în fine, de hac.

Publicitatea care s-a făcut în jurul noii metode experimentate de Moniz a provocat o creștere uriașă a interesului pentru lobotomia prefrontală. În intervalul de douăzeci de ani, între 1935 și 1955, în Statele Unite și Marea Britanie, s-au practicat aproximativ 70.000 de asemenea operații. Walter Freeman, decanul recunoscut al lobotomiștilor americani, a efectuat el însuși un număr de peste 3.500 de lobotomii, iar celebritatea și prestigiul dobândite de Moniz i-au adus, în 1949, un premiu Nobel.

Cu timpul, însă, a început să devină din ce în ce mai limpede că lobotomia prefrontală nu era chiar panaceul proclamat de către Moniz. S-au constatat tot felul de efecte secundare nefericite, între care apatia, iresponsabilitatea, diminuarea capacității intelectuale, afectarea discernământului, reducerea creativității, ba chiar coma și, în ultimă instanță, moartea. Pe măsură ce neajunsurile acestui sistem terapeutic păreau tot mai alarmante, numărul lobotomiilor a scăzut drastic, până aproape de a dispărea complet. Unii au spus că Moniz, împușcat în coloana vertebrală de către unul din pacienții pe care îi lobotomizase, a primit exact ceea ce merita.

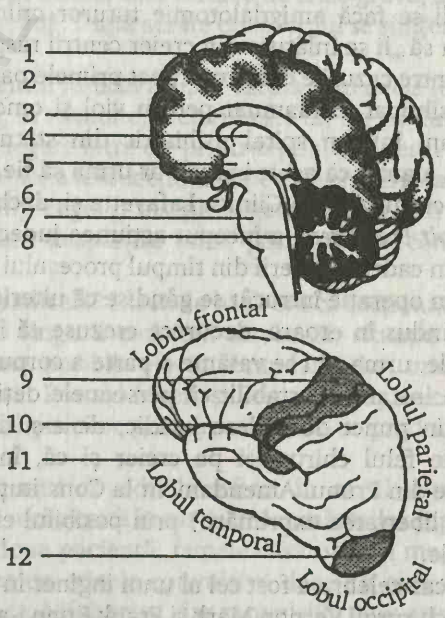

Fig. 12 Pe acest desen simplificat al creierului putem distinge:

1. Cortexul 2. Subcortex 3. Corp calos 4. Talamus 5. Hipotalamus 6. Hipofiza 7. Mezencefalul (sau trunchiul cerebral) având în prelungire măduva spinării 8. Creierul mic sau cerebelul. Proiectate pe suprafața cortexului sunt: 9. Zona principală a coordonării motorii 10. Zona principală de primire a informației din corp și de la organele de simț 11. Zona principală a auzului 12. Zona principală a văzului. Zona interesată în producerea vorbirii se află în lobul frontal, dar centrii de interpretare a vorbirii și scrisului sunt situați în lobul parietal.

Ironia cruntă a întregii acestei saga a lobotomiei prefrontale este că până la urmă s-a descoperit că unul dintre cimpanzeii asupra cărora Jacobsen şi Fulton practicaseră această intervenţie făcuse de fapt un abces cerebral cauzat de tehnica chirurgicală defectuoasă, iar celălalt nu dăduse nici un semn de ameliorare a comportamentului în urma operaţiei!

După abandonarea metodei lobotomiei, atenţia „psihochirurgilor" s-a deplasat de la lobii frontali spre sistemul limbic. Fără a intra în limbajul de specialitate, trebuie să spunem că sistemul limbic se află între zonele superioare şi inferioare ale creierului şi că din acest sistem fac parte şi corpii amigdaloizi, despre care se crede că ar juca un anumit rol în stările de furie şi de agresivitate.

Arthur Kling şi colegii săi au efectuat amigdalotomii la maimuţele dintr-o colonie aflată în stare de semilibertate. Vestea bună este că ele au devenit mai puţin agresive şi mai prietenoase faţă de oameni; vestea proastă (care aproape că a descurajat iniţiativele similare ale chirurgilor) este însă că animalele au manifestat confuzie şi teamă atunci când li s-a dat drumul între semenii lor liberi. Au părut, dintr-o dată, incapabile să facă faţă complexităţii vieţii sociale şi s-au transformat rapid în nişte fiinţe izolate.

De obicei, psihochirurgii îşi deschid accesul spre nucleii amigdaloizi introducând un electrod foarte fin printr-un mic orificiu practicat în cutia craniană. Curentul electric arde zona din jurul extremităţii lor.

CAZUISTICA DE PSIHOCHIRURGIE

Cazul cel mai notoriu a fost al deţinuţilor americani condamnaţi pentru infracţiuni grave. Procurorul general al statului California aflat în funcţie la acea dată a cerut în mod public să li se facă amigdalotomie tuturor criminalilor violenţi aflaţi în penitenciarele statului, ca să „li se înlăture din creier centrii răspunzători pentru frică şi furie".

Unul dintre cazurile care au ocupat primele pagini ale ziarelor l-a avut ca protagonist pe L.S., un psihopat condamnat pentru viol şi omor deosebit de grav, care petrecuse opt-sprezece ani într-un spital psihiatric din statul Michigan. Un avocat pe nume Gabe Kaimowitz a auzit că acest individ ar urma să fie primul asupra căruia să se practice acest tratament chirurgical în Clinica Lafayette şi, declarându-şi îngrijorarea în faţa reporterilor de la *Detroit Free Press*, a început acţiunea judecătorească. Conform mărturiei depuse de către L.S. în cadrul audierii din timpul procesului astfel iniţiat, deţinutul îşi dăduse acordul scris pentru operaţie întrucât se gândise că ulterior va fi eliberat din detenţie. El a susţinut că fusese indus în eroare, deoarece crezuse că i se va implanta un electrod şi nu că, pe această cale, urma să i se vatăme o parte a corpului său.

Decizia instanţei a stabilit că persoanele deţinute împotriva voinţei lor proprii nu au dreptul, din punct de vedere juridic, de a-şi da consimţământul legal pentru operaţii riscante de felul chirurgiei pe creier şi că, în speţă, demersul psihochirurgilor viola prevederile din Primul Amendament la Constituţia Statelor Unite (prin care se garantează dreptul la libertatea exprimării) prin posibilul efect de lezare a memoriei şi a capacităţii intelectuale.

Un alt caz celebru a fost cel al unui inginer în vârstă de treizeci şi patru de ani, Thomas R., căruia chirurgii Vernon Mark şi Frank Ervin i-au făcut amigdalotomie. După operaţie, au apărut stări de confuzie şi delir, iar omul a devenit incapabil să mai lucreze. Respitalizat din cauza comportamentului său bizar şi periculos, el putea fi văzut plimbându-se prin curtea clinicii acoperit cu pungi de plastic, ziare şi cârpe. Explicaţia pe care o dădea pentru „ţinuta"

sa, era că se temea să nu-i mai fie distruse și alte părți din creier. Îndurerată, mama lui Thomas a spus: „Bietul meu băiat a ajuns să nu mai știe de el. Operația asta l-a distrus."

Restricțiile de natură juridică impuse psihochirurgiei s-au înmulțit în anii din urmă ca rezultat al scandaloaselor ei eșecuri. De exemplu, proiectul de lege 4481, elaborat în Adunarea legislativă a statului California privind limitarea practicării terapiei electroconvulsivante și a psihochirurgiei a fost promulgat spre sfârșitul anului 1974, de către Ronald Reagan, care era la acea dată guvernatorul statului respectiv. Ulterior, legea a fost înlocuită de o alta, cu numărul 1032, care a intrat în vigoare la 1 ianuarie 1977.

Nu încape nici o îndoială: complexitatea creierului uman este mult prea mare pentru ca, încercând să dreagă într-o parte, chirurgii să nu strice într-o alta, producând tot felul de efecte negative și de sechele grave. Există, însă, și reușite la acest dosar al psihochirurgiei: una dintre ele face obiectul capitolului de față. Este vorba despre cercetările absolut remarcabile ale lui Roger Sperry[1] și colegilor săi de la Institutul de științe al statului California (prescurtat Caltec). Prin eforturile lor s-a alinat multă suferință omenească și s-au deschis perspective noi asupra funcționării creierului.

EXPERIMENT-TIP: OPERAȚIA DE SEPARARE A EMISFERELOR CEREBRALE

Cercetările lui Roger Sperry și ale colegilor săi de la Caltec au avut ca obiect un număr restrâns de bolnavi de epilepsie în stadiu avansat, ale căror convulsii foarte puternice nu mai puteau fi controlate printr-un tratament medicamentos. Unul dintre acești pacienți, de exemplu, era un veteran de patruzeci și opt de ani, care suferea de crize grave, de peste zece ani, având, în medie, câte două pe săptămână. După aceste crize, omul se simțea slăbit timp de cel puțin o zi.

În cazurile acestor epileptici, tratamentul radical asupra căruia s-au decis Roger Sperry și colaboratorii săi pleacă de la faptul că, în realitate, creierul este un organ dublu, alcătuit din emisfera dreaptă și emisfera stângă, legate între ele printr-o punte de țesut nervos care se numește corp calos. Tocmai această punte a fost secționată pe cale chirurgicală. Operația a fost efectuată, în acest caz, de către Philip Vogel și Joseph Bogen. Prin această intervenție, cele două jumătăți ale creierului nu sunt despărțite total, păstrându-se conexiunile de profunzime.

A fost necesară o astfel de procedură radicală? Ideea de bază era că secționarea corpului calos ar limita crizele de epilepsie la o singură emisferă cerebrală, situația pacientului ameliorându-se. Existau și riscuri ale unor posibile efecte secundare, dar, una peste alta, partea pozitivă o depășea pe cea negativă: Ronald Myers și Roger Sperry se convinseseră anterior că secționându-se corpul calos al pisicilor și maimuțelor nu se producea o lezare prea serioasă a facultăților mentale.

În general, efectele acestei operații s-au dovedit benefice: în cazul veteranului de patruzeci și opt de ani, nu s-a mai produs nici o criză în tot cursul următorilor șapte ani de la aplicarea intervenției chirurgicale. O a doua pacientă, femeie căsătorită și mamă, în jurul vârstei de treizeci de ani, a scăpat și ea de crizele convulsive datorită operației iar alți bolnavi, puțini la număr, au continuat să mai aibă crize, dar convulsiile erau acum mult mai slabe, mai rare și limitate la o jumătate a corpului.

Imediat după operație toți pacienții au manifestat o oarecare pierdere a memoriei pe o perioadă scurtă, tulburări de orientare și oboseală mentală, iar unii nu au putut vorbi decât

abia după două luni, dar, treptat, toți au revenit la normal, ajungând să se simtă (făcând abstracție de absența crizelor) ca și înainte de intervenție. În concluzie, s-a obținut o reducere substanțială a numărului și intensității atacurilor de epilepsie, la un cost foarte scăzut, dat fiind că, în decurs de câteva luni, au dispărut și efectele postoperatorii secundare.

Realizările lui Sperry s-au bucurat de o largă publicitate. După cum lesne ne imaginăm, în căutare de senzațional, presa a exagerat mult dificultățile întâmpinate de pacienți în acomodarea cu întregul care acum, în mod și mai evident decât înainte, era format din... două jumătăți! Privind lucrurile cu obiectivitate, trebuie să remarcăm că, după toate aparențele, operația nu a avut nici un fel de urmări asupra comportamentului obișnuit al pacienților. Astfel, ca să demonstreze neajunsurile acestei proceduri, Sperry a trebuit să inventeze el însuși un test special; acest test se baza pe faptul că o informație prezentată vizual în aria stângă a fiecărui ochi este transmisă emisferei drepte, pe câtă vreme informația prezentată jumătății drepte a fiecărui ochi se transmite emisferei cerebrale stângi. Cu condiția controlării direcției privirii pacientului și dacă informația era prezentă timp de cel mult o zecime de secundă, pentru a se evita mișcările oculare, Sperry putea demonstra că receptarea respectivei informații avea loc numai pe o singură emisferă.

Una dintre primele descoperiri ale lui Sperry a fost că pacienții săi au două universuri vizuale interioare distincte. Dacă imaginea unui obiect era prezentată unei emisfere și apoi reluată la aceeași emisferă, putea fi recunoscută, dar dacă, a doua oară, ea era prezentată în cel de-al doilea câmp vizual (și deci se proiecta în emisfera opusă) subiectul nu și-o mai amintea.

Dovada cea mai șocantă a existenței a două lumi vizuale separate la acești pacienți a fost obținută atunci când în centrul câmpului vizual a fost prezentat cuvântul „inimă", având la stânga centrului cuvântul „el", iar la dreapta centrului, cuvântul „artă". Întrucât limbajul și vorbirea se află, în bună măsură „sub jurisdicția" emisferei stângi, pacienții au declarat că văzuseră cuvântul „artă" când apăruse în dreapta și fusese, deci, proiectat spre emisfera stângă. Dar dacă li se cerea să arate cu mâna stângă spre unul din cele două cartonașe („artă" și „el"), identificându-l pe cel pe care îl văzuseră anterior, ei indicau invariabil cartonașul pe care scria „el", pentru că emisfera dreaptă este cea care controlează mișcarea mâinii stângi, iar cuvântul „el" fusese prezentat tocmai emisferei drepte!

Este un fapt cunoscut de mult timp că limbajul este asociat în mod preponderent cu emisfera stângă, deși, în cazul persoanelor stângace, se constată că el trece sub jurisdicția emisferei drepte. Dovezile au apărut la început prin studierea pacienților care suferiseră răniri la cap sau avuseseră accidente vasculare. De exemplu, în cazul unei răni de glonț în partea stângă a capului sau al unui accident vascular localizat în emisfera stângă, probabilitatea ca vorbirea și scrisul să fie afectate este cu mult mai mare decât dacă rana sau accidentul vascular ar fi lezat partea dreaptă.

Sperry a demonstrat acest lucru în chip foarte convingător. El a constatat că materialul vizual proiectat pe emisfera stângă putea fi descris, oral sau în scris, în mod normal. Dar dacă același material era prezentat emisferei drepte, pacienții declarau insistent că nu văzuseră nimic sau că nu văzuseră decât o vagă și fugitivă apariție luminoasă (cartonașele asupra cărora se proiecta lumina). Dacă, însă, pacientului i se cerea apoi să arate cu mâna stângă o imagine similară sau un obiect similar, el nu întâmpina nici o dificultate în a indica exact imaginea sau obiectul pe care tocmai negase a le fi văzut!

Iată și o variantă amuzantă a acestui experiment: unei paciente i s-au prezentat o serie de figuri geometrice, apoi i s-a arătat, cu trimitere la emisfera dreaptă, un nud de femeie. Pacienta a afirmat că nu văzuse nimic, dar nu și-a putut stăpâni un mic surâs strengăresc,

care, curând, s-a transformat într-un râs cu hohote. Întrebată ce anume a făcea să râdă, ea a răspuns: „Nu prea știu... nimic... oh, chestia aia nostimă."

Am menționat deja faptul că de obicei nu emisfera dreaptă controlează vorbirea. Totuși, o serie de alte observații ale lui Sperry și ale colaboratorilor săi au indicat că această emisferă poate asigura înțelegerea cuvintelor vorbite și scrise – desigur, într-o anumită măsură. Dacă se „expediază" numele unui obiect (să spunem, de exemplu „radieră") pe adresa emisferei drepte, pacientul este capabil să aleagă obiectul radieră dintre altele, diferite, prin pipăit, cu mâna stângă (mână controlată de aceeași emisferă dreaptă).

Emisfera dreaptă s-a dovedit capabilă să reacționeze corespunzător la o comandă de genul: „Aduceți fructul preferat al maimuțelor!" – pacienții au fost în măsură să aleagă dintr-o sacoșă cu fructe – banana – au ales-o, pe pipăite, cu mâna stângă. Există diferențe de capacitate lingvistică sau, mai bine zis, diferențe în dimensiunile teritoriului lingvistic controlat de emisfera dreaptă, de la un pacient la altul. Cel mai dotat dintre ei putea să formeze, din litere de plastic, un cuvânt simplu, cu mâna stângă, dar după ce înșirase corect literele pe masă, nu putea spune ce cuvânt alcătuise cu câteva secunde înainte.

Până acum am trecut în revistă dificultățile întâmpinate de pacienții lui Sperry în confruntarea cu informația vizuală. Probleme similare au apărut atunci când, ascunse vederii lor, li se puneau în mâna stângă sau în cea dreaptă diferite obiecte. Informația de la mâna stângă ajunge în emisfera dreaptă, iar informația de la mâna dreaptă, în emisfera stângă. Obiectele puse spre identificare prin pipăit în mâna dreaptă erau descrise cu ușurință ori numite oral sau în scris. Dacă aceleași obiecte erau plasate în mâna stângă, pacienții mergeau pe ghicite și adeseori nici nu-și dădeau seama că aveau ceva în mână. Dacă, însă, unul dintre obiectele pe care pacientul declara că nu le poate recunoaște îi era luat din mâna stângă și amestecat cu o duzină de altele, el se dovedea în stare să-l identifice prin pipăit și să-l izoleze, tot cu mîna stângă, chiar după un interval de câteva minute. Aspectul limitativ al performanței este că pacienții pot selecta obiectul respectiv cu condiția folosirii, în tot cursul experimentului, a aceleiași mâini – ei s-au dovedit incapabili să identifice cu o mână un obiect pe care îl identificaseră, în urmă cu doar câteva clipe, cu cealaltă.

Superioritatea emisferei stângi asupra emisferei drepte într-o arie largă de aptitudini i-a determinat pe mulți să denumească jumătatea stângă a creierului, „emisfera majoră", iar jumătatea dreaptă, „emisfera minoră". Eroarea este profundă. Dacă lăsăm deoparte aptitudinile verbale și luăm în considerare unele dintre celelalte (de exemplu, cea de orientare în spațiu), rezultatul comparației este cu totul diferit. Testele efectuate la Caltec de către Sperry și Bogen au demonstrat că mâna dreaptă, aflată sub controlul emisferei stângi, era incapabilă fie să aranjeze cuburile astfel ca ele să alcătuiască imaginea dintr-un desen, fie să deseneze un cub în trei dimensiuni, în timp ce mâna stângă putea să efectueze aceste operații în mod destul de satisfăcător.

Recent au apărut dovezi legate de implicarea ceva mai profundă a emisferei drepte în trăirile emoționale. Lezarea survenită în oricare din majoritatea zonelor emisferei stângi este însoțită de stări de confuzie și pierdere a orientării temporo-spațiale, altfel perfect normale în orice împrejurare în care omul este rănit, dar lezarea suferită în cele mai multe din zonele emisferei drepte îi conferă adeseori bolnavului o anumită indiferență, ca și cum rana sau consecințele rănirii nu l-ar interesa.

După ce pacienții lui Sperry fuseseră supuși seriilor succesive de teste, ei au început să utilizeze diverse strategii care să-i ajute să facă față probelor ce le aveau de „trecut". La un semnal luminos roșu sau verde prezentat emisferei drepte, pacientul, la început, încerca să ghicească culoarea. În urma exercițiului, dacă emisfera dreaptă „vedea" lumina roșie și

„auzea" emisfera stângă ghicind „verde", ceea ce se producea era un mic frison sau o clătinare a capului, care atenționa emisfera stângă asupra erorii.

Deși mass-media a exagerat dificultățile pacienților cărora li se separaseră emisferele cerebrale, Sperry a ajuns la concluzia că, uneori, a avea „două minți" constituie chiar un avantaj. Astfel, el le-a cerut acestor pacienți să efectueze două exerciții de discriminare vizuală, în mod simultan, unul prezentat unei emisfere, al doilea, celeilalte, ca și cum fiecare din cele două jumătăți ale creierului își vedea de treabă pe cont propriu – bineînțeles că subiecții au reușit perfect ceea ce oamenii normali nu sunt capabili să facă, informațiile și activitățile interferându-se la orice tentativă de a le suprapune!

CU DOUĂ MINȚI ÎNTR-UNA?

Una dintre „provocările" ivite din munca de pionierat științific desfășurată de către Sperry este demonstrarea concludentă a existenței a două minți, fiecare conștientă de sine. Sperry considera că a reușit să aducă această dovadă. În fața înaltului for care este Academia de Științe, el afirma: „Din constatările de până acum, reiese că, în urma intervenției chirurgicale, acești oameni au două minți distincte, adică două sfere de conștiință distincte. Trăirile din emisfera dreaptă par a fi cu totul în afara conștiinței emisferei stângi." Afirmația este cât se poate de categorică.

La rândul lor, experții s-au simțit și ei sfâșiați între două atitudini posibile: să accepte sau să respingă peremptoria declarație a cercetătorului? Dilema lor este legată, în parte, și de elucidarea conceptului de „trăire conștientă". Cineva a încercat, pe jumătate în glumă, pe jumătate în serios, o aproximare a unei definiții: „trăirea conștientă" ar fi, așadar, „acea dimensiune care te face să te simți mai degrabă câine decât computer" – dar, desigur, se pot propune și alte definiții.

Până în momentul de față, cea mai valoroasă tentativă de a se lua la trântă cu problema dublei conștiințe le aparține specialiștilor LeDoux, Wilson și Gazzaniga[2]. Pentru că este relativ ușor să se clarifice natura și limitele conștiinței în ceea ce privește emisfera stângă „vorbitoare", dar mult mai dificil când e să se lucreze cu cea dreaptă, care este „mută", cei trei au decis să-și aleagă drept subiect pe Paul S., un băiat care dispunea de o reprezentare a limbajului în emisfera dreaptă mai vastă decât s-a observat la orice alt pacient care suferise o operație de separare a celor două jumătăți de creier.

La început, s-au prezentat cuvinte către una dintre emisferele creierului lui Paul S., cerându-i-se să le evalueze pe o scală cuprinsă între bun și rău. Multe cuvinte au primit evaluări diferite de la o emisferă la cealaltă, emisfera dreaptă fiind în mod constant mai înclinată să acorde calificativul „rău" decât cea stângă. Termeni ca *Paul*, *mamă* și *sex* au fost catalogați ca foarte buni de către emisfera stângă și ca foarte răi de către cea dreaptă. Aceste deosebiri sugerează faptul că fiecare emisferă ar avea propriul său sistem de valori cu care definește oamenii și situațiile.

Foarte interesant și bizar este și faptul că în ziua în care s-a supus acestui test cu evaluări atât de diferite de la o emisferă la alta, Paul s-a arătat dificil, nervos, neliniștit, ca și cum în el se aflau, într-adevăr, două minți care nu mai conteneau să se ia la harță. La o a doua testare, fiindu-i prezentate aceleași cuvinte ca și prima dată, băiatul a manifestat calm și amabilitate. Ameliorarea stării lui de spirit s-a reflectat asupra evaluărilor, în care mult mai multe au fost cuvintele catalogate ca pozitive chiar de către emisfera dreaptă, ceea ce îndreptățește concluzia că această jumătate de creier este, într-un anumit sens, mai

„emoţională". În cursul acestei reeditări a testului, evaluările stânga-dreapta au fost similare.

Continuarea demonstraţiei existenţei a două minţi, câte una pentru fiecare jumătate de creier, a fost făcută tot cu ajutorul lui Paul. Întrebat ce slujbă i-ar plăcea, băiatul a răspuns, după îndemnul emisferei stângi, „proiectant", iar, apoi, ascultând-o pe cea dreaptă, „pilot de curse". Iată că afirmaţia cutezătoare a lui Sperry se poate dovedi adevărată (în sensul că ar fi vorba de două minţi ce coexistă într-un singur trup), dar numai cu condiţia ca fiecare din cele două jumătăţi de creier să dispună de oarecare aptitudini de limbaj.

Pe baza cercetărilor lui Sperry asupra unui grup de oameni suferind de forme grave de epilepsie s-au tras o groază de concluzii năucitoare. Mulţi autori la modă s-au apucat să emită generalizări şi presupuneri în legătură cu oamenii normali, cu inadecvările individ-societate şi câte şi mai câte. Aşa am fost informaţi că întreaga cultură verbală şi logică a lumii occidentale este guvernată de emisferele stângi ale popoarelor, în timp ce culturile mistice, artistice şi religioase ale Orientului se bazează pe dominanţa emisferei drepte.

Concluzia psihologului Robert Ornstein a fost că, în acest caz, tot sistemul educaţional din Occident ar trebui revoluţionat, pentru a se pune un mult mai mare accent pe aptitudinile non-verbale. Aşa cum există simpatizanţi ai politicii de stânga şi susţinători ai politicii de dreapta, au apărut partizani ai emisferei stângi şi ai emisferei drepte. Hugh Sykes Davies, un savant în domeniul limbii engleze, a atacat curentul „dreptist" căruia îi aparţinea Ornstein, susţinând că excepţionalele aptitudini verbale „stângiste" se află într-un proces de degenerescenţă rapidă din pricina invaziei televizioniste în viaţa oamenilor. Din nefericire, majoritatea cruciaţilor pe care această nobilă cauză i-a făcut să încrucişeze armele polemicii par să fi plecat de la oarecum bizara ipoteză conform căreia cele două jumătăţi ale creierului unui om normal, fie bărbat, fie femeie, ar fi la fel de „separate" ca cele ale pacienţilor lui Sperry! Abordarea cea mai productivă ar fi, cu siguranţă, cea care ar încerca să armonizeze şi să integreze funcţiile celor două emisfere, iar nu să predice dezvoltarea uneia în detrimentul celeilalte.

O altă problemă care pare să le fi scăpat din vedere condeierilor la modă este că nu se ştie dacă putem să ne hazardăm a presupune că la oamenii normali există aceleaşi deosebiri între cele două jumătăţi de creier care s-au constatat în cazul pacienţilor operaţi. Ar fi posibil, la urma urmei, ca atacurile de epilepsie atât de frecvente şi de puternice, combinate cu dificultăţile de recuperare postoperatorie să fi transformat encefalul bieţilor oameni în ceva destul de diferit de ceea ce închide cutia craniană a inşilor obişnuiţi.

Şi cum am putea să observăm în ce fel funcţionează fiecare emisferă la aceşti inşi obişnuiţi? O metodă ar fi înregistrarea undelor cerebrale provocate de un stimul sau altul, cu ajutorul unor mici electrozi metalici lipiţi de pielea capului; reacţiile ar putea fi amplificate prin mijloace electronice, folosindu-se apoi computerul pentru disocierea semnalelor. Această tehnică măsoară potenţialele evocate (*vezi* Capitolul 11) şi, după locul unde vrem să plasăm electrozii, vom măsura activitatea cerebrală fie în partea emisferei stângi, fie în a celei drepte.

Într-un experiment tipic, li s-a cerut subiecţilor să rezolve o serie de exerciţii verbale (de exemplu, teste de vocabular, găsirea unor sinonime) şi spaţiale (de exemplu, construirea unei cruci din şase piese de plastic, desenarea unei siluete omeneşti). Activitatea undelor cerebrale era mai pronunţată în emisfera stângă decât în cea dreaptă în timpul rezolvării testelor verbale şi exact invers, la cele spaţiale. Aceste observaţii confirmă teoria lui Sperry:

emisfera stângă deține întâietatea în controlarea aptitudinilor de limbaj, iar emisfera dreaptă, în controlarea aptitudinilor spațiale.

S-a încercat aplicarea aceloraşi tehnici de măsurare a undelor cerebrale pentru verificarea unei binecunoscute diferențe de sex: femeile, se știe, sunt mai bine înzestrate decât bărbații în domeniul aptitudinilor verbale, iar bărbații, în domeniul aptitudinilor spațiale. S-ar putea explica această diferențiere prin faptul că, la femei, există o mai bună reprezentare a limbajului în emisfera dreaptă decât la bărbați? Să aibă loc, oare, interferențe ale acestei reprezentări a limbajului în emisfera dreaptă cu tentativele aceleiași emisfere de a dirija rezolvarea problemelor spațiale? Se pare că la ambele întrebări răspunsul este afirmativ: atunci când se angajează în activități verbale, emisferele drepte ale femeilor sunt mai solicitate decât cele ale bărbaților.

Iată, însă, că cercetările de factură transculturală vin să nuanțeze ideea unor specializări stricte ale celor două jumătăți de creier. Tsunoda Tadanobu, de la Colegiul de medicină şi stomatologie din Tokyo, a descoperit deosebiri interesante între creierul japonezilor şi cel al altor grupuri etnice. El a constatat că sunetele produse de insecte şi animale, ploaie, vânt şi valuri activează emisferele stângi ale vorbitorilor de limbă japoneză, dar nu şi pe ale celorlalți oameni, care, la aceiași stimuli, își activează emisfera dreaptă! Tadanobu a mai remarcat că sunetele instrumentelor muzicale japoneze tradiționale, cum este de pildă, *shakuhachi*, dau naştere la exact aceleaşi reacții.

Cum se justifică acest fapt neobişnuit? După opinia lui Tadanobu, explicația se află în particularitățile limbii japoneze, unde toate sunetele vocalice şi derivatele lor constituie unități lexicale distincte, adică tot atâtea cuvinte. Aşa se face că multe din sunetele naturii seamănă cu anumite cuvinte japoneze, ceea ce, evident, pune în mişcare sistemele de procesare a limbajului proprii emisferei stângi.

Toate informațiile de care dispunem demonstrează că emisferele cerebrale umane lucrează asimetric, ceea ce înseamnă că multe dintre activitățile pe care le desfăşurăm depind într-o mai mare măsură de o emisferă decât de cealaltă. La alte specii, se constată mai multă simetrie. Care ar fi avantajele şi dezavantajele funcționării asimetrice?

Unul din avantaje poate fi ilustrat de istorioara acelui călugăr francez din secolul al XIV-lea, pe numele lui, Jean Buridan. Măgăruşul lui nu a fost în stare să rezolve dilematica opțiune între două la fel de apetisante şi la fel de îndepărtate grămezi de fân, drept care a murit de inaniție, negăsind nici un motiv logic pentru a se îndrepta spre una din ele mai curând decât spre cealaltă. În realitate, natura vine în întâmpinarea unui atât de tragic deznodământ, înzestrând şi oamenii, şi animalele cu o predispoziție (bias) care, de obicei, ne determină să preferăm alternativa plasată în dreapta noastră.

În termeni generali, asimetria se poate dovedi un avantaj dacă încercăm să facem două lucruri în acelaşi timp. Dacă fiecare din aceste activități face apel la câte o emisferă, interferențele dintre activități scad. Pe de altă parte, dacă încercăm să ne concentrăm asupra unei singure activități complexe, s-ar putea să descoperim că ne vine mai greu să ne coordonăm acțiunea în condițiile în care fiecare emisferă își vede de partea ei din munca de procesare.

Marcel Kinsbourne a verificat câteva dintre aceste aspecte printr-un test foarte simplu, aflat la îndemâna oricui. Nu aveți decât să încercați şi dumneavoastră: țineți în balans pe indexul drept, apoi pe indexul stâng o nuia, cât mai mult timp posibil. Dacă dreptacii fac acest lucru în tăcere, reuşesc să păstreze nuieluşa în echilibru pe indexul drept un timp mai lung decât pe cel stâng, pentru că mâna dreaptă este, în general, mai îndemânatică. Dar

dacă încep să vorbească, se obține rezultatul invers: vor putea ține nuielușa mai mult timp pe indexul stâng. Ca și cum vorbirea ar dezechilibra nuielușa când stă pe indexul drept!

Ce se întâmplă de fapt? Vorbirea și mâna dreaptă se află sub controlul emisferei stângi, astfel că aceste activități se interferează. Din contra, vorbirea și mâna stângă sunt controlate de două emisfere diferite, astfel că interferențele scad mult. Acest test simplu și ingenios demonstrează avantajele potențiale ale asimetriei. Dacă fiecărei emisfere i se cere să se concentreze asupra câte unei activități, atunci putem face două lucruri diferite în același timp.

CONCLUZII

Din istoria tentativelor de modificare a comportamentului uman prin acționarea directă asupra creierului reiese că acest scop poate fi atins destul de lesne. Din nefericire, însă, pe lângă obținerea modificărilor dorite, apar și altele, deocamdată greu de prevăzut. Acest fapt a determinat înăsprirea legislației care reglementează utilizarea diferitelor tehnici psihochirurgicale.

Există, totuși, unele operații pe creier care, în anumite situații, sunt justificate. Cercetările întreprinse de către Sperry sunt, din acest punct de vedere, deosebit de importante, pentru că în urma lor au putut fi ajutați bolnavii de epilepsie și pentru că datele științifice obținute constituie o contribuție majoră la îmbogățirea cunoașterii acestui atât de complex organ.

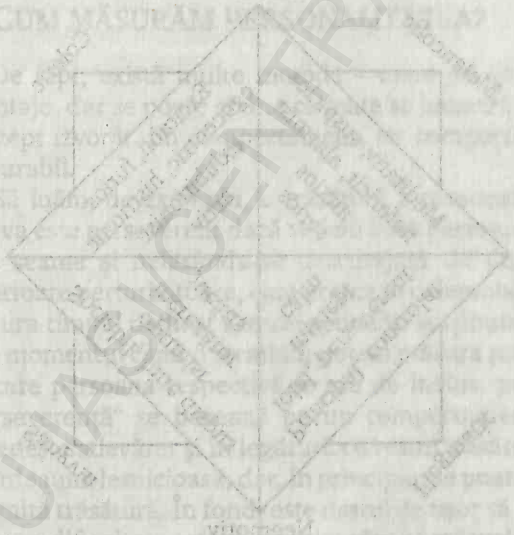

13. La izvoarele personalității

Acum peste două milenii, filosoful grec Teofrast a scris, pe la vârsta de nouăzeci și nouă de ani, o carte celebră, intitulată *Caractere,* în care a pus o întrebare ce se află și în ziua de azi în centrul preocupărilor psihologilor:„Oare cum se face că, deși întreaga Grecie se întinde sub același soare și toți grecii primesc aceeași educație, ne-a fost dat, totuși, să avem caractere atât de deosebite unii de alții?" Teofrast, ca și mulți alții de după el, se întreba de ce oamenii au comportamente atât de diferite, aptitudini atât de diferite, cu alte cuvinte, personalități atât de diferite. El nu a dat nici un răspuns – s-a mărginit la a deosebi feluriți oameni care manifestau, într-o formă exagerată, caracteristici întâlnite în mod curent la semenii noștri: zgârcenia, curajul, perseverența și așa mai departe.

Cele „patru temperamente" reactualizate

Grecii au elaborat un sistem de descriere a personalității, cu patru categorii, după cum un om era socotit *melancolic, coleric, flegmatic* ori *sangvin.* Cei patru termeni au rămas în uz, în discipline precum, de pildă, homeopatia.

Psihologii contemporani consideră că această categorisire este întrucâtva utilă, deși, desigur, nu există persoane sută la sută melancolice, colerice, flegmatice ori sangvine. Wilhelm Wundt, cel care a fondat acum o sută de ani, la Leipzig, primul laborator de

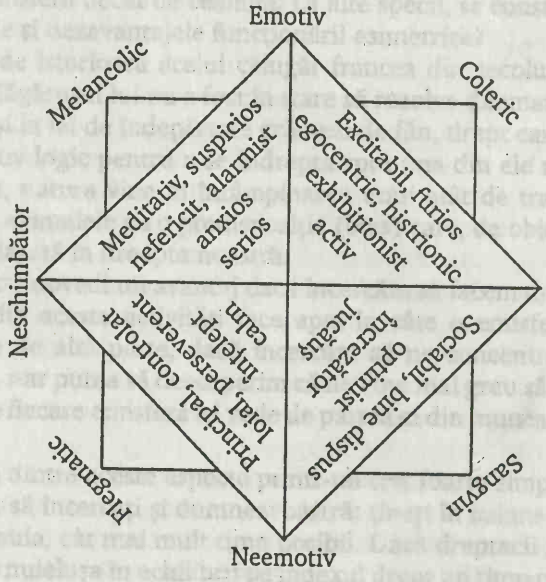

Fig. 13 Cele două dimensiuni (considerate de contemporani ca majore) ale personalității (propuse în secolul trecut de către Wundt), emotivitatea și neemotivitatea pe de o parte, iar pe de altă parte, stabilitatea și instabilitatea, reeditează, în bună măsură, cele patru tipuri de personalitate sugerate de greci: melancolic, coleric, flegmatic și sangvin.

psihologie, a atras atenția asupra faptului că atât la melancolici, cât și la colerici, emoțiile sunt intense și instabile, în timp ce flegmaticii și sangvinii tind să fie mai stabili. Germanul a postulat existența dimensiunii numită „emotivitate", cuprinzând gama de manifestări situate între instabilitatea extremă și stabilitatea extremă. El a mai arătat și că sangvinii și colericii se aseamănă între ei printr-un comportament oarecum schimbător, melancolicii și flegmaticii având în comun un comportament mai curând constant. Dacă înlocuim termenii *schimbător* și *neschimbător* cu variantele mai moderne *extravertit* și *introvertit*, putem spune că Wundt a prefigurat și cea de-a doua dimensiune esențială a personalității.

Desenul grecilor antici, devenit mai larg aplicabil datorită lui Wundt, apare în figura 13. Axele sunt cele două dimensiuni majore ale personalității: emotivitate/nevrotism, având ca opus stabilitatea, și extravertirea, opusă introvertirii. Deși fiecare om se situează pe o poziție anume în raport cu aceste două axe, nu se poate spune că cineva trebuie neapărat să intre într-una din cele patru căsuțe ale pătratului.

În realitate, oamenii, în marea lor majoritate, se apropie de un punct de intersecție, nefiind nici extrem de stabili, nici extrem de instabili, nici total extravertiți, nici total introvertiți, ci „ambivalenți" – undeva între extreme. În favoarea acestei imagini pledează dovezi nenumărate, provenite din sursele cele mai diverse[1, 2, 3]. Termenii plasați în interior indică trăsături care, luate în ansamblu, justifică încadrarea unei persoane în categoriile *introvertit* sau *extravertit, stabil* sau *instabil.*

Cum s-ar putea măsura aceste trăsături? Cum am putea măsura „personalitatea"? La prima vedere, a vorbi despre „măsurători" pare, având în vedere contextul, o adevărată contradicție în termeni: să fie, oare, măsurabil ceva atât de complex, de fluid și de abstract? Îndoiala nu este lipsită de un oarecare temei – personalitatea, ca atare, se sustrage măsurătorii. Ceea ce putem măsura, însă, sunt unele *aspecte* ale ei, tot așa cum, neputând măsura Universul, măsurăm diferitele aspecte ale lui, ca, de pildă, distanțele interstelare sau compoziția fizică a planetelor.

CUM MĂSURĂM PERSONALITATEA?

De fapt, există multe metode – toate au anumite calități și, totodată, anumite dezavantaje, dar se poate spune că toate se bazează pe un adevăr cert: personalitatea este un concept izvorât din comportament, iar comportamentul este, prin definiție, observabil și măsurabil.

Să luăm, de exemplu, o trăsătură a personalității cum este perseverența. Spunem că cineva este perseverent dacă vedem acea persoană muncind un timp destul de lung, fără să țină seama și nelăsându-se descurajată de durere, oboseală, plictiseală sau influențe exterioare perturbatoare, care ar ține să o demobilizeze ori să o facă să se dea bătută. Putem măsura timpul dedicat acestei activități susținute: știm când a început-o și constatăm care este momentul când o termină; putem măsura și forțele (sau cea mai mare parte a forțelor) pe care persoana respectivă le are de învins, pentru a continua. Iată cum conceptul de „perseverență" se bazează pe un comportament observabil și măsurabil – ceea ce se dovedește adevărat și în legătură cu restul trăsăturilor de personalitate. Măsurarea nu este întotdeauna lesnicioasă, dar, în principiu, se poate concepe un experiment menit să releve o anumită trăsătură. În fond, este destul de ușor să se inventeze măsurători ale personalității. Singura dificultate este să ne asigurăm că măsurătorile determină exact ceea ce vrem noi să le facem să măsoare.

CHESTIONARELE ŞI OBSERVAŢIA ÎNTÂMPLĂTOARE

Cele mai vechi şi mai folosite metode de măsurare a personalităţii sunt observaţia şi chestionarea. Evaluarea prin chestionare derivă dintr-o tehnică mult mai veche, adică auto-observaţia. Tot ce avem de făcut este să întrebăm, cerându-le oamenilor să ne comunice rezultatele propriilor lor observaţii asupra comportamentului lor din ultimii câţiva ani. Să presupunem că ne interesează trăsătura numită „sociabilitate". Am putea observa persoana, notând cât de des se duce la petreceri, pe câţi oameni invită la petrecerile ei, cu câţi stă de vorbă la petreceri, cât timp petrece în singurătate etc. Aceasta ar fi observaţia obişnuită, întâmplătoare, necontrolată şi nedirijată, observatorul nefăcând nimic în sensul constrângerii subiectului observat – procedeu care, bineînţeles, nu ne relevă toate aspectele importante ale comportamentului celui urmărit, neputându-l supraveghea în permanenţă, întrucât, chiar dacă aceasta ar fi cu putinţă, prezenţa noastră i-ar modifica felul obişnuit de a se comporta. Astfel, propria sa relatare referitoare la comportamentul său, fie consemnată în scris, sub forma răspunsurilor la o serie de întrebări, fie orală, ar putea fi mult mai revelatoare decât observaţia – la urma urmei omul ştie cel mai bine ce face şi se află în compania sa proprie douăzeci şi patru de ore din douăzeci şi patru! Bineînţeles, se pune şi problema de a avea încredere în sinceritatea sau luciditatea relatării – adică în adevărul celor relatate. În marea majoritate a cazurilor, asupra majorităţii subiectelor abordate, observaţia şi datele obţinute prin relatarea auto-observaţiilor corespund.

OBSERVAŢIA CONTROLATĂ

Putem îmbunătăţii metoda observaţiei transformând-o în observaţie controlată. Să presupunem că, în cadrul interesului nostru pentru sociabilitate, vrem să descoperim exact cât de sociabili sau de nesociabili se arată subiecţii în discuţiile cu persoane necunoscute. Observaţia întâmplătoare nu ne poate ajuta prea mult, pentru că este greu să se anticipeze câţi necunoscuţi s-ar întâmpla să-l abordeze pe subiectul nostru. În al doilea rând, ar fi dificil de precizat dacă reacţiile sale s-ar datora personalităţii proprii sau personalităţii celor care ar intra în vorbă cu el. Impedimentele se pot depăşi dacă organizăm o asemenea confruntare experimentală între subiect şi un „complice" al psihologului, avizat să se comporte în acelaşi fel, indiferent pe cine întâlneşte. De exemplu, „complicele" ar putea fi instruit să nu deschidă el discuţia, mărginindu-se să răspundă timp de cinci minute, să devină brusc volubil timp de alte cinci minute, ca apoi să recadă în muţenie. Întâlnirea poate fi „pusă în scenă" într-un laborator, iar conversaţia, înregistrată. Experimentatorii pot observa totul din spatele unui geam-oglindă, de unde, eventual, întâlnirea se poate filma, devenind, astfel, mai lesne de numărat surâsurile, clipitul pleoapelor, privirile directe etc. În acest mod, am obţine o înregistrare de mare acurateţe a faptelor, pe care am putea-o folosi în compararea comportamentului diverşilor subiecţi aflaţi într-o aceeaşi situaţie standardizată. Iată cum observaţia controlată se dovedeşte a fi o foarte bună metodă de măsurare a personalităţii.

O altă cale de a ameliora observaţia întâmplătoare este introducerea unui sistem de fracţionare a timpului. Să presupunem că ne interesează agresivitatea copiilor şi vrem să supunem evaluării un grup de copii. Putem merge să-i observăm cum se joacă, dar indiferent de câte ori îi urmărim, rezultatele nu sunt foarte exacte, pentru că am putea să acordăm mai multă atenţie unora, comportamentul altora scăpându-ne din vedere. Metoda corectă ar fi să ne facem o listă cu numele tuturor şi să consacrăm fiecăruia acelaşi timp de

observație, 60 de secunde pentru primul copil, 60 de secunde pentru al doilea, până la capătul listei, și când am încheiat-o, să o luăm din nou de la început. Ar mai trebui și o a doua listă, pe care să trecem aspectele la care ne-am decis să fim atenți și, în fine, un cronometru pentru măsurarea timpului de observare. Dacă ne continuăm supravegherea timp de câteva luni, după încheierea ei, analizând rezultatele, ne vom da seama cât de constantă a fost comportarea fiecărui copil în parte – cu alte cuvinte mereu aceiași copii dau dovadă de agresivitate sau agresivitatea este doar o manifestare accidentală? Acest tip de observație rămâne natural, dar are, în același timp, mai mult credit decât observația întâmplătoare.

Toate îmbunătățirile aduse metodei observației ne apropie de o altă tehnică experimentală, considerată ca fiind foarte potrivită pentru măsurarea personalității, și anume, tehnica „situației în miniatură". Din moment ce a-i observa pe oameni în ambianța lor firească se dovedește a fi adesea dificil sau chiar imposibil și întrucât situațiile în care se pot ei găsi, la un moment dat, nu prea au cum să fie identice, atunci de ce nu s-ar înscena una în laborator, avându-se grijă ca esența ei să rămână aceeași cu a situației ce are loc în mod natural? O asemenea soluție rezolvă toate dificultățile și asigură măsurători exacte.

Să ne întoarcem la perseverență, ca trăsătură a personalității: e ușor să se pună la cale în laborator o împrejurare în care să poată fi testată această calitate. Apoi, se măsoară reacția fiecărei persoane și se verifică prin analiza statistică dacă datele confirmă existența perseverenței. Și ce ar fi de făcut? De pildă, am putea merge într-o școală[4] și am putea ruga profesorii să le dea copiilor o serie de teste, fără ca aceștia să-și dea seama că sunt testați. Profesorul i-ar duce în sala de gimnastică și i-ar anunța că s-a hotărât să facă o întrecere de forță, ca să se vadă cine e cel mai puternic, folosindu-se de un dinamometru (un instrument care înregistrează forța mișcării de tragere). Dispunând de rezultatele fiecăruia din copii, profesorul i-ar provoca la o altă întrecere: cine reușește să țină dinamometrul la două treimi din performanța anterioară (ceea ce ar anula diferențele dintre copii). Cel mai perseverent dintre ei ar fi acela care, conform teoriei, ar ține dinamometrul în poziția cerută ceva mai mult timp decât cei mai puțin perseverenți, suportând durerea și oboseala care îl încearcă.

Un alt test destul de diferit: profesorul le-ar putea da copiilor un test de inteligență, cronometrând timpul necesar fiecărui copil pentru fiecare întrebare. Unele dintre aceste întrebări ar depăși nivelul oricăruia dintre copiii din clasă, dar ceea ce ne interesează într-o asemenea cercetare este să ne dăm seama cât timp se luptă fiecare copil cu dificultățile acestor întrebări înainte de a le abandona. Acest timp rezultat va măsura tocmai perseverența.

Dacă am crea, să spunem, douăzeci de teste de perseverență, toate utilizând aceeași tehnică a „miniaturizării", și le-am aplica pe toate la toți copiii, am putea, oare, să demonstrăm că suma rezultatelor celor douăzeci de teste ar da măsura perseverenței?

Prima condiție ar fi, desigur, să putem arăta că acei copii care au manifestat perseverență la unul din teste continuă să fie perseverenți și la celelalte. Dacă nu s-ar întâmpla astfel, atunci ar însemna că nu toate testele măsoară aceeași trăsătură și nu ar mai avea nici un sens să însumăm rezultatele. Când însă aceste rezultate concordă, trebuie să mai verificăm dacă nu cumva caracteristica măsurată este, în toate, alta decât perseverența. Inteligența, poate? Nu, pentru că și copiii proști pot fi tot atât de perseverenți sau tot atât de lipsiți de perseverență ca și copiii inteligenți. Pasul următor trebuie să fie cel al observațiilor privind perseverența, culese de la profesori, presupunând că ei își cunosc elevii. Vom vedea că observațiile profesorilor concordă cu rezultatele testelor. S-ar putea spune că, în privința situației școlare, copiii perseverenți stau mai bine decât cei mai puțin perseverenți – această

presupunere este confirmată şi pe cale experimentală, atunci când testelor deja efectuate li se adaugă teste de inteligenţă. În sfârşit, dacă formulăm un chestionar care să conţină întrebări referitoare la perseverenţă, vom remarca faptul că aceia dintre copiii care şi-au dovedit deja perseverenţa rămân perseverenţi şi la chestionar. Procedând astfel şi coroborând datele, putem fi siguri că situaţia noastră „miniaturală" se dovedeşte relevantă şi că măsurătorile determină într-adevăr ceea ce vrem noi să măsoare.

METODE EXPERIMENTALE

Depăşind cu un pas metoda de bun-simţ caracteristic a observaţiei şi chestionării, ajungem la măsurători experimentale bazate pe teorii specifice. Acestea sunt mai greu de expus întrucât ar presupune enunţarea teoriilor de bază, demers de dimensiune şi complexitate considerabile, drept care ne vom mulţumi să recurgem la un exemplu ultrasimplificat. S-a avansat teoria că introvertiţii ar fi mai sensibili la stimulii exteriori decât extravertiţii. Cum am putea verifica acest lucru? Şi iată exemplul nostru ultra-simplificat al uneia dintre abordările experimentale: începem prin a măsura salivaţia subiectului, punându-i în gură o bucăţică de vată şi ţinând-o acolo timp de 20 de secunde. Cântărim micul tampon de vată înainte şi după, determinând astfel cantitatea de salivă absorbită. După o mică perioadă de timp, repetăm experienţa, dar, de data aceasta, picurăm câţiva stropi de lămâie pe limba subiectului, ceea ce, se ştie, măreşte salivaţia. Conform ipotezei că introvertiţii sunt mai sensibili, salivaţia lor ar trebui să crească mai mult decât la extravertiţi, astfel că, ştiind din chestionare dacă subiectul este introvertit sau extravertit, putem corela datele: extravertiţii salivează mai puţin, introvertiţii, mai mult. Rezultatele confirmă teoria.

Testele experimentale de acest tip sunt deosebit de interesante şi importante, din două motive. Întâi, pentru că nu pot fi falsificate. De fapt, subiectul habar n-are că testăm însăşi personalitatea lui şi chiar dacă i-am spune-o, tot nu şi-ar putea da seama ce sens au rezultatele obţinute, astfel că nu ar şti cum să le „dirijeze", nici dacă ar vrea. În al doilea rând, pentru că, prin promovarea teoriilor de acest fel, avem motive să sperăm în aprofundarea înţelegerii mecanismelor pe care se întemeiază dimensiunile personalităţii umane.

Există, însă, şi un neajuns: testele de acest tip sunt lipsite de „valoare de prezentare" – cu alte cuvinte, privite din exterior (vezi primul dintre avantajele din paragraful precedent), nu „spun" nimic în legătură cu scopul lor real. Închipuiţi-vă, la un interviu de angajare, surpriza candidatului la o slujbă care necesită calităţi de introvertire, când se vede pus în situaţia de a i se măsura salivaţia!

Cam aceleaşi lucruri pot fi spuse şi despre celelalte teste care măsoară coordonatele psihologice. Este un fapt cunoscut că reacţiile emoţionale sunt strâns legate de modificări fiziologice: frica şi mânia sunt însoţite de accelerarea bătăilor inimii. Dacă ar trebui să facem o selecţie a candidaţilor care concurează pentru un post unde este necesară păstrarea calmului şi stării stabile în condiţii de pericol, ar trebui să-i supunem testelor de stres în laborator (de pildă, ameninţarea cu şocul electric), măsurând modificarea ritmului cardiac după ameninţare sau după administrarea reală a şocului. Subiecţii al căror ritm a crescut rapid şi apoi a scăzut foarte lent constituie, în acest caz, candidaţii ideali pentru o slujbă în care este nevoie de ceea ce se cheamă „sânge rece".

Există numeroşi asemenea indicatori după care se poate măsura personalitatea, dar punerea lor în evidenţă necesită echipamente de laborator destul de sofisticate, astfel că

sunt utilizați în testele mai deosebite. Dacă, însă, numărul subiecților nu este prea mare, iar cazul este special, testarea de acest tip se dovedește extrem de utilă.

TESTELE PROIECTIVE

Iată-ne ajunși la o categorie nouă de teste, cunoscute, toate, sub denumirea de „metode proiective"[5]. Ele se bazează pe ipoteza că oamenii au tendința de a-și proiecta ideile, temerile, ambițiile și gândurile asupra unui material slab structurat. Specialistul poate studia fructele imaginației subiectului și reface drumul către ideile și gândurile din care ele au luat naștere.

Exemplul cel mai celebru de test proiectiv îl reprezintă cel al petelor de cerneală – testul Rorschach. Subiectului i se prezintă o serie de pete de cerneală absolut simetrice și absolut fără noimă, fie colorate, fie în alb-negru, cerându-i-se să spună ce îi sugerează imaginile. Răspunsurile sunt, de obicei, în genul: „două vrăjitoare", „un fluture", „două femei bătrâne" și altele asemenea. Există un număr de reguli după care psihologul interpretează răspunsurile și urcă înapoi, spre sursa lor, obținând un tablou complet al caracteristicilor de personalitate ale subiectului. În acest sens, se poate spune că testele proiective sunt singurele care au capacitatea de a revela personalitatea – toate celelalte nemăsurând, de fapt, decât anumite aspecte foarte limitate ale acesteia.

Un alt test celebru este T.A.T. (Thematic Apperception Test)* prin care subiectului i se prezintă o serie de ilustrații cu un conținut în mod intenționat vag. Subiectul trebuie să imagineze câte un scenariu pentru fiecare imagine, iar acest scenariu este apoi interpretat și analizat. Ipoteza de plecare este, în acest caz, că, de exemplu, o persoană agresivă va concepe scenarii pline de scene de luptă, o alta, obsedată sexual, scenarii pline de scene de sex, iar una ambițioasă, scenarii în care eroul depășește, victorios, o serie întreagă de încercări. Testele proiective sunt de o mare diversitate, dar cele mai celebre și mai des folosite dintre ele sunt acestea două: Rorschach și T.A.T. Care este, totuși, relevanța lor? Dau sau nu dau rezultate?

Ei bine, după mulți ani de experimentări pline de entuziasm, în laborator ca și în literatură, răspunsul se conturează fără echivoc: testele proiective nu prea funcționează. Rezultatele lor nu concordă cu cele din alte teste de personalitate și nici măcar atunci când subiectul dă același răspuns interpretarea lui diferă de la un psiholog la altul.

Este suficient să citățm un singur caz, pentru ca cititorul să-și poată forma o părere. În timpul războiului, au fost supuși unei întregi baterii de teste proiective foarte mulți voluntari ai aviației americane. Testele nu au fost interpretate în acel moment, ci, pur și simplu, îndosariate. După război, un psiholog a dezgropat din arhive dosarele a cincizeci dintre acești candidați, care au avut o evoluție deosebit de meritorie în cadrul forțelor aeriene, depășind cu succes toate dificultățile și onorând pe deplin culorile patriei. Psihologul a mai selectat încă cincizeci de dosare aparținând, de această dată, unor candidați care nu au reușit să facă față situației și care, în general, au ratat totul. Au fost solicitați foarte mulți experți în aceste tehnici proiective. Li s-a cerut să claseze dosarele în două categorii, după cum testele îi îndreptățeau să prognozeze: „succes potențial" sau „eșec potențial". Toți acești experți lucraseră în aviație, știau despre ce era vorba și erau de acord că testul căruia i se supuneau acum era corect. Pe scurt, doar unul singur dintre ei a dat

* Testul tematic aperceptiv (n. trad.)

răspunsurile altfel decât la întâmplare, iar răspunsurile s-au dovedit eronate! Iată cum stau lucrurile cu experţii în teste proiective.

Numeroase alte experimente similare au dat rezultate similare. În cadrul unuia din ele, s-a aplicat testul Rorschach la cincizeci de persoane suferind de nevroze grave şi la cincizeci de indivizi perfect normali. Rezultatele au fost apoi interpretate de mai mulţi experţi. Nici măcar unul dintre aceştia nu a fost în stare să deosebească nevroticii de oamenii sănătoşi, decât absolut din întâmplare. Prin urmare, rămâne prea puţin loc pentru vreo îndoială: testele proiective sunt nesigure şi deci nerecomandabile.

O asemenea condamnare drastică nu vizează, totuşi, neapărat, şi testul numit T.A.T. Dacă este utilizat pentru evaluarea unor caracteristici specifice şi nu pentru aproximarea întregii personalităţi şi cu condiţia ca imaginile să fie alese pentru a evidenţia o faţetă precisă a firii unei persoane (dorinţa de succes, teama de eşec etc.), acest test se poate dovedi destul de exact. Dar în afara unei utilizări de acest fel, nici chiar T.A.T. nu dă rezultate serioase.

Grafologia (analiza scrisului de mână)[6] este o metodă de evaluare a personalităţii care se corelează ceva mai bine cu celelalte. Un experiment a comparat dosarele de teste de personalitate a cincizeci de subiecţi cu analizele efectuate de un grafolog după câte un eşantion de scris al fiecăruia. Grafologul a făcut evaluări corecte în 62 la sută din cazuri, în condiţiile în care, pe criteriul probabilităţii sau aşteptărilor, ar fi fost de anticipat o reuşită doar de 50 la sută. În evaluările asupra cărora avea o mare doză de certitudine, verdictul său detaliat s-a dovedit corect în proporţie de 68 la sută. Au existat diferenţe serioase în uşurinţa de a „diagnostica" eşantioanele şi de a regăsi în ele elementele care să indice prezenţa sau absenţa unei anumite caracteristici de personalitate. Grafologul a mai reuşit să coreleze schiţele de „portret" şi alte materiale cu eşantioanele date. Dar psihiatrii şi psihologii care s-au lansat în evaluări pe baza scrisului de mână au eşuat în chip catastrofal. Iată aşadar, că este preferabil să se facă apel la grafologii avizaţi, astfel ca, în diagnosticarea personalităţii pe baza analizei scrisului, să se evite derapajele hazardului şi ale lipsei de profesionalism.

ARE PERSONALITATEA O BAZĂ GENETICĂ?

Însăşi noţiunea de „personalitate" implică ideea de consecvenţă. Presupunem, că o persoană care este sociabilă, sau vorbăreaţă, sau neliniştită manifestă aceste caracteristici de un anume timp şi că nu se comportă astfel numai din când în când, absolut la întâmplare, ceea ce ne trimite cu gândul la o implicare a factorilor genetici în determinarea personalităţii[7]. În mod cert, la exact acest lucru se gândiseră şi medicii din antica Eladă.

Care ar fi, aşadar, amprenta eredităţii? Influenţează ea sau nu ceea ce numim personalitate? Dovada cea mai bună ne-o aduce studierea gemenilor, pentru că uneori, natura ne pune în faţă câte un experiment „mură-n gură", sub forma gemenilor identici şi neidentici, ocazie de a investiga rolul eredităţii manifestat pe două (sau mai multe) astfel de cărări. Putem cerceta gemenii identici, separaţi la naştere sau puţin timp după aceea şi crescuţi în medii diferite (părinţi adoptivi, orfelinate etc.). Orice similitudini între asemenea gemeni nu se pot explica *decât* ca efecte ale eredităţii, din moment ce condiţiile de mediu un aveau nimic similar.

O altă cale o reprezintă comparaţia între gemenii identici şi cei neidentici. Să presupunem că un aspect, ca de pildă sociabilitatea, este condiţionat în întregime de caracteristicile ambientale. Unica deosebire între gemenii identici şi cei neidentici este că primii

împărtășesc mai multe elemente ereditare, ceea ce, în raport cu aspectul sociabilității, spune prea puțin – prin urmare, faptul că gemenii identici sunt asemănători nu-i face să fie mai sociabili decât cei neidentici.

Dar, dacă presupunem că ereditatea joacă un rol important în gradul de sociabilitate, atunci ne-am aștepta ca gemenii identici să semene între ei și la acest capitol, mai mult decât gemenii neidentici, pe motivul că primii împărtășesc mai multe elemente ereditare. Regula generală este următoarea: cu cât gemenii identici seamănă mai mult în privința aspectului studiat, cu atât mai mare este influența eredității și, invers, cu cât gemenii neidentici seamănă mai mult în privința unui anumit aspect, cu atât este mai mare influența mediului.

La ce concluzii s-a ajuns cu aceste studii de personalitate asupra gemenilor în Marea Britanie și Statele Unite (pentru că problema aceasta a fost abordată mai ales în aceste două țări)? Să ne ocupăm, pentru început, de investigarea gemenilor identici crescuți separat. Rezultatele sunt destul de surprinzătoare. S-a constatat că gemenii identici crescuți separat nu sunt decât cu puțin mai asemănători decât gemenii neidentici crescuți împreună. Ambele categorii sunt similare sub raportul extravertirii și nevrotismului; cunoscând un geamăn, se poate ghici destul de exact personalitatea celuilalt. Cum se face, totuși, că mediul nu numai că nu-i determină pe gemenii crescuți laolaltă să semene și mai mult între ei, ci poate să-i determine să fie chiar mai puțin asemănători decât gemenii crescuți separat? Răspunsul îl poate constitui tocmai amprenta eredității comune. Deseori gemenii identici au impresia neplăcută că nu sunt considerați indivizi cu totul deosebiți, drept care își dau o mare osteneală să-și sublinieze orice mică diferență fizică sau comportamentală care să-i ajute să-și evidențieze individualitatea. Astfel, de exemplu, unul poate prelua munca de negociere cu partenerii de afaceri, în timp ce celălalt preferă să se specializeze în managementul intern. O asemenea diviziune a rolurilor este adesea facilitată de faptul că, spre deosebire de ceilalți gemeni, cei identici au o relație de comunicare mai strânsă, ce datează din zilele când, așa cum se întâmplă în majoritatea cazurilor, împărțeau spațiul aceleiași placente. În aceste condiții, unul dintre ei îl poate priva pe celălalt de „rația" sa de sânge, ceea ce duce la diferențe în greutatea corporală la naștere, element asociat în mod frecvent cu trăsături ca inteligența, spiritul dominator și altele. Astfel, contrar așteptărilor, gemenii identici împart același ambient prenatal, dar nu întotdeauna și-l împart în mod egal, așa cum se întâmplă cu gemenii neidentici, iar micile „diferende" intrauterine pot genera, mai târziu, dorința gemenilor identici de a-și sublinia, chiar exagerându-le, specificitățile individuale.

Indiferent care este, punct cu punct, complicatul adevăr al acestor complicate probleme, rămâne o certitudine fermă: studierea gemenilor identici crescuți separat demonstrează limpede că ereditatea are un rol extrem de important în conturarea diferențelor de personalitate. Efectul eredității este încă și mai accentuat în cazul persoanelor care tind spre extremele coordonatelor: fie ale celei extravertire-introvertire, fie ale celei nevrotism-stabilitate și mai puțin accentuat la indivizii care tind spre centrul axelor, nefiind nici deosebit de extravertiți, nici deosebit de introvertiți, nici excesiv de emotivi, nici sută la sută stabili. Experimentele care compară gemenii identici cu cei neidentici impun această concluzie. Din circa douăzeci de asemenea cercetări, în nici una nu s-au obținut astfel de rezultate: corelarea între gemenii identici este mai mare, de obicei, chiar *mult* mai mare decât la gemenii neidentici, ceea ce se verifică nu numai în legătură cu variabilele majore

ale personalității, ca extravertire-introvertire și instabilitate-stabilitate, ci și în privința unui mare număr de alte caracteristici măsurabile.

Dacă se utilizează testele de personalitate adecvate, fie că sunt chestionare, fie că sunt alte procedee experimentale, concluziile vin în sprijinul ideii că ereditatea joacă rolul decisiv în determinarea diferențelor de personalitate[1]. Este dificil să se acorde o expresie numerică ponderii atribuite naturii și celei atribuite educației. Rezultatele la teste depind, în parte, și de instrumentele cu care se efectuează măsurătorile. În afară de aceasta, numărul gemenilor investigați a fost adesea prea mic pentru a îndreptăți generalizările. În linii mari, însă, se poate atribui eredității o pondere de minim 50 la sută, urcând, eventual, către un maxim de 70 de procente. Probabil că o estimare cifrându-se la 60 la sută poate fi considerată satisfăcătoare, măcar pentru moment. Procentajul are valabilitate pentru caracteristicile majore (extravertire-introvertire, nevrotism-stabilitate); pentru aspectele mai simple, ca sociabilitatea sau iritabilitatea, ponderea eredității capătă valori mai scăzute, dar se menține în poziție dominantă, cu un aport de 50-60 la sută. Prin urmare, nu încape îndoială că personalitatea are un nucleu solid de modele comportamentale înnăscute. Acest nucleu („genotipul", cum îl numesc geneticienii) interacționează cu mediul, iar din această interacțiune rezultă comportamentul real pe care îl observăm (adică, „fenotipul").

Aplicându-se metodele moderne de analiză unor grupuri mari de gemeni (unele numărând peste 12.000 de perechi), s-au obținut informații extinse, care nu pot fi culese din studierea unor eșantioane reduse numeric, așa cum se proceda de obicei până nu demult. Una dintre descoperiri vizează influențele mediului ambiant în determinarea personalității. Aceste influențe se împart în două categorii: cele datorate împărțirii aceluiași mediu (copiii unei familii trăiesc în aceeași casă, beneficiază de aceeași îngrijire și afecțiune din partea părinților și de multe alte aspecte ale ambientului) și cele datorate unor evenimente apărute în viața copiilor din cadrul aceleiași familii, care au determinat anumite modificări de personalitate (un copil a avut un profesor bun, iar celălalt, unul slab, sau un copil contractează o boală de care celălalt nu este atins). Primul tip de influență a mediului se manifestă „între variabilele ambientale familiale" și al doilea tip „în variabilele ambientale familiale". Metodele moderne de analiză ne permit să evaluăm influențele acestor două tipuri de variabile, iar rezultatele se dovedesc uimitoare.

Cea mai mare parte din teoriile asupra personalității acordă o mare importanță familiei. Ar fi de așteptat ca influențele aparținând primei categorii să constituie un factor crucial, pe seama căruia să se justifice o doză preponderentă a contribuției mediului la modelarea deosebirilor de personalitate. În realitate, toate cercetările efectuate pe scară largă converg spre concluzia că există foarte puține dovezi (dacă se întâmplă să existe vreuna!) care să ateste aceste influențe. Toate influențele detectate de aceste investigații s-au dovedit a aparține celui de-al doilea tip. Cu alte cuvinte, pare destul de sigur că teoriile de factură mai ortodoxă ale personalității, inclusiv teoria freudiană, se înșală și că factorii de mediu care contribuie la dezvoltarea personalității nu sunt legați de familie, de educația primită sau de oricare alte condiții determinate de familie! Cinci asemenea cercetări pe scară largă, desfășurate în Norvegia și Suedia, Anglia, Statele Unite și Australia, utilizând metode diferite, gemeni diferiți, inventare diferite și procedee de analiză diferite au ajuns, toate, la această concluzie[7].

EXISTĂ O BAZĂ FIZIOLOGICĂ A PERSONALITĂȚII?

Aceste descoperiri ridică unele probleme foarte interesante. Desigur, este aproape imposibil să se moștenească și comportamentul. Putem moșteni numai niște structuri fizice care pot fi identificate clar de către un fiziolog sau un anatomist. Și totuși, ceea ce măsurăm vorbind de personalitate este tocmai conduita – comportamentul, adică. Aceasta înseamnă că trebuie să existe niște structuri fizice în sistemul nostru nervos care să genereze acel comportament ce ne determină să spunem despre o persoană că este extravertită sau că este introvertită, nevrotică sau stabilă. Să examinăm o schemă simplificată a cortexului continuat cu măduva spinării. La baza creierului este așa-numitul creier vegetativ (visceral), care coordonează activitățile părții mai primitive din sistemul nostru nervos, aceea guvernând exprimarea emoțiilor prin două subsisteme nervoase, cel simpatic și cel parasimpatic. Emoții ca frica și mânia sunt însoțite de simptome fizice (accelerarea ritmului cardiac și respirator, transpirație, îngreunarea și oprirea digestiei, dilatarea pupilelor etc.) declanșate de comanda pe care sistemul nervos simpatic o primește de la creierul visceral. Imediat ce situația care a provocat frica sau furia încetează să mai existe, sistemul nervos parasimpatic temperează lucrurile (ritmul cardiac și respirator revin la normal, digestia se repune în mișcare și, în general, organismul se relaxează). Creierul visceral și structurile autonome constituie baza fizică a diferențelor de stabilitate între indivizi, producând, în interacțiune cu mediul, comportamentul fenotipic pe care îl măsurăm prin intermediul chestionarelor.

Extraversiunea și introversiunea, la rândul lor, se află în strânsă legătură cu nivelul habitual de stimulare al scoarței cerebrale. Cunoaștem cu toții aceste diferențe de nivel. Suntem încordați, nervoși și agitați înainte de un examen, dar seara, târziu, în fața televizorului, ne liniștim și începem chiar să moțăim. Creierul funcționează cel mai bine la niveluri de excitare moderat de înalte.

Introvertiții sunt obișnuiți cu niveluri de stimulare superioare celor ale extravertiților, motiv pentru care cei dintâi au rezultate mai bune acolo unde este vorba de învățare, memorare și condiționare. Cortexul are și rolul de a menține sub control nivelurile scăzute, din care cauză comportamentul introvertiților este mai inhibat decât cel al extravertiților. Să clarificăm lucrurile, ilustrându-le: alcoolul ne face mai extravertiți, în timp ce amfetaminele, care sunt droguri stimulatoare, au un efect opus: ridicarea nivelului de stimulare a cortexului, atrăgând după sine introversiunea. La fel și nicotina sau cafeina, drept care studenții care învață pentru examene au tendința de a fuma și de a bea cafea în ideea de a se simți mai „treji" și de a studia cu un randament mai bun. Astfel, administrând oamenilor medicamente stimulatoare sau depresive, le modificăm baza fizică a personalității și, ca urmare, comportamentul. Efectele acestor medicamente pot fi evaluate prin analize psiho-fiziologice care măsoară în mod destul de direct activitatea corticală. S-au întreprins multe asemenea cercetări (înregistrarea undelor cerebrale prin EEG, ceea ce se poate face cu mare precizie, înregistrarea ritmului cardiac și a celui respirator, măsurarea conductibilității electrice a pielii, schimbările de diametru ale pupilei etc.) și, în general, ele confirmă teoria că variațiile de extraversiune-introversiune sunt în legătură cu nivelurile de stimulare.

Aceste cercetări au un interes mai mare decât cel pur științific. Aplicațiile lor practice sunt dintre cele mai importante și, în afară de aceasta, ele aruncă o lumină nouă asupra unor manifestări comportamentale altfel greu de înțeles, cum ar fi nevroza, vandalismul și criminalitatea. După câte am văzut deja, extravertiții au un nivel de stimulare scăzut, iar introvertiții, unul superior. De fapt, în majoritatea lor, oamenii caută să-și mențină acest

nivel la cote intermediare. Extrema de sus și extrema de jos sunt resimțite ca neplăcute, deci, se tinde spre evitarea lor. Astfel se explică de ce extravertiții caută „senzații tari": ei încearcă să-și ridice nivelul de stimulare printr-un comportament care să-i aducă în contact cu lumini puternice, zgomot mare, sexualitate intensă și așa mai departe. Acest gen de comportament le determină și o sociabilitate mai mare, pentru că asocierea cu alți oameni le mărește gradul de stimulare. Din contră, introvertiții evită excesul de contacte sociale, întrucât acestea le-ar aduce nivelul stimulării la valori prea ridicate și, deci, neplăcute.

Să ne oprim la o altă consecință a unui anumit nivel de stimulare. Simptomele și tulburările nevrotice apar (după opinia actuală) printr-un proces de condiționare, adică din asocierea unui stimul dureros cu un stimul neutru care, prin forța lucrurilor, dar în mod absolut întâmplător, rămâne legat de primul. De exemplu, o femeie declară că are, de când se știe, o fobie de pisici, din cauză că în copilărie tatăl ei, într-un acces de sadism, i-a înecat sub ochii ei pisoiul preferat. Condiționarea este determinată, în mare măsură, de nivelul de stimulare al cortexului, ceea ce înseamnă că la introvertiți, care au un nivel de stimulare corticală ridicat, condiționarea este mai rapidă, așadar, acești indivizi sunt mai vulnerabili la tulburările nevrotice. Asocierea dintre nevroză și condiționare a fost demonstrată clar de către cercetarea științifică, după cum am arătat în Capitolul 7.

Dacă personalitatea are o atât de puternică bază biologică, rezultă că oamenii sunt mult mai diferiți unii de alții decât s-ar putea crede. Suntem mereu tentați să considerăm că ceilalți sunt „cam ca noi", cu eventual mici diferențe de natură biografică, sau că am putea să-i convertim cu ușurință la felul nostru de a gândi, schimbându-l pe al lor. Eroare profundă, după cum vom vedea în Capitolul 24! Istoria lungului șir de eșecuri în reabilitarea criminalilor și a delincvenților, în general, infructuoasele tentative de a-i face să se comporte nu ca vandalii, ci ca indivizii obișnuiți stau mărturie a realității că oamenii se deosebesc profund unii de alții. Iată de ce visele despre egalitarista și irealizabila țară a Utopiei sunt prostie curată. Ceea ce pentru unii este raiul pe pământ, pentru alții e un infern de nesuportat. Tot ce putem spera ar fi o formă de compromis care să facă un cât mai mic rău unui număr cât mai mic de oameni.

Poate că visătorilor li se va părea că această concluzie este searbădă și inacceptabilă, dar, cine știe dacă, din nefericire sau din fericire, lucrurile stau așa și nu altfel. Deosebirile dintre noi ne fac viața mai dificilă, indiferent dacă contextul este unul familial, național sau mondial. Pentru psiholog (sau pentru amatorul de psihologie), acceptarea diversității profunde și iremediabile a oamenilor reprezintă începutul înțelepciunii.

14. Fericirea

Fericirea este unul dintre ţelurile umane esenţiale. Mulţi o caută cu desperare, ceea ce explică numărul enorm (o „armată" din ce în ce mai mare) al indivizilor care îşi fac o meserie din a reduce nefericirea sau a promova fericirea. Asistenţi sociali, psihiatri, psihoterapeuţi, consilieri matrimoniali, psihologi, cu toţii încearcă să aline suferinţele celor nefericiţi, iar sute şi sute de cărţi vin să ne explice că fericirea poate fi atinsă prin diverse regimuri alimentare, exerciţii fizice, relaxare, autoeducare, comunicare cu semenii, rugăciune, fapte caritabile şi câte şi mai câte...

Este, însă, căutarea fericirii un factor pozitiv? Într-una din prozele sale foarte interesante, *The Mysterious Stranger* („Străinul misterios"), Mark Twain povesteşte cum, odată, un înger i-a promis unui moşneag, fericirea. Moşneagul s-a bucurat, că, iată, va fi şi el fericit, iar îngerul s-a ţinut de cuvânt, făcându-l să... înnebunească! Omul şi-a petrecut restul vieţii într-un ospiciu, vorbind cu vechi prieteni pe care numai el îi vedea şi cheltuind averi inexistente pe care le oferea în dar, în dreapta şi în stânga. S-ar părea, aşadar, că o viaţă fericită poate să pară, în acelaşi timp, absolut goală şi lipsită de sens. Dar aceasta este o definiţie care nu place prea multora.

Cuvântul „fericire" ne este cunoscut tuturor, dar nimeni nu este de părere că a-l defini este o treabă simplă. E clar că „fericire" înseamnă un număr de lucruri diferite. Dacă cineva spune, de pildă: „Pentru mine, anul care a trecut a fost un an fericit", omul foloseşte cuvântul în acelaşi sens ca şi în propoziţia „M-am simţit fericit la petrecerea de aseară". În primul caz, fericirea semnifică o perioadă lungă de satisfacţie şi bucurie, în timp ce în al doilea caz, o stare emoţională de scurtă durată, un moment de euforie. În termenii acestui capitol, vom admite că fiecare din aceste definiţii cuprinde un oarecare adevăr. Fericirea poate fi privită ca o combinaţie între satisfacţia unei vieţi bune şi momentele de strălucire intensă dar trecătoare de bucurie.

Ingredientele fericirii

La întrebarea „Care sunt ingredientele fericirii?", răspunsul de bun simţ este că o viaţă fericită înseamnă o succesiune de situaţii plăcute. Deci, dacă avem o sumă rezonabilă de bani, prieteni buni, o viaţă de familie agreabilă, o bună stare de sănătate şi o slujbă pe cât de interesantă pe atât de bine remunerată, înseamnă că suntem mai aproape de fericire decât cine este sărac, fără slujbă, fără prieteni, fără familie şi aşa mai departe. Universitarul american Jonathan Freedman este autorul unui tablou caricatural în care recunoaştem personificarea viziunii de mai sus: „Cea mai fericită persoană de pe continentul nord-american este o femeie-pastor unitarian în vârstă de patruzeci de ani. Locuieşte în Canada şi lucrează cu normă întreagă. Se află la prima căsătorie, e îndrăgostită de bărbatu-său care, şi el, e îndrăgostit de ea şi au împreună o viaţă sexuală activă şi satisfăcătoare. Ea a terminat un colegiu (dar nu şi-a continuat şi absolvit studiile universitare) şi câştigă douăzeci şi cinci de

mii de dolari pe an. Atât ea cât şi soţul ei sunt sănătoşi. Femeia nu este excesiv de bisericoasă, nu crede în percepţia extrasenzorială, are orgasm, din când în când se simte în armonie cu Universul, are încredere în sine însăşi şi în valorile după care se ghidează. Este de părere că viaţa are sens şi ţel şi că ea însăşi e întru totul capabilă să facă faţă oricărei întâmplări, pozitive sau negative. Nu e grasă."

Este un oarecare adevăr în afirmaţia că gradul nostru de fericire depinde de numărul situaţiilor plăcute în care ne aflăm, al evenimentelor care apar ca şi de locul pe care îl ocupăm în societate. Evident că unii din factorii ce induc fericirea sunt mai importanţi decât alţii. În cercetările desfăşurate pe segmente vaste de populaţie, s-a constatat că vârsta, etapa din viaţă, statutul socio-economic şi profesional, ca şi venitul familial contează ca elemente esenţiale, dar altele par să nu conteze aproape deloc: sexul, rasa, educaţia, religia.

Deşi s-a stabilit că nivelul fericirii diferă de la un grup social la altul, ceea ce se dovedeşte uimitor este că factori ca statutul socio-economic şi tot restul „ingredientelor" menţionate mai sus par a avea doar o însemnătate modestă. Există diferenţe mult mai frapante în sânul fiecărui grup decât între grupuri diferite. Astfel, oamenii tineri, bogaţi şi cu un statut socio-economic bun nu sunt neapărat mai fericiţi, şi nici cei bătrâni şi săraci, neapărat mai nefericiţi. Cu alte cuvinte, nu aici sunt de găsit adevăratele izvoare ale fericirii.

„HORA HEDONISTĂ"

Cum se face că ceea ce se cheamă „lucruri bune" în viaţă nu par să aibă un efect prea important asupra unei fericiri de durată, aşa cum am fi tentaţi să credem? Răspunsul care se conturează este că trăirile plăcute ne dau din ce în ce mai puţină fericire, pe măsură ce, repetându-le, ne obişnuim cu ele. O persoană dependentă de ciocolată, care se angajează într-o fabrică de ciocolată unde i se permite să mănânce oricât vrea, aşa cum până atunci nu i se întâmplase decât în visele cele mai minunate, e fericită... la început. Apoi ciocolata (şi în scurt timp, chiar şi gândul la ea) încetează de a mai fi o plăcere. Iar în ce priveşte intensitatea bucuriei pe care ne-o oferă „lucrurile bune din viaţă", pare să opereze inexorabila lege a scăderii ratei dobânzilor...

În parte, fericirea depinde şi de experienţa noastră trecută. Evenimentele pe care le-am trăit ne colorează momentul prezent, aşa cum sublinia psihologul american Harry Helson. El susţinea că fiecare dintre noi dispune de un anumit „nivel de adaptare", un punct zero, neutru, corespunzând aşteptărilor – ceea ce ne aşteptăm să ni se întâmple bazându-ne pe ceea ce ni s-a întâmplat deja, în trecut. Dacă ceea ce ni se întâmplă coincide cu aşteptările noastre, adică, de fapt cu nivelul de adaptare, nu vom fi nici fericiţi, nici nefericiţi. Dar dacă evenimentele se dovedesc mai favorabile sau mai nefavorabile decât le-am anticipat, vom fi fericiţi sau nefericiţi.

Dacă presupunerea lui Harry Helson este corectă, cei care aspiră la fericire devin propriii lor prizonieri: o serie de întâmplări plăcute ne vor face fericiţi, dar ne vor ridica şi pretenţiile, ca urmare devine din ce în ce mai greu să se găsească lucruri şi mai bune decât cele bune care tocmai au fost gustate. Iată cum în fericirea de astăzi încolţesc seminţele nefericirii de mâine. Această viziune cam deprimantă asupra fericirii a fost denumită „hora hedonistă"* — din

* În original, *hedonic treadmill*, expresie în care al doilea termen, *treadmill*, semnifică un aparat producând o mişcare circulară prin greutatea oamenilor sau animalelor, care păşesc, neînaintând de fapt absolut deloc, asemenea roţilor unei şenile. (n. trad.)

moment ce este dificil de crezut că viaţa se va dovedi mereu mai darnică decât ne aşteptăm, căutătorul fericirii se prinde în laţul propriei sale căutări.

Modul cum aşteptările din ce în ce mai mari (şi deci, nivelurile de adaptare din ce în ce mai ridicate) micşorează fericirea este cel mai lesne de observat la milioanele de oameni care devin din ce în ce mai avuţi, an de an. Cei mai mulţi nu se simt mai bogaţi şi averea lor nu îi face mai fericiţi. Ei vor din ce în ce mai multe şi sunt din ce în ce mai greu de mulţumit, pretenţiile tot mai mari diminuându-le tot mai mult fericirea.

Şi totuşi, în ciuda teoriei nivelului de adaptare, cei mai mulţi oameni continuă să creadă cu tărie că dacă ar avea mai mulţi bani, ar fi mai fericiţi. Atunci când Joyce Brothers, psiholog la una din reţelele americane de televiziune, şi-a întrebat telespectatorii dacă sunt de părere că o ameliorare cu 25 la sută a situaţiei lor financiare i-ar determina să se simtă mai fericiţi, ei au răspuns aproape în unanimitate „da". Cum stau lucrurile, de fapt? Realitatea cercetărilor confirmă validitatea teoriei nivelului de adaptare. Una dintre aceste cercetări majore a fost efectuată asupra marilor câştigători ai loteriei statului Illinois. Mulţi dintre ei câştigaseră câte un milion de dolari. Ce au demonstrat investigaţiile? Au demonstrat că aceşti „norocoşi" nu se simţeau cu nimic mai fericiţi *după*, faţă de cât fuseseră *înainte*, şi că nu se aşteptau să fie mai fericiţi nici în următorii doi ani. Când s-a făcut o comparaţie între aceşti câştigători la loterie şi alţi oameni cărora, într-un fel sau altul, le pusese Dumnezeu mâna în cap pe neaşteptate, concluzia tot nu a izbutit să evidenţieze nici o legătură între îmbogăţirea bruscă şi starea de fericire[1]. Rezultatele par de fapt şi chiar sunt uluitoare. La urma urmei, societatea americană este considerată cea mai materialistă de pe Pământ.

Teoria nivelului de adaptare face o prognoză încă şi mai interesantă: indivizii care suferă de infirmităţi fizice grave îşi vor reduce treptat aşteptările şi speranţele astfel că vor deveni la fel de fericiţi ca şi ceilalţi. Cu alte cuvinte, ei se vor adapta la împrejurările nefericite în care se află. Cam acelaşi lucru îl spune şi un proverb arab destul de dur: „Aruncă în mare un om şi el va deveni peşte."

Philip Brickman, un psiholog american de la Universitatea de Nord-Vest, din Evanston, statul Illinois, a verificat această teorie cu victimele accidentelor de circulaţie rămase tetraplegice sau paraplegice (paralizate de la gât sau de la brâu în jos). În ciuda uriaşului handicap al paraliziei, aceşti oameni găsesc aceeaşi plăcere ca şi cei teferi în activităţile obişnuite cum ar fi discuţiile cu prietenii sau programele de la televizor, iar după doi ani de la accident, se aşteptau să se simtă la fel de fericiţi ca restul semenilor lor. Cum aceste accidente erau destul de recente, nivelul curent al fericirii a fost găsit mai scăzut decât la oamenii normali, dar nu s-a constatat nici o dovadă de nefericire sau desperare.

La Pittsburgh şi la Universitatea din Portland, Richard Schulz şi Susan Decker au efectuat evaluări ale nivelului de fericire al tetraplegicilor şi paraplegicilor aflaţi în această stare de infirmitate de circa douăzeci de ani şi au descoperit că el se situa, în mare, la aceleaşi cote cu cel al mediei populaţiei, cu unele mici excepţii marginale. Aceia dintre infirmi care se bucuraseră de un sprijin puternic din partea familiei şi prietenilor erau absolut la fel de fericiţi ca oricare alţi indivizi. Ca o manifestare a procesului de modificare a aşteptărilor şi de adaptare la noua realitate a handicapului, mulţi dintre ei au afirmat că există şi o latură pozitivă a situaţiei lor: aceea că viaţa i-a făcut astfel mai răbdători, mai toleranţi şi mai conştienţi de superioritatea creierului asupra muşchilor, a spiritului asupra trupului.

Una din pledoariile cele mai remarcabile în favoarea teoriei nivelului de adaptare vine din partea romancierului rus Alexandr Soljeniţân. În *O zi din viaţa lui Ivan Denisovici*,

scriitorul ne pune sub ochi tabloul uni lagăr de muncă din Siberia, temă pentru care avusese tot timpul să-şi facă „documentarea": Soljeniţân a petrecut opt ani în spatele sârmelor ghimpate ale acestor „instituţii" comuniste. Cu toată mizeria şi grozăvia traiului de zi cu zi, Ivan Denisovici Şuhov, eroul cărţii, nu este atât de nenorocit pe cât am putea crede. Întrezărim motivul, din felul cum Ivan Denisovici se gândeşte la acea zi descrisă în prima parte a cărţii: „Şuhov se dusese la culcare pe deplin mulţumit. În ziua aceea, norocul dăduse peste el de mai multe ori: nu-l băgaseră la carceră; nu trimiseseră echipa în colonie; ciupise o gamelă de terci la masa de seară; şeful de echipă repartizase normele corect; el însuşi ridicase o bucată de zid şi muncise cu plăcere; izbutise să ciordească bucata de pânză de bonfaier şi s-o ascundă; seara, câştigase câte ceva de la Ţezar; îşi cumpărase tutun. Şi nu se îmbolnăvise. Trecuse încă o zi... O zi fără nori. Aproape că fusese o zi fericită."

Şuhov îşi adaptase speranţele şi aşteptările, reducându-le, la viaţa cumplită a lagărului şi astfel nu era nefericit. Adaptarea aceasta era atât de reuşită, încât numai faptul de a-şi fi cumpărat tutun şi de a nu se fi îmbolnăvit ajungea pentru a face ca o zi să fie bună.

Şi ce ne facem dacă intrăm în „hora hedonistă" a fericirii? În mod paradoxal, o cale de a ne pregăti fericirea viitoare este să ne diminuăm nivelul de adaptare din prezent, ocolind ceea ce ne face plăcere. Lumea în care trăiesc oamenii religioşi ne furnizează exemple numeroase ale acestei abordări a vieţii: renunţarea temporară la plăcere este o experienţă preţioasă. Să ne gândim, de pildă, la tradiţia creştină a celor patruzeci de zile ale Postului Mare, dedicate abstinenţei şi penitenţei, sau la postul Ramadanului, cea de-a noua lună a calendarului lunar islamic, în cursul căreia credincioşii ajunează de la răsăritul până la apusul soarelui.

EXPERIMENT-TIP: CINE ESTE FERICIT?

Până acum am discutat despre fericire în termenii unor evenimente plăcute şi neplăcute şi ai influenţei lor asupra aşteptărilor şi speranţelor.

Din păcate, teoria nivelului de adaptare nu ne spune nimic despre personalitatea individului care se confruntă cu aceste evenimente plăcute sau neplăcute, după cum bine au subliniat Paul Costa şi Robert McCrae, de la Institutul naţional pentru studierea procesului de îmbătrânire, din Baltimore, statul Maryland. Lumea, ar fi spus Oscar Wilde, e alcătuită din două feluri de oameni, optimiştii şi pesimiştii. Primilor, li se pare întotdeauna că paharul este pe jumătate plin, iar celorlalţi, că este pe jumătate gol, fapt care, fără îndoială, nu rămâne fără consecinţe sub aspectul cotelor la care se situează fericirea. Aşa cum remarca psihologul american Ed Diener, „O persoană se bucură de lucrurile plăcute pentru că este fericită şi nu invers."

Costa şi McCrae au decis să se concentreze mai curând asupra trăirii subiective a individului decât asupra evenimentelor exterioare. În jargonul psihologilor, emoţiile agreabile ca nerăbdarea în aşteptarea unei bucurii, bucuria însăşi, entuziasmul şi speranţa încrezătoare sunt numite „afecte pozitive". „Afectele negative" sunt cele opuse – emoţiile dezagreabile ca teama, ostilitatea, gelozia, frustrarea etc. Costa şi McCrae au susţinut că fericiţi sunt acei oameni care încearcă trăiri „pozitive" cu mult mai des decât „negative". Să fie lucrurile, vorba cântecului, chiar atât de simple? Să fie, oare, fericirea doar o chestiune de accent pus pe latura pozitivă şi de eliminare a celei negative?

Pentru a-şi verifica teoria, Costa şi McCrae au măsurat doza de afecte pozitive şi negative trăite de un număr mare de oameni şi, în acelaşi timp, i-au evaluat în sensul

poziționării lor pe coordonatele introversiune-extraversiune și nevrotism-stabilitate, cele două dimensiuni, independente între ele, ale personalității, evidențiate cu mulți ani în urmă de către primul dintre autorii cărții de față. Rezultatele au fost șocante. Extravertiții s-au dovedit mai „pozitivi" decât introvertiții, dar doza de afecte negative nu s-a prea deosebit de a acestora. Indivizii nevrotici au declarat că au cu mult mai multe afecte negative decât cei stabili, dar, în privința afectelor pozitive, și unii și ceilalți se asemănau[2].Cu alte cuvinte, dimensiunea introversiune-extraversiune reflectă diferențele dintre oameni în domeniul trăirii afectelor pozitive, în timp ce coordonata nevrotism-stabilitate reflectă diferențele inter-individuale în domeniul trăirii afectelor negative.

Din moment ce extravertiții sunt persoane atât sociabile cât și impulsive, Costa și McCrae erau curioși să afle care anume dintre componentele extraversiunii determină nivelul ridicat al afectelor pozitive. Ei au descoperit că această componentă determinantă este sociabilitatea, bucuria de compania semenilor. Descoperirea nu stârnește prea multă surpriză, fiindcă este știut că experiențele plăcute implică, în majoritatea lor, prezența altor oameni.

Așadar, fericiți sunt acei oameni care la trăirea afectelor pozitive nu adaugă decât un minim de afecte negative – acestui model îi corespunde tipul extravertitului stabil. Extravertiții stabili au mare noroc: extraversiunea le permite să aibă o mulțime de trăiri pozitive, iar stabilitatea (sau absența nevrotismului) îi împiedică să sufere prea mult din cauza afectelor negative. Cei mai ghinioniști sunt introvertiții nevrotici. Pe de o parte, introversiunea le reduce bucuria de a trăi afectele pozitive, iar pe de alta, nevrotismul îi face foarte vulnerabili la anxietate și la restul afectelor negative.

Rămân introvertiții stabili și extravertiții nevrotici. Dacă ambele categorii se plasează pe poziții de mijloc în privința fericirii, ele diferă însă, în mod dramatic, în ceea ce privește trăirile emoționale de zi cu zi. Introvertiții stabili sunt indivizi foarte flegmatici, care evită orice excese emoționale, necunoscând decât rareori culmile fericirii ori nefericirii. Introversiunea îi oprește să încerce prea multe din afectele pozitive, dar stabilitatea îi salvează de la a încerca prea multe din cele negative. Spre deosebire de ei, extravertiții nevrotici se află într-o agitație emoțională permanentă, trăind paroxistic atât afectele pozitive cât și afectele negative.

Costa și McCrae și-au continuat cercetările dovedind în mod și mai evident că fericirea depinde de personalitate. Ei și-au pus întrebarea dacă datele de personalitate măsurate într-un anumit moment pot servi ca bază pentru prognozări ale fericirii de peste zece ani. Ignorând cu totul evenimentele plăcute sau neplăcute ivite între timp, ei au constatat că indivizii categorisiți ca extravertiți stabili erau, la zece ani de la aceste evaluări, mult mai fericiți decât cei ce fuseseră etichetați ca introvertiți nevrotici. Deci, dacă dumneavoastră, stimați cititori, aveți norocul de a fi extravertiți stabili, puteți conta pe un viitor plin de lumină!

Uimitoarele constatări ale celor doi psihologi infirmă opinia curentă după care lumea se împarte în oameni emotivi, mereu copleșiți când de fericire, când de nefericire și oameni ne-emotivi, care străbat netulburați cărarea oarecum plictisitoare a unei vieți fără suișuri și coborâșuri prea abrupte. Extravertiții nevrotici tind, desigur, să fie destul de emotivi, tot așa cum introvertiții stabili tind să fie ne-emotivi, dar extravertiții stabili și introvertiții nevrotici nu pot fi socotiți, pur și simplu, unii, emotivi, iar ceilalți, ne-emotivi. Extravertiții stabili resimt experiențele emoționale pe culmea lor pozitivă, în timp ce introvertiții nevrotici trăiesc doar intensitățile negative. Astfel, contrar opiniei curente, este perfect posibil ca oamenii să fie foarte emotivi în anumite împrejurări și cu totul ne-emotivi în altele.

ESTE INTELIGENȚA O PREMISĂ A FERICIRII?

În societatea occidentală, inteligența ocupă un loc de mare importanță, întrucât deține cheia succesului profesional, financiar și social. Prin urmare, după criteriile amintite ceva mai înainte, s-ar crede că oamenii foarte inteligenți ar avea, în medie, mai multe șanse de fericire decât cei mai puțin inteligenți. Totuși, în ciuda numeroaselor avantaje pe care le asigură inteligența, realitatea demonstrează cu o forță covârșitoare că între această mult prețuită calitate și fericire nu există nici o legătură.

Motivele sunt, probabil, două. În primul rând, că oamenii foarte inteligenți tind să nutrească aspirații și așteptări mult mai mari decât cei cu o inteligență mai moderată. Dacă fericirea depinde de gradul în care evenimentele depășesc așteptările, atunci marile speranțe se vor dovedi tot atâtea surse de insatisfacție. Mai este apoi și înțelepciunea populară care proclamă că „fericite sunt numai vitele", afirmând prin aceasta că singura cale spre fericire este ignorarea problemelor lumii. Inteligența înseamnă, prin definiție, tocmai conștientizarea acestor probleme, adică iarăși o sursă de insatisfacție și nu de fericire.

VÂRSTELE FERICIRII

Felul cum ne bucurăm de viață este dependent de vârstă și de etapa de viață în care ne aflăm. Cei ce se găsesc „în puterea vârstei tinere" au mai puține responsabilități, mai mult timp și mai multe ocazii de a-și schimba acele aspecte ale existenței care nu se ridică la nivelul așteptării lor (partenerul de viață, slujba, locul unde s-au stabilit). Spre deosebire de aceștia, cei aparținând vârstei de mijloc sau celei numite „a treia" simt de obicei că viața lor s-a instalat într-un anumit tipar și că pare improbabil ca viitorul să le aducă ocazia vreunei schimbări înnoitoare majore.

Cum stau lucrurile, de fapt? Contrar aparenței, care ar distribui mai multe șanse la fericire celor tineri, dovezile arată că, în realitate, aceștia nu sunt mai fericiți decât ceilalți. Dimpotrivă, satisfacția și împăcarea sporesc pe măsură ce trec anii. Ceva-ceva se întâmplă totuși: se modifică mobilitatea emoțională – tinerii trăiesc mult mai multe afecte pozitive și negative decât bătrânii. Gradul de fericire nu depinde, în mod strict, de gradul mobilității emoționale, dar pentru că fericirea izvorăște din combinarea maximelor pozitive cu minimele negative, mobilitatea emoțională contează, iar raportul este de directă proporționalitate.

CĂSĂTORIA ȘI INFLUENȚELE FAMILIALE

Rapida creștere a numărului de divorțuri în anii din urmă reflectă o stare de spirit și o opinie generală conform căreia căsătoria a devenit, din multe puncte de vedere, o instituție depășită. Există anumite neajunsuri clare ale căsătoriei – impunerea unor constrângeri serioase la capitolul emoționalității și cel al timpului și, în plus, pierderea libertății – din care ar rezulta că, teoretic, ea echivalează cu o rețetă a nefericirii.

În realitate, totul demonstrează că această „instituție demodată" este una foarte bună[3]: în medie, oamenii căsătoriți sunt mai fericiți decât celibatarii. Cercetările au dovedit că șansele unui bărbat căsătorit de a fi fericit sunt de aproximativ cinci ori mai mari decât ale

unuia văduv sau despărţit în fapt şi de trei ori superioare celor ale unuia divorţat. Diferenţele acestea sunt ceva mai puţin spectaculoase în cazul femeilor, dar ele rămân clare – femeile căsătorite au mai multe trăiri de tip afect pozitiv şi mai puţine de tip afect negativ decât cele necăsătorite. Cauzele acestei stări de lucruri nu sunt foarte limpezi, dar se crede că au o substanţială legătură cu sprijinul social furnizat de către soţ (soţie). S-a susţinut adeseori că bărbaţii sunt mai preocupaţi de pierderea libertăţii şi de restricţiile impuse de căsătorie decât femeile, ceea ce ar însemna că această instituţie le-ar favoriza pe femei. Aşa după cum am văzut mai sus, adevărul este că cei care beneficiază mai mult de pe urma ei sunt bărbaţii, şi nu femeile.

Unul dintre motivele pentru care oamenii se căsătoresc este acela că doresc să aibă copii. Într-adevăr, se poate spune că tocmai prezenţei copiilor i se datorează faptul că familiştii sunt, în general, mai fericiţi decât celibatarii. Cu toate acestea, s-a constatat că apariţia copiilor diminuează fericirea maritală, atât la bărbaţii, cât şi la femeile din indiferent ce grup de rasă sau religie în care s-au efectuat cercetările. Dar s-ar putea ca aceste rezultate să nu fie chiar ceea ce par. Cuplurile fără copii se separă sau divorţează dacă mariajul nu este fericit, în timp ce cuplurile nefericite decid adeseori să rămână unite „de dragul celor mici". Aceasta nu este, însă, totul. Faptul că perechile căsătorite tind să devină mai fericite după ce copiii îşi iau zborul din cuib demonstrează cum nu se poate mai clar că prezenţa copiilor are un efect negativ asupra fericirii conjugale.

Şi atunci pentru ce vor cuplurile căsătorite să procreeze, în condiţiile când îşi pun în pericol fericirea preţ de vreo douăzeci de ani? Răspunsul sare în ochi: pesemne că în viaţă există lucruri mai importante decât fericirea. Responsabilitatea creşterii şi formării unui copil dă sens existenţei şi este, în general, privită ca meritorie. Deşi copiii aduc unele din cele mai serioase momente de negativitate emoţională, tot lor li se pot datora nu mai puţine altele, de extraordinară pozitivitate.

CONCLUZII

Fericirea depinde, în parte, de experienţa noastră emoţională din trecut şi de locul pe care îl ocupăm între oameni. Cu toate acestea, numărul evenimentelor plăcute din viaţă contribuie cu prea puţin la fericire, pentru că, pe termen lung, tindem să avem exact atâtea bucurii câte ne aşteptăm să avem, iar fericirea este condiţionată de o permanentă ameliorare a realităţii în raport cu aşteptările noastre.

Secretul fericirii şi cheia ei este personalitatea. Extravertiţii stabili deţin „atuul" – ei sunt fericiţi pentru că au tendinţa de a privi lumea prin lentile roz. Introvertiţii nevrotici nu au această carte în dona lor – sunt nefericiţi din cauză că văd totul în negru. Iată, aşadar, că nu evenimentele vieţii, ci felul în care reacţionăm noi faţă de ele reprezintă factorul determinant – de acest lucru depinde dacă ne simţim în al nouălea cer sau în ultimul subsol nenorocit al infernului.

15. ÎN VÂRTEJUL EMOȚIILOR

Infinita fascinație a emoțiilor a dat torente de apă la morile a generații de poeți și romancieri. Această fascinație izvorăște, între altele, și din dezacordul asupra semnificației acestor trăiri numite „emoții". Să luăm numai exemplul atât de intensei emoții căreia îi spunem „dragoste". Pentru poetul englez Shelley, ea este „setea universală de comuniune nu doar a simțurilor, ci a întregii naturi"; pentru George Bernard Shaw, însă, nu ar fi vorba decât de „o exagerare grosolană a deosebirii dintre o anumită persoană și tot restul celorlalte".

Nu avem intenția de a arbitra această dispută. Vom încerca, totuși, să examinăm problema foarte importantă a surselor experiențelor emoționale ale oamenilor. Cu alte cuvinte de unde vin emoțiile?

EXPERIMENT-TIP: CUM INTERPRETĂM STAREA DE EXCITAȚIE?

Cercetarea devenită clasică asupra emoției a fost inițiată acum vreo treizeci de ani, de către Stanley Schachter[1], de la Universitatea Columbia, și Jerome Singer, de la Universitatea statului Pennsylvania. Ei au început prin a se întreba ce elemente se cer întrunite și se dovedesc vitale pentru ca cineva să simtă o stare emoțională. Au găsit că ar fi nevoie de două. Unul este starea de excitație fiziologică ce se poate manifesta prin palpitații, transpirație, tremurul mâinilor, înroșirea și fierbințeala obrajilor. Al doilea, modul în care o persoană interpretează această stare de excitație: omul trebuie să și-o traducă în termeni emoționali ca să se afle într-o stare emoțională. Dacă nu și-o traduce în acești termeni, nu va simți nici o emoție.

Desigur, în mod normal, excitația este interpretată ca emoție. Un bărbat pe care imaginea unei femei atrăgătoare îl excită își atribuie starea atracției sexuale. Dar, după opinia psihologilor Schachter și Singer, este absolut posibil să ne simțim în stare de excitație sau „stârniți", fără a fi și emoționați. Anumite cercetări întreprinse prin jurul anului 1920 de către un medic numit Maranon ne sugerează și motivul. Maranon a injectat adrenalină unui număr de 210 pacienți. Substanța aceasta (adrenalină sau epinefrină) are efecte identice cu cele ale unei emoții. Întrebați ce simțeau, pacienții astfel „stârniți" și-au declarat, în proporție foarte mare (71 la sută), simplele simptome fizice, neadăugându-le nici o interpretare emoțională. Restul de 29 la sută au reacționat în mod aparent emotiv. Ceea ce este interesant în această experiență este că un număr atât de mare de pacienți și-au descris starea într-un fel pe care Maranon l-a numit „rece" sau „ca și cum" ar fi trăit emoții.

De ce nu s-au gândit acești oameni la emoție, deși se aflau în starea de excitație caracteristică emoției? Probabil, pentru că motivul stării le era clar: li se administrase un medicament. Întrucât puteau găsi o explicație neemoțională, nu s-au simțit emoționați.

Schachter și Singer au susținut că o asemenea stare de excitație psihologică este asociată cu tot felul de stări emoționale: „Există în mod clar aceeași stare de excitație psihologică, iar ea poate fi etichetată ca bucurie, furie, gelozie sau cu oricare alt nume din întreaga diversitate a emoțiilor, în funcție de aspectele cognitive ale situației." Concluzia este că marea varietate de emoții pe care le încercăm constituie rezultatul modalității de interpretare a stării noastre de excitație.

Dacă acest fapt este real, foarte marea flexibilitate a etichetării ca emoție a stărilor de excitație se poate dovedi generatoare de erori. De exemplu, numeroase femei simt o mai accentuată iritabilitate și tensiune imediat înainte de menstruație. Adeseori, ele pun aceste stări pe seama unor circumstanțe exterioare și a unor persoane ce se comportă, brusc, în mod iritant sau dezagreabil.

Un alt exemplu de interpretare eronată îl reprezintă „efectul Romeo și Julieta": cu cât o pereche de tineri îndrăgostiți are de înfruntat mai multă împotrivire din partea părinților, cu atât mai intens romantică devine relația dintre ei. Este posibil ca atitudinea părinților să creeze o stare de excitație neplăcută pe care tinerii s-o interpreteze ca fiind atracție romantică. Altfel spus, adrenalina e cea care frânge inima.

Schachter și Singer au coordonat un experiment complex pentru investigarea unora din aceste idei. Ipoteza de bază de la care au plecat este simplă și limpede: pentru a resimți o stare de emoție autentică, trebuie să existe o stare de excitație care să fie interpretată ca emoție. Dacă lipsește unul dintre aceste două ingrediente (excitația și interpretarea în termeni emoționali), nu se va resimți nici o emoție.

Ei au decis să modifice atât gradul de excitație, cât și „tonalitatea" interpretării stării de excitație. Ceea ce li s-a spus tuturor subiecților a fost că scopul experimentului era să se testeze efectul unui complex de vitamine numit Suproxin asupra vederii. Deși subiecții credeau că li se injectase acest preparat, de fapt li se administrase fie adrenalină (care mărește excitabilitatea psihologică), fie o soluție salină de tip placebo (care nu are absolut nici un efect).

Subiecții au fost împărțiți în mai multe grupe și fiecărei grupe i s-a spus altceva în legătură cu efectele secundare ale „vitaminei". Cei cărora li se dăduse adrenalină au fost, unii, informați corect despre efectele ei, în timp ce alții au fost induși în eroare („Veți simți că vă amorțesc picioarele, că aveți senzații de mâncărime și s-ar putea să aveți și o ușoară durere de cap.") sau, pur și simplu, nu li s-a spus decât că „vitamina" respectivă, fiind în concentrație slabă, nu le va produce nici un efect secundar.

După injecție, toți subiecții au fost anunțați că testarea reacțiilor la medicamentul administrat va începe după douăzeci de minute, răstimp suficient pentru absorbția sa în organism. În acest interval, fiecare din ei s-a văzut pus în câte o situație de natură să-i provoace fie euforia, fie mânia.

În situația generatoare de euforie, subiectul și un colaborator al psihologului așteptau împreună. Colaboratorul mâzgălea ceva într-un carnețel, arunca ghemotoace de hârtie în coșul de gunoi devenit coș de baschet ad-hoc, făcea avioane din foile carnețelului, meșterea o praștie dintr-o fâșie de cauciuc, pentru a arunca cu bucățele de hârtie într-un teanc de pliante sau se juca cu un cerc. Intenția era ca subiectul să reacționeze la această manifestare de entuziasm plin de veselie, devenind, la rândul său, vesel sau euforic (s-a dovedit de atunci încoace că un asemenea comportament poate declanșa și alte emoții, între care curiozitatea, dezgustul și supărarea!).

În situaţia generatoare de mânie, subiectul trebuia să-şi petreacă cele douăzeci de minute de aşteptare alături de un alt colaborator-complice al psihologului, completând nişte chestionare ale căror întrebări deveneau tot mai indiscrete şi mai supărătoare, încheindu-se, colac peste pupăză, cu ultima, care suna astfel: „Cu câţi bărbaţi (în afară de tatăl dumneavoastră) a avut mama dumneavoastră relaţii amoroase extraconjugale?" Colaboratorul dădea toate semnele unei din ce în ce mai mari agitaţii până ce, în cele din urmă, rupea hârtia cu chestionarul şi o mototolea, aruncând-o pe podea şi declarând furios: „N-am de gând să-mi mai pierd timpul cu prostiile astea. Îmi iau cărţile şi plec!"

Care a fost reacţia grupelor de subiecţi plasaţi în aceste două tipuri de situaţie? Conform prognozelor făcute de Schachter şi Singer, cei cărora li se dăduse adrenalină fără a li se vorbi despre efectul ei stimulator, nu ar fi trebuit să resimtă prea multă emoţie; subiecţii aceştia şi-ar fi explicat reacţiile punându-le mai curând pe seama substanţei injectate decât pe seama comportamentului acelui colaborator alături de care se aflaseră timp de douăzeci de minute („Simt ceea ce simt din cauza injecţiei cu adrenalină", au declarat ei.).

Nici cei cărora li se dăduse inofensivul preparat placebo nu ar fi trebuit să manifeste decât prea puţină emoţie, nefiind, în absenţa adrenalinei, într-o stare de excitaţie. Cei cărora li se injectase adrenalină dar fuseseră induşi în eroare asupra efectelor ei secundare ar fi trebuit să devină surescitaţi şi nu şi-ar fi explicat starea de euforie sau mânie prin reacţia la substanţa injectată, punând-o pe seama comportamentului persoanei lângă care petrecuseră cele douăzeci de minute de aşteptare. Absolut la fel ar fi trebuit să reacţioneze şi cei cărora li se administrase adrenalină, dar li se spusese că nu vor resimţi nici un efect secundar: şi aceşti subiecţi ar fi trebuit să devină surescitaţi şi şi-ar fi justificat surescitarea în termeni de emotivitate.

Având în vedere faptul că acest experiment conceput de către Schachter şi Singer este unul dintre cele mai celebre în domeniul cercetării emotivităţii, ni se pare frapant că realitatea constatărilor nu s-a prea potrivit cu teoria. Problema esenţială este că cei cărora li se administrase un preparat placebo şi, prin urmare, se presupunea că nu trebuiau să se fi simţit în stare de excitaţie, au încercat totuşi emoţii destul de intense. Vom examina imediat un alt experiment menit să elucideze acest aspect, dar, în ceea ce-l priveşte pe cel aflat în discuţie, trebuie spus, totuşi, că el a adus oarecare dovezi în sprijinul ideii că aceste stări de excitaţie sunt interpretate diferit, în contexte diferite. De fapt, dintre subiecţii injectaţi cu adrenalină, numai cei care fuseseră informaţi exact (ce vor resimţi şi din care motiv vor resimţi ceea ce vor resimţi) au rămas relativ calmi şi neafectaţi de mânie sau de euforie în situaţiile concepute pentru a le provoca aceste stări. Motivul este că ei îşi închipuiau că ceea ce simţeau se datora adrenalinei mai mult decât situaţiei generatoare de surescitare.

Este posibil ca cei cărora li se injectase preparatul placebo să se fi simţit stimulaţi de comportamentul colaboratorului-provocator, caz în care presupunerea că au rămas relativ calmi este falsă. Schachter şi Singer au susţinut că pentru a împiedica oamenii să devină surescitaţi trebuie să li se administreze un medicament care să le *reducă* în mod real excitabilitatea, iar nu un simplu placebo. Medicamentul pe care l-au ales în acest scop a fost un depresiv: clorpromazina. Tuturor subiecţilor li s-a spus că vor primi Suproxin, un derivat hiperconcentrat al vitaminei C, care nu produce nici un fel de reacţie secundară. În realitate, li s-a injectat fie clorpromazină, fie adrenalină, fie o soluţie placebo. Apoi au fost puşi să urmărească un fragment de cincisprezece minute din filmul lui Jack Carson, *Un om binedispus,* cuprinzând o secvenţă de gaguri.

Cum se anticipa că toată lumea va atribui orice stare de excitație aceleiași surse, adică secvenței din film, cei doi psihologi au emis ipoteza că gradul de intensitate al emoției resimțite va depinde de gradul de excitabilitate produs de injecții. Astfel, subiecții injectați cu adrenalină ar fi trebuit să fie cel mai surescitați și mai amuzați de secvența vizionată, iar subiecții injectați cu clorpromazină, cel mai puțin.

Toți subiecții au fost întrebați dacă și cât de bine s-au distrat urmărind scena din film și cât de amuzantă au considerat-o. În timpul vizionării, ei fuseseră ținuți sub observație, contabilizându-li-se surâsurile, zâmbetele, râsetele și, în fine, hohotele dezlănțuite.

De această dată, prognoza psihologilor s-a adeverit total: subiecții cărora li se administrase adrenalină au găsit filmul mai nostim și s-au amuzat cel mai bine, iar celor cărora li se dăduse clorpromazină, filmul li s-a părut cel mai puțin comic. Subiecții care primiseră doar preparatul placebo au reacționat amuzându-se cu moderație la momentele unde cei injectați cu adrenalină hohoteau de râs. Este interesant de remarcat că unii dintre aceștia din urmă și-au dat seama de deosebirea dintre comportamentul lor obișnuit și reacția pe care au avut-o la vizionarea secvenței alese. De exemplu, unul dintre ei a mărturisit: „Nu pot să înțeleg de ce am râs atâta. De obicei nu pot să-l sufăr pe Jack Carson și aiurelile lui."

ALTE ÎNTREBĂRI

În cei vreo treizeci de ani câți s-au scurs de la cercetarea aceasta de pionierat, multe s-au spus atât în favoarea cât și împotriva punctului de vedere adoptat de Schachter și Singer. Criticile cele mai aspre le-au aparținut psihologilor Gary Marshall și Philip Zimbardo[2], de la Universitatea Stanford, care, în 1979, au întreprins un studiu ce-l continua pe cel al lui Schachter și Singer. Marshall și Zimbado au constatat că, în ciuda marii importanțe a experimentului înaintașilor lor, ca și a impreciziei unora dintre rezultatele astfel obținute, nimeni nu a încercat să le aprofundeze sau să reia investigația începută. Marshall și Zimbado au utilizat numai varianta cu situația generatoare de euforie, pentru că membrii Comitetului pentru studiu pe subiecți umani de la Facultatea de Medicină a Universității Stanford au considerat că este lipsit de etică să li se inducă stări ca cea de mânie unor persoane care se oferă sau acceptă să se supună unui experiment.

În esență, Marshall și Zimbardo au constatat că injecția cu adrenalină nu i-a făcut pe subiecți să se simtă mai fericiți sau mai euforici decât s-au simțit cei cărora li se administrase un preparat placebo. Rezultatele experimentului i-au dezamăgit pe cei doi psihologi, care au decis să mărească doza de adrenalină. Subiecții injectați cu această doză mărită și apoi lăsați în compania colaboratorului-complice atât de euforic și exuberant au declarat că s-au simțit mai nefericiți decât a rezultat că se simțiseră subiecții ceilalți, ceea ce înseamnă exact opusul prognozelor lui Schachter și Singer.

De ce surescitarea produsă de adrenalină nu i-a făcut pe subiecți să se simtă mai receptivi la o stare emoțională agreabilă? Poate pentru că această surescitare inexplicabilă este, în mod normal, considerată ca neplăcută. La urma urmei, ea se asociază mult mai des cu trăirile emoționale negative decât cu cele pozitive, cu excepția universală a excitației sexuale.

Dar chiar și atunci când subiecții cărora li se administrase adrenalină reacționau în mod moderat euforic, tot exista ceva artificial. Unul dintre ei a și remarcat: „E ca la o petrecere

unde toată lumea se distrează, iar tu ai o durere de cap sau, din cine ştie ce motiv, te simţi deprimat. Degeaba râzi şi încerci să intri în joc, tot nu te simţi într-adevăr bine."

Schachter şi Singer au presupus că toate stările emotive au aceeaşi bază de excitaţie fiziologică. Există însă mulţi alţi psihologi care s-au întrebat dacă lucrurile sunt chiar atât de simple. De pildă, Daniel Funkenstein a găsit unele dovezi în sprijinul ipotezei că anxietatea este asociată cu producerea adrenalinei în organism, iar că noradrenalina (norepinefrina) se asociază cu mânia şi agresivitatea, idee argumentată într-un mod destul de fantezist de descoperirea că animalele de pradă, ca leii şi tigrii, produc mai multă noradrenalină decât animalele neaparţinând acestei categorii, cum ar fi căprioarele sau oile. Dar ce legătură are acest lucru cu emotivitatea omenească?

Lennart Levi a verificat afirmaţiile lui Funkenstein într-un studiu în cursul căruia le-a cerut participanţilor să vizioneze patru filme alese pentru că provoacă diferite reacţii de natură emotivă: *Paths of Glory* („Cărările gloriei") – una dintre primele producţii ale lui Stanley Kubrick, având ca subiect un episod din primul război mondial, în care câţiva recruţi francezi sunt acuzaţi de laşitate, aduşi în faţa unei curţi marţiale, condamnaţi şi executaţi prin împuşcare, pentru a se acoperi astfel incompetenţa unui general; *Charley's Aunt* („Mătuşa lui Charley") – o comedie în care eroul se zbenguie în haine femeieşti pentru ca să evite consecinţele unei presupuse încălcări a bunei cuviinţe în familie; *Mask of Satan* („Masca lui Satan") – un film de groază, în care se pot vedea mai multe crime oribile şi, în fine, un film absolut neutru, cu scene din natură.

Subiecţii au resimţit mânie la *Paths of Glory*, amuzament la *Charley's Aunt* şi teamă la *Mask of Satan* – reacţii emoţionale diferite. S-a constatat că fluxul de adrenalină s-a ridicat cam la aceleaşi cote la toate trei aceste filme, ceea ce confirmă opinia lui Schachter şi Singer după care toate emoţiile au aceeaşi bază fiziologică. (Din păcate pentru Funkenstein şi propria sa teorie, fluxul de noradrenalină nu a crescut în mod semnificativ la *Paths of Glory*, ci la *Mask of Satan.*).

În sfârşit, o altă cale esenţială de a evalua contribuţia adusă de Schachter şi Singer la cercetarea emotivităţii este aceea de a investiga viaţa emoţională a paraplegicilor şi tetraplegicilor, la care leziunile măduvei spinării sunt prea grave pentru a se putea vorbi de o trăire directă a stării de excitaţie psihologică. Dacă teoria lui Schachter şi Singer este corectă, aceşti oameni ar trebui să ducă o viaţă relativ lipsită de emoţii, ceea ce pare a fi adevărat. Deşi reacţiile lor au o aparenţă de emotivitate, ei nu au tendinţa de a simţi prea multe emoţii: „Uneori mă supăr când văd câte o nedreptate. Urlu şi înjur şi îmi vine să mă dau de ceasul morţii..., dar, cumva parcă nu mai am în mine focul de altădată. E ca un fel de mânie mentală."

EXCITAŢIA E MAMA ATRACŢIEI

În aparenţă, dragostea constituie un obiectiv de cercetare cam neobişnuit şi destul de dificil de studiat între zidurile unui laborator de psihologie. Totuşi s-au găsit cercetători suficient de curajoşi care să încerce tocmai aşa ceva. Ideea lor de bază este că dragostea, sau cel puţin atracţia sexuală, poate fi produsă în laborator cu condiţia ca participanţii la un atare experiment să se afle într-o stare de excitaţie şi ca situaţia să le permită să-şi interpreteze trăirea în termeni de acest gen.

Stuart Valins a dus lucrurile cu un pas mai departe. El și-a pus întrebarea dacă era sau nu nevoie ca acești subiecți să se afle, de fapt, într-o stare de excitație psihologică; poate că ajunge, s-a gândit el, dacă ei *se cred* într-o asemenea stare.

Valins le-a prezentat câtorva tineri imagini ale unor seminuduri feminine din revista *Playboy*. În timp ce subiecții se consacrau intens acestei plăcute îndeletniciri, au fost făcuți să audă ceea ce li s-a spus că era sunetul amplificat al bătăilor propriilor lor inimi. Bineînțeles, sunetul era cu totul trucat: ritmul său rămânea constant la primele câteva imagini, apoi se accelera sau încetinea la altele, absolut la întâmplare. Fotografiile asociate cu aparenta accelerare a ritmului cardiac au fost declarate (de către subiecți) ca foarte atrăgătoare, cele asociate cu reducerea ritmului cardiac, ca ceva mai puțin atrăgătoare, iar cele la care ritmul cardiac fusese constant, ca cel mai puțin atrăgătoare. Când subiecții se uitau la imaginea care, credeau ei, le provocase accelerarea bătăilor inimii, ei manifestau tendința de a o privi mai atent și de mai aproape, în mod evident, căutând să-și justifice „reacția" prin încercarea de a „spori" calitățile fetei din fotografie.

Valins pare a fi demonstrat că atracția sexuală poate fi intensificată de o creștere sau de o schimbare imaginară a stării de excitație. Trebuie spus, însă, ceva în plus: din cercetări ulterioare a reieșit că o asemenea modificare fictivă a ritmului cardiac în timpul contemplării unor astfel de imagini seducătoare declanșează schimbarea reală a acestui ritm, ceea ce înseamnă că, de fapt, este totuși nevoie de inducerea stării de excitație. S-a mai dovedit că bărbații adânciți în contemplarea unor nuduri masculine nu s-au lăsat afectați emoțional de „coloana sonoră" a așa-ziselor lor bătăi de inimă: ei au declarat că experimentul este dezgustător și impertinent.

Joanne Cantor a prezentat unor tineri abia ieșiți de la un exercițiu dur de cinci minute la bicicleta fixă câteva fragmente dintr-un film erotic, intitulat *Naked Under Leather* („Goală sub haina de piele"). Ea a constatat că cei care vizionaseră secvențele la cinci minute după exercițiul fizic din sala de gimnastică, și nu chiar imediat după acest exercițiu, erau mai excitați. Îndată după un efort fizic, oamenii se află în stare de excitație, dar, de obicei, o atribuie tocmai efortului fizic depus. Însă câteva minute mai târziu, excitația încă se menține, deși cei în cauză nu-și mai dau seama de ea. În experimentul Joannei Cantor, această excitație reziduală s-a combinat cu aceea declanșată de secvențele de film, rezultând o reacție de tip erotic. Astfel, dacă și dumneavoastră, stimați cititori, vă apucați de jogging, s-ar putea să vă descoperiți o bruscă nevoie de tandrețe la revenirea de la alergarea zilnică!

Cercetările au evidențiat că, uneori, excitația produsă de unul dintre aspectele mediului (în cazul nostru, exercițiul fizic) poate fi atribuită altuia total diferit (aici, un film erotic). Ideea că atracția sexuală este intensificată de factori complet străini nu are nimic nou. În antichitate, un expert latin într-ale dragostei recomanda tinerilor să-și invite logodnicele sau iubitele la luptele de gladiatori, probabil contând pe faptul că acestea își vor interpreta eronat excitația provocată de spectacolul din arenă ca fiind inspirată de adoratorii lor, îndrăgostindu-se de ei.

Multe somități în domeniu sugerează că și starea de excitație neplăcută resimțită în urma unor emoții ca frica, furia și frustrarea pot alimenta flacăra dorinței. Freud însuși spunea: „Este necesar să existe un anumit obstacol care să umfle talazul libidoului (energia sexuală)." Același gând l-a avut și scriitorul grec Vassilikos, numai că acesta și l-a exprimat în mod mai puțin direct: „A fost odată un peștișor care de la mijloc în sus era pasăre și se îndrăgostise nebunește de o pasăre care de la mijloc în sus era pește. Și așa Peștele-Pasăre îi tot spunea Păsării-Pește: «De ce, oare, am fost noi croiți astfel ca să nu putem fi împreună?

Tu, în aer, eu în apă. Ce păcat e de noi!» Iar Pasărea-Peşte îi răspundea: «Nu, ce noroc pe noi: în felul acesta vom fi veşnic îndrăgostiţi, fiindcă veşnic vom fi despărţiţi.»"

Donald Dutton şi Arthur Aron de la Universitatea din Columbia Britanică s-au întrebat dacă emoţia creată de teamă ar putea fi utilizată în intensificarea reacţiei erotice. Bărbaţi singuri au fost abordaţi fie de către o femeie atrăgătoare, fie de către un alt bărbat. Conversaţia avea loc fie pe un pod solid construit la o diferenţă de nivel de vreo trei metri sau pe o punte suspendată, lată de un metru şi jumătate şi lungă de o sută treizeci şi cinci, care se balansa şi se clătina în toate direcţiile, creând o vie impresie de pericol, mai ales că sub punte se căsca o viroagă adâncă de cam şaptezeci de metri, plină de stânci ascuţite şi cu pereţii foarte abrupţi. S-a presupus, cu oarecare dreptate, că podeţul suspendat va crea o stare de teamă mai puternică decât podul cel mare. Intervievatorul (bărbat sau femeie) le-a cerut tuturor bărbaţilor întâlniţi să inventeze câte un mic scenariu plecând de la o imagine dată. Rezultatul a fost că „scenariile" astfel născocite aveau coloratura sexuală cea mai clară atunci când intervievatorul era de sex feminin, iar discuţia avea loc pe puntea cea instabilă. Intervievatoarea le-a dat intervievaţilor şi numărul ei de telefon, iar bărbaţii de pe punte au manifestat mai mult interes personal pentru o asemenea posibilă dezvoltare a relaţiei decât au arătat ulterior cei intervievaţi pe pod: primii i-au dat mai multe telefoane decât aceştia din urmă.

Poate că Dutton şi Aron au reuşit să-şi argumenteze teoria privitoare la interpretarea eronată a emoţiei generate de frică drept atracţie sexuală, dar pare totuşi oarecum exagerat să se sugereze că bărbaţii de pe puntea instabilă chiar şi-au imaginat că palmele lor transpirate şi tremuratul genunchilor se datorau farmecului irezistibil al femeii cu interviul psihologic. Este mai probabil că ea i-a ajutat să-şi diminueze teama, distrăgându-le atenţia de la pericolul locului, iar ei au reacţionat pozitiv din acest motiv şi nu din altul. Există şi posibilitatea ca având în vedere ambianţa interviului, femeia să fi creat impresia că ar fi o persoană curajoasă sau în căutare de senzaţii tari, ceea ce îndreptăţea presupunerea că ar avea acelaşi comportament şi din punct de vedere sexual.

IMPLICAŢII CLINICE

Dacă nu toate, în orice caz majoritatea tulburărilor mentale implică un grad ridicat de perturbare emoţională. În condiţiile în care abordarea teoretică a emoţiei în munca de pionierat depusă de Schachter şi Singer s-ar dovedi valabilă, ar trebui să găsim în ea şi unele elemente de valoare în ceea ce priveşte tratamentul clinic. S-au făcut deja unele cercetări, iar rezultatele obţinute sunt surprinzătoare.

Să ne închipuim că suntem confruntaţi cu problema tratării bolnavilor cu insomnie cronică, ce se plâng că, în fiecare noapte, le trebuie o oră până să reuşească să adoarmă. Să zicem că avem asupra noastră doar nişte pilule placebo, absolut fără efect. Să le spunem insomniacilor că aceste pilule le-ar spori starea de excitaţie sau că le-ar reduce-o, ajutându-i să se relaxeze? În mod normal, răspunsul care se impune ar fi să alegem a doua variantă.

Dar să presupunem că problema insomniacului este că el are tendinţa de a se duce la culcare într-o stare de excitaţie şi că asociază acea stare cu gânduri colorate emoţional. Dacă ia „medicamentul" care, crede el, i-ar reduce starea de excitaţie, probabil că va începe să se gândească: „Dacă mă simt aşa cum mă simt acum, când am luat medicamentul, înseamnă că sunt, într-adevăr, foarte surescitat." Din contră, luând preparatul placebo şi

fiind convins că îi va mări starea de excitație, atunci el va pune mai degrabă această surescitare pe seama „medicamentului" decât pe seama problemelor care îl frământă.

În mod paradoxal, insomniacii pot deveni și mai alarmați și pot avea nevoie de un timp și mai mare pentru a adormi, dacă le dăm ceva „să-i relaxeze" decât dacă le dăm un medicament menit să le mărească starea de excitație. Aceasta este descoperirea surprinzătoare rezultată din cercetări. Insomniacii cărora li se administrează un placebo „excitant" au adormit în proporție de 20 la sută mai repede ca înainte, iar cei care primiseră un placebo „calmant", au adormit cu 40 la sută mai greu decât de obicei.

De ce sunt aceste rezultate atât de diferite de cele obținute în mod curent? În parte, pentru că insomniacii își cunosc foarte bine simptomele și știu că la culcare starea lor de excitație nu este nici cu mult mai mare, nici cu mult mai mică decât de obicei. Dacă au convingerea că „medicamentul" la scade sau le ridică nivelul excitației, nu le rămâne decât să presupună că surescitarea generată emoțional trebuie să fie mai mare sau mai mică decât în mod obișnuit, pentru a se ajunge la același rezultat.

O tehnică identică s-a aplicat și în privința pragului de suportabilitate a durerii. Oamenii cărora li se spusese că au avut dureri din cauza unui preparat placebo (despre care credeau că le dăduse palpitații, le accelerase respirația și le provocase tremurul mâinilor) s-au dovedit în stare să tolereze o medie de 1.450 de microamperi a șocului electric, în timp ce alții, care nu aveau nici un motiv să pună durerea pe seama unui placebo, au suportat doar 350 de microamperi. Primii au declarat și că simptomele fuseseră mai puțin dureroase. Oricât ar părea de curios, o vizită la dentist pare mai puțin dezagreabilă dacă stomatologul ne dă un „medicament" despre care credem că ne va provoca transpirație, crisparea mâinilor și senzație de panică! Am da vina pe „medicament", nu pe ceea ce ne face dentistul!

În loc să lăsăm oamenii să intre în stări de excitație, pentru a încerca apoi să-i convingem să și le interpreteze în termeni non-emoționali, s-ar putea să fie mai ușor să prevenim surescitarea, din capul locului. Acesta este punctul de vedere adoptat și de către Richard Lazarus, de la Universitatea statului California. Stimulii aleși de el au fost filmele care pot provoca anxietatea. Într-unul din ele, se prezenta un ritual din Epoca de piatră: adolescenților li se secționa penisul. În alt film, se putea vedea cum o scândură prinsă într-un imens fierăstrău circular se înfige cu o forță uriașă în trupul unui muncitor, care moare zvârcolindu-se. Mai toți subiecții au încercat o intensă tulburare și neliniște. Dar, dacă li se cerea să privească ritualul acela primitiv din perspectiva unui antropolog care cercetează niște obiceiuri ciudate și să-și amintească de faptul că muncitorii din fabrica unde se petrecuse accidentul nu erau decât niște actori ce-și jucau rolurile, nivelul de excitație și de anxietate scădea substanțial. În mod similar, cineva poate fi înspăimântat de zgomotele stranii auzite în timpul nopții, dar numai până își dă seama că de vină este pisica vecinilor. Se pare că ori de câte ori ne stă în putință, încercăm să facem față situațiilor neplăcute, dându-le o interpretare non-emoțională.

CONCLUZII

În linii mari, Schachter și Singer au avut dreptate să presupună că ingredientele esențiale producerii unei trăiri emoționale sunt starea de excitație psihologică și interpretarea în termeni emoționali a motivelor apariției acestei stări. Ei au avut dreptate și când

au susţinut că o anumită stare de excitaţie fiziologică poate fi implicată în trăiri subiective destul de variate.

Teoria arată că adeseori oamenii percep în chip eronat cauza stării lor de excitaţie fizică, fapt ce s-ar putea dovedi util în tratamentul clinic. Această teorie mai sugerează şi explicarea unui număr de aspecte derutante ale dragostei, mai ales în privinţa rolului de amplificator erotic al unor emoţii ca teama sau furia.

Cu toate acestea, de dragul adevărului, trebuie să spunem că punctul de vedere al celor doi psihologi era simplist şi schematic – un punct de vedere care necesită anumite aprofundări şi corecţii. Schachter şi Singer s-au concentrat asupra ideii că starea de excitaţie este aceea care declanşează interpretarea. Lazarus a demonstrat că şi reciproca este la fel de adevărată: nivelul stării de excitaţie este influenţat în mod direct de interpretarea dată acestei stări.

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITARA

PERCEPȚIA ȘI REZOLVAREA PROBLEMELOR

Psihologii care încearcă să înțeleagă felul cum oamenii prelucrează informația și își rezolvă problemele recurgând adesea la analogie. O parte din teoriile lui Sigmund Freud, de exemplu, susțin că pulsiunile, inclusiv cea sexuală, funcționează după un pricipiu hidraulic simplu. Uzând de analogia cu rezervorul de apă, s-a spus că, așa cum, reducând nivelul apei, se reduce și presiunea exercitată de aceasta asupra pereților laterali ai rezervorului, în mod similar, implicându-se în activitatea sexuală (sau în orice altă formă de consumare a energiei), forțele sexuale (sau alte forțe) pot fi aduse la un nivel suportabil.

O altă analogie la modă în anii din urmă este cea dintre creierul uman și sistemele computerizate de procesare a datelor. Computerele sunt capabile să stocheze informația pe perioade mari de timp – au, adică, o memorie cuprinzătoare. Uneori, ele reține informația numai pentru un timp scurt, în vreme ce efectuează diverse operații asupra ei. Dacă în primul caz aveam de-a face cu o memorie pe termen lung, în acesta, este vorba despre o memorie pe termen scurt. Computerele mai au și programe de execuție, care dirijează fragmentarea operațiilor de procesare și s-a susținut că, la oameni, atenția îndeplinește un rol conștient similar.

Abordarea pe care o propunem noi este oarecum diferită. Ipoteza noastră de bază este că cea mai bună cale de a înțelege flexibilul nostru sistem de informare-procesare ar fi aceea de a examina situațiile fundamentale în care sistemul pare incapabil să facă față solicitărilor ce i se impun.

În împrejurări normale, ne descurcăm destul de bine cu înregistrarea informației importante din mediul înconjurător, ignorând, totodată, detaliile banale și nesemnificative. Totuși, nu de fiecare dată se întâmplă astfel. Dacă un eveniment foarte important se produce în mod neașteptat și abrupt, nu întotdeauna reușim să-i percepem unele aspecte esențiale. Asemenea scăpări ale observației pot avea urmări deosebit de grave dacă este în joc, de pildă, comiterea unei crime. În Capitolul 16 ne ocupăm tocmai de problema martorilor oculari și de dificultățile pe care le întâmpină aceștia în încercarea de reconstituire a detaliilor unei crime. Imprecizia relatărilor acestor martori oculari a făcut obiectul multor discuții bine documentate, în presă; aici noi vom cerceta cauzele și posibilitățile de prevenire a unor astfel de situații.

Așa după cum știu prea bine atât gospodina copleșită de treburi, cât și managerul hărțuit de concurență și surmenat, este foarte dificil să faci două sau mai multe lucruri în același timp. În Capitolul 17 vom constata că aceasta se întâmplă din pricină că nu dispunem de o capacitate de atenție nelimitată, deși există modalități de a spori această capacitate – vom trece în revistă câteva dintre ele în Capitolul 18.

Una din slăbiciunile evidente ale sistemului nostru de informare-procesare o reprezintă neputința de a ne aminti unele lucruri pe care am vrea să le reținem. Nu există student la

examen, gospodină la târguieli sau profesor scotocind mental prin bibliografii care să nu-şi dorească din tot sufletul să aibă o memorie mai bună. Ne vom ocupa de problema uitării (şi a remediilor ei) în cuprinsul Capitolului 18, de unde va reieşi şi concluzia că râvnitul „har" al unei memorii infailibile ar fi departe de a se dovedi o binecuvântare!

Mai tuturor ne place să fim consecvenţi. Cu toate acestea, constatăm adesea conflictul dintre ceea ce facem şi ceea ce gândim – ca fumătorii care nu-şi abandonează viciul deşi îşi dau seama că el îi poate duce la cancerul pulmonar. Asemenea conflicte sunt supărătoare şi greu de rezolvat; ele dau naştere fenomenului pe care psihologul american Leon Festinger l-a denumit „disonanţă cognitivă": oamenii aflaţi în stare de disonanţă cognitivă manifestă în mod frecvent schimbări de atitudine cu totul bizare şi imprevizibile. Cercetările efectuate de Leon Festinger vor fi prezentate în Capitolul 19.

Concluzia implicită a capitolelor din secţiunea de faţă este că, deşi, în general, ne adaptăm cu destul succes la mediu, rămânem supuşi greşelii, iar în unele împrejurări avem mari dificultăţi în înţelegerea oamenilor, evenimentelor, vieţii în întregul ei. Trebuie, însă, subliniat că a învăţa să ne cunoaştem propriile limite cognitive înseamnă a face şi primul pas în a le transgresa.

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITARA

16. MARTORII OCULARI

Unul dintre primii paşi pe care psihologii i-au făcut dincolo de cercul strâmt al laboratorului, către lumea largă a cunoaşterii, a fost întreprins puţin înainte de 1900, iar cutezătorul său autor, un cercetător german de prim ordin, s-a numit Hugo Munsterberg. Pe Munsterberg îl interesa rolul psihologiei în raport cu demersul procedural al depoziţiilor în procese şi el a fost primul care a scos la iveală frecventa irelevanţă a mărturiilor oculare. Psihologul era îngrijorat de posibilitatea ca unii oameni nevinovaţi să fie condamnaţi la închisoare numai şi numai pe baza a ceea ce unul sau mai mulţi martori ar fi declarat că îşi amintesc, deşi, în realitate, nu puteau să-şi amintească foarte exact.

Recent, în serialul britanic *Rough Justice* („Justiţie brutală") au fost prezentate mai multe cazuri de eroare de identificare. În unele din ele, se putea demonstra dincolo de orice îndoială că persoane nevinovate fuseseră trimise în spatele gratiilor din cauza unor martori oculari.

Este destul de surprinzător, avându-se în vedere valoarea remarcabilă a cercetărilor efectuate, că tentativele psihologilor de a elucida complexităţile mărturiei oculare şi gradul ei potenţial de eroare au avut un impact atât de modest asupra admisibilităţii acestui element probatoriu. Avem convingerea că, în acest sens, rolul psihologilor este extrem de important. Cu toate acestea, în Raportul Devlin din 1976 asupra probei identificării în procesele penale, în care se lua în discuţie existenţa sau inexistenţa unui aport al psihologiei în lămurirea acestor probleme, se scrie: „Opinia noastră este că între cercetarea teoretică a capacităţilor minţii umane şi cerinţele practice ale curţilor de justiţie există o prăpastie şi că nu s-a ajuns încă la stadiul în care concluziile investigaţiei psihologice să capete o acceptare suficient de largă sau să fie suficient de bine adaptate necesităţilor demersului juridic încât să ajungă a constitui o bază pe care să se întemeieze o modificare a procedurii." Chiar şi în ziua de azi, sistemul împărţirii dreptăţii continuă să nutrească aceleaşi sentimente ca cele exprimate în Raportul Devlin.

MEMORIA ACTIVĂ

Să examinăm natura proceselor de percepţie şi memorare care reprezintă baza mărturiei oculare. Se crede îndeobşte că percepţia şi memoria sunt procese de copiere, altfel spus, în creierul uman, cu informaţia senzorială se întâmplă ceea ce se întâmplă cu sunetele pe care banda de magnetofon le înregistrează docilă sau cu gesturile păstrate pe pelicula casetei video. Astfel, eşecul unui martor de a-şi aminti de ceea ce văzuse este pus pe seama lipsei de efort sau a lipsei de bunăvoinţă. Nu ar fi, probabil, exagerat din partea noastră să spunem că acesta este punctul de vedere al multora, dacă nu cumva al majorităţii oamenilor legii.

Cu toate acestea, numeroşi psihologi ştiu cât este de primejdios să se considere că percepţia şi memoria nu fac altceva decât să stocheze copii ale lumii exterioare. Ei preferă să conceapă percepţia ca pe un proces activ şi creativ, dependent nu numai de informaţia din afară, ci şi de atitudinile, convingerile şi motivaţiile individului.

Concluzia cea mai evidentă a acestei teorii este că apar frecvente şi sistematice (deşi inconştiente) distorsiuni în procesul de percepţie. La un nivel mai puţin academic al discuţiei, se poate spune că opinia după care oamenii văd ceea ce vor să vadă mai degrabă decât ceea ce se întâmplă în mod real capătă confirmări peste confirmări la vizionarea fiecărui meci de fotbal. Dictarea unui penalty este considerată corectă de către suporterii echipei căreia i-a fost acordată lovitura dar strigătoare la cer, în incorectitudinea ei, de către suporterii adversarului. Arbitrul este văzut fie ca un judecător drept, fie ca o persoană dubioasă, care ar avea mare nevoie să primească o corecţie zdravănă pe spinare sau un baston alb de orb!

EXPERIMENT-TIP: CUM SE POATE MANIPULA UN MARTOR OCULAR

Elizabeth Lotfus şi John Palmer[1] de la Universitatea statului Washington şi-au pus întrebarea dacă amintirea faptelor văzute de martorii oculari nu ar putea suferi distorsiuni datorate unor informaţii ulterioare accidentului sau crimei la care asistaseră. Pentru a clarifica această ipoteză, cei doi psihologi au întreprins două experimente. În cadrul primului, participanţilor li s-au prezentat şapte secvenţe filmate, în fiecare apărând câte un accident de circulaţie, şi li s-a cerut să răspundă la o serie de întrebări legate de acestea. Cei cărora li se pusese întrebarea „Cu ce viteză credeţi că mergeau maşinile înainte de momentul când s-au zdrobit una de alta?", au dat în mod constant o evaluare a vitezei superioară celei estimate de participanţii cărora, în formularea întrebării, verbul *a se zdrobi* fusese înlocuit printr-una din variantele: *a intra în coliziune*, *a se ciocni*, *a se izbi*, *a se lovi* sau *a lua contact*. Într-adevăr, viteza medie a fost apreciată ca fiind cu aproape şaisprezece kilometri pe oră mai mare decât în cazul când, în formularea ei, se utilizase locuţiunea *a lua contact*. Viteza reală nu avea, desigur, nici un fel de importanţă în contextul testului. În medie, ea a fost evaluată la şaizeci de kilometri la oră, pe când maşinile se ciocniseră rulând cu abia trezeci şi trei!

Aceste constatări evidenţiază cu claritate că memoria este relativ fragilă şi relativ uşor de influenţat. Al doilea experiment a dat rezultate încă şi mai elocvente: participanţii au urmărit o secvenţă cu un accident în care fuseseră angajate mai multe maşini. Prima făcuse un viraj la dreapta pentru a pătrunde pe artera principală, silindu-le pe cele care veneau din stânga sa să frâneze brusc, astfel că cinci maşini s-au găsit angrenate într-o coliziune în lanţ. După film, participanţii au trebuit să răspundă la o serie de întrebări. Una dintre ele era formulată în două feluri: „Cu ce viteză credeţi că circulau maşinile în momentul când s-au zdrobit unele de altele?" sau „Cu ce viteză credeţi că circulau maşinile în momentul când s-au lovit unele de altele?". Ca şi în experimentul precedent, evaluarea vitezei medii a fost mai ridicată la cei în întrebarea cărora figura cuvântul *zdrobit* decât la ceilalţi. După o săptămână, toţi participanţii au revenit pentru a răspunde la o altă serie de întrebări legate de acelaşi accident, fără a li se mai permite să revadă secvenţa filmată. Una dintre întrebări era: „Aţi observat vreun geam spart?" Din grupul celor care, cu o săptămână înainte, răspunseseră la întrebarea conţinând cuvântul *zdrobit*, 32 la sută au afirmat că văzuseră şi fragmente de geam spart. Din grupul celor cu *lovit*, însă, numai 14 la sută au făcut o

afirmație similară. Cum, în realitate, la coliziunea în cauză nu se spărsese nici un geam, apare cât se poate de limpede că, prin subtilitatea formulării unei întrebări, martorul ocular poate fi manipulat în sensul de a-și „aminti" detalii care nici măcar nu existaseră.

LA INTERSECȚIA DINTRE PERCEPȚIE ȘI INFORMAȚIE

Cum și-au explicat Loftus și Palmer cele constatate? În esență, ei au susținut că în momentul când asistăm la un fapt de complexitatea unui accident sau a unei crime, în memorie pătrund două feluri de informație. Primul este reprezentat de informația furnizată de percepția faptului în sine, iar al doilea, de informația exterioară, furnizată după ce faptul s-a consumat. Pe măsura trecerii timpului, informațiile parvenite pe aceste două canale se amestecă până la a deveni imposibil de separat – nu dispunem decât de o singură „memorie" omogenă.

Bineînțeles că oamenii își dau seama de dificultățile generate de maniera în care sunt formulate întrebările și interogatoriile. Aceste formulări care, prin termeni sau prin conținut, sugerează martorilor răspunsurile dorite de cel ce pune întrebarea, sunt respinse în instanță. În multe țări există reguli precise, menite să interzică manipularea martorilor la adăpostul legii. De exemplu, În Statele Unite, ele sunt consemnate cu sfințenie în documentele din 1973 ale Curții Supreme.

Dar, în ciuda unor asemenea bine intenționate precauții, pericolul vădit de a distorsiona memoria fragilă a martorilor rămâne actual: acești martori discută între ei și cu polițiștii mult înainte de momentul începerii unui proces. Aparent banalele schimbări în formularea unor întrebări pot avea o influență considerabilă. Să mai aruncăm o privire asupra încă unui experiment: cel condus de către Elizabeth Loftus și Guido Zanni. De această dată, filmul prezentat participanților cuprindea imaginile unei coliziuni minore: mașina unui bărbat, ieșind în marșarier din parcarea unui supermagazin, a lovit o femeie care își ducea în brațe cumpărăturile, care, bineînțeles, se împrăștie pe jos. Apoi participanților li s-au pus întrebări despre detalii care nu se găseau pe peliculă. Cei care fuseseră chestionați în legătură cu un obiect a cărui existență era subliniată prin folosirea articolului hotărât („Ați observat sticla?") răspundeau afirmativ în de trei ori mai multe cazuri decât cei în întrebarea cărora se utilizase imprecizia introdusă de articolul nehotărât („Ați observat o sticlă?").

SUPRAPUNEREA DATELOR MEMORATE

Continuându-și investigația, Elizabeth Loftus a studiat fenomenul cunoscut sub numele de „transfer inconștient", care apare atunci când o persoană surprinsă comițând o anume faptă este confundată cu o alta, surprinsă comițând o altă faptă. Un caz real este cel al unui casier de gară, care a fost jefuit sub amenințarea armei. Ulterior, el a identificat, dintr-un șir de indivizi, pe un marinar, numai că acesta avea unui alibi de fier. S-a dovedit mai târziu că marinarul cumpărase bilete de tren, în trei ocazii diferite, de la casierul în cauză, dar înainte de săvârșirea tâlhăriei. Cu alte cuvinte, casierul a presupus în mod greșit că figura marinarului îi devenise cunoscută în timpul jafului, când, de fapt, el îl văzuse pe acesta de câteva ori cumpărând bilete.

În cursul unui alt experiment asupra transferului inconştient, Elizabeth Loftus le-a prezentat participanţilor o înregistrare conţinând relatarea unei întâmplări având ca protagonişti şase studenţi, fiecare înfăţişat printr-o imagine pe diapozitiv, la momentul potrivit, al intrării „în scenă". Relatarea suna astfel: „Steve Kent a ridicat un prespapier greu şi l-a aruncat în Fisher, lovindu-l la ceafă; între cei de faţă se afla Robert Dirks." Imediat, Dirks era prezentat într-o imagine în care apărea purtând o pălărie cafenie mică. După o oră, participanţii la experiment au fost întrebaţi, fie „După ce l-a lovit pe Fisher cu prespapier-ul, tipul cu pălărie a fugit?", fie „După ce l-a lovit pe Fisher cu prespapier-ul, tipul a fugit?", omiţându-se precizarea „cu pălărie".

După trei zile, participanţilor li s-a cerut să aleagă vinovatul, identificându-l pe diapozitivul cu figurile celor şase studenţi. Cincizeci şi opt la sută dintre cei cărora li se pusese întrebarea manipulatoare (care sugera că agresorul fusese omul cu pălărie) au ales corect (pe Steve Kent), dar 24 la sută s-au lăsat influenţaţi de întrebare şi l-au identificat pe agresor în persoana tânărului cu pălărie. Dintre cei cărora li se pusese întrebarea formulată în chip corect, 80 la sută au făcut identificarea corectă şi doar 6 la sută l-au desemnat pe omul cu pălărie. Implicaţiile acestui experiment sunt deosebit de alarmante: modul de a formula întrebările îl poate face pe un martor să acuze un nevinovat şi să-i determine condamnarea pentru fapte pe care acesta nu le-a comis.

LA LOCUL FAPTEI

Adevărul că perceperea unui fapt complex cum este o crimă poate fi afectată de experienţa personală a martorilor, ca şi de atitudinile, dorinţele, convingerile şi aşteptările lor, a fost demonstrat cu claritate de către Gordon Allport, de la Universitatea Harvard, încă din anii '20. Allport nu a făcut altceva decât să ceară unui număr de persoane să arunce o privire la un desen reprezentând câţiva călători dintr-un vagon de metrou. În desen apăreau un negru şi un alb stând în picioare, alături. În ciuda faptului că cel care ţinea în mână briciul era individul de rasă albă, aproape jumătate din „martorii" lui Allport au declarat că văzuseră un negru cu un brici în mână. La timpul respectiv, briciul era considerat, în America, drept arma caracteristică pentru violenţa oamenilor de culoare, iar această prejudecată a distorsionat amintirea celor văzute.

Concluzia şi mesajul din Studiul Allport ne spun că oamenii au tendinţa de a vedea ceea ce se aşteaptă să vadă – concluzie demonstrată de nenumărate ori de atunci încoace. Doi reputaţi cercetători americani de la Harvard, Jerome S. Bruner şi Leo Postman, au prezentat unor observatori un şir de cărţi de joc, timp de câteva secunde şi apoi i-au întrebat câţi aşi de pică văzuseră. Cei mai mulţi au spus că văzuseră trei. În realitate, fuseseră cinci, dar doi apăruseră colorati în roşu. Din nou, experienţa trecută a deformat procesul de percepţie.

Dar, lăsându-se la oparte bias-ul experienţei trecute şi al prejudecăţii, mai există şi alte motive de a presupune că percepţia martorilor oculari poate fi distorsionată? La prima vedere am spune că nu. La urma urmei, oamenii îşi amintesc uimitor de bine ceea ce văd. Un studiu efectuat în Statele Unite a arătat că 90 la sută din subiecţi au identificat corect imagini necunoscute de scene şi fapte dintr-un total de 2500 de fotografii, fiecare privită doar timp de câteva secunde. Chiar şi atunci când numărul fotografiilor s-a ridicat la 10.000, identificarea s-a dovedit corectă în 86 la sută din cazuri. Aceasta, însă, s-a întâmplat într-un laborator. Când a fost vorba de o scenă jucată de nişte actori care

„comiteau" furtişaguri, agresiuni şi alte fapte de acest gen, memoria vizuală s-a arătat a fi extrem de săracă. De unde această diferenţă atât de mare? Răspunsul este că împrejurările au fost şi ele foarte diferite. Observatorii aflaţi într-un laborator ştiu ce trebuie să găsească, unde să caute şi cunosc de unde şi când le parvine o informaţie. Martorii oculari ai unei crime sunt luaţi prin surprindere, se văd puşi în faţa unor evenimente complicate şi, adeseori, sunt preocupaţi în primul rând de propria lor siguranţă şi abia în al doilea rând de memorarea numărului de placă mineralogică al maşinii cu care fug delincvenţii.

Se trece cu vederea prea uşor că oamenii tind să acorde o atenţie mai mare acelor aspecte ale unei situaţii ori ale unei persoane care li se par mai interesante. În mod curent, femeile remarcă faptul că altele poartă haine care nu se asortează sau că au gene false, în timp ce bărbaţii observă mai lesne că domnul Cutare, care stă pe aceeaşi stradă cu ei, şi-a cumpărat o limuzină nouă sau că şi-a vopsit maşina de tuns iarba. Peter Powers, de la Universitatea statului Washington, a investigat tocmai acest fenomen. Observatorilor le-au fost prezentate diapozitive în care puteau vedea un bărbat şi o femeie mergând printre maşinile dintr-o parcare şi dând peste două persoane care, după toate aparenţele, se încăieraseră. Bărbatul se repede să-i despartă pe cei doi bătăuşi, în timp ce femeia se duce să telefoneze după ajutor. Observatorii de sex feminin au dovedit mai multă precizie decât cei de sex masculin în descrierea acţiunii personajului feminin, iar bărbaţii au reprodus mai exact ca femeile acţiunile personajului masculin şi detaliile unei maşini aflate în apropiere.

Efectul fricii asupra memoriei a fost cercetat analizându-se declaraţiile martorilor oculari, culese de poliţişti imediat după sosirea la locul faptei. Se conturează astfel o impresie generală asupra delincventului, dar, în mod caracteristic, nu se pot preciza elemente specifice, cum ar fi culoarea părului sau a ochilor. În general, descrierile obţinute în împrejurări grave, declanşatoare de teamă (viol, lovire, crimă) sunt mai incomplete decât cele făcute în situaţii mai puţin dramatice (furt). Indiferent de categoria delictului, victimele scăpate nevătămate furnizează date mai exacte despre agresor(i) decât victimele care au suferit răni sau loviri.

Se spune adesea că membrii altei rase „seamănă toţi între ei". Afirmaţia are ceva temei. Martorii de rasă albă dau dovadă de o mult mai mare acurateţe în identificarea persoanelor de aceeaşi rasă. Totuşi, cei aparţinând rasei negre sunt în stare să facă identificări tot atât de exacte şi pentru albi şi pentru negri. Desigur, unele rase pot fi reţinute mai uşor datorită faptului că prezintă particularităţi distincte. În mod similar, lucrurile neobişnuite sunt cele care, în general, ne atrag atenţia şi ni se fixează în memorie.

Este o presupunere justă să se anticipeze că martorii acordă o atenţie mai mică detaliilor banale, în raport cu cele grave. În cursul unui experiment, martori au asistat la furtul unui obiect. Unii dintre ei au crezut că obiectul nu valora decât o liră, alţii, că preţul său era de douăzeci şi cinci de lire. Cincizeci şi şase la sută din martorii care considerau obiectul ca valorând douăzeci şi cinci de lire au identificat corect hoţul, alegându-i fotografia dintre altele şase, dar dintre cei care aveau impresia că obiectul furat nu avea cine ştie ce valoare, doar 19 la sută au reuşit o identificare corectă. Totuşi, martorii convinşi că obiectul costase douăzeci şi cinci de lire nu au dat descrieri atât de bune ale hoţului ca cele făcute de ceilalţi. Atunci când martorii oculari nutresc convingerea că asistă la un delict grav, ei îşi îndreaptă atenţia numai asupra unui singur aspect vizual crucial al scenei (adică, asupra trăsăturilor figurii delincventului). Din acest motiv, tentativa de a discredita un martor, în cursul contra-interogatoriului, evidenţiind imprecizia unora dintre amintirile sale, poate fi destul de injustă.

„TRASUL ÎN POZĂ" DE LA POLIȚIE ȘI PARADA SUSPECȚILOR

Partea cea mai importantă din sarcina unui martor ocular o constituie confruntarea cu suspectul, adică identificarea acestuia, alegându-l fie „direct", dintr-un șir de persoane aliniate în acest scop, fie după fotografie sau portret-robot. Este esențial ca celelalte persoane care sunt alăturate suspectului în șirul de identificare sau în seria de fotografii să-i semene întrucâtva. Dacă mai mulți martori au declarat că făptașul era înalt și de rasă albă, nu folosește la nimic să-l pui lângă indivizi scunzi și aparținând altei rase.

Există câteva exemple din viața reală. Unul este cazul din anii '60 al tinerei militante de culoare Angela Davis. S-au folosit nouă fotografii, incluzându-se trei aparținând acuzatei și luate în timpul unui marș, două „portrete" tip cazier făcute de poliție altor femei, cu numele respectivelor scrise pe ele, imaginea uneia de cincizeci și cinci de ani și așa mai departe. Orice martor ar fi înlăturat imediat majoritatea pieselor din acest material ca reprezentând variante absolut ridicole. De aceea, șansele ca martorii să o indice pe Angela Davis într-una din fotografiile ei erau de cel puțin 75 la sută!

Robert Buckhout susținea că un alt tip de „bias" intervine prin folosirea acestor „portrete" executate de poliție: se induce martorilor ideea că trebuie să recunoască în ele chipul suspectului. Cu alte cuvinte, se exercită o anumită presiune socială – martorul este chemat să „colaboreze" cu forțele de ordine. Buckhout a înscenat o bătaie în campusul Universității statului California: un student ieșit din minți a „sărit" asupra unui profesor, în fața a 141 de martori. Un alt tânăr de vârsta studentului a fost plasat printre ei, în chip de trecător. După incident, martorilor li s-a cerut să aleagă dintr-un set de șase fotografii pe cea a atacatorului. Setul corect prezenta imagini luate cam din aceleași poziții, ale tuturor suspecților. Setul bias conținea fotografia agresorului plasată mai departe și la un unghi de 90 de grade față de restul setului; în plus, în imagine acesta avea o altă expresie a feței, în comparație cu ale celorlalți. Martorilor li s-au adresat întrebări și remarci fie obiective („Recunoașteți pe vreunul dintre oamenii din aceste fotografii?"), fie părtinitoare („Vinovatul apare în acest set de fotografii.").

Reacțiile martorilor au fost influențate de aceste lucruri. În condițiile de tip bias, agresorul a fost identificat de mai multe persoane decât în condițiile de investigație obiectivă, iar, în plus, în primul caz, oamenii au părut mai siguri pe alegerea lor. Combinarea setului de fotografii de tip bias cu chestionarea de același tip a dus la identificarea suspectului de către 60 la sută din martori, în timp ce în condiții de obiectivitate, proporția identificării a fost de 40 la sută.

Este, desigur, îngrijorător că modalitatea în care se face identificarea unei persoane suspecte produce efecte atât de serioase asupra aparentei precizii a memoriei martorilor. La fel de îngrijorător ni se pare și faptul că 25 la sută din martori (inclusiv profesorul „atacat") au identificat agresorul în persoana trecătorului absolut nevinovat, a cărui fotografie fusese inclusă în setul suspecților (în poziția a doua din cadrul setului).

Continuându-și cercetarea, Buckhout a constatat că, de obicei, martorii sunt pregătiți să identifice pe cineva, poate întrucât își imaginează că, dacă nu procedează astfel, fac lumea să-și piardă timpul degeaba.

Cincizeci și doi de studenți au fost de față când unei colege i s-a furat poșeta, în sala de curs, după care au trebuit să identifice hoțul dintre persoanele aliniate în două tipice „parade" de identificare, fiecare grup fiind format din câte cinci persoane. Într-un șir fusese pus hoțul, iar în celălalt șir, un tânăr care îi semăna. Optzeci la sută din martori au făcut identificarea, deși cei mai mulți s-au înșelat asupra suspectului. Paisprezece martori l-au

indicat în mod corect între cei din primul şir, dar şapte dintre ei au stricat totul, răzgândindu-se la vederea tânărului care semăna cu hoţul şi făcea parte din al doilea şir. Alţi şapte martori l-au ales tot pe acest fals hoţ, iar 18 s-au oprit asupra unui tânăr absolut în afara scenei şi care nici măcar nu semăna cu vinovatul. În sfârşit, trei martori au desemnat alţi doi inşi, deşi nici aceştia nu aduceau cu hoţul mai mult decât tânărul dinainte.

Una dintre dificultăţile identificării figurii este legată de tendinţa noastră de a ne aminti unele detalii mai bine decât altele. De exemplu, ştim cu toţii cum se întâmplă să „recunoşti" pe cineva, dar să nu-ţi dai seama „de unde să-l iei" – este cazul tipic când te obişnuieşti să întâlneşti un om într-un anumit context sau cadru şi apoi să-l revezi în locuri şi situaţii total diferite. Acelaşi lucru vi-l vor spune şi vedeta de televiziune care iese să-şi facă târguielile de week-end şi câte un mare şef foarte mediatizat, pe care nu-l bagă în seamă nimeni (dacă nu e însoţit de gărzi de corp) prin cartierele mărginaşe. Într-un experiment de acest gen, unui număr de studenţi adunaţi într-o cameră li s-au arătat douăzeci şi cinci de fotografii ale unor chipuri de oameni, iar apoi alte douăzeci şi cinci, după două ore şi în altă cameră complet diferită de prima. Chipurile au fost recunoscute în proporţie de 96 la sută, dar majorităţii observatorilor li s-a părut aproape imposibil să-şi amintească în care dintre cele două camere văzuseră chipurile din fotografii. Această incapacitate de a rememora contextul unde a fost plasată o persoană se dovedeşte teribil de derutantă în cazul când martorului ocular i s-a întâmplat deja să fi dat cu ochii de vreunul dintre suspecţi, într-o cu totul altă împrejurare[2].

Precizia identificării după „portretele" realizate la poliţie poate fi influenţată şi de faptul că suspecţii arată cam tot aşa cum arăta vinovatul în momentul comiterii faptei. După ceea ce ne spune un studiu efectuat în Marea Britanie, 98 la sută din chipuri au fost identificate corect atunci când delincvenţii nu şi-au schimbat prea mult înfăţişarea între momentul comiterii faptei şi cel al identificării. Dacă, însă, ţinuta sau expresia facială erau altele, proporţia de identificări corecte scădea la 82 la sută, iar în cazul deghizărilor (punerea sau scoaterea unei bărbi false, schimbarea pieptănăturii, apariţia sau dispariţia ochelarilor), rata exactităţii se reducea la doar 45 la sută. Delincvenţii care se dotează cu bărbi false şi ochelari negri dovedesc că nu sunt cu totul străini de psihologie.

Pe lângă identificarea după imaginea figurii, poliţia utilizează în mod frecvent şi „paradele" – două identificări fiind mai sigure decât una singură. Numai că în aceste cazuri se petrece ceva foarte ciudat. În cursul unui experiment, după înscenarea unei situaţii delictuale, martorii au trecut în revistă un număr de „feţe" în fotografii tip cazier, apoi, „pe viu"; şirul de suspecţi, pentru a constata că oricare dintre figurile văzute în aceste fotografii era mai asemănătoare cu „mutrele" aliniate decât cea a suspectului! „Vinovaţii" au fost identificaţi de 65 la sută din martori la proba foto, dar la paradă, de numai 51 la sută. În 20 la sută din cazuri, au fost „recunoscuţi" la paradă oameni nevinovaţi deja văzuţi în fotografie, iar dintre nevinovaţii care nu figuraseră în „albumele" foto, au fost indicaţi doar 8 la sută. În mod evident, o rată de identificări eronate de 20 la sută este prea mare – cu mult peste ceea ce ar tolera orice sistem penal rezonabil.

În fine, o problemă o constituie şi bias-ul neintenţionat (sau chiar intenţionat) indus de poliţiştii care organizează confruntările cu suspecţii. Dacă aceşti apărători ai legii şi ordinii ştiu care dintre inşii aliniaţi este suspectul numărul unu, ei pot comunica martorului această informaţie prin schimbările subtile dar vizibile ale expresiei faciale, apărute în momentul când acest martor îl priveşte pe respectivul suspect. Acest tip de bias s-a dovedit că influenţează chiar şi comportamentul cobailor: studenţii cărora li s-a spus că vor primi nişte animale inteligente, descoperă că şobolanii lor se descurcă prin labirint mai repede

decât ai studenților cărora li s-a spus că vor avea de-a face cu cobai mai proști, cu toate că animalele sunt distribuite absolut la întâmplare. Dacă șobolanii sunt atât de sensibili la atitudinea cercetătorilor, ce să mai spunem despre oameni?

DEPOZIȚIA MARTORULUI OCULAR – FRAGILĂ, DAR INDISPENSABILĂ

Mulți psihologi care au cercetat problemele depoziției martorilor oculari și s-au confruntat cu „friabilitatea" ei au insistat asupra riscului de eroare judiciară. Pe de altă parte, dacă am ignora acest gen de mărturie, am face imposibilă și dovedirea nevinovăției pe bază de alibi.

Fără a-și putea argumenta în mod concret punctul de vedere, psihologii sunt înclinați să creadă că judecătorii și jurații acordă martorilor oculari un credit excesiv. Cu toate acestea, există motive și în sprijinul tezei că, la rândul lor, psihologii exagerează: delictele înscenate în scopul cercetării comportamentale diferă în multe privințe de cele reale. Participanții la experimente psihologice își dau seama aproape întotdeauna de aspectul fictiv, înainte de a se supune testului identificării „vinovaților", de unde o anumită „luare în ușor" a acestuia – ce mare lucru se poate întâmpla dacă identifică „delincventul" în persoana unui nevinovat?! În viața adevărată, criminalii au unele caracteristici distincte. Pentru experimentele lor, psihologii își dau nu puțină osteneală ca să găsească „delincvenți" cu figuri cât mai oarecare. În sfârșit, dacă în cazurile reale polițiștii nu se ocupă decât de acei martori care se declară capabili să identifice suspectul, cercetătorii supun testului de identificare pe toți așa-zișii martori oculari. În concluzie, s-ar putea ca martorii reali să nu fie atât de frecvent supuși greșelii, pe cât s-ar crede.

Cum nu pare probabil să se schimbe ceva în felul acestor martori de a reține detaliile importante ale actului delictual la care se întâmplă să asiste, există, în schimb, posibilitatea de a le ameliora capacitatea de rememorare, pe calea hipnozei. Într-o anumită situație, Departamentul Poliției statului California a recurs la hipnoză, în cazul șoferului de cincizeci și cinci de ani al autobuzului unei școli. El transporta douăzeci și șase de copii care au fost răpiți. Interogat de poliție imediat după incident, șoferul nu s-a dovedit în stare că dea prea multe amănunte despre furgonetele în care cei trei criminali urcaseră copiii, ca să-i ducă într-o ascunzătoare subterană. Totuși, sub hipnoză el a reușit să-și amintească un indiciu vital: ultimele cinci litere și cifre de pe placa de înmatriculare a uneia dintre furgonete.

Poliția israeliană utilizează hipnoza pe scară largă: în cursul unui singur an, ea a operat șaptesprezece arestări pe baza mărturiilor luate în stare hipnotică. Nu se știe încă prea bine de ce hipnoza înregistrează astfel de succese. Ceea ce se știe, însă, este că, în mod normal, ne dedicăm o parte a atenției (cunoscută sub numele de „capacitate suplimentară de procesare") monitorizării mediului înconjurător, în căutarea unor posibile surse de informație. Sub hipnoză, oamenii își încetează acest proces de monitorizare, concentrându-și atenția numai asupra problemei principale, cum ar fi rememorarea detaliilor unui fapt văzut.

Tentativele de ameliorare a calității și, deci, a valorii mărturiei oculare ar trebui orientate către înlăturarea riscului ca amintirea amănuntelor actului delictual să fie contaminată de elemente perturbatoare ulterioare. Interogarea martorilor de către poliție trebuie să fie cât mai neutră, prin abținerea de la a sugera sau transmite, direct sau indirect, informații sau atitudini. Ar fi recomandabil ca persoanele care organizează identificarea suspecților de către martori (indiferent în ce mod se desfășoară ea) să fie cu totul străine de speță și neinformate asupra acesteia, pentru a se evita introducerea oricărui bias. Martorilor

trebuie să li se explice clar şi precis că li se cere să identifice suspectul numai dacă nu au dubii în privinţa înfăţişării acestuia şi că nu se întâmplă nimic grav dacă nu indică pe nimeni dintre cei cu care sunt confruntaţi (în fotografie sau în identificarea directă). În sfârşit, confruntările organizate în vederea identificării ar trebui înregistrate pe casete video pentru a fi apoi puse la dispoziţia avocaţilor apărării, în scopul depistării oricărui gen de bias ce ar fi putut vicia identificarea.

CONCLUZII

Motivul esenţial al cercetărilor pe care psihologii le consacră mărturiei oculare este clarificarea validităţii ei. Desconsiderarea importanţei acestui tip de element probatoriu se dovedeşte destul de riscantă. Martorii oculari *pot* furniza informaţii extrem de interesante. Trebuie, totuşi, să nu se piardă din vedere nici natura fluidă a memoriei: ea poate suferi distorsiuni profunde chiar numai prin felul în care se desfăşoară simpla interogare a martorului. În mod similar, procedurile de identificare trebuie organizate cu mare grijă, acordându-se atenţie oricărui aspect care ar prejudicia obiectivitatea. Dacă juriştii ar colabora mai strâns cu psihologii şi dacă s-ar depune toate eforturile posibile pentru prevenirea apariţiei fenomenului de distorsionare a memoriei, valoarea mărturiei oculare ar deveni mult mai certă, iar ponderea ei testimonială ar căpăta un temei mai puţin atacabil.

17. PUTEM FACE DOUĂ LUCRURI ÎN ACELAȘI TIMP?

După câte ne dăm seama din experiența vieții de fiecare zi, ne descurcăm surprinzător de bine în această privință: mulți dintre noi pot sta de vorbă în timp ce-și conduc mașina sau fluiera în timp ce lucrează. Pe de altă parte, există câteva activități simple pe care nu prea reușim să le desfășurăm în mod simultan: de exemplu, să ne batem cu palma pe creștet, frecându-ne totodată stomacul. În afară de cazul când ne concentrăm bine, vom avea întotdeauna tendința să începem fie să ne frecăm în cap, fie să ne batem cu palma pe stomac, fie și una și alta. Încercați să-i cereți unui prieten cu care vă plimbați să înmulțească 24 cu 17. Dacă nu cumva aveți de-a face cu un adevărat vrăjitor al aritmeticii, veți vedea că omul se va opri din plimbat, pentru a-și dedica atenția înmulțirii propuse.

Și în ceea ce privește capacitatea de a face mai multe lucruri în același timp, constatăm că specia umană este foarte diversificată. După un antrenament solid, se poate ca cineva să devină om-orchestră sau expert în traducerea simultană, urmărind o comunicare într-o limbă și traducând-o oral într-alta. În termeni generali, ne așteptăm ca persoanele cu un coeficient ridicat de inteligență să dea dovadă de aptitudini speciale și în domeniul simultaneității activităților. Probabil că la așa ceva se gândea și fostul președinte american Lyndon B. Johnson atunci când spunea despre Gerald Ford, succesorul republican al lui Nixon, că n-ar fi în stare să dea vânturi și să mestece gumă în același timp. Glumeața spusă ex-prezidențială este adesea citată în forma ei mai atenuată, înlocuindu-se prima din activitățile fordiene: locuțiunii „a da vânturi", preferându-i-se verbul „a merge". Dar, indiferent de formulare, semnificația remarcii texanului tot aceeași rămâne, și ea numai măgulitoare nu este la adresa inteligenței lui Ford.

Una dintre primele încercări sistematice de a evalua capacitatea de atenție a fost făcută în urmă cu vreo patruzeci și ceva de ani de către cercetătorul englez Colin Cherry. Munca sa de pionierat a servit ca bază unei mari dezvoltări atât a cercetării psihologice, cât și a interesului pentru problema supusă investigării.

EXPERIMENT-TIP: „PROBLEMA COCTEILULUI"

Pe la începutul anilor '50, Colin Cherry lucra într-unul din laboratoarele Institutului de științe al statului Massachusetts. În ciuda faptului că se ocupa de psihologie, Cherry se afla într-un laborator dedicat cercetării în domeniul electronicii, iar captivantele lui descoperiri au văzut lumina tiparului în paginile unei reviste de fizică – iată dovada limpede a pluridisciplinarității psihologiei contemporane.

Ceea ce-l preocupa pe Cherry era problema numită de el „a cocteilului". Este adevărat că acest gen de petreceri poate pune un număr de probleme – aceea care îl interesa pe psihologul englez viza felul în care oamenii izbutesc să se concentreze asupra unei singure conversații deși în jurul lor, ba mai mult, în auzul lor, au loc multe altele[1].

O explicație ar fi că profităm de situația că fiecare dintre aceste conversații are o temă a ei, drept care ne „branșăm" la tema respectivă. La o astfel de petrecere, ne ajung la ureche, din diverse direcții, diverse discuții, și vocile oamenilor dispun de caracteristici distincte, așa că există și alte motive ce fac posibilă „selectarea canalului" unui singur interlocutor. Cherry a eliminat aceste alte motive prezentându-le subiecților săi înregistrarea a două mesaje diferite imprimate pe aceeași bandă, de către aceeași voce.

Subiecții au afirmat că le venea extrem de greu să urmărească doar un mesaj, ignorându-l pe celălalt și, în încercarea de a se concentra, își țineau, o vreme, ochii închiși. Deși, până la urmă, reușeau să înțeleagă acest mesaj, unele fragmente din el trebuiau reluate de până la douăzeci de ori. Cu alte cuvinte, *nu* prin conectarea la sensul conversației izbutesc invitații la un cocteil să facă față bombardamentului informațional la care sunt expuși.

Dar dacă nu sensul discuției reprezintă răspunsul, atunci ce altceva intervine? Cherry a susținut că cel mai important aspect este direcția din care vine comunicarea. Spre a-și verifica ipoteza, Cherry și-a echipat subiecții cu căști, astfel că aceștia auzeau un mesaj în urechea stângă și altul, total diferit, în urechea dreaptă. Deși ambele mesaje erau emise de aceeași voce, subiecții nu au întâmpinat nici o dificultate în a le asculta, urmărindu-le separat. Astfel s-a demonstrat că localizarea în spațiu a diferiților vorbitori are o mare importanță în rezolvarea problemei cocteilului.

Cu câte un mesaj ajungând la fiecare ureche, subiecților li s-a cerut apoi să reproducă unul din ele în timp ce îl ascultau pe celălalt, proces numit de „urmărire din umbră". Umbra venea cu o ușoară întârziere, iar intonația era foarte monotonă, deși ei nu își dădeau seama de acest lucru.

Cele mai importante descoperiri ale lui Cherry se datorează tocmai acestei tehnici „a urmăririi" mesajului. El a constatat, de pildă, că subiecții ignorau mesajul neurmărit, într-un grad uluitor. Dacă acesta era în germană, și li cerea să spună în ce limbă auzeau mesajul pe care nu-l urmăreau, răspundeau că nu știu, dar că presupun că ar fi în engleză. Dacă același mesaj consta din cuvinte obținute prin vorbirea de la coadă la cap, doar puțini dintre subiecți menționau că „era ceva ciudat" – majoritatea era de părere că mesajul fusese în limba engleză. Dar chiar atunci când mesajul acesta nesupus urmăririi din umbră era în engleză, subiecții tot nu-și puteau aminti nici un cuvânt, la interval de câteva secunde după audiție. Dacă, însă, vocea este modificată, în locul uneia bărbătești intervenind alta feminină, sau dacă se aude un sunet muzical, atunci schimbarea nu mai trece neobservată.

În cercetările întreprinse de la Cherry încoace, s-a constatat că subiecții care urmăresc un mesaj nu înregistrează absolut nici un cuvânt (în limba engleză) chiar dacă el apare de treizeci și cinci de ori în mesajul paralel cu cel urmărit. Faptul s-a verificat și în situația în care „ascultătorii" fuseseră preveniți și li se ceruse să rețină cât mai mult din mesajul „exclus".

ATENȚIA DISTRIBUTIVĂ

Studiile cărora li s-a consacrat Cherry au fost interpretate ca doveditoare pentru neputința noastră de a face, simultan, două lucruri diferite, din moment ce din mesajul neurmărit nu se reținea absolut nimic. Totuși „a reține" nu înseamnă același lucru cu „a

auzi", aşa cum, într-un mod destul de ingenios, a demonstrat Zelniker. Acesta a utilizat aşa-numitul „feedback auditiv întârziat": omul aude ceea ce spune cu o întârziere de o fracţiune de secundă. Efectele acestui fenomen le putem examina ori de câte ori vrem, cu ajutorul casetofonului. Nu avem decât să pornim aparatul pe înregistrare şi să vorbim la microfon, ţinându-ne urechile acoperite de căşti – vom vedea că imediat ne poticnim şi începe bâlbâiala.

În timp ce subiecţii repetau mesajul auzit la o ureche, Zelniker le-a imprimat vocile şi le-a reintrodus după o mică pauză, la urechea cealaltă. Dacă această a doua ureche nu ar fi auzit nimic, mesajul reprodus după prima nu s-ar fi poticnit, însă subiecţii au repetat acest mesaj cu o mai mare sau mai mică doză de bâlbâială, suficientă pentru a se vedea că o parte din atenţia lor fusese îndreptată şi spre al doilea mesaj.

Cei mai mulţi psihologi au explicat constatările lui Cherry pe baza ideii că oamenii dispun de o capacitate de atenţie limitată, pe care activitatea de „urmărire" o mobilizează şi o epuizează. Deşi această explicaţie lămureşte motivul pentru care se reţine atât de puţin din mesajul neurmărit, lucrurile par a fi mai complicate decât lasă să se înţeleagă teoria.

Mai intră în joc un factor a cărui existenţă poate fi demonstrată destul de lesne. Încercaţi să vă creaţi o imagine auditivă (sunetul produs de roţile unui tren, de un instrument muzical) şi apoi o imagine vizuală (chipul unei persoane, un tablou preferat). Este foarte probabil să simţiţi că, pentru a vă crea imaginea vizuală, v-ar fi mult mai uşor să închideţi ochii, ceea ce nu pare necesar şi în cazul formării imaginii auditive. De ce se întâmplă acest lucru? Răspunsul este următorul: cu cât două activităţi sunt mai diferite una de cealaltă, cu atât ne vine mai uşor să le efectuăm în mod simultan, întrucât fiecare din ele pune în joc câte o zonă separată din creier. Ceea ce demonstra de fapt Cherry era că nu putem face, în acelaşi timp, două lucruri foarte asemănătoare. Ce se întâmplă dacă urmărirea unui mesaj auditiv se combină cu o activitate profund diferită, cum este contemplarea unor ilustraţii? Cherry a făcut şi această încercare, iar concluzia a fost că subiecţii şi-au amintit apoi circa 90 la sută din imaginile vizuale. Prin urmare, *este posibil* să desfăşurăm două activităţi simultane, chiar dacă una dintre ele ar fi complicata audiţie selectivă („urmărirea" unui mesaj auditiv). Numeroşi participanţi la acest din urmă experiment s-au declarat uimiţi de cât le era de uşor să combine cele două activităţi, cu toate că, la început, li se păruse imperativ necesar să nu privească ilustraţiile sau chiar să închidă ochii pentru a nu se lăsa derutaţi de componenta vizuală a experimentului.

Ca şi în cazul a două activităţi de natură auditivă, două activităţi de natură vizuală sunt greu de alăturat. Paul Kolers, de la Universitatea din Toronto, şi-a proiectat şi construit un dispozitiv cu oglindă pe care şi l-a fixat pe cap – avea, astfel, în mod simultan, imaginea a ceea ce era înaintea lui, ca şi imaginea retrovizoare, aduse în acelaşi câmp vizual. A constatat că era foarte simplu să se concentreze, pe rând, asupra fiecăreia dintre ele – cealaltă pur şi simplu dispărea. Se obţine un efect asemănător dacă privim pe geam în amurg, stând în cameră cu lumina aprinsă. Dacă intensităţile celor două surse de lumină se echilibrează, suntem în stare să alegem: ne uităm fie la ce se vede prin fereastră, fie la reflectarea imaginii camerei în sticlă, dar vom descoperi că este practic imposibil să avem ambele imagini în acelaşi timp.

Ulric Neisser şi Robert Becklen au efectuat cercetări sistematice asupra acestui fenomen. Ei au folosit două casete video pe care le-au prezentat subiecţilor fie suprapunându-le (ambii ochi ai subiectului vedeau suprapunerea), fie derulându-le câte una la fiecare ochi. În amândouă aceste variante, s-a dovedit că se poate urmări una dintre imprimări, cealaltă fiind ignorată. A fost şi mai simplu atunci când fiecare ochi primea câte un semnal separat – imprimarea nedorită pur şi simplu dispărea. Dacă se derulau ambele benzi la ambii ochi

deodată, subiecţii remarcau întotdeauna că „se mai întâmplă ceva". Evident, dacă se încerca urmărirea ambelor pelicule simultan, încercarea eşua imediat, deşi, în acest caz, lucrurile păreau ceva mai puţin dificile dacă suprapunerea era prezentată la ambii ochi în acelaşi timp.

REPETIŢIA E MAMA ÎNVĂŢĂTURII

Din cele expuse până în momentul de faţă, rezultă că cineva nu ar putea să citească un text (şi să-l înţeleagă) ascultând în acelaşi timp un şir de cuvinte, pe care să-l noteze după dictare. Ulric Neisser şi colaboratorii săi, Elizabeth Spelke şi William Hirst, au decis să-i antreneze pe doi dintre studenţii lor, John şi Diane, până la a-i aduce în „forma" aceasta, aparent imposibilă.

La prima încercare, John şi Diane trebuiau să citească nişte povestiri aparţinând unor autori americani, englezi sau traduşi în limba engleză în timp ce li se dicta – viteza lor de lectură a scăzut în mod dramatic, iar scrisul lor a pierdut mult din lizibilitate. Dar, după vreo 30 de ore de „antrenament", tinerii şi-au îmbunătăţit simţitor performanţele: scrisul după dictare a devenit oarecum automat – li se dictau liste de cuvinte înrudite tematic (de exemplu, „troleibuz, patine, camion, cal, avion, tractor, automobil"), iar ei nu-şi dădeau seama că termenii făceau parte din aceeaşi categorie de sens.

După alte ore de practică, John şi Diane au învăţat să depisteze cuvintele înrudite tematic şi au fost în stare chiar să noteze alături categoria căreia ele le aparţineau, în loc de a le mai înşira pe fiecare – bineînţeles, în acelaşi timp în care citeau şi înţelegeau textele literare cu viteza normală a lecturii şi înţelegerii, ca şi cum nu făceau decât acest lucru.

Concluzia esenţială a acestui experiment este următoarea: capacitatea de a desfăşura două activităţi simultane creşte în mod spectaculos ca rezultat al antrenamentului. John şi Diane au făcut, cu totul, peste optzeci de ore de exerciţiu până când au ajuns la performanţa aceasta, aparent de neatins. Ştim cu toţii că şoferii care conduc şi vorbesc în acelaşi timp nu au reuşit această ispravă de la început ci numai pe măsură ce, în virtutea obişnuinţei, au acumulat experienţă.

Practica şi-a dovedit efectul substanţial şi în ceea ce priveşte urmărirea unuia din mesajele date în experimentul lui Colin Cherry. Începătorii nu detectează decât 4 la sută din elementele mesajului neurmărit, dar Neville Moray, care a petrecut sute dacă nu cumva mii de ore cu acest gen de experimente, a atins performanţa de a reţine 83 la sută.

Tot pe calea antrenamentului sistematic s-au reuşit recent două demonstraţii uimitoare ale capacităţii de a efectua două activităţi simultane. În cadrul primei demonstraţii, un număr de pianişti experimentaţi au descifrat şi executat partituri absolut necunoscute anterior, urmărind, în acelaşi timp, pasaje citite cu glas tare dintr-o carte. Atât execuţia muzicală, cât şi urmărirea textelor citite s-au ridicat la calitatea normală, ca şi când nu s-ar fi făcut decât câte una din aceste operaţii, separat. Al doilea experiment a adus în centrul atenţiei o dactilografă cu experienţă. Ea s-a dovedit capabilă să „bată" o sută de cuvinte pe minut şi, în paralel, să urmărească unul dintre cele două pasaje care i se citeau, sau să recite, continuu, versuri învăţate în anii copilăriei.

Motivul datorită căruia practicarea unei activităţi (ca bătutul la maşină sau cântatul la pian) poate fi împletită lesne cu o alta este că cea la care avem un antrenament mai mare necesită mai puţină atenţie. Într-adevăr, dactilografele cu experienţă nu-şi mai pun problema ordinii literelor pe clapele maşinii de scris, ca şi cum degetele lor „ştiu" singure ce au de făcut.

CONCENTRARE ŞI PERFORMANŢĂ

Să presupunem că pornim la o alergare de vreo cincisprezece kilometri alături de un laureat olimpic al probei şi că acesta este atât de amabil încât să-şi încetinească ritmul pentru a şi-l potrivi cu al nostru, astfel că am ajunge la capătul cursei în cam acelaşi timp. Ar însemna aceasta că suntem alergători la fel de buni ca el? Bineînţeles că nu: noi am atinge linia de sosire congestionaţi la faţă şi asudând din belşug, după care ne-am arunca la pământ, cu sufletul la gură, în vreme ce atletul nostru ar arăta aproape la fel de relaxat ca la plecare. Prin urmare, deşi am parcurs distanţa cu aceeaşi viteză, resursele noastre s-au epuizat cu mult înaintea epuizării resurselor lui. Dacă am repeta încercarea, de această dată purtând bocanci grei de armată, campionul ar pierde serios din viteză, iar un începător ca noi n-ar fi în starea nici să ia startul, darămite să mai şi alerge.

Concluzia este că ar fi riscant să presupunem că pentru doi oameni care efectuează acelaşi exerciţiu, cu rezultate la fel de bune, „costurile" atingerii aceluiaşi nivel de performanţă au fost şi ele similare[2]. În cazul activităţilor ce solicită atenţia, unii indivizi au nevoie să se concentreze mai mult decât alţii.

Ivor Brown, de la Secţia de cercetări în domeniul psihologiei aplicate din Cambridge, Anglia, a pus în practică aceste idei. Un număr mare de inşi frecventa cursurile de conducere a autobuzelor, pentru a-şi putea obţine permisul necesar la angajarea în serviciul de transport public. Mulţi dintre cursanţi cădeau la examen, ceea ce reprezenta o pierdere de timp şi de bani, atât pentru ei cât şi pentru compania de transport care organizase cursurile. Rezultatele obţinute în timpul pregătirii nu puteau servi ca bază a prognozării eşecurilor, pentru că mai toţi cursanţii dădeau dovadă cam de aceleaşi aptitudini – şi cei care îşi luau permisul, şi cei care nu făceau faţă testării finale.

Soluţia ingenioasă propusă de psiholog a fost următoarea: în timp ce şoferii în devenire se aflau la volan, li se citea un şir de opt cifre la fiecare câteva secunde. Fiecare şir îl reproducea pe cel anterior, deosebindu-se doar printr-o cifră, sarcina candidatului fiind de a depista cifra schimbată. Candidaţii care ulterior luau cu bine examenul erau cei ce se dovediseră în stare să depisteze cifrele de două ori mai exact decât restul. Cu alte cuvinte, la aceeaşi solicitare (conducerea autobuzului) unora le trebuia o concentrare mai mare (celor care ratau testul final) şi, deci, nu mai puteau face faţă unei activităţi sau unei solicitări suplimentare.

Aceeaşi idee a stat şi la baza comparaţiei între două sisteme de prezentare a aparaturii de bord a avioanelor. Se punea problema alegerii între tabloul de bord convenţional şi imaginea de pe ecran, opţiune dificilă, pentru că pe simulatoarele de zbor piloţii se descurcau la fel de bine şi cu o variantă, şi cu cealaltă. Totuşi, li s-a cerut şi lor să se supună testului cifrelor, şi anume să citească cifrele apărute pe un ecran separat. Performanţele de pilotaj în condiţiile utilizării afişajului pe ecran au rămas la fel de bune, dar dacă se folosea tabloul de bord tradiţional, apăreau erori. S-a tras concluzia că afişajul pe ecran solicită o atenţie mai redusă, ca atare acesta a fost sistemul ales.

Un alt exemplu interesant al modului cum se poate evalua solicitarea atenţiei într-o activitate prin introducerea alteia suplimentare l-a reprezentat testarea pe simulator a avionului-rachetă X15. Pilotul a făcut faţă cu succes tuturor fazelor zborului pe simulator, dar s-a opinat că o automatizare sporită a comenzilor ar fi mai puţin solicitantă. Ideea a fost supusă testării, cerându-i-se pilotului să acţioneze în mod periodic un buton pentru a stinge un bec se aprindea din când în când, continuându-şi, în tot acest timp, activitatea de pilotaj

pe simulator. Apariţia acestei solicitări suplimentare a confirmat opinia susţinătorilor automatizării: cu cât comenzile dispuneau de un grad mai mare de automatizare, cu atât atenţia pilotului era mai puţin solicitată, mai ales în timpul fazelor critice ale desprinderii de nava-mamă şi ale reintrării în atmosferă. Aceste concluzii au dus la un număr de ameliorări în proiectarea modelului X15.

Problemele generate de abordarea simultană a două activităţi nu au fost încă pe deplin elucidate. Un exemplu îl reprezintă înmulţirea fono-aparatelor din automobile şi a comunicaţiilor locale, frecvente mai ales în Statele Unite. Ivor Brown s-a întrebat dacă vorbitul la telefon în timpul conducerii maşinii nu influenţează în mod negativ atenţia şoferilor, astfel că a supus pe mai mulţi dintre ei unor teste pe simulator: şoferii trebuiau să întâlnească o serie de spărturi sau de pasaje, fie suficient de largi, fie prea înguste în raport cu dimensiunile maşinii. Subiecţii ce vorbeau la telefon în timp ce conduceau manifestau un mare şi optimist entuziasm pentru culoarele care nu-i încăpeau. Într-adevăr, în 47 la sută din cazuri, ei au încercat să se strecoare prin pasaje cu şapte-opt centimetri mai înguste decât automobilul.

În aceste condiţii, este preferabil să păstrăm o distanţă respectuoasă faţă de conducătorii auto pe care îi vedem vorbind la telefonul din maşină. Este întrucâtva ciudat că, în Marea Britanie cel puţin, unui om aflat la volan i se permite să vorbească la telefon, dar nu şi să folosească aparatul electric de ras, având în vedere că bărbieritul necesită mult mai puţină atenţie decât o convorbire telefonică.

Dar radioul din maşină? Mulţi spun că datorită acestui aparat le este mai uşor să şofeze, audiţia înlăturând monotonia şi prevenind adormirea. Cu toate acestea, s-a constatat că uneori, dacă se ascultă o emisiune interesantă, acţionarea frânei şi a schimbătorului de viteze se face cu o oarecare întârziere. Dar, în mare parte, aceste două activităţi pot fi desfăşurate în mod simultan, întrucât conducerea autovehiculului şi ascultarea aparatului de radio pun în joc două simţuri diferite: văzul şi auzul. Dacă, însă, ceea ce ascultăm la radio este un meci de fotbal şi, fiind la volan, încercăm să ne reprezentăm vizual fazele, avem toate şansele să ne trezim în şanţ.

ANXIETATE ŞI ATENŢIE

Ştim cu toţii că din cauza anxietăţii sau stresului atenţia se diminuează. Faptul a fost demonstrat în chip foarte convingător de către Mitchell Berkun, de la Departamentul de cercetare a capacităţilor de comandă ale personalului militar al armatei Statelo Unite. Un număr de noi recruţi au fost îmbarcaţi într-un avion şi făcuţi să creadă că aparatul era pe punctul de a ateriza forţat: simţeau că se intrase în vrie, unul dintre motoare încetase să funcţioneze, iar tinerii auzeau de jos, dinspre aeroport, sirenele ambulanţelor şi ale maşinilor de pompieri. Pilotul a anunţat că trenul de aterizare se defectase şi că pasagerii vor fi nevoiţi să sară în mare, dat fiind că nu se mai putea ateriza. Nici nu e de mirare că bieţii de ei, absolut înspăimântaţi, aproape că nu au fost în stare să reţină instrucţiunile date pentru cazurile de urgenţă. Memoria lor s-a dovedit de două ori mai slabă faţă de cea a recruţilor care nu fuseseră expuşi la acest stres.

Berkun a făcut acest experiment în urmă cu peste treizeci de ani – astăzi, comitetele pentru etică nu i-ar mai permite nici unui psiholog să scape nepedepsit după o asemenea ispravă. În mod normal, anxietatea nu atinge cote atât de ridicate ca în experimentul cu

avionul, iar noi putem studia efectele stresului cotidian asupra atenției și performanței. Cum anxioșii sunt, în general, timizi și se concentrează mult asupra îngrijorării și temerilor lor, pare evident că anxietatea le reduce randamentul. Lucrurile sunt, în realitate, cu mult mai interesante și cu mult mai complexe.

Gershon Weltman, de la Universitatea statului California, a încuiat niște studenți voluntari într-o capsulă de altitudine și i-a făcut apoi să creadă că fuseseră scufundați în apă, la o adâncime de 18 metri, utilizând zgomote care să reproducă realist întreaga operație, ceea ce nu s-a dovedit a fi prea greu. Urmarea a fost inducerea unei stări de anxietate produse de senzația claustrofobică a spațiului strâmt, teama de sufocare și îngrijorarea asupra funcționării sistemului de aerisire și salvare. În timpul „imersiunii", voluntarilor li se ceruse să detecteze niște găuri de dimensiuni mici și, ca activitate suplimentară, să detecteze și o sursă de lumină, la aprinderea ei.

Weltman a constatat că anxietatea nu a avut absolut nici un efect asupra activității principale. Faptul l-a luat prin surprindere. Explicația probabilă era că, deși, în general, anxietatea reduce nivelul performanței, voluntarii și-au concentrat atenția mai mult decât ar fi făcut-o în condiții normale, tocmai pentru a o compensa. Se poate ca doctorul Samuel Johnson să se fi gândit la ceva asemănător când a scris: „Puteți conta pe acest lucru, domnule: când un om știe că peste două săptămâni va atârna de un știreang, izbutește să se concentreze de minune."

Din moment ce acești anxioși își menținеau randamentul la cote normale în privința activității principale, pe calea mobilizării unei doze mai mari de atenție, ar fi de presupus că se făcea rabat la activitatea suplimentară, în cazul lor, detectarea sursei de lumină. Este exact ceea ce s-a și întâmplat: în privința activității suplimentare, randamentul era la jumătate din cel normal.

Ce ar fi de făcut pentru a împiedica anxietatea să aibă efecte atât de puțin dezirabile asupra atenției și a randamentului? Există dovezi interesante ale faptului că putem deprinde anumite mecanisme de adaptare. Novicii într-ale parașutismului nu simt nici o dorință de a sări, iar înainte de săritură se află într-o stare de mare excitație fiziologică, ceea ce înseamnă că în fazele cruciale ale activității sunt pradă unei anxietăți intense. Parașutiștii experimentați încearcă și ei o oarecare neliniște cu câteva ore înainte de a sări și înainte de a ateriza, dar în momentele care precedă săritura își regăsesc calmul. Ca rezultat al experienței, oamenii reușesc să-și inhibe o parte din anxietate sau o decalează, trăind-o fie înainte, fie după clipele când au nevoie să se concentreze asupra performanței.

CONCLUZII

La întrebarea dacă putem sau nu putem face două lucruri în același timp nu se prea pot da răspunsuri simple. Dacă două activități sunt diferite între ele și s-a dobândit o oarecare experiență în practicarea lor, uneori pot fi împletite surprinzător de ușor. Dacă activitățile sunt similare, iar antrenamentul lipsește, combinarea lor se dovedește de obicei imposibilă.

Nu întotdeauna se poate aprecia exact câtă atenție acordă o persoană unei activități. Avem posibilitatea de a ne face o idee în acest sens, introducând, în mod simultan, o a doua activitate. Cu cât aceasta va fi mai prost executată, cu atât mai mult din capacitatea de atenție a persoanei respective a fost mobilizată pentru executarea celei dintâi. Această abordare a problemei atenției a fost aplicată cu destul succes în numeroase situații practice, ca și în elucidarea unora dintre aspectele neclare ale efectelor anxietății asupra randamentului.

18. AMINTIRI, AMINTIRI – ȘI UITĂRI

Importanța memoriei este incontestabilă. Fără ea totul ni s-ar părea la fel de nou și de uimitor pe cât trebuie să i se pară unui nou-născut[1]. Întrebați despre memoria lor, în general, oamenii recunosc a nu prea avea cu ce se lăuda, spre deosebire de situația când se pune problema inteligenței sau a simțului umorului – aici modestia e ceva mai rară și doar un procentaj minim de inși sunt gata să admită că nu ar fi cine știe ce deștepți sau că nu ar înțelege o glumă!

Să fie adevărat că memoria nu ar fi prea eficientă? Greu de spus. Cu siguranță, este capabilă de realizări impresionante, pe care le privim ca de la sine înțelese. De pildă, dacă cineva vă întreabă dacă termenul „sextant" aparține limbii române, nu vă trebuie mai mult de o secundă să decideți că da și aveți nevoie de tot atât de puțin timp pentru a răspunde că nu același este cazul cuvântului „parisien".

Dar a uita aniversarea căsătoriei, datele de naștere și numele oamenilor, titlurile cărților sau filmelor, adresele, numerele de telefon și poantele bancurilor – asta ni se întâmplă tuturor, și la asta ne referim, de obicei, atunci când recunoaștem că memoria ne joacă feste.

Cum funcționarea acestei facultăți este de o complexitate uriașă, nu ar trebui să ne mire că și uitarea „umblă" pe mai multe și foarte felurite căi. Acest capitol este consacrat trecerii în revistă a câtorva dintre cauzele pentru care nu putem ține chiar totul sub control.

EXPERIMENT-TIP: DECLANȘATORII MEMORIEI

Endel Tulving, un psiholog canadian de origine estoniană, are meritul de a fi făcut mai multă lumină decât, poate, oricine altcineva în problemele uitării[2,3]. El a arătat că în fiecare moment ne gândim la, sau ne amintim, un singur lucru, ceea ce înseamnă că memoria este un proces extrem de selectiv. Cum este ales acest unic lucru? Filosoful francez Henri Bergson sugera un răspuns cu care Tulving se declară de acord: „Târâm după noi, pe neștiute, întregul nostru trecut, dar memoria noastră readuce în prezent doar acele frânturi întâmplătoare care, într-un fel sau altul, completează starea în care ne aflăm."

Tulving interpretează cuvintele lui Bergson în sensul că amintirea unui fapt depinde de două elemente, ambele având o importanță capitală: *o urmă* în memorie, conținând informații despre faptul respectiv, și *un aspect din situația imediată* care ne amintește de faptul petrecut în trecut (ceea ce el numește „recuperarea semnalului"). Tulving a asemănat uneori modul în care aceste două elemente se combină pentru a forma o amintire cu unirea spermatozoidului cu ovulul în momentul fecundării.

Astfel, există două motive majore ale uitării: fie că urma amintirii este deteriorată sau dispărută, fie că nu dispunem de un semnal sau indiciu care s-o readucă în prezent. Pare firesc să spunem că uităm pentru că urma amintirii s-a pierdut. Totuși, nu întotdeauna se întâmplă așa. De exemplu, cei mai mulți oameni simt că amintirile lor din copilărie devin tot

mai palide. Să se datoreze acest fapt degradării urmei sau traseului memoriei? Dar când ne întoarcem pe străzile şi în locurile unde ne-am jucat în primii ani de viaţă sau când revenim în şcoala în care am învăţat, este uimitor câte amintiri ne împresoară din toate părţile. Dacă există un cadru potrivit care declanşează rememorarea, aceasta înseamnă că multe din urmele înscrise în memorie cu atâţia ani în urmă nu sunt şterse şi că nu aşteaptă decât să fie reactivate prin semnalul recuperator cuvenit.

Endel Tulving şi Joseph Psotka, colegul său de la Universitatea din Toronto, şi-au pus problema cauzelor uitării – degradarea traseelor sau absenţa semnalului declanşator al amintirii. Ei le-au cerut subiecţilor să înveţe liste de câte 24 de cuvinte, grupate câte patru în şase categorii, ca în exemplul următor: colibă, căsuţă, cort, hotel; stâncă, râu, deal, vulcan; căpitan, caporal, sergent, colonel; furnică, viespe, gândac, ţânţar; zinc, cupru, aluminiu, bronz; burghiu, ferăstrău, daltă, cui. Cuvintele erau prezente pe ecranul unui televizor cu circuit închis.

Unor grupe de participanţi le era dată o singură listă, altora, două, trei, patru, cinci sau şase liste. Imediat după prezentarea fiecărei liste, participanţii la experiment trebuiau să scrie cât mai multe din cuvintele apărute pe ecran. Toate grupele au avut rezultate la fel de bune.

După învăţarea listelor, la fel, subiecţii trebuiau să scrie câte cuvinte îşi puteau aduce aminte din listele primite. Tulving şi Psotka voiau să vadă mai ales cât se reţinuse din prima listă. Ei se aşteptau ca acei participanţi care avuseseră de învăţat mai multe liste să încurce termenii şi să uite mai mulţi din ei decât restul subiecţilor, fenomen numit „de interferenţă retroactivă"[3]. Mai mult decât atât, intervalul de timp scurs între momentul învăţării primei liste şi momentul reproducerii ei era mai lung în cazul celor ce avuseseră de învăţat mai multe liste, ceea ce însemna, totodată, existenţa unui risc mai mare de a uita.

Exact aşa s-a şi întâmplat. Cu cât mai multe liste fuseseră date după prima, cu atât a fost mai slabă reproducerea cuvintelor din ea: de la 70 la sută, când era vorba de o singură listă, la sub 30 la sută, atunci când după această primă listă au urmat altele cinci. Să se explice acest fapt prin aceea că urmele primelor cuvinte se şterseseră mai mult din amintirea subiecţilor care avuseseră mai multe liste decât din cea a subiecţilor care avuseseră o singură listă sau două?

Tulving şi Psotka au încercat să demonstreze contrariul. Experimentul a continuat: timp de zece minute, fiecare participant a trebuit să completeze cât mai multe din punctele unui test de inteligenţă, după care să încerce din nou să-şi amintească toate cuvintele din listă. Rezultatele au coincis cu cele obţinute în etapa precedentă. În cele din urmă, subiecţilor li s-au enunţat categoriile cărora le aparţineau cuvintele de pe liste (cum ar fi, în exemplul citat de noi, clădiri, elemente de geologie-geografie, grade militare, insecte, metale şi unelte de dulgherie), pentru a-i ajuta să şi le amintească.

Acest element declanşator a făcut minuni: în medie, subiecţii şi-au amintit cu 40 la sută mai multe cuvinte decât înainte, ceea ce demonstrează clar că nu fusese vorba de degradarea sau dispariţia „urmelor". Semnalele declanşatoare au fost atât de puternice, încât le-au permis participanţilor să-şi aducă aminte practic, toate cuvintele memorate anterior: uitarea a fost anulată. Situaţia celor cu mai multe liste s-a ameliorat şi ea substanţial. Prin urmare, fenomenul de interferenţă retroactivă se datorează absenţei semnalelor declanşatoare ale amintirii şi nu pierderii urmei ei.

MNEMOTEHNICA, AUXILIARA MEMORIEI

În viaţa de fiecare zi, uităm şi din motivul că nu dăm „o mână de ajutor" memoriei. Dacă avem în plan un lucru mai neobişnuit, ca de pildă să cumpărăm o carte pentru un prieten sau să ducem flori cuiva internat în spital, este foarte posibil să uităm să-l facem. Cum am putea evita asemenea situaţii jenante? Vechea şi banala soluţie cu nodul la batistă continuă să-şi păstreze actualitatea şi rezultatele: nodul acţionează ca declanşator al memoriei.

Există diverse alte experimente, pe lângă cele ale lui Tulving şi Psotka, din care se vede că uitarea poate fi anulată dacă găsim semnalele potrivite, care să pună în mişcare amintirea. Cât este de tentant să presupunem că tot ce am învăţat cândva stă în „sertăraşele" din creier, în aşteptarea câte unui semnal declanşator! Iată că cineva a cedat tentaţiei acestei presupuneri: neurochirurgul american Wilder Penfield. El a ajuns la această concluzie în urma cercetărilor efectuate asupra pacienţilor săi epileptici. Penfield a făcut peste o mie de craniotomii pentru extirparea unei porţiuni din lobul temporal şi ariile adiacente, în încercarea de a ameliora starea bolnavilor. Aceştia rămâneau conştienţi în timpul operaţiei, iar în 520 de cazuri, chirurgul a recurs la electrostimularea uşoară pentru explorarea acestor zone ale creierului.

Circa opt la sută din numărul pacienţilor au declarat că în timpul electrostimulării au avut „flashback"-uri, devenind, brusc, conştienţi de anumite momente din trecutul lor. Descoperirea cea mai interesantă a lui Penfield este că stimularea electrică a lobilor temporali poate produce uneori reactualizarea detaliată a unei întâmplări considerate cu totul şi definitiv îngropată în uitare şi devenită inaccesibilă rememorării obişnuite. Mulţi pacienţi au remarcat pregnanţa acestor amintiri. Rezultă clar că stocăm cu mult mai multe date decât ne putem aminti în circumstanţe normale. Penfield şi-a interpretat constatările într-un mod şi mai categoric, susţinând că, de fapt, demonstrase cum, o dată introdusă în creier, informaţia rămâne depozitată acolo pentru totdeauna.

Există, totuşi, nişte puncte vulnerabile în teoria neurochirurgului american. Se pare că mai multe dintre aceste amintiri reapărute în urma stimulării electrice ar fi ieşit la lumină şi fără ea. De exemplu, în timpul acestei proceduri, pacientul J. T. le-a auzit pe două verişoare ale sale, Bessie şi Ann, râzând. Nu este lipsit de importanţă nici aspectul că numărul destul de mic al pacienţilor care au simţit acest efect de rememorare ar putea să ne îndrepte spre concluzia că el s-ar datora sugestibilităţii lor. În plus, din păcate, Penfield nu avea cum să verifice acurateţea amintirilor reapărute.

Unele dintre ideile lui Tulving despre reducerea procesului de uitare pot fi aplicate în practică – o modalitate ar fi de a purta asupra noastră semnalele declanşatoare. Procedeul cel mai popular îşi are originea într-o întâmplare tragică, petrecută în Grecia cu peste două mii cinci sute de ani în urmă. Simonides, bardul, recita la un banchet, unul dintre poemele sale, când a fost întrerupt de sosirea unui sol, care l-a chemat afară. În timpul absenţei lui, tavanul sălii de banchet s-a prăbuşit, zdrobindu-i pe oaspeţii săi, deveniţi astfel de nerecunoscut. Simonides şi-a amintit locurile unde stătuseră şi a putut, aşadar, să înapoieze trupurile familiilor îndoliate.

Acest trist eveniment l-a determinat pe Simonides să inventeze o tehnică de memorare, în care acorda o mare importanţă ordinii unui aranjament de date şi arăta cum anume se poate stabili această ordine, punându-se în legătură imaginea locurilor, faptelor şi obiectelor. Această tehnică s-a dezvoltat, devenind aşa-numita „metodă a locului" care implică plecarea de la ceva foarte familiar, de exemplu, traseul favorit de plimbare al cuiva. Cu ajutorul unor imagini, se asociază apoi mai multe locuri sau „colţuri" ale acestui traseu, cu

date care trebuie memorate. Atunci când aceste date trebuie readuse în minte, locurile de pe traseul de plimbare le vor scoate la lumină, acționând ca semnale declanșatoare autoprogramate, care permit „citirea" datelor dorite în ordinea corectă.

O tehnică similară a sugerat, prin anii '30, Dale Carnegie, autorul cărții *How to Win Friends and Influence People* („Cum ne putem face prieteni și cum putem influența oamenii din jurul nostru"). Prima etapă este învățarea unei scheme de rimă pentru a reține douăzeci de cifre: „one-run" (unu-fugă), „two-zoo" (doi-zoo), „three-tree" (trei-copac), „four-door" (patru-ușă), „five-beehive" (cinci-stup), „six-sick" (șase-bolnav), „seven-heaven" (șapte-paradis), „eight-gate" (opt-poartă), „nine-wine" (nouă-vin), „ten-den" (zece-vizuină), „eleven-a football" (unsprezece-o echipă de fotbal), „twelve-shelve" (doisprezece-a concedia), „thirteen-hurting" (treisprezece-care doare), „fourteen-courting" (paisprezece-care face curte), „fifteen-lifting" (cincisprezece-urcare), „sixteen licking" (șaisprezece-bătaie), „seventeen-leavening" (șaptesprezece-dospeală), „eighteen-waiting", (optsprezece-așteptare), „nineteen-pining", (nouăsprezece-fixare), „twenty-horn of plenty" (douăzeci-cornul abundenței).

Etapa a doua este să se învețe imaginile care corespund cuvintelor (de exemplu, „run", adică „fugă", sugerează o alergare sau „zoo", un leu în cușcă). În cele din urmă sunt vizualizate, în aceste asocieri bizare, douăzeci de obiecte sau idei, cu ajutorul cuvintelor care rimează cu cifrele. Cu acest sistem, uitarea are șanse foarte puține, în primul rând pentru că ne vedem echipați cu o întreagă „trusă" de semnale declanșatoare.

CÂTEVA APLICAȚII ALE IDEILOR LUI TULVING

Abordarea expusă de Tulving a fost aplicată cu un oarecare succes în problema clinică a deficiențelor de memorie ale pacienților cu amnezie severă, dintre care mulți sufereau de alcoolism cronic și au dezvoltat psihoza lui Korsakoff. Capacitatea lor de memorare este atât de scăzută în comparație cu a unui adult normal, încât am fi tentați să tragem concluzia că este vorba fie de o incapacitate de a învăța, fie de o degradare gravă a traseelor de memorie.

Elizabeth Warrington și Larry Weiskrantz, de la Spitalul național din Londra, au întreprins o paralelă între memoria amnezicilor și cea a indivizilor normali. La un experiment unde se ceruse reproducerea unei liste de cuvinte, subiecții normali și-au amintit de trei ori și jumătate mai multe decât amnezicii. Rezultate similare au fost obținute și la un al doilea experiment. Totuși, ori de câte ori se sugera o frântură din cuvânt sau litera inițială, ca semnale declanșatoare, diferența dintre subiecții normali și cei amnezici dispărea. Astfel, se impune, în chip oarecum surprinzător, ideea că măcar o parte din tendința amnezicilor de a uita s-ar putea datora unei neobișnuite dificultăți în a găsi semnalele declanșatoare, care să le permită accesul la informația stocată.

Avem motive și dovezi pentru afirmația că pacienții amnezici sunt capabili să recunoască numai o șesime din numărul fotografiilor de oameni celebri din diverse epoci, pe care îi pot recunoaște indivizii normali. Dar, dacă acestor imagini li se alătură una sau două litere din numele personajelor istorice pe care le reprezintă, performanța amnezicilor se ridică la cea a indivizilor normali cărora nu li s-au oferit aceste indicii suplimentare. Implicația optimistă a experimentelor recente este că pierderile cronice de memorie constatate la amnezici pot fi parțial recuperate.

MEMORIA DEPENDENTĂ DE STAREA LĂUNTRICĂ

Una dintre problemele care i-au frământat pe Tulving şi pe alţi cercetători este cea a stabilirii celor mai eficiente semnale declanşatoare care să contracareze procesul de uitare. În termeni generali, răspunsul pare să indice că cele mai eficiente asemenea „semnale" sunt tocmai acelea care ajută la recrearea evenimentului originar sau a contextului producerii lui, fapt dependent şi de starea pacientului: ceea ce este trăit în aburii beţiei, tot în aburii beţiei poate fi rememorat cel mai bine. Conceptul de „memorie dependentă de stare" se referă la necesitatea (constatată experimental) ca atât procesul de învăţare, cât şi procesul de rememorare să aibă loc atunci când pacientul se află în stări similare. Fenomenul a căpătat o ilustrare amuzantă în filmul *City Lights* („Luminile oraşului"), unde Charlie Chaplin îl salvează de la sinucidere şi se împrieteneşte cu un milionar beat. După ce se trezeşte din beţie, milionarul nu-şi mai recunoaşte salvatorul, dar când revine sub influenţa alcoolului, îl tratează ca pe cel mai bun şi vechi prieten, ba chiar îl invită acasă. În dimineaţa următoare, din nou treaz, milionarul iarăşi uită că Charlie era invitatul său şi-i ordonă majordomului să-l azvârle în stradă.

În cadrul obişnuit al laboaratorului, Herbert Weingartner a convins câţiva studenţi să bea vodcă amestecată cu suc de fructe. Conform aşteptărilor, din cauza alcoolului, procesul de învăţare a fost mult încetinit. Dar, după patru ore, cei deja treji dintre participanţii la acest experiment şi-au amintit lucrurile (învăţate în stare de ebrietate) cu mult mai puţin decât colegii lor, care se aflau din nou în stare de ebrietate, probabil pentru că, la aceştia din urmă, euforia provocată de alcool a ajutat la recrearea atmosferei din momentul învăţării. Dacă vă aflaţi în situaţia de a încerca cu desperare să vă aduceţi aminte de ceva ce vi s-a spus în timp ce eraţi sub efectul alcoolului, acest fenomen de dependenţă a memoriei de starea iniţială vă va oferi o excelentă scuză pentru o incursiune la bar.

Fumătorii de marijuana spun că nu îşi pot aminti ce li s-a întâmplat în timp ce erau drogaţi, până ce nu reintră sub efectul drogului. La fel stau lucrurile şi cu informaţia înregistrată în timpul stării de euforie indusă de drog – ea va reveni în amintire tot în starea indusă de drog.

Memoria dependentă de starea interioară nu are legătură numai cu băutura sau drogul. Gordon Bower, de la Universitatea Stanford, a utilizat hipnoza pentru a imprima subiecţilor stări de tristeţe sau de bucurie, cerându-le să-şi imagineze o scenă în care să fie foarte fericiţi sau dureros de nefericiţi. Apoi subiecţii aflaţi în starea aceea de fericire sau nefericire au învăţat liste de cuvinte pe care şi le-au amintit exact în aceleaşi stări sufleteşti. La unul dintre experimente, procentul de cuvinte rememorate în starea lăuntrică similară a fost de 78 la sută, iar, în absenţa acestei stări, de numai 47 la sută. Aplicaţia practică a acestei concluzii este că am putea reduce uitarea prin recrearea stării emoţionale în care ne găseam la un anumit moment – bineînţeles, cu condiţia să fim capabili să ne amintim despre ce moment este vorba!

MONITORIZAREA MEMORIEI

Dată fiind friabilitatea memoriei, este posibil, oare, să găsim o soluţie simplă pentru a-i ameliora funcţionarea? Pare logic să ne gândim la un sistem de monitorizare, care, atunci când încercăm să ne amintim o informaţie, să ne indice exact ce şanse există ca informaţia respectivă să fie într-adevăr stocată undeva, în creier. Altfel, ce rost ar avea să ne mai

pierdem timpul degeaba? Şi, reciproc, prin monitorizare am fi în măsură să ştim (dacă informaţia dorită se află stocată) ce efort trebuie să depunem pentru detectarea ei.

Pare un paradox: putem să ne dăm seama că informaţia s-a imprimat, deşi nu putem s-o localizăm, dar aceasta este exact ceea ce se întâmplă. De fapt omul *dispune* de un sistem de monitorizare a memoriei. Exemplul cel mai spectaculos al existenţei lui este fenomenul „îmi stă pe limbă": ne dăm seama că amintirea este în prag, pe punctul de a ne reveni în minte. Mai sunt şi alte dovezi; în realitate, sistemul de monitorizare operează într-un mod de o mare generalitate şi ubicuitate.

Una dintre cele mai interesante tentative de evaluare a acurateţei cu care ne monitorizăm memoria îi aparţine lui J. T. Hart, de la Universitatea Stanford. El a pus oamenilor întrebări de cultură generală ca, de pildă: „Care este planeta cea mai mare din sistemul nostru solar?" Dacă cei întrebaţi nu-şi puteau aminti răspunsul corect, li se cerea să-şi aprecieze pe o scară de la 1 la 6 „sentimentul" sau „senzaţia" că, de fapt, îl cunosc, deşi, pentru moment, au o „scăpare". Acurateţea acestei senzaţii de a şti ceva în legătură cu problema în discuţie a fost măsurată prin propunerea a patru variante de răspuns pentru fiecare întrebare. De exemplu, la întrebarea citată mai sus s-au oferit următoarele răspunsuri posibile: a) Pluton; b) Venus; c) Terra; d) Jupiter.

Când cineva „simţea" că ştie răspunsul corect (evaluat pe scara de la 1 la 6), în 75 la sută din cazuri se dovedea că omul avea dreptate. Dacă senzaţia de a şti era mai vagă, corectitudinea alegerii dintre cele patru variante de răspuns nu atingea decât 30 la sută. Rata de 30 la sută este foarte apropiată de evaluarea rotunjită de „sfert", adică de 25 la sută – restul de la aceea de 75 la sută obţinută anterior. Iată, deci, că ne putem monitoriza memoria cu o acurateţe considerabilă.

După cum menţionam, această senzaţie de a şti ceva, fără însă a putea preciza exact informaţia, apare sub forma cea mai intensă şi emoţională în fenomenul „îmi stă pe limbă". Marea problemă a psihologilor care studiază acest fenomen o constituie aducerea lui sub control. Roger Brown şi David McNeill, de la Universitatea Harvard, au avut ingenioasa idee de a citi subiecţilor definiţii ale unor cuvinte rare, cerându-le să se gândească la termenii definiţi: „Dacă nu vă puteţi aminti cuvântul, dar sunteţi siguri că-l ştiţi şi că este pe punctul de a vă veni în minte, înseamnă că vă aflaţi în starea de «îmi stă pe limbă». Tehnica a dat rezultate în producerea controlată a fenomenului.

Este el totuşi real? Brown şi McNeill afirmă că este. Litera iniţială a cuvântului a fost „ghicită" corect în 57 la sută din cazuri, când subiecţii se aflau în starea respectivă. A fost aproximativ corect şi numărul de silabe ale cuvântului care „nu venea". Dacă era vorba de un cuvânt monosilabic, prin „ghicit", i se atribuia, în medie, un sunet şi jumătate, iar dacă era vorba de un termen alcătuit din cinci silabe, subiecţii „simţeau" că au de-a face cu un cuvânt de, în medie, trei silabe şi jumătate. Mai mult, ei au dovedit o oarecare aptitudine de a găsi rime ale cuvântului absent, care, toate, aveau accentul tonic exact pe aceeaşi silabă ca şi acesta.

Între altele, Brown şi McNeill ne-au furnizat o explicaţie plauzibilă a paradoxului de a şti că ştim, fără a fi în stare să ne reamintim ceea ce ştim. Din cercetările lor, tragem concluzia că opinia conform căreia sau ne aducem aminte tot cuvântul, sau nu ni-l amintim deloc este eronată. Este foarte posibil să ne revină o anumită cantitate de informaţii legată de cuvântul lipsă (de exemplu, litera sa iniţială) şi pe baza acestei informaţii simţim că putem fi siguri. Fenomenul are similitudini cu metoda de lucru a lui Sherlock Holmes, care pornea să-şi înhaţe prada înarmat cu certitudinea supremă a competenţei sale în a detecta asasinul după un fir de păr sau de scrum lăsat la locul crimei.

Concret, stimaţi cititori, veţi vedea că vă veţi putea aminti mai multe lucruri dacă veţi acorda o mai mare atenţie fiecărui fragment de informaţie pe care vi-l serveşte memoria. Când vreţi să vă aduceţi aminte numele cuiva şi „simţiţi" prezenţa literei „D", nu respingeţi acest indiciu presupunându-l înşelător. Scrieţi pe o bucată de hârtie litera cu pricina şi concentraţi-vă asupra ei, încercând să „chemaţi" şi alte frânturi de informaţie. Ascultaţi de sfatul sistemului de monitorizare – doar dacă el nu vă indică absolut nimic, abia atunci puteţi abandona căutarea.

EFECTUL ANXIETĂŢII ASUPRA MEMORIEI

În urma vastei sale cercetări clinice, Sigmund Freud a ajuns la concluzia că cea mai mare parte din fenomenul de uitare se datorează refulării. Prin aceasta, Freud înţelegea uitarea motivată prin dorinţa de a împiedica ideile şi episoadele generatoare de anxietate să pătrundă la nivelul conştient. Desigur, constatările clinice sunt lipsite de exactitatea rezultatelor din experimentele controlate riguros. S-au făcut şi asemenea experimente, pentru studierea refulării.

Din fericire, nu stă în putinţa psihologilor să reproducă în laboratoarele lor traumele care se presupune că declanşează procesul constatat clinic de reprimare a amintirii, astfel că, de fapt, această teoria freudiană nu poate fi verificată în chip satisfăcător. Există, totuşi, destule indicaţii care să confirme faptul că anxietatea determină ştergerea informaţiei. Ştim de câte ori „emoţia" este invocată ca explicaţie a rateurilor de la examene, de câte ori se dă vina pe anxietate pentru „inaccesibilitatea" unei învăţături însuşite cu mari eforturi.

Pe la începutul anilor '70, Irwin Sarason a decis să testeze validitatea acestor justificări: este fenomenul real sau candidaţii încearcă să găsească explicaţii de natură să le „acopere" lacunele cauzate de lipsa de străduinţă. După ce a înapoiat studenţilor săi o serie de lucrări scrise ale acestora şi a discutat cu ei despre cât era de uşor să se uite lucrurile învăţate şi să se creeze în minte starea de confuzie în timpul stresului de la examene, psihologul i-a întrebat: „Credeţi într-adevăr că, dacă aţi fi fost mai relaxaţi, aţi fi scris mai bine?" Aproape toţi au răspuns afirmativ. Ca urmare, Sarason a început să le dea câte două lucrări scrise în loc de una singură: ideea era că, dacă la a doua studentul obţinea o notă mai mare decât la prima, rămânea cu această notă mai mare. Dacă rezultatul lucrării a doua era inferior celui de la prima, tot nota cea mai mare urma să fie reţinută. Performanţa s-a dovedit superioară în condiţiile de stres diminuat ale „reluării", iar studenţii care înregistraseră cote mari la un test al gradului de anxietate au luat note de patru ori mai bune la lucrarea a doua în comparaţie cu ceilalţi. Progresul calitativ al acestor studenţi a fost de patru ori mai mare decât al celor mai puţin anxioşi.

De ce produce anxietatea un asemenea efect? Realitatea nu prea vine să susţină ideile lui Freud. Se pare, mai curând, că anxietatea provoacă o stare de excitaţie psihologică amestecată cu o doză de îngrijorare legată de nivelul aptitudinilor („am impresia că sunt prost" sau „nu pot să fac faţă"). Vina o poartă, după toate aparenţele, îngrijorarea: dacă ne lăsăm în voia gândurilor la problemele noastre, nu ne mai putem concentra asupra examenului.

MEMORIA PERFECTĂ ŞI MEMORIA FOTOGRAFICĂ

Cei mai mulţi dintre noi, cărora memoria ne joacă feste, ne-am dorit adeseori să fi fost binecuvântaţi cu aşa-numita „memorie fotografică". Acest gen de memorie (zisă şi a „imaginii eidetice") este de departe mai rară decât se crede în general: probabil că doar unu

la sută dintre adulţii din Occident s-ar putea lăuda cu ea, dar există dovezi că ceva mai bine înzestraţi în acest sens ar fi copiii şi grupurile primitive. Diferenţele sunt justificate pe baza faptului că majoritatea indivizilor de vârstă adultă din societatea occidentală îşi cultivă cu precădere limbajul conceptual.

Cea mai uimitoare demonstraţie de memorie fotografică a fost făcută în urmă cu vreo douăzeci de ani, de către Charles Stromeyer, de la Laboratoarele de telefonie Bell, care a lucrat cu o tânără şi inteligentă profesoară de la Harvard, pe nume Elizabeth. Fiind şi pictoriţă de talent, Elizabeth putea reproduce în tablourile ei imaginea exactă a oricărei scene văzute.

Procedura obişnuită în experimentele lui Stromeyer era aceea de a prezenta două stereograme realizate pe computer, fiecare din ele constând dintr-un display format din zece mii de puncte. Privite fără ajutorul unui stereoscop, imaginile nu au nici un sens. Prin stereoscop însă, apare o structură la un ochi şi a doua la celălalt, astfel că rezultatul este o imagine tridimensională.

Într-unul dintre experimentele de început, Elizabeth s-a uitat la una din aceste structuri de zece mii de puncte, timp de zece secunde, cu ochiul drept, apoi la cealaltă, cu ochiul stâng. Când Stromeyer i-a cerut să suprapună prima imagine, aşa cum şi-o amintea, peste cea de-a doua pe care o privea, tânăra a răspuns, fără ezitare, că vedea litera „T" ieşind în relief din plan. Stocase şi sintetizase în mod uluitor o informaţie vizuală alcătuită din 20.000 de punctuleţe!

Într-un experiment ulterior, utilizând aceeaşi tehnică, Elizabeth s-a dovedit capabilă să ţină minte imaginea exactă a unui model de 10.000 de puncte timp de 24 de ore. Cu altă ocazie, ea a reţinut imaginile a patru asemenea structuri prezentate la ochiul drept, pentru ca, a doua zi, văzând o a cincea cu ochiul stâng, să şi le amintească pe fiecare din precedentele patru, privite cu 24 de ore mai înainte. Suprapunându-şi-le, pe rând, peste imaginea celei de-a cincea, ea a distins, în fiecare, câte o altă figură tridimensională.

Ar fi derutant să se afirme că Elizabeth dispunea de o memorie fotografică. În primul rând, imaginile ei eidetice erau dinamice şi fluctuante şi, la fel ca oricare altele, puteau fi modificate după voie – nu era vorba de o înregistrare atât de rapidă ca a unui aparat fotografic: uneori, Elizabeth avea nevoie de câteva minute pentru a forma imaginea eidetică a unei structuri complexe şi îşi îndrepta privirea asupra diferitelor părţi ale acestei structuri, pentru a o percepe mai bine. Impresia lui Elizabeth era că acest „dar" îi fusese mai puţin folositor decât s-ar crede. Profitase de el în anii de şcoală şi la examenele de la universitate, dar în activitatea didactică nu-i prea vedea utilitatea.

Un caz uluitor – cea mai clară demonstraţie a faptului că o memorie fenomenală nu este întotdeauna chiar o binecuvântare – a fost cel prezentat de neurologul rus A. R. Luria, prin jurul anului 1925. Într-o zi, a venit să-l caute la laborator un individ, să-i spunem S. Acest S. era reporter de meserie şi fusese trimis la Luria de editorul său, care, se pare, îşi dăduse seama de capacităţile lui excepţionale. Deşi majoritatea oamenilor combină uneori trăiri senzoriale diferite (de exemplu, sunetele înalte sunt „văzute" în culori strălucitoare), la acest S. sinteza era un lucru curent. Într-un anumit moment, reporterul nostru s-a întors către unul din colegii lui Luria, spunându-i: „O, ce voce de lut galben şi sfărâmicios aveţi!"

Capacitatea imagistică a lui S. era atât de puternică, încât după numai trei minute de studiu, el era în stare să reproducă un tabel de 50 de numere, „recitându-le" cu mare viteză, pe orizontală, pe verticală şi în diagonală. Spunea că vede tabelul, astfel că nu face decât să-l citească. Într-o anumită împrejurare, S. şi-a putut aminti corect o listă de cuvinte pe

care le citise în urmă cu 16 ani. Pentru S., această înzestrare excepţională însemna o sursă de necazuri. Impulsul său irezistibil de a transforma orice senzaţie într-o imagine vizuală îi crea uneori dificultăţi atunci când era vorba de o judecată abstractă. Memoria îi era sufocată de o puzderie de detalii extrem de vii dar tot pe atât de puţin utile. El însuşi remarca ce greu îi venea să încerce să înţeleagă ce îi spune omul cu care vorbeşte: „Fiecare cuvânt cheamă o imagine, apoi imaginile se ciocnesc între ele, iar rezultatul e un haos total şi nu mai înţeleg nimic. Şi apoi este şi vocea celui care vorbeşte – o altă cauză de derută şi înceţoşare – şi pe urmă totul se amestecă şi devine păstos şi încleiat." Cu alte cuvinte, „binecuvântarea" se dovedeşte adesea a fi un dar otrăvit. În cazul lui S., splendida dar necontrolata sa putere de vizualizare îl împiedica să vadă pădurea din cauza copacilor.

CONCLUZII

În esenţă, uităm pentru că ambientul nu ne furnizează întotdeauna cele mai bune semnale care să declanşeze amintirea informaţiei cunoscute. Uneori, recrearea contextului emoţional iniţial ajută la readucerea în minte a faptului sau a datelor uitate. Anxietatea accentuează procesul de uitare, deşi chiar degradarea urmelor sau traseelor din memorie poate juca un rol în acest sens.

În ciuda friabilităţii memoriei omeneşti, avem norocul de a fi înzestraţi cu un sistem de monitorizare a ei, care ne ajută să ne dăm seama dacă avem sau nu vreo şansă de a recupera informaţia dorită. În sfârşit, nu este deloc cert că o memorie infailibilă este şi de invidiat: informaţiile utile riscă să fie copleşite de un bazar de altele, pe cât de nefolositoare, pe atât de indigeste.

19. REZOLVAREA CONFLICTULUI INTERIOR

Toată lumea știe că există destui dintre noi care se frământă chinuiți de îndoieli ori de câte ori au luat o hotărâre – au făcut bine sau nu? Au luat decizia corectă sau pe cea greșită? Oricine a cumpărat în viața lui o mașină de ocazie știe prea bine ce vreau să spun cu asta – într-un cotlon din străfundul nostru există certitudinea că „achiziția" face cam cât am dat pe ea, așa că, din capul locului, bunul simț vine într-un mai mare sau mai mic conflict cu speranțele. Una din căile de rezolvare a conflictului este să căutăm motive de satisfacție și încurajare în părerile prietenilor sau colegilor: „N-arată rău deloc, ținând seama că are 130.000 la bord!" Oamenii sunt incredibil de amabili în asemenea împrejurări. În loc să ne spună cu sinceritate brutală ce cred („Cu rabla asta n-apuci să faci nici zece kilometri!"), preferă să ne dea un răspuns mai ușor de suportat: „Ăsta chiar că e un chilipir!" Vrem încurajare? Poftim încurajare! Drept care ne simțim mai liniștiți și mai împăcați cu hotărârea luată.

Permanenta noastră nevoie de a ne justifica deciziile și de a ne demonstra continuitatea dintre idee și faptă i-a inspirat lui Esop una dintre cele mai celebre fabule – cea cu vulpea și strugurii. O vulpe cum nu se poate mai flămândă se uita cu jind la ciorchinii de struguri care atârnau binișor mai sus decât ar fi putut ea ajunge. În zadar se chinuia biata vulpe – oricât încerca să sară ca să-i apuce, tot nu izbutea: se producea o drastică discontinuitate între tentativele ei energice și eșecul clar cu care acestea se soldau. În asemenea condiții, vulpea a simțit nevoia să contracareze discontinuitatea, convingându-se singură că, în orice caz, strugurii trebuie să fi fost prea acri. Bineînțeles, logica acestei construcții raționale ar fi fost cu mult mai șchioapă dacă vulpea și-ar fi petrecut toată ziua cu tentativele ei ascensionale – ar fi avut timp berechet să bage de seamă că fructele râvnite sunt crude și deci că osteneala ei este fără obiect. Dacă însă vulpea *chiar așa făcuse,* petrecându-și, adică, o zi întreagă nereușind să sară suficient de sus, în cele din urmă, ar fi izbutit să se convingă singură că acest exercițiu fizic este minunat pentru sănătate și ca antrenament în vederea fugii de la locul faptei, când țăranii iau urma găinilor prin care dăduse iama.

Unul dintre exemplele cele mai des citate în evidențierea conflictului dintre idee și faptă este cazul fumătorului convins că țigara îl expune riscului la cancer și la o mulțime de alte boli, dar care, cu toate acestea, continuă să fumeze. Cum rezolvă, deci, fumătorul nostru conflictul respectiv? Are două posibilități: una, să-și modifice comportamentul (adică să se lase de fumat), iar a doua, să refuze să creadă că acest viciu este extrem de primejdios. Relația cauzală fumat-cancer și-a impus valabilitatea în conștiința americanilor cam prin anul 1964, o dată cu publicarea unui raport întocmit de autorități. Au urmat cercetări statistice, corelându-se practicarea fumatului cu incidența bolii. Numai nouă la sută din fumătorii chestionați făcuseră măcar o încercare de a abandona practica incriminată. Patruzeci și unu la sută din fumătorii inveterați (în comparație cu doar 11 la sută din

nefumători) refuzau să accepte existența legăturii de la cauză la efect între fumat și îmbolnăvire. Se pare, așadar, că pentru atenuarea conflictelor dătătoare de neliniști, scopul scuză mijloacele.

EXPERIMENT-TIP: CONFLICTUL INTERIOR PROVOCAT DE MINCIUNĂ

Leon Festinger și James Carlsmith, de la Universitatea Stanford, și-au concentrat interesul asupra modalităților în care oamenii fac față conflictelor interioare de genul celor de mai sus[1]. Ei s-au întrebat mai ales în ce fel vor fi afectate ideile de conștientizarea alarmantă a unui comportament în mod deliberat incorect.

În cadrul experimentului lor, subiecții trebuiau să efectueze un număr de activități absolut plictisitoare și lipsite de sens, dedicând fiecăreia câte 30 de minute: prima consta în a așeza pe o tăviță o duzină de mosoare, apoi a le lua de acolo, pentru a le aranja din nou în același loc și așa mai departe; a doua activitate însemna rotirea cu câte 90 de grade, în sensul mișcării acelor de ceasornic, a 48 de șuruburi înfipte într-o scândură, luându-le pe rând, și repetând operația timp de o jumătate de oră.

După o oră petrecută într-o asemenea plictiseală, cercetătorul le-a explicat subiecților că ceea ce-l interesase fusese raportul dintre starea de așteptare anticipativă și activitatea dată spre efectuare. Unii subiecți ar fi trebuit făcuți să creadă că experimentul urma să fie foarte amuzant, interesant și plin de surprize agreabile – însărcinat cu această dezinformare ar fi fost un student instruit special pentru acest scop. „Din păcate," și-a continuat cercetătorul explicațiile, luându-și un aer jenat și vinovat, „acest student este absent. Nu ar vrea cineva dintre dumneavoastră să-i ia locul și să se adreseze, în același rol, celorlalți participanți la experiment?" Voluntarilor li se oferea și o mică remunerație, mergând de la unu la douăzeci de dolari, în schimbul asumării sarcinii de a-i minți pe ceilalți subiecți și a promisiunii că se vor ocupa de acest lucru și în cazul unor eventuale alte experimente viitoare.

Aproape toți s-au oferit să colaboreze în acest fel cu psihologul, devenindu-i „complici". A fost apoi invitat să intre participantul următor, care „s-a întâmplat" să fie o fată. Când noul „complice" a început să-i descrie experimentul în culorile cele mai frumoase, fata s-a declarat surprinsă și a spus că știa de la o prietenă, care luase parte la același experiment cu o săptămână înainte, că, dimpotrivă, era o întreagă plictiseală și că ar fi fost mai bine să renunțe. Puși în fața acestei situații neașteptate, cei mai mulți subiecți-complici și-au dat toată osteneala să convingă fata, repetându-i, cu mici variații, cam aceleași cuvinte: „O, nu, este într-adevăr foarte interesant. O să vezi că o să-ți placă!"

În ultima „etapă", psihologul și-a condus subiecții, unul câte unul, la un așa-zis expert, care le-a spus că se ocupă de evaluarea experimentului acesta ca și a altora, pentru a le aduce îmbunătățiri în vederea reluării lor în viitor. Între altele, expertul i-a întrebat pe toți subiecții cât de interesante și de amuzante considerau că fuseseră activitățile pe care le avuseseră de efectuat. Ce efect credeți că a avut suma de bani oferită ca preț al lipsei de onestitate, asupra opiniei despre „interesul" și „amuzamentul" experimentului? Ne-am simți îndemnați să credem că atitudinile ar fi cu atât mai favorabile cu cât suma respectivă era mai mare: în fond, e mai plăcut să primești 20 de dolari decât unul sau doi. În realitate, lucrurile s-au dovedit exact pe dos. În mod paradoxal, subiecții cărora nu li se oferise decât un dolar și-au exprimat părerea că experimentul fusese mai interesant și mai amuzant decât au afirmat cei care fuseseră

remunerați cu douăzeci! Debitarea minciunii (cum că era vorba de ceva extrem de distractiv) a produs o stare de conflict interior, întrucât cei mai mulți oameni se consideră oneşti. Subiecții care primiseră 20 de dolari își puteau justifica rolul jucat prin suma de bani încasată: „Oricine ar spune o minciună dacă ea s-ar dovedi profitabilă." Celor care nu luaseră însă decât un dolar nu le venea la fel de ușor să-și adoarmă conștiința. Pentru ei, conflictul nu se putea rezolva decât pe calea convingerii că, de fapt, nu se comportaseră necinstit și că experimentul fusese, într-adevăr, interesant. În concluzie, cu cât suma de bani fusese *mai mică*, cu atât conflictul interior era *mai mare*.

După cum se întâmplă adesea în domeniul psihologiei sociale, subiecții au fost total induși în eroare – așa-zisul student-dezinformator, care ar fi trebuit, chipurile, să-i mintă și care lipsise de la experiment, nici nu existase vreodată, fata nu fusese un simplu „subiect", ci o colaboratoare a psihologului, expertul însărcinat cu evaluarea, la fel, și, ca să se pună capac la toate, participanților li s-au cerut banii înapoi la sfârșitul experimentului!

DISONANȚA COGNITIVĂ

Oricare s-ar considera că ar fi meritele și neajunsurile acestui experiment, concluziile trase i-au permis lui Festinger să afirme că, pentru a convinge oamenii să-și schimbe opiniile, primul pas crucial îl reprezintă provocarea stării de „disonanță cognitivă" – stare neplăcută apărută ori de câte ori un individ devine câmpul de luptă a două idei sau opinii care se bat cap în cap. De exemplu, în experimentul Festinger-Carlsmith, subiecții trebuie să-și fi spus, în același timp, „M-am comportat incorect" și „De fapt, eu sunt o persoană corectă." Cum, în principiu, oamenii corecți nu umblă cu minciuni, simultaneitatea acestor două gânduri produce o disonanță cognitivă.

Festinger susținea că, din moment ce această disonanță este neplăcută, se încearcă reducerea ei prin orice mijloace. Unul ar fi îngroparea ei sub o acumulare de idei sau de raționamente care să furnizeze „circumstanțe atenuante". Astfel, subiecții cărora li se oferiseră 20 de dolari își justificau minciuna gândindu-se la bani și convingându-se singuri că, având în vedere împrejurările, comportamentul lor nu era atât de condamnabil. Un alt procedeu l-ar constitui schimbarea uneia dintre idei sau chiar a amândurora, pentru a le armoniza. Subiecții care nu primiseră decât câte un dolar nu mai puteau face apel la argumentul pecuniar și nici nu se simțeau înclinați să înceapă a se considera incorecți. Prin urmare, pentru ei, singura soluție era să alunge gândul că au dat dovadă de lipsă de onestitate și să se convingă singuri că experimentul fusese, de fapt, interesant – altfel, de ce ar fi fost de acord să mintă?!

Festinger a subliniat că disonanța se ridică la un grad cu atât mai înalt cu cât ideile aflate în conflict au o mai mare importanță pentru cel în cauză. Unul din motivele schimbării de opinie constatate de psihologi îl reprezintă faptul că în imaginea oamenilor despre ei înșiși onestitatea contează foarte mult. În fine, o altă concluzie a cercetătorilor este că intensitatea stării de disonanță depinde și de numărul ideilor care se află în armonie sau în contradicție cu acțiunea întreprinsă ori cu hotărârea luată.

Teoria disonanței cognitive explică în mod plauzibil rezultatele experimentului Festinger-Carlsmith. Dar firea psihologilor îi îndeamnă de obicei la scepticism, mai ales atunci când se văd confruntați cu evoluții sau reacții neașteptate, astfel că unii au venit cu

obiecţii în legătură cu suma de bani oferită subiecţilor, susţinând că oamenii nu şi-au schimbat punctul de vedere asupra experimentului doar din cauza banilor – la urma urmei, ce mare lucru înseamnă douăzeci de dolari?! – în timp ce alţii au fost de părere că o parte dintre participanţi trebuie să se fi simţit atât de surprinşi de „remunerarea" cu douăzeci de dolari, încât hotărârea lor a fost determinată de derută.

S-a dovedit că nici una din criticile formulate nu este întemeiată. Arthur Cohen şi-a convins studenţii de la Yale să scrie câte o lucrare în care să-şi manifeste aprobarea faţă de acţiunile represive ale poliţiei din New Haven, ocazionate de o revoltă studenţească, oferindu-le câte un dolar sau câte cincizeci de cenţi la fiecare. Cei cărora li se promisese numai o jumătate de dolar au ajuns să creadă în adevărul a ceea ce scriseseră, într-o proporţie mai mare decât cei care urmau să capete un dolar.

Oare chiar aşa stau lucrurile? Dacă sunt puşi în situaţia de a face ceva neplăcut, să fie, oare, oamenii dispuşi să-şi schimbe punctul de vedere mai degrabă pentru o mită anemică decât pentru una mai substanţială? Ideea pe care s-a bazat Festinger este că ne justificăm faptele aşa cum putem – dar există şi excepţii. De exemplu, dacă subiecţii se lasă convinşi să mintă în legătură cu amuzamentul experimentului, gândul că „au fost siliţi" să procedeze astfel le poate furniza tocmai justificarea dorită: rezultatul obţinut este reducerea disonanţei. În aceste împrejurări, Festinger a descoperit că reacţiile s-au schimbat radical: primitorii sumei de un dolar au găsit că experimentul fusese mai agreabil şi mai interesant decât li se păruse celor cărora li se dăduseră doar cincizeci sau douăzeci şi cinci de cenţi.

Disonanţa poate fi atenuată şi dacă falsul-participant, în realitate un colaborator al cercetătorilor (fata a cărei prietenă se implicase, chipurile, în acelaşi experiment cu o săptămână înainte), refuză cu obstinaţie să se lase convins: „Dacă crezi că e amuzant, te priveşte – eu ştiu că nici un experiment nu mi s-a părut vreodată amuzant, aşa că nu am impresia că acesta ar fi altfel decât celelalte." În această situaţie, subiectul îşi justifică lipsa de onestitate („Dacă tot n-a avut efect, nu contează."), iar opinia sa despre experiment nu este influenţată de cifra recompensei.

MECANISMUL DE AUTOJUSTIFICARE

Practica demonstrează valabilitatea unei reguli de bază, care ne spune exact ce urmează să se întâmple atunci când oamenii acţionează în contradicţie cu propriile lor idei: dacă acest comportament poate fi justificat cu uşurinţă printr-un factor exterior (bani, constrângere, lipsa de urmări grave), ideile nu suferă modificări importante; dacă respectivul comportament nu poate fi justificat, ideile sau opiniile vor fi schimbate pentru a fi făcute să concorde cu faptele.

Constatările lui Festinger au fost aplicate la o gamă variată de situaţii. De pildă, Philip Zimbardo (menţionat deja în Capitolul 5) şi-a pus problema transformării unui fel de mâncare nu prea apreciat (el s-a gândit la greieri prăjiţi) într-o delicatesă foarte căutată. El şi-a exprimat părerea că dacă oamenilor le-ar fi oferită o porţie de greieri prăjiţi, iar sugestia ar veni de la o persoană amabilă şi prietenoasă, ei ar putea s-o accepte, explicând, apoi, că o făcuseră fiindcă „deh, tipul e atât de cumsecade". Pe de altă parte, dacă autorul propunerii de meniu ar fi un snob arogant, agresiv, rece, ostil şi antipatic, justificarea cu cumsecădenia nu ar mai sta în picioare – mâncatul greierilor prăjiţi ar crea o disonanţă. Calea cea mai simplă de a o diminua ar fi să se ajungă la convingerea că mâncarea a fost aleasă sau

acceptată din îndemnul propriilor preferinţe culinare. Zimbardo şi-a pus în practică ideea experimentului şi a văzut că aproximativ jumătate din numărul subiecţilor a fost de acord să înghită măcar câte un greier prăjit, dar că numai aceia care se lăsaseră îmbiaţi de chelnerul antipatic au declarat că mâncarea era pe gustul lor (de exemplu, „Au acelaşi gust ca şi creveţii"). Subiecţii care rezistaseră pe poziţii au avut reacţii opuse, exprimându-şi răspicat repulsia.

Există o parte din demersul ştiinţific al lui Festinger care nu s-a bucurat de atenţia ce i s-ar fi cuvenit: ideea că disonanţa este resimţită ca stare de disconfort şi de tensiune. O altă cercetare a avut ca subiecţi studenţi cărora li s-a cerut să scrie câte un material pledând în favoarea serviciului militar obligatoriu. Cei mai mulţi au resimţit starea de disonanţă şi şi-au schimbat părerile, aliniindu-le la cele pe care li se ceruse să le exprime, în scopul de a atenua conflictul interior şi tensiunea generată de disonanţă. Dar dacă, înainte de experiment, li s-ar fi administrat subiecţilor un preparat absolut inofensiv, spunându-li-se însă că efectul său este tocmai crearea unei stări de tensiune? Ar fi atribuit ei tensiunea resimţită ca urmare a disonanţei, „medicamentului" ingurgitat şi deci ar fi renunţat ei să-şi mai modifice opiniile? Ei bine, da – când s-a procedat în acest fel, exact acestea au fost rezultatele: schimbarea de opinie, ca efect al disonanţei n-a mai avut loc după administrarea „medicamentului" care, chipurile, producea o stare de tensiune.

IMPLICAŢII SOCIALE

Am văzut până acum că opiniile ne sunt modificate atunci când acţiunile noastre au motivaţie insuficientă. S-a spus că cea mai mare parte din istoria medicinei devine explicabilă în termenii disonanţei cognitive!

În majoritatea lor, diversele forme de tratament medical au început prin a fi cât se poate de puţin plăcute: de la opărirea bolnavilor de holeră, până la punerea lipitorilor. Dacă tratamentul medical este dezagreabil, jenant sau de prea lungă durată, nu este exclusă apariţia unei disonanţe între două gânduri: „Am fost de acord cu un tratament insuportabil" şi „Nu mă simt cu nimic mai bine ca înainte". Disonanţa poate fi eliminată şi tratamentul justificat, numai în condiţiile când pacientul se poate convinge pe sine însuşi că starea lui se ameliorează. Oamenii se dovedesc mai perspicace decât s-ar crede atunci când spun: „Doctoria aceasta are un gust atât de rău, încât îmi închipui că-mi face foarte bine". Desigur, însă, că sunt destule boli în care autoiluzionări de acest fel nu mai au efect.

S-ar putea spune acelaşi lucru şi în legătură cu costul asistenţei medicale. După cum doctorii trebuie să-şi fi dat seama de mult, preţul ridicat al unui medicament îi sporeşte considerabil eficacitatea. Pacientul scoate banii şi-şi spune „Vai, cât e de scump! Asta înseamnă că e un tratament bun, deci că mă voi vindeca repede."

Teoria disonanţei a fost aplicată şi în domeniul extrem de important al modelării comportamentului copiilor, pentru a-l face să corespundă valorilor şi normelor societăţii. Este relativ uşor să pui capăt purtării rele a unui copil ameninţându-l cu o pedeapsă. Dacă totuşi procesul de socializare reuşeşte, copilul trebuie să înveţe să se comporte frumos şi fără a fi supus presiunilor sau sancţiunilor, ceea ce este cu mult mai greu de realizat.

Aplicându-se teoria disonanţei, devine preferabil să se împiedice copilul de la comiterea unui gest antisocial, prin metode blânde şi nu prin ameninţarea cu pedepsirea. Dacă el va fi oprit să facă ceea ce vrea – de pildă, să arunce cu pietre – pe calea ameninţărilor, justificarea

ce se va contura în mintea lui va fi: „Am fost *forţat* să mă opresc, dar eu tot mai vreau să arunc cu pietre." În cazul când copilul renunţă la intenţie în urma unei intervenţii blânde, justificarea va lua o altă formă: „De fapt, nici nu voiam să arunc cu pietre."

Experienţa a generaţii de părinţi a dus la concluzia că excesele de autoritarism devin contraproductive. Totuşi, se întâmplă de prea multe ori ca părinţii adolescenţilor să exercite presiuni asupra acestora, pentru a-i face să renunţe la compania unor tineri suspecţi (mai ales dacă sunt de sex opus): cu cât se insistă mai mult, cu atât este mai sigur că se va obţine nedoritul efect contrar („Dacă doresc să continuăm să ne întâlnim, în ciuda opoziţiei părinţilor mei, înseamnă că această persoană este foarte importantă pentru mine.")

Confirmarea ideii că ameninţările blânde au mai mult efect decât cele dure ne-au furnizat-o psihologii Elliot Aronson şi James Carlsmith. Ei le-au spus unor copilaşi de patru ani să nu se joace cu jucăria lor preferată, care era o maşinuţă de pompieri cu baterie, recurgând la o asemenea ameninţare blândă („Dacă vă jucaţi cu maşinuţa asta, o să mă supăr.") sau la una severă („O să mă supăr rău. Vă iau toate jucăriile, plec acasă şi nu mai vin înapoi... Sunteţi copii mari de-acum şi vă purtaţi ca nişte ţânci.") Ambele ameninţări au avut ca efect faptul că toţi copiii au încetat să se mai joace cu maşinuţele în timp ce persoana adultă era absentă din încăpere, dar varianta blândă a produs o „cădere în dizgraţie" a jucăriei interzise, pe câtă vreme varianta dură nu a declanşat această reacţie.

Principiul disonanţei cognitive se aplică şi cotării cu atât mai ridicate a unui club sau a unei organizaţii cu cât procedurile sau ritualurile de iniţiere sunt mai penibile şi mai stricte. Din moment ce oamenilor nu le place să fie puşi în situaţii penibile, ar fi de aşteptat ca organizaţia care le practică să se situeze pe ultimul loc în topul popularităţii. Conform teoriei disonanţei, însă, cele două idei – una: „Mi-am dat acordul să intru în rândul membrilor" şi a doua: „De dragul calităţii de membru, m-am expus unei situaţii jenante" – produc o stare de tensiune, care nu poate fi eliminată decât exagerându-se aspectele pozitive ale aderării la respectiva organizaţie.

Elliot Aronson şi Judson Mills, de la Universitatea Stanford, au verificat valabilitatea acestei teorii, cerându-le unor studente să se supună unui ritual de iniţiere pentru a deveni membrele unui grup de discuţie axat pe problemele psihologiei sexului. Iniţierea implica, în varianta sa blândă, citirea cu glas tare a unor cuvinte lipsite de obscenitate legate de sex („prostituată", „virgină", „giugiuleală"), în timp ce varianta dură prevedea citirea unei liste de termeni obsceni şi, apoi, a două descrieri foarte vii de acte sexuale, extrase din nişte romane contemporane. După această iniţiere, fetele au rămas să asculte o foarte banală şi cu totul plictisitoare discuţie de grup despre comportamentul sexual secundar al animalelor inferioare. Studentele care se supuseseră iniţierii severe au dat acestei discuţii aprecieri cu mult mai favorabile decât cele ale fetelor care cunoscuseră doar varianta de iniţiere blândă.

Desigur, reacţiile pot avea şi alte explicaţii: poate că fetele trecute prin varianta dură se simţiseră mai mult excitate decât jenate, ceea ce le produsese plăcere şi le determinase să se lase captivate de discuţia la care asistau. Observaţiile făcute în timpul iniţierii indicau însă starea de jenă: ezitări, înroşirea obrajilor, fixarea ochilor în podea. Ar mai exista şi posibilitatea ca aceste fete să se fi simţit eliberate de anxietatea sexuală a iniţierii atunci când şi-au dat seama că discuţiile grupului sunt absolut inofensive şi că nu se vor mai găsi în situaţii jenante, ceea ce le-a îndemnat să le aprecieze în mod favorabil.

Aceste explicaţii bazate pe excitarea sau pe anxietatea sexuală nu mai pot fi date în cazul unui experiment ulterior, în cursul căruia subiecţii care suportaseră o serie de şocuri electrice severe, de dragul intrării într-un alt grup de discuţii anoste, au emis aprecieri mult mai generoase asupra acestor discuţii decât cele ale noilor membri iniţiaţi în varianta blândă, cu şocuri foarte slabe.

DIMENSIUNEA RELIGIOASĂ

Efectele disonanţei cognitive au fost remarcate şi la sectele religioase. În cadrul unui program de cercetare coordonat de Festinger şi colaboratorii săi, un număr de psihologi s-au infiltrat într-o sectă numită Grupul de la Lake City. Una dintre membrele sectei a primit mesaje scrise de la câţiva „îngeri păzitori" care trăiesc în spaţiu, iar aceştia au informat-o că, într-o anumită zi, cu puţin înainte de ivirea zorilor, un potop cataclismic urma să acopere aproape tot continentul nord-american. Grupul a fost adus în atenţia publică atunci când unui membru al său i s-a cerut să demisioneze din postul său de medic la o policlinică studenţească din cauza convingerilor lui religioase. Confruntată cu sarcasmul necruţător al „necredincioşilor", secta a preferat să păstreze o anumită discreţie, dar şi-a continuat pregătirile în vederea evacuării din calea potopului anunţat. Cu patru zile înainte de ziua fatidică, toţi aşteptau aterizarea promisă a unei farfurii zburătoare, în curtea din spatele casei unuia dintre membri. Farfuria urma să-i ia la bord, fix la ora patru după-amiaza. Oamenii au aşteptat şi iar au aşteptat, cu bagajele alături, uitându-se în sus după nava salvării, numai că ea nu s-a arătat. Ceva mai târziu, li s-a spus că aterizarea se va petrece la miezul nopţii, drept care au stat alte ore cu ochii pironiţi la cerul unei nopţi geroase, dar singurul lucru care venea de sus era zăpada. În sfârşit, după câteva alarme false şi, mai ales, nemaiapărând potopul prezis, au primit un alt mesaj divin, prin care Dumnezeu declara că se răzgândise şi cruţase lumea de pedeapsa potopului, doar de dragul acestui mic grup de oameni drepţi şi al luminii şi forţei răspândite de ei între semenii lor.

Cum au făcut faţă membrii acestui grup conflictului produs de neîmplinirea profeţiei? Dacă ataşamentul faţă de ideile sectei ar fi fost unul moderat, ar fi fost posibilă şi abandonarea lor rapidă, dar mulţi dintre sectanţi îşi părăsiseră slujbele şi tot ce mai aveau din cauza „potopului" şi evacuării lor de pe planetă. Singurul lor mod de a-şi diminua disonanţa rămăsese prozelitismul: să convingă şi să convertească un număr cât mai mare de oameni, pentru a-şi atrage un sprijin social cât mai solid, activitate căreia i s-au dedicat cu mare entuziasm, vechea discreţie fiind înlocuită de o avidă dorinţă de publicitate.

Reacţii diferite au fost constatate la membrii Bisericii Cuvântului Adevărat, sectă care lua textul biblic în sensurile sale literale. După Cartea Apocalipsei Sfântului Ioan, au calculat că o treime din populaţia globului urma să fie distrusă de o armă nucleară, iar ei se aşteptau să joace un rol determinant, ca mesageri ai Domnului, în convertirea şi tămăduirea supravieţuitorilor. Peste o sută de adepţi s-au pregătit pentru o astfel de împrejurare, refugiindu-se într-o zonă izolată, în sud-vestul Statelor Unite, unde şi-au amenajat adăposturi anti-atomice.

Profeţia „Egiptenii vor veni" i-a determinat pe o sută trei sectanţi să petreacă patruzeci şi două de zile sub pământ, de teama unui atac nuclear care, evident, nu a avut loc. Când au ieşit din nou la lumina soarelui, problema disonanţei cognitive a fost rezolvată prin concluzia că Dumnezeu se folosise de ei pentru a da un avertisment necredincioşilor şi că îi pusese la încercare. Au decis că trecuseră cu bine acest test al credinţei şi că, astfel, se învredniciseră a se număra printre cei mai iubiţi dintre pământeni. La ei nu a apărut reacţia

precedentului grup – aceea de a începe campania de prozelitism, probabil pentru că secta era mai numeroasă şi mai unită decât aceea de la Lake City, astfel că îşi putea găsi sprijinul social chiar în interiorul ei. Membrii sectei Cuvântului Adevărat îşi atraseseră o oarecare bună-voinţă din partea locuitorilor din zonă, fapt ce a ajutat la risipirea tensiunilor cauzate de starea conflictuală în care îi adusese disonanţa.

ÎNDOIELI ASUPRA DISONANŢEI

Toate exemplele de disonanţă prezentate până în acest punct au fost foarte clare – neconcordanţa între idei produce acest rezultat. El nu apare însă întotdeauna cu aceeaşi limpezime. Să presupunem că le-aţi spus tuturor prietenilor că apreciaţi într-un mod cu totul deosebit pe un anume artist contemporan, pentru ca apoi să vă ajungă la urechi zvonul că omul este un alcoolic cronic. Noutatea nu declanşează neapărat o stare disonantă, pentru că puteţi replica oricând că artiştii au, de obicei, un fel de viaţă diferit de al muritorilor de rând. Dacă, însă, aflaţi acelaşi lucru despre o respectată şi proeminentă faţă bisericească, descoperind că, în plus, îşi bate nevasta, veţi resimţi o oarecare disonanţă.

De care factori depinde apariţia ei? În general, disonanţa se produce numai atunci când realitatea se dovedeşte mai prejos de aşteptări. Ne vine destul de greu să acceptăm ideea că un preot nu este în stare să ocolească deviaţia comportamentală cauzată de excesul de alcool, deşi, în privinţa unui artist, morala noastră este ceva mai laxă.

Un punct vulnerabil al teoriei disonanţei îl constituie şi varietatea opiniilor pe care le avem despre noi înşine. Minciuna din experimentele Festinger-Carlsmith provoacă disonanţă doar dacă mincinosul se consideră esenţialmente onest. Dacă el are o altă impresie în legătură cu propria sa persoană, ar putea chiar să savureze înşelătoria şi gândul că îi minte pe alţii – nici pomeneală, aşadar, de sentimente de vinovăţie ori de disonanţă.

Prin urmare, teoreticienii disonanţei trebuie să nu piardă niciodată din vedere imaginea pe care indivizii o au despre ei înşişi. De exemplu, ne închipuim că obţinerea unui succes ar fi ultimul lucru din lume în stare să creeze disonanţă. Şi totuşi, oamenii care se aşteaptă să rateze vor încerca o nelinişte atunci când se întâmplă să aibă şi ei o reuşită.

În sfârşit, situaţia în care ne-am da mereu de ceasul morţii ca să ne atenuăm disonanţa s-ar putea dovedi potenţialmente dezastruoasă – ar fi ca şi cum ne-am construi şi am purta în jurul nostru o crisalidă. Ne-am petrece timpul căutând în permanenţă să ne justificăm faptele şi nu am recunoaşte niciodată când greşim, astfel că nu am fi în stare să învăţăm nimic din propriile noastre erori sau eşecuri[2].

CONCLUZII

Teoria disonanţei susţine că omul este mai degrabă o trestie auto-justificatoare decât gânditoare: încercăm să ne scuzăm şi să ne explicăm comportamentul în ideea că suntem fiinţe raţionale şi că aşa trebuie să fim consideraţi şi de cei din jur. Nevoia de autojustificare este intensă, după cum o vădesc domenii ca medicina, morala sau viaţa religioasă şi încă multe altele.

Pentru că avem atâta nevoie să ne justificăm, se întâmplă uneori să manifestăm atitudini sau reacţii ciudate sau imprevizibile. Cercetarea de pionierat întreprinsă de Festinger şi Carlsmith are un mare merit în progresul pe care psihologia contemporană îl face în înţelegerea mecanismului de rezolvare a conflictelor interioare.

LA CE FOLOSEȘTE PSIHOLOGIA?

Psihologilor li se reproșează adeseori că s-ar claustra în turnul lor de fildeș, unde stau să studieze tot felul de fleacuri fără nici o legătură cu (și nici o importanță pentru) marile probleme care frământă societatea. Acuza conține un dram de adevăr, mai ales în ceea ce-i privește pe unii dintre psihologii americani, a căror deviză pare a fi „Ori publici, ori pieri". Ar fi însă profund greșit să se spună că cercetarea psihologică nu are relevanță socială largă. Un număr din ce în ce mai mare de psihologi își aduc contribuții semnificative la rezolvarea unei întregi game de probleme din domenii ca cel ocupațional, clinic sau educațional.

În fond, însuși bunul simț trebuie să ne îndemne să înțelegem ce enormă binefacere o reprezintă psihologia pentru societate, în ansamblul ei: nu cercetează ea cauzele, manifestările și prognozarea comportamentului uman? Nu depinde exact de aceste aspecte funcționarea organismului social? Toată lumea știe aceste lucruri.

Creșterea și educarea unui copil au constituit întotdeauna o întreprindere dificilă. Astăzi, însă, părinții se află sub focul încrucișat al opiniilor contradictorii ale unei puzderii de „experți". Cum să-și formeze odraslele? După ideile îngăduitoare ale momentului, sau după „moda veche" a severității? Vom discuta despre ambele puncte de vedere în Capitolul 20, dar din studiile recente reiese că orice exagerare, într-unul sau altul din sensuri, este la fel de eronată. Sănătoasă ar fi, așadar, aurita cale de mijloc.

Nu este lipsit de ironie faptul că tocmai domeniul educației, unde principiile și descoperirile psihologiei au o deosebită semnificație și importanță, a beneficiat până acum destul de puțin de pe urma lor. De ce? Pentru că, în general, oamenii care ar trebui să se ocupe de realizarea schimbărilor majore ale practicii educaționale sunt mai degrabă sub influența ideologiei decât sub aceea a analizei concrete. Așa cum vom arăta în Capitolul 21, numeroși educatori nutresc, din păcate, convingerea, pe cât de înrădăcinată, pe atât de greșită, că toți copiii reacționează în mod identic la orice metodă pedagogică. În realitate, unele metode dau rezultate bune, iar altele nu. Concluzia ce ni se impune cu claritate este că satisfăcător va fi doar acel sistem educațional care va ține seama de caracteristicile individualității.

Capitolul 22 este consacrat prezentării unora dintre aspectele fascinante ale „biofeedback"-ului. Biofeedback-ul este o metodă psihologică de a trata anumite tulburări organice, iar în anii din urmă s-a discutat mult despre el. Ideea de bază este că unele probleme care au un suport fiziologic clar pot fi rezolvate prin remedierea perturbării respective: pacienții contribuie la tratament, dacă li se furnizează informații despre succesul (sau eșecul) lor în modificarea stării lor fiziologice. Biofeedback-ul reprezintă un procedeu adjuvant în tratarea și controlarea ariei fizice perturbate așa cum se constată în cazuri de hipertensiune, migrenă, circulație periferică defectuoasă (cunoscută sub denumirea „boala lui Raynaud") și chiar în anumite tulburări sexuale.

Cei doi mari ucigași în serie ai vremii noastre (în societea occidentală, cel puțin) sunt cancerul și maladia cardiacă. Se alocă sume uriașe pentru cercetări științifice, dar rezultatele rămân destul de modeste. În Capitolul 23 vom găsi un motiv de optimism: noile metode cu care psihologia luptă pentru prevenirea apariției acestor boli.

Incidența crimei, mai ales a crimei violente, crește în aproape toate statele occidentale. Ce ar fi de făcut? În Capitolul 24, arătăm că un prim pas îl constituie înțelegerea factorilor care influențează și determină comportamentul criminal și comportamentul socialmente acceptabil. S-ar putea spune că s-a dovedit cum, prin crearea unei condiționări punitive de lungă durată, se ajunge la dezvoltarea „conștiinței". Laxismul societății contemporane ar putea purta vina, măcar în parte, pentru creșterea ratei criminalității, întrucât elimină sau reduce ponderea unei condiționări de acest gen. Există, însă, motive de optimism și în această privință, și tot datorită psihologiei. Într-adevăr, metodele psihologice de tratament își dovedesc eficacitatea în recuperarea și reformarea unora, dacă nu a tuturor delincvenților. S-a reușit ca, prin diverse tehnici de condiționare, să li se inducă atitudini pozitive atât delincvenților juvenili, cât și celor de vârstă adultă.

Vom vedea în Capitolul 25 că psihologia are aplicații de mare importanță în domeniul gândirii și acțiunii politice și sociale – iată, de exemplu, comunismul și fascismul. Distincția politică între „dreapta" și „stânga" este veche de secole, dar acum psihologii au identificat o dimensiune radical-conservatoare care corespunde acestei împărțiri. Există capete înfierbântate și capete mai lucide în fiecare din cele două tabere – durii și moderații. Acum ne putem referi la o dimensiune duritate-moderație a categoriilor ideologice mari.

De ce se deosebesc între ei oamenii în privința atitudinilor lor sociale și politice? Bunul simț ne spune că determinant este mediul, familia, cercul de prieteni și cunoștințe. Au apărut însă dovezi foarte recente și foarte captivante că, în orientarea politică, un rol substanțial îl joacă ereditatea.

Cu alte cuvinte, psihologia își demonstrează rostul și însemnătatea în societate. Puține sunt domeniile în care această disciplină să nu-și aducă o contribuție semnificativă.

20. CUM SĂ NU NE EDUCĂM COPIII

Majoritatea părinților se preocupă de educația copiilor lor, iar această preocupare îi îndreaptă pe unii din ei către psihologi, psihiatri și chiar psihanaliști, ceea ce nu întotdeauna se dovedește a fi o inspirație fericită: așa-zișii experți nu se prea pot lăuda cu panoplii de succese. J. B. Watson, părintele mișcării behavioriste, a fost primul autor de best-seller-uri din istoria psihologiei, cu influenta sa lucrare *Psychological Care of the Infant and Child* (Asistența psihologică pentru copiii mici și mari), vândută în peste o sută de mii de exemplare numai în cursul primelor câteva luni de la publicare. Până și Bertrand Russell, un om foarte greu de păcălit, devenise unul dintre suporterii săi. Psihologii profesioniști s-au situat pe poziții critice explicite. Unii au afirmat că această carte pune în pericol statutul de cercetător serios al autorului ei. Mesajul lui Watson era simplu: copiii trebuie educați în mod științific și nu emoțional sau după metodele tradiționale. El susținea că nu este bine să ne răsfățăm odraslele, să le arătăm prea multă afecțiune, să le îmbrățișăm și să le sărutăm, fiindcă astfel am încuraja dezvoltarea unei mentalități de dependență. Tot așa, hrana se indica dată la ore fixe, nu la cerere. Watson și-a aplicat principiile asupra celor doi fii ai săi – unul a comis o tentativă de sinucidere, iar celălalt, spre marea rușine a tatălui său, s-a făcut psihanalist. În cele din urmă, Watson a ajuns să regrete că scrisese cartea, „nu din pricina formei ei nefinisate, ci pentru că nu știam destule lucruri ca să scriu cartea pe care doream s-o scriu", a mărturisit el.

După curentul anti-iubire și anti-toleranță declanșat de Watson, pendulul, ca toate pendulurile, a trecut în extrema opusă și scena a fost ocupată de psihanalistul dr. Spock, cu excesul său de permisivitate, cu mâncatul în funcție de foame, cu îmbrățișările și pupicurile prescrise de el. Și cartea sa *Baby and Child Care* (Creșterea copiilor mici și mari) a fost tot un best-seller – în topul vânzărilor, n-o întrecea decât Biblia.

Adânc recunoscătoare, mamele de pretutindeni se puteau lăsa în voia sentimentelor și emoțiilor, ceea ce Watson le interzisese drastic. Necazul este că amândouă aceste abordări, amândouă aceste modele educaționale se întemeiază pe un punct de vedere prea îngust. În final, Spock a recunoscut și el, la rândul său, că recomandările făcute fuseseră și continuau să fie greșite. Urmându-le, nu se obțineau rezultate dorite.

Atât cazul lui Watson, cât și cel al lui Spock ilustrează, fiecare în alt fel, pericolul de a da sfaturi așa-zis științifice pe baza unor opinii preconcepute, în loc de a se aplica teoriile verificate solid și, mai ales, izvorând din analiza faptelor și datelor concrete. Adevărul este că psihologii pur și simplu nu știu suficient de multe lucruri despre educarea copiilor, prin urmare nu ar trebui să pozeze în chip de experți atotcunoscători. Watson și Spock aveau „sub picioare" câte o platformă foarte îngustă: primul se sprijinea pe ideile unui behaviorism fundamentalist, iar celălalt voia să ducă până în pânzele albe crezul său freudian. Nici unul dintre sistemele elaborate de ei nu se întemeiază pe o bază îndeajuns de solidă de fapte doveditoare, care să susțină întregul eșafodaj de teorii adăugate ulterior. Nu știm prea multe despre creșterea copiilor, dar am ajuns să ne dăm seama că Watson și Spock au dat sfaturi eronate, din cauza cărora au suferit și copiii, și părinții – fie prin excesele de duritate,

autoritarism şi răceală, fie prin exagerarea blândeţii, permisivităţii şi demonstrativităţii emoţionale. Cele mai multe dintre mamele care i-au luat în serios s-ar fi descurcat infinit mai bine dacă nu şi-ar fi aruncat ochii pe cărţile lor. Feriţi-vă de psihologii care dau sfaturi în dreapta şi în stânga – dinţii calului lor de dar trebuie examinaţi cu mare atenţie!

Dar ce le spunem părinţilor care vin să ne ceară părerea? Câte ceva tot le putem oferi. În aceşti ani s-au făcut cercetări deosebit de interesante şi de importante din care reies câteva jaloane. Pe primul îl cunosc toate mamele – nu există doi copii identici, deci, nici metodă unică, valabilă pentru toţi.

Fiecare copil are personalitatea sa distinctă şi nu putem să nu ţinem seama de ea. Al doilea jalon: ereditatea joacă un rol important atât în ceea ce priveşte inteligenţa, cât şi personalitatea. La naşterea copilului, părinţilor nu li se pune în braţe o bucată de plastilină (sau de chit, cum susţinea Watson) din care ei pot face ceea ce vor

DIFICULTĂŢILE CERCETĂRILOR DE PROFIL

Cercetarea tuturor problemelor legate de copii a înghiţit şi continuă să înghită o cantitate enormă de muncă şi de bani. Cum se face, atunci, că ştim atât de puţin? Există două motive şi ele sunt strâns legate unul de altul: întâi, că investigarea acestui domeniu este foarte dificilă – de obicei, supunerea copiilor la experimentele din care am putea obţine informaţii preţioase este considerată lipsită de etică. În al doilea rând, psihologii au idei preconcepute pe care nu sunt dispuşi să le lase să fie verificate, de teamă că s-ar demonstra cât de greşite sunt. Psihologii, ca şi psihiatrii sau psihanaliştii sunt şi ei nişte bieţi oameni, au şi ei slăbiciunile lor, se pot arăta şi ei neinspiraţi, încăpăţânaţi, agresivi ori de-a dreptul perverşi. În orice caz, când vine vorba de educarea copiilor, parcă sunt înţeleşi cu toţii să dea la iveală ce au mai urât în ei. Iată un exemplu tipic: imaginaţi-vă că un psiholog (sau, poate, un sociolog, un psihiatru sau un psihanalist) doreşte să verifice ipoteza că pedepsirea copilului cu bătaia nu numai că nu-i ameliorează comportamentul, ci, dimpotrivă, îl influenţează în mai rău. Imaginaţi-vă că omul nostru pune la cale un experiment cu un grup de copii ai căror părinţi nu i-au obişnuit cu corecţia fizică, ulterior comparându-l cu un alt grup de copii pe care părinţii lor îi bat des şi cu destulă cruzime. Ulterior, psihologul (sau, poate, sociologul etc.) urmăreşte evoluţia spre vârsta adultă a acestor copii şi constată că cei bătuţi devin oameni agresivi, ostili, chiar dacă cifrele nu ne spun încă prea mult. Psihologul va afirma că a demonstrat ceea ce fusese de demonstrat, că, adică, bătaia are efect negativ. Dar oare chiar aşa stau lucrurile?

Dreptatea pare să fie de partea lui. Dovezile statistice nu contrazic această ipoteză, dar nici nu o confirmă. Există şi alte ipoteze care să explice cu tot atâta justeţe aceste evoluţii chiar fără să se ia în discuţie pedepsele părinteşti. S-ar putea, de exemplu, ca structura genetică a părinţilor să fie cauza comportamentului agresiv al copiilor: aşa cum din motive genetice părinţii îşi bat copiii, la fel şi aceştia, tot din motive genetice, se comportă cu brutalitate, ideea de pedeapsă nemaiintrând în joc. De fapt, poate că, în lipsa pedepselor, aceşti copii ar fi devenit nişte adulţi încă şi mai violenţi! S-a demonstrat că ereditatea are un cuvânt greu de spus în privinţa comportamentului agresiv şi ostil, astfel că această ipoteză are toate şansele de a fi absolut valabilă.

O a treia posibilitate ar fi că unii copii au din naştere o fire atât de urâtă şi imposibil de controlat, încât nu pot fi ţinuţi în frâu decât cu bătaia. Mai târziu, pe măsură ce cresc, bătaia nemaidomolindu-i, purtarea cea veche iese nestingherită la lumină. Avem destule dovezi că

adeseori comportamentul părinților nu este altceva decât o reacție la comportamentul copiilor, și nu invers. Iată că deținem suficiente explicații alternative la aceea a psihologului nostru imaginar. Exemplul său ilustrează însă o eroare sau o aberație fundamentală a cercetării sociologice și psihologice contemporane: eroarea de a interpreta corelațiile constatate în termeni de cauză și efect. Comportamentul violent al copiilor deveniți adulți este corelat cu tratamentul brutal pe care l-au primit din partea părinților, drept care cercetătorii presupun că cel dintâi rezultă din cel de-al doilea, dar nu pot dovedi acest lucru. La Copenhaga, natalitatea a scăzut continuu, de treizeci de ani încoace; a scăzut, în același fel și numărul berzelor care cuibăresc în oraș – ceea ce (totuși) nu demonstrează că bebelușii sunt aduși de barză! Această „eroare sociologică" (numită „sociologică" pentru că este o eroare în care sociologii par a nu se putea abține să cadă) viciază mare parte din cercetările întreprinse și, ca atare, face extrem de dificilă tragerea unor concluzii logice în ceea ce privește cauzele și efectele.

Ar fi două modalități de a evita comiterea unei asemenea erori: una o reprezintă efectuarea unui studiu genetic în scopul despărțirii elementelor ereditare de cele de mediu. Pot fi studiați, în acest sens, gemenii identici și neidentici, persoanele care le sunt soți sau soții și copiii, pentru a obține informații asupra diferitelor relații genetice și diferitelor relații de mediu. Neajunsul unei atare metode este că face necesară investigarea a cât mai mulți gemeni, demers dificil și costisitor. Cu câteva excepții, psihologii ocolesc experimentele acestea, concentrându-se, în schimb, asupra observării efectelor unor forme de tratament date iar grupurile de copii sunt luate la întâmplare. Un bun exemplu de cercetare de acest tip îl constituie studiul întreprins de Mary Gribbin[1]. Obiectul studiului l-au reprezentat efectele educației „permisive" și ale celei „de modă veche" asupra preșcolarilor.

EXPERIMENT-TIP: GRUPURILE PREȘCOLARE DE JOACĂ

Mary Gribbin a cercetat diferențele între „modelele" de joacă ale copiilor aparținând unor grupe de pregătire preșcolară diferite: primul, de factură tradițională și riguroasă, iar celălalt, mai curând pe linia nouă, laxist-permisivă. Ambele grupuri erau alcătuite din băieței și fetițe între doi și patru ani. Ceea ce o interesa pe Mary Gribbin era „comportamentul combativ" sau jocurile agresive. Indiferent de grup, toți copiii aveau aceeași proveniență socială, astfel că cercetarea nu putea fi viciată de elemente socio-economice de divergență. După cum spunea ea, „[...] diferențele de comportament dintre grupuri trebuie să fie într-o mare măsură rezultatul diferențelor dintre ambientele de joacă".

În grupul „de modă nouă", copiilor li s-a interzis să aducă jucării de tipul armelor, plecându-se, probabil de la ipoteza că jocul cu armele predispune la manifestări antisociale și de violență. În grupul „de modă veche", copiilor li s-a permis să aducă orice jucării doresc și majoritatea a ales jucării care reproduceau pușți, tancuri și altele asemenea.

O a doua diferență a constat în faptul că la grupul educat în stil modern existau o mulțime de jocuri creative, de spaliere pe care copiii se puteau urca și, în plus, un teren de joacă. Aici nu se prea practica supravegherea directă a jocurilor, spre deosebire de cazul celuilalt grup, care nu dispunea decât de o sală dotată mai modest, fără spațiu de joacă în aer liber și unde copiii erau ținuți sub observație. Supravegherea cuprindea și aplicarea unor reguli de comportament stricte, iar cei care se abăteau de la ele în mod grav, cum ar fi, de pildă, mușcând pe un alt copil, erau „consemnați" într-o mică debara botezată „cutia păcătoșilor". Purtarea antisocială manifestată în grupul „de modă nouă" era interpretată de

către educatori în sensul că respectivul copil obraznic avea, de fapt, nevoie să i se arate dragoste și înțelegere, ceea ce, bineînțeles, obținea imediat, adeseori pe socoteala victimei, de care nu se ocupa nimeni, toată lumea concentrându-se asupra problemelor sociale ale agresorului.

Ne dăm seama de diferențele între organizarea permisivă și cea restrictivă a societății, reproduse în miniatură la cele două grupuri de copii. Vom vedea mai departe dacă concluziile experimentului „în mic" pot fi sau nu extinse și aplicate societății „în mare". Cititorii sunt invitați să ghicească ce rezultate a dat fiecare din cele două stiluri de educație – atenție!: înainte de a trece la paragraful următor!

Gribbin a definit „interacțiunea combativă" (joaca agresivă) în termenii unei game comportamentale variate, de la agresivități ușoare, însoțite de amenințări verbale și non-verbale, până la manifestări de violență fizică. Băieții din grupul educat în mod tradițional-sever au dat dovadă de cinci asemenea acte comportamentale, în timp ce în grupul educat în stil modernist, au apărut 89! Fetițele din primul grup nu au manifestat nici o agresivitate, dar cele din al doilea grup au comis 42 de acte de acest tip. Făcând totalul manifestărilor agresive ale copiilor de ambele sexe, raportul este de 5 (pentru grupul educat după „moda veche") la 131 (pentru grupul educat conform ideilor numite „progresiste"). Trebuie spus că cele 5 acte de agresivitate constatate la copiii din primul grup au fost simple incidente verbale, în timp ce 65 la sută din cele apărute la copiii aparținând grupului al doilea s-au soldat cu lovituri, zgârieturi și mușcături. Diferența este enormă, în condițiile în care grupului crescut pe principii permisive i se interzisese introducerea jucăriilor care reprezentau arme, dar copiii care făceau parte din el s-a arătat incomparabil mai agresivi decât cei educați conform ideilor zise „învechite".

Gribbin a emis următorul comentariu: „Oare copiii care nu au jucării sugerând violența, care se bucură din plin de înțelegere afectuoasă, fără a li se impune restricții asupra jocului, și care beneficiază de condiții de joacă ceva mai bune decât ale altora se dovedesc mai capabili să facă față interacțiunilor sociale și exigențelor unui comportament cooperant? Nici vorbă de așa ceva." După cum arată în continuare Mary Gribbin, unul dintre cele mai interesante aspecte ale experimentului ei este acela că în grupul (permisiv) „fără arme", copiii se îndeletniceau tocmai cu „fabricarea" armelor, încercând să închipuie puști, tancuri, săbii și pistoale din piesele pașnice de lego. „Fructul oprit este mai tentant, mai ales dacă reacția la care copilul se așteaptă din partea adulților sună cam în genul: «Vai, Johnny, dar nu-i așa că nu vrei să-ți faci un pistol?!»" În schimb, cu totul altfel au stat lucrurile în grupul crescut cu oarecare severitate: jucăriile de tip violent nu s-au bucurat de atenție specială decât în măsura în care ele le aduceau aminte copiilor de jocurile de acasă și rareori au fost folosite, în glumă sau în serios, în chip de armă.

Între cele două grupuri de copii s-au mai conturat multe alte dosebiri. Cei cu educația „de modă veche" se jucau în grupuri mai mari (câte trei sau patru) decât copiii crescuți într-o atmosferă permisivă, care preferau să se joace doar câte doi, ceea ce, evident, făcea ca în primul grup băieții și fetițele să se joace împreună mai mult decât în grupul permisiv. Constatările acestor diferențe și a încă altora sunt expuse în studiul elaborat de Mary Gribbin[2], unde autoarea păstrează pentru final relatarea deosebirii celei mai importante: „Impresia noastră clară (interpretare, poate, subiectivă, dar care se bazează pe ore întregi de observare a fiecărui grup) este următoarea: copiii din grupul educat pe principii vechi erau, pur și simplu, mai fericiți decât cei din grupul progresist." Remarca aceasta vine în sprijinul concluziei trase de psihologi, în general, și anume că, de fapt, copiii preferă un

mediu structurat şi că, în lipsa unei asemenea structurări determinate de prezenţa adulţilor sau a altor copii, ei se simt dezorientaţi şi nefericiţi. Haosul, chiar dacă poartă eticheta permisivităţii, nu reprezintă o premisă a fericirii. Experimentul demonstrează fără urmă de dubiu importanţa pe care o are mediul în comportamentul copiilor. Diferenţele de metodă educativă între cele două grupuri au şters până şi deosebirea biologică esenţială: aceea dintre sexe. În ambele grupuri, băieţii s-au arătat mai agresivi decât fetele, dar această diferenţă a devenit nesemnificativă în comparaţie cu aceea, în mod vădit mai mare, dintre comportamentele „de tip vechi" şi cele „de tip nou."

Greu ar fi putut prevedea aceste rezultate susţinătorii înfocaţi ai metodei progresiste, care, de vreo optzeci de ani încoace, ne-au transformat creşele, grădiniţele şi şcolile primare în spaţii ale lui „totul-este-permis", unde învăţătura a fost înlocuită de joaca permanentă, iar influenţarea prin restricţie şi socializare a fost înlăturată total. Intenţiile vor fi fost bune, dar efectele lor sunt rele. Aşteptatele îmbunătăţiri ale stării de fericire şi ale sănătăţii mentale ale copiilor noştri nu s-au făcut simţite. Metodele progresiste nu i-au ajutat să devină oameni mai bine adaptaţi vieţii sociale. Experimentul lui Gribbin nu este unicul care a demonstrat efectele negative ale permisivităţii, însă el a arătat ce interacţiuni sociale complexe se pot studia pe cale experimentală.

PERFORMANŢA ŞCOLARĂ

Să ne oprim acum asupra altui experiment, şi mai vast, consacrat investigării influenţei pe care o exercită calitatea liceelor asupra realizărilor şi comportamentului copiilor. Şi despre acest subiect s-a discutat mult, pe baza unor informaţii sărace, iar climatul de opinie permisiv şi erorile „experţilor" au făcut ravagii în sistemul nostru de învăţământ. Merită să trecem în revistă câteva dintre elementele de fundal ale acestei triste situaţii.

În 1966, James Coleman a publicat în Statele Unite un raport considerat foarte important. *The Equality of Educational Opportunity* (Egalitatea oportunităţilor educaţionale). Coleman a întreprins un vast studiu statistic vizând un număr de 645.000 de elevi din 4000 de şcoli elementare şi licee. Conform opiniei sale, rezultatele investigaţiei au demonstrat că nivelul de pregătire al copiilor este independent de învăţătura însuşită la şcoală. În sprijinul acestei concluzii a venit şi Christopher Jencks, cu lucrarea sa *Inequality: A Reassessment of the Effect of Family and Schooling in America* (Inegalitatea: O reevaluare a influenţei exercitate de familie şi de sistemul de învăţământ în America), apărută în 1972. Jencks îşi încheie complexa sa analiză statistică afirmând că „uniformizarea calităţii liceelor ar reduce inegalitatea cognitivă cu unu sau chiar mai puţin de unu la sută" şi că „investiţiile suplimentare în diversificarea şi dezvoltarea programei şcolare nu vor atrage ridicarea nivelului de pregătire, iar redistribuirea resurselor nu va reduce inegalitatea."

În Marea Britanie, Raportul Plowden, publicat în 1967, se apropia în multe privinţe de studiul elaborat de Coleman, conchizând că influenţele familiale depăşesc de departe pe cele exercitate la şcoală. S-a creat, astfel, un curent de opinie extrem de pesimist în legătură cu capacitatea şcolii de a contribui la formarea copiilor. Acest punct de vedere a fost sintetizat de către Basil Bernstein: „Educaţia nu poate ţine locul societăţii" (în sensul că acolo unde educaţia dă greş, ea trebuie să fie înlocuită de revoluţie).

Aceste concluzii atât de străine de bunul simţ se bazau în mare parte pe aberaţii statistice şi teoretice – „experţii" în educaţie sunt la fel de supuşi greşelii ca şi cei

„specializaţi" în creşterea copiilor. De exemplu, Coleman a făcut o comparaţie între doi factori care îi păreau lui că determină performanţa şcolară. Comparaţia aceasta nu are, însă, nici un sens, pentru că nu ia în discuţie diferenţierile genetice care stau la baza inteligenţei fiecăruia dintre copii. Indiferent ce loc i se acordă geneticii, nici un cercetător nu i-a evaluat rolul la mai puţin de 50 la sută, majoritatea înclinând spre o rată mult mai ridicată; estimarea cea mai rezonabilă se cifrează la cote situate între 70 şi 75 la sută.

Neluând în calcul factorul acesta de importanţă maximă, Coleman l-a amestecat între influenţele mediului familial, statutului socio-economic şi aşa mai departe, mărind astfel în chip total disproporţionat ipotetica însemnătate a acestora. Dacă analiza întreprinsă de el ar fi reluată introducându-se în ecuaţie factorii genetici, tabloul s-ar schimba radical şi s-ar vedea limpede că şcolii îi revine un rol cu adevărat capital în producerea diferenţierilor între nivelurile de performanţă ale elevilor. Cum de au putut cohorte de „experţi" să nu sesizeze grava eroare a lui Coleman şi să-i cauţioneze concluziile rămâne un mister de nepătruns.

ÎNTR-ADEVĂR, ŞCOALA CONTEAZĂ

În 1979, Michael Rutter şi colegii săi de la Universitatea din Londra au publicat o carte intitulată *Fifteen Thousand Hours*[2] (Cincisprezece mii de ore) în care erau supuse analizei un mic număr de licee şi, totodată, influenţa exercitată de ele asupra elevilor. În comparaţie cu cercetările întreprinse de psihologii citaţi mai sus, studiul lui Rutter nu a fost pe scară mare, ceea ce nu înseamnă că are o valoare sau o influenţă mai mică – dimpotrivă. Investigaţiile vaste sunt, de regulă, conduse de la o prea mare distanţă de amănuntele comportamentului şi activităţii copiilor. Contactul direct acţionează în chip de corector foarte realist şi sever, astfel că lucrarea lui Rutter se prezintă cu mult mai bine din acest punct de vedere, al faptului concret, decât orice alte studii pe eşantioane mari. Spaţiul nu ne îngăduie să ne oprim aici decât asupra concluziilor, dar cei interesaţi ar trebui să parcurgă cartea integral – lucru lesne de făcut, întrucât nu este voluminoasă, dar plină de date precise, bine documentate şi argumentate solid, într-un limbaj clar şi exact, Rutter evitând atrocitatea jargonului de sub fascinaţia căruia „specialiştii" nu izbutesc, de regulă, să se sustragă.

El a constatat că liceele din Londra se deosebesc mult unele de altele în ceea ce priveşte comportamentul şi rezultatele la învăţătură ale elevilor lor. Diferenţele apar în conduita din timpul orelor de curs (după observaţiile coroborate ale psihologilor, profesorilor şi elevilor înşişi), în regularitatea frecvenţei, în procentul de repetenţie sau de prelungire a studiilor dincolo de vârsta normală, în procentul de reuşită la examenele ulterioare şi în procentul de delincvenţă.

O a doua constatare a lui Rutter a fost că, deşi şcolile se deosebesc în privinţa procentului de elevi cu probleme comportamentale şi cu situaţie şcolară dificilă pe care îi înscriu, aceste deosebiri nu justifică diferenţierile dintre evoluţiile post-şcolare ale elevilor. Copiii absolvenţi ai anumitor şcoli au o purtare mai frumoasă şi sunt mai bine pregătiţi decât cei din alte şcoli. Iată că şcoala *influenţează* progresul copiilor. S-a mai observat că deosebirile interşcolare persistă şi dacă se compară între ele ratele de succes sau de eşec ale foştilor elevi, timp de cel puţin patru-cinci ani de la absolvire.

Cea de-a treia concluzie trasă de Rutter a fost că fiecare şcoală se face cam la acelaşi nivel pe toată linia: şcolile ce se ridicau deasupra mediei în privinţa comportamentului

elevilor se evidenţiau şi în privinţa criteriilor precum cele ale succeselor la examene, carierei post-şcolare şi aşa mai departe.

A patra concluzie, deosebit de importantă, a fost că aceste diferenţe dintre şcoli nu se datorau unor factori de natură fizică: spaţiul şcolii, vechimea clădirilor sau împărţirea lor. S-au vădit irelevante şi aspectele legate de organizarea şi administrarea şcolilor.

Cea de-a cincea concluzie a fost următoarea: „Diferenţele dintre şcoli şi dintre rezultatele lor *s-au dovedit* în mod sistematic a fi în legătură cu caracteristicile lor ca instituţii sociale. Factori de o mare varietate, cum sunt nivelul pregătirii ştiinţifice, rolul profesorului în actul predării, sistemul de notare, stimulare şi evidenţiere, condiţiile oferite copiilor şi modalitatea de a-i face să-şi asume un anumit grad de responsabilitate s-au asociat pentru a marca deosebirile dintre şcoli. Toţi aceşti factori pot fi modificaţi de către personal."

Concluzia numărul şase arată că rezultatele comparaţiei au fost influenţate de unii factori exteriori controlului imediat al cadrelor didactice, cum ar fi capacitatea de învăţare a elevilor. Rata de succes la examene tinde să fie mai ridicată în acele şcoli care dispun de un nucleu substanţial de copii dotaţi cu aptitudini intelectuale cel puţin medii; în mod similar, rata de delincvenţă este mai ridicată în şcolile ai căror elevi sunt, în majoritatea lor, mai puţin înzestraţi intelectual. Acest factor al inteligenţei s-a dovedit a fi cel mai important în ceea ce priveşte delincvenţa şi cel mai puţin important în privinţa conduitei observate în şcoală şi în preajma ei.

În sfârşit, a remarcat Rutter, concordanţa dintre nivelul *combinat* al calităţii procesului didactic în ansamblul său şi nivelul fiecăruia dintre parametrii rezultatelor s-a dovedit mai clară decât aceea între oricare din componentele procesului didactic, luate separat, şi aceste rezultate. Reiese, aşadar, că efectul *cumulat* al factorilor sociali este considerabil mai mare decât efectul oricăruia dintre aceşti factori, în parte. Prin urmare, acţiunile şi dimensiunile individuale se pot combina, creând un anumit *etos* sau set de valori, atitudini şi comportamente care, împreună, ajung să constituie caracteristica unei şcoli – emblema ei. Iar Rutter a conchis: „[...] atitudinile şi comportamentul copiilor sunt modelate şi influenţate într-o măsură apreciabilă de experienţa lor şcolară şi, în special, de calităţile şcolii ca instituţie socială".

Opinia noastră este că aceste concluzii ale lui Rutter derivă direct din datele documentare prezentate în volumul său şi că ele au o mare importanţă pentru cadrele didactice, funcţionarii guvernamentali care se ocupă de problemele învăţământului, ca şi pentru politicieni, în general, dar, înainte de orice, pentru părinţi. În fond, poate fi vorba despre lucruri pe care oamenii cu experienţă în domeniul educaţiei le-au constatat în chip nemijlocit şi care par de la sine înţelese, dar, după cum remarcau Rutter şi colaboratorii săi, „Una dintre reacţiile cele mai obişnuite ale specialiştilor faţă de orice cercetare este aceea de a afirma că s-a investit o imensă cantitate de efort numai pentru a se demonstra ceva ce toată lumea cunoaşte prin intermediul bunului simţ sau al experienţei. [...] la urma urmei, nu este întru nimic surprinzător faptul că elevii beneficiază mai mult de pe urma acelor şcoli în care exigenţele sunt mai mari, profesorii dau dovadă de un comportament exemplar, iar ei înşişi sunt făcuţi să se simtă apreciaţi şi să înveţe să-şi asume responsabilităţi, şcoli unde condiţiile ce li se oferă sunt bune şi procesul didactic se desfăşoară într-un mod bine organizat." Poate că astfel stau lucrurile, dar, aşa cum notează în continuare psihologul, „S-ar fi putut considera ca la fel de evidentă o concluzie care ar fi susţinut importanţa, ca factori determinanţi, a unor aspecte cum ar fi frecventarea unei şcoli mici, situate într-un edificiu modern, clădit anume pentru acest scop, cu clase conţinând acel număr de elevi care să nu depăşească posibilităţile profesorilor de a se ocupa de fiecare din ei, în parte, cu

un sistem organizat de îndrumare şi asistenţă religioasă, cu un sistem de repartizare a cadrelor didactice care să asigure continuitatea relaţiei profesor-elev şi cu o disciplină fermă, ce nu ar precupeţi severitatea în pedepsirea comportamentelor inacceptabile. În realitate, însă, *nici unul* dintre aceste aspecte nu exercită o influenţă semnificativă asupra parametrilor rezultatelor bune, indiferent cum i-am măsura." Precizarea aceasta este binevenită, binevenite şi întemeiate sunt toate concluziile trase, care justifică din plin timpul şi străduinţa deosebită dedicate adunării, înregistrării şi analizării datelor şi faptelor cercetate. Cartea lui Rutter reprezintă un exemplu de investigaţie profundă şi precisă care dă de ruşine întreprinderi ambiţioase şi orgolioase ca cele ale lui Coleman, Plowden ori alţii ca ei.

UN NOU REALISM

Am putea oare să ne aventurăm a spera că cei în drept vor lua aminte la aceste concluzii? Că-i vor concedia pe profesorii care dau exemple rele şi-i vor promova pe aceia capabili să-i influenţeze în bine pe copii? În ultimii treizeci de ani, învăţământul a părut preocupat de ideologie şi de teorii lipsite de temei, s-a făcut prea puţină muncă de cercetare asupra domeniului, s-au tras concluzii fără valoare, s-au alcătuit statistici şchioape şi s-a constatat, în general, o aspiraţie hotărâtă de a abandona realitatea, în favoarea unor idealuri utopice, foarte puţin în măsură să-i satisfacă pe părinţii pentru care viitorul copiilor lor este pe primul plan. Pronia cerească pare să se îndure de noi, astfel că această etapă se apropie de sfârşit, iar gândirea realistă îşi face loc, din nou, şi în procesul instructiv-educativ.

Unii dintre cititori s-ar putea să-şi închipuie că vrem să devenim avocaţii unei reîntoarceri la epoca victoriană, cu regulile ei de disciplină şi cu organizarea şcolilor ei. Nu acesta este adevărul. Aşa după cum subliniau Rutter şi colegii săi, „[...] severitatea în pedepsirea comportamentelor inacceptabile nu determină, în mod automat, rezultate bune." Impunerea unei discipline excesiv de aspre este la fel de riscantă ca şi cedarea excesiv-permisivă. Ca întotdeauna, aurită este numai calea de mijloc. Ambele extreme îşi au, desigur, susţinătorii lor, dar, în chip invariabil, ei sunt contrazişi de proba solidă a faptelor reale. Această cale – cea mai bună – care duce la realizarea ţelurilor comune ale părinţilor şi dascălilor pare a fi aceea a exemplului bun, a menţinerii disciplinei cu un minim de sancţiuni şi a formării unui etos capabil ca, aproape pe nesimţite, să îndrepte copiii spre socializare şi integrare.

În sfârşit, unele studii empirice recente oferă părinţilor sugestii şi idei bune în ceea ce priveşte educarea copiilor. Trebuie evitate, în aceeaşi măsură, şi extrema watsoniană, şi extrema spockiană, creându-se copilului acel etos care, acasă, ca şi la şcoală, să-l canalizeze către comportamentul cooperant şi socializat. Manifestările violente şi, în general, antisociale trebuie mai curând descurajate decât interzise drastic. Nici părinţii, nici profesorii nu au o misiune uşoară, dar realitatea ne arată că putem creşte copii fericiţi şi bine adaptaţi, cu condiţia să respingem, deopotrivă, prejudecăţile iraţionale, ideologiile periculoase şi, nu în ultimul rând, sfaturile acelor „experţi" care se trezesc vorbind fără a şti exact ce spun.

21. ELIBERAREA POTENȚIALULUI EDUCAȚIONAL

Am văzut deja (Capitolul 13) că oamenii diferă foarte mult unii de alții; că aceste diferențe sunt infinit mai profunde decât ne-am fi imaginat și că, în plus, ele au la bază predispoziții genetice ferme, care, deși pot fi modificate de influența factorilor de mediu, determină în mod clar comportamentul uman. Astfel, există probabilitatea ca unele metode pedagogice să se dovedească potrivite indivizilor extravertiți, de pildă, însă nepotrivite introvertiților[1]. Dacă vrem să comparăm o metodă nouă cu una devenită tradițională și descoperim că prima nu este nici mai bună, nici mai rea decât celalaltă, aceasta ar putea însemna că, într-adevăr, nu este o prea mare deosebire între ele, dar ar mai putea însemna – ceea ce este încă și mai plauzibil – că metoda nouă este *mai bună pentru unii*, fiind, în același timp, *mai rea pentru alții*. Această metodă nu pare a fi nici mai bună, nici mai rea decât cea veche numai pentru că efectul pozitiv și efectul negativ se anulează unul pe celălalt.

Să luăm ca exemplu relația dintre personalitate și nivelul pregătirii școlare. S-a remarcat adesea că elevii *extravertiți* au rezultate mai bune la învățătură decât introvertiții. Situația se prezintă astfel în cursul primar și în primele clase de liceu. Dar în ultimii ani de liceu și la universitate, introvertiții îi lasă mult în urmă pe extravertiți. Acest lucru se datorează, după cât se pare, metodelor didactice relativ mai relaxate aplicate în acești primi ani de studiu, mai potrivite copiilor extravertiți, care se simt foarte bine într-o atmosferă lipsită de formalism, ce le permite să sară de la un subiect la altul sau de la o materie la alta. Introvertiții preferă ambianța mai serioasă a liceului unde le place să studieze cât pot de mult despre o anumită problemă. Din acest motiv, introvertiții obțin rezultate mai bune în a doua jumătate a pregătirii școlare, pe măsură ce se pune un accent din ce în ce mai clar pe specializare.

Prin urmare, nu putem spune că o metodă ar fi „mai bună" decât alta – una le convine extravertiților, cealaltă îi avantajează pe introvertiți. Poate că această a doua categorie de elevi s-ar descurca mai bine în primii ani de școală dacă sistemul pedagogic adoptat ar fi mai strict și, în mod similar, poate că extravertiții ar învăța mai bine în clasele superioare și la universitate dacă orele de curs ar fi mai puțin specializate, prilejuindu-le deschideri mai vaste.

ÎNVĂȚAREA ACTIVĂ CONTRA ÎNVĂȚĂRII PASIVE

În mod tradițional, teoria didactică împarte metodele în două: pe de o parte, există metoda „descoperirii", pe de altă parte, metoda predării directe. În esență, cea dintâi îi dă elevului cheia, adică legea sau principiul care stă la baza unui fenomen, lăsându-i lui sarcina de a-l descoperi singur, pe cale experimentală (după ce, bineînțeles, i se explică felul cum să întreprindă experimentul). Această metodă este foarte diferită de modalitatea

„receptării directe" din procedura de predare obișnuită, prin care elevul face cunoștință cu faptele și apoi trebuie să le învețe – sistem criticat pentru că tinde să transforme copiii în receptori pasivi ai informației. Metoda descoperirii a fost apreciată tocmai datorită dinamizării elevilor. Totuși, criticii au arătat că cei mai mulți copii de școală sunt prea imaturi pentru a fi puși să facă aceste descoperiri pe cont propriu și că, de fapt, ei ar prefera să li se „dea" cunoștințele, în loc să meargă să le caute singuri. De partea cui este dreptatea?

EXPERIMENT-TIP: PERSONALITATEA ȘI CAPACITATEA DE ÎNVĂȚARE

Studierea comparativă a metodei active și a celei pasive nu a dus, de obicei, la nici un rezultat concludent. Profesorul G. O. Leith[2] a examinat ipoteza conform căreia ar fi posibil ca „mai marea disponibilitate a extravertiților, pe de o parte, pentru plictiseală în confruntarea cu rutina, iar pe de altă parte, interes în ceea ce privește variația, la fel ca și marea înclinație a introvertiților spre a fi, pe de o parte, deranjați de schimbarea frecventă, iar, pe de altă parte, capabili să-și concentreze atenția asupra unui subiect de specialitate precisă, să se explice prin interacțiunea metodă-personalitate."

Pentru cursul de genetică, Leith a pregătit materialul didactic ca să favorizeze în egală măsură și metoda învățării prin descoperire, și cea a învățării prin transferul direct de informații. Subiecții au fost luați la întâmplare. „Materialul didactic fusese ales în ideea de a oferi șansa descoperirii, de a permite și o marjă de incertitudine și eroare și, în fine, de a crea posibilitatea conturării unor opinii divergente, altfel spus, în ideea de a invita la un plonjon spre adâncuri sau spre celălalt mal al apei." Au luat parte la experiment un număr de două sute de tineri. Verificarea cunoștințelor acumulate la curs a avut loc după o săptămână și, din nou, după alte cinci săptămâni. Toți subiecții au fost supuși și unui test menit să le precizeze introvertirea sau extravertirea.

Concluzia esențială este că există o interdependență cu totul specială personalitate-metodă. În ambele ocazii când s-au efectuat examinările, s-a constatat, în medie, că introvertiții învățaseră la fel de bine ca extravertiții – cu alte cuvinte, nu s-a remarcat superioritatea în ansamblu a unei metode asupra celeilalte. Nu numai că extravertiții au învățat mai mult prin metoda descoperirii decât introvertiții, ci și, introvertiții au contat pe metoda directă.

La evaluarea finală s-a văzut că introvertiții profitaseră de metoda descoperirii într-o medie cifrată la 17, iar de metoda tradițională, receptivă, într-o medie cifrată la 26. Extravertiții folosiseră metoda tradițională într-o medie de 24, iar pe cea a descoperirii, într-o medie de 30. Experimentul lui Leith ilustrează cu claritate pericolul comparării unor metode didactice diferite fără a se măsura și coordonatele personalității și fără a se investiga reacțiile diferitelor tipuri de personalitate față de metodele testate.

ÎNVĂȚATUL „ÎN PERECHI"

Un alt teritoriu educațional unde personalitatea își impune o întâietate clară este cel al învățării „în perechi" – elevii sau studenții studiind câte doi. S-au întreprins cercetări în care perechile au fost fixate atât pe baza aptitudinilor, cât și pe criteriul determinărilor axei nevrotism-stabilitate. Astfel, grupele de câte două persoane au fost formate în concordanță

şi, respectiv, în discordanţă cu afinităţile intelectuale şi cu cele temperamentale, ajungându-se la un total de zece perechi. Progresele la învăţătură s-au dovedit a fi, într-adevăr, foarte diferite, depinzând nu numai de capacitatea intelectuală, ci şi de personalitatea complementarităţii temperamentale. Perechile nevrotic + stabil au realizat rezultate sută la sută superioare celor nevrotic + nevrotic sau stabil + stabil, indiferent de concordanţa sau discordanţa dintre nivelurile intelectuale ale partenerilor. Deci, dacă vrem să îmbunătăţim performanţele şcolare ale copiilor noştri, trebuie să-i asociem pe aceia dintre ei care sunt nevrotici, cu unii stabili.

Lucrurile stau cu totul altfel atunci când se asociază criteriului intelectual acela al extravertirii şi introvertirii. În acest caz, perechile de acelaşi nivel intelectual au obţinut rezultate mai bune decât perechile cu niveluri intelectuale diferite, indiferent dacă partenerii erau doi extravertiţi, doi introvertiţi sau un extravertit şi un introvertit. Prin urmare, nevroticii beneficiază cel mai mult atunci când se asociază cu copii stabili, cu care au cam acelaşi nivel intelectual. După cum am menţionat în Capitolul 17, anxietatea acţionează în mod inhibitiv asupra oricărei activităţi, de aceea, o cale de a combate efectele anxietăţii ar fi de a alătura elevii anxioşi altora mult mai calmi.

STILURI DE PREDARE: STRATEGIA ENUNŢIATIVĂ ŞI CEA EXPLORATORIE

Efectul pe care anxietatea îl exercită asupra performanţei şcolare mai poate fi combătut şi pe calea sugerată de experimentul întreprins de către Trown şi Leith[3], la care au participat circa 500 de elevi, băieţi şi fete. Scopul experimentului a fost acela de a pune în contrast rezultatele strategiilor directă şi exploratorie, în predarea matematicii, la patru şcoli. Media de vârstă a elevilor a fost de zece ani şi jumătate. Conform relatării celor doi psihologi, „în cazul strategiei enunţiative, etapele parcurse în predarea şi însuşirea materiei cuprinse în douăsprezece secţiuni a fost următoarea: profesorul expunea principiul teoretic, elevii lucrau cu modelele matematice respective, după care profesorul re-expunea principiul teoretic. Aceste expuneri s-au făcut atât pe cale orală, cât şi prin notarea lor pe tablă.

„Aceleaşi elemente teoretice au fost predate şi prin metoda exploratorie, dar, de data aceasta, *după* etapa exerciţiilor practice, din care se deducea regula, elevii sesizând mai întâi relaţiile matematice şi fiind încurajaţi să încerce ca, plecând de la practică, să aproximeze generalizările."

Diferenţele dintre nivelurile de anxietate s-au manifestat prin diferenţierea clară a performanţelor intelectuale, în condiţiile aplicării strategiei exploratorii; unii copii au învăţat mai mult din acest fel de predare, iar alţii s-au simţit dezavantajaţi de el. La testarea ulterioară, a reieşit că, în medie, copiii cel mai puţin anxioşi reţinuseră de două ori mai multe cunoştinţe decât cei cu un nivel de anxietate ridicat. Prin metoda de predare teorie-practică-teorie, aceste diferenţe nu s-au manifestat. Din nou, în condiţiile în care personalitatea elevilor era lăsată deoparte, între cele două metode s-au conturat doar diferenţe minime.

Concluzia este limpede: dacă cercetătorii ar fi făcut abstracţie de personalitatea copiilor, ar fi ajuns la constatarea eronată că ambele strategii didactice dau rezultate identice. Numai că atât extraversiunea, cât şi nivelul de anxietate joacă un rol important în reacţiile elevilor la aplicarea diferitelor metode didactice. Nici una dintre acestea nu este, în sine,

bună sau rea: randamentul ei depinde de personalitatea elevului căruia îi este, aplicată. Copilul extravertit stabil se va simți în largul său când este pus în situația de a face descoperiri și de a explora el însuși, în timp ce copilul introvertit, mai ales dacă este și anxios, va fi complet depășit. Introvertitului anxios i se potrivește cel mai bine metoda directă și explicită.

ADAPTAREA METODELOR DIDACTICE LA COORDONATELE DE PERSONALITATE

Leith a sintetizat numeroasele sale cercetări în următoarea formulare: „Dovezile obținute [...] nu îndreptățesc tragerea unor concluzii definitive, aplicabile imediat și cu efect garantat în sala de clasă. Se poate afirma, totuși, că în virtutea existenței – constatată în mod repetat – a interdependenței dintre personalitate (așa cum este ea evaluată după criteriile nevrotismului și ale extraversiunii) și metodele didactice (definite atât în termenii diferențierii globale, cât și în cei ai parametrilor care pot fi modificați experimental), educatorilor le revine sarcina de a acorda o atenție deosebită necesității de a-și adapta strategiile de predare la caracteristicile elevilor lor."

Studierea interdependenței personalitate-randament metodologic demonstrează că extravertiții nu sunt, în mod intrinsec, elevi mai slabi. Ei sunt doar dezavantajați de metodele potrivite introvertiților. În zorii inocenți ai artei didactice, această situație putea să mai fi fost tolerabilă, dar, în ziua de azi, este nevoie de nuanțări mai fine, așa cum este nevoie și de încă multă muncă dedicată cercetării acestui domeniu.

Ce ar fi de făcut, în condițiile în care viitorul va confirma concluziile trase de Leith? Desigur, ar fi o eroare să exagerăm grupând copiii pe criteriile personalității și/sau capacității lor intelectuale. În general, sistemul didactic ce tratează clasa ca pe un bloc relativ omogen este convenabil doar din punct de vedere administrativ-organizatoric. Ca să țină seama de recunoașterea deplină a individualității fiecărui copil, sistemul didactic ar trebui să aibă similitudini cu cel adoptat în formele de învățământ care îi cuprind pe copiii mici, oferind o mai mare varietate de abordări și adaptându-le la „materialul uman" disponibil, printr-o urmărire constantă și îndeaproape a progreselor individuale. Un pas înainte l-au constituit cercetările efectuate asupra învățării prin cooperare, în sensul creării unor clase dezuniformizate și participative. Acest tip de învățare nu numai că plasează în centrul procesului educativ elevul, dar asigură și un feedback permanent, o continuă verificare, ca și o exploatare maximă a ambientului social realizat în școală.

PREGĂTIREA PROFESORILOR

Viitorii profesori (dar și cei care practică deja această profesiune!) au nevoie să fie familiarizați, înainte de orice, cu elementele structurale ale personalității și cu datele privind interacțiunea dintre personalitate și metodele sau strategiile didactice. Pentru moment, cunoștințele de psihologie predate profesorilor sunt cu totul inutile și se dovedesc inoperante când vine vorba despre lucrul cu elevii în sala de clasă. Li se împuie capetele cu tot felul de aiureli freudiene și cu frânturi de informații, nici măcar corecte, dar care le-ar putea crea impresia de a cunoaște realitatea psihologică a situației, când, de fapt, o dată

ajunşi în faţa elevilor, se trezesc mai mult sau mai puţin nepregătiţi. Dacă, însă, li s-ar explica mecanismele comportamentale de tip extravertit şi introvertit, stabil şi instabil ale copiilor, dacă ar fi înarmaţi cu chestionare care să le permită să-şi testeze elevii, pentru a identifica extremele, profesorii ar fi în măsură să-şi aleagă procedeele capabile să stimuleze şi să instruiască şcolari diferiţi între ei sub raportul aptitudinilor şi al personalităţii. Este cu totul lipsit de realism să continuăm să susţinem ideea că toţi copiii sunt la fel, iar profesorii ştiu acest lucru. Până în prezent, însă, ei au primit prea puţin sprijin, prea puţină pregătire de acest gen, deşi există deja informaţii suficiente ca să reprezinte o bază de plecare pentru ameliorarea metodologiei didactice şi pentru utilizarea superioară a datelor disponibile. Profesorii care îi pregătesc pe viitorii profesori nu au nici o scuză dacă ocolesc ceea ce ar trebui să fie însăşi esenţa muncii pedagogice. Este timpul ca rezultatele cercetării psihologice să devină mai larg cunoscute şi să fie aplicate spre folosul şi succesul formării şi instruirii copiilor noştri.

Ceea ce afirmăm aici în legătură cu procesul educativ este tot atât de valabil şi pentru celelalte aspecte ale psihologiei: psihologia experimentală, psihologia socială, psihologia clinică, psihologia industrială şi aşa mai departe. În toate aceste domenii, oamenii implicaţi atât în practicarea respectivei profesiuni, cât şi în cercetare, refuză să recunoască realitatea că indivizii se deosebesc foarte mult între ei, în ceea ce priveşte modul lor de a reacţiona la orice fel de situaţie experimentală sau socială şi că această reacţie este în mod categoric determinată de personalitatea fiecăruia. Aşa după cum nici un fizician nu s-ar aştepta ca mercurul să se comporte în acelaşi fel ca aurul, sau aluminiul ca fierul, este complet iraţional să presupunem că un introvertit ar putea manifesta comportamente caracteristice extravertiţilor, indiferent dacă este într-o situaţie de laborator sau în una socială. În chip similar, o persoană instabilă emoţional are o reacţie diferită de aceea a unei persoane stabile, iar acceptarea acestui fapt este o necesitate absolută, care se impune şi în psihologia ca ştiinţă, şi în aplicaţiile ei practice.

Până în acest punct, ne-am ocupat doar de procesul abstract de învăţare, dar, desigur, munca profesorului nu se limitează la predarea şi verificarea unor cunoştinţe teoretice. Şcolile, îndeosebi în Anglia, se ocupă în mod tradiţional şi de „formarea caracterului", cultivarea minţii fiind însoţită de educarea copiilor pentru a face din ei membri bine integraţi şi oneşti ai societăţii. Am menţionat deja experimente (Capitolul 8) din care să tragem concluzia că acest ţel poate fi atins printr-un proces de condiţionare şi că marile deosebiri de condiţionalitate înnăscute produc, la rândul lor, mari diferenţe de comportament, de la cel socializat la cel antisocial. Mai există însă şi alte căi de interacţiune a personalităţii cu procesul educaţiei.

EMOŢIILE EXAMENELOR ŞI FOBIA ŞCOLII

Mai toţi am auzit de „emoţiile" (anxietatea) examenelor, ba cei mai mulţi dintre noi le-am trăit chiar, şi ştim din proprie experienţă ce efect dizolvant pot avea. Din cauza lor ne simţim atât de tensionaţi, încât nu putem să ne prezentăm la adevăratul nostru nivel de pregătire. Această anxietate este foarte răspândită. Tot aşa şi fobia de şcoală: teama de a se duce la şcoală este atât de puternică, încât copilul pur şi simplu refuză să meargă acolo, fuge de la şcoală, stă ascuns şi ajunge să creeze probleme foarte serioase părinţilor, profesorilor şi lui însuşi.

Anxietatea examenelor și fobia școlii par să se manifeste cu predilecție la copiii cu ridicate grade de emotivitate sau nevrotism, adică la cei predispuși din naștere să trăiască foarte intens frica în situațiile percepute de ei ca amenințătoare. Din fericire, aceste semi-nevroze dispar destul de lesne la aplicarea unei metode terapeutice de „desensibilizare", prin care pacientul este învățat să se relaxeze fizic – relaxarea fiind la fel de incompatibilă cu anxietatea pe cât este starea de tensiune cu euforia.

În timpul „ședinței" terapeutice propriu-zise, după ce se relaxează, persoanei respective i se cere să-și imagineze scena sau situația care îi provoacă anxietatea (de exemplu, trezirea de dimineață și pregătirea pentru plecare la școală). Re-creată astfel, scena produce o oarecare anxietate, dar nu atât de intensă încât să depășească proprietățile anti-anxietate ale relaxării. Ca urmare, pacientul învață să suporte un grad redus de anxietate și să reacționeze prin „non-anxietate" la situația percepută anterior ca amenințătoare.

Treptat, terapeutul construiește „scenarii" care, în mod normal, declanșează o din ce în ce mai mare anxietate, fiind întotdeauna atent ca aceasta să nu se dovedească mai puternică decât relaxarea indusă în chip de contrapondere. Pacientul „trece" printr-un număr de scene imaginare din ce în ce mai alarmante (trezirea de dimineață, pregătirea pentru plecarea la școală, ieșirea din casă, mersul pe stradă, urcarea în autobuz, apropierea de școală, imaginea copiilor care intră în clădirea școlii, intrarea sa în acea clădire etc.). Când toate aceste etape pot fi parcurse mental fără a se resimți anxietatea, terapeutul îi cere pacientului (din nou, complet relaxat) să repete traseul, dar, de data aceasta, în mod real, însoțindu-l pas cu pas. Treptat, persoana cu probleme se „desensibilizează" și reușește să se ducă la școală, să facă o plimbare până la un magazin, să pună mâna pe un păianjen, să se urce în lift și deci să se vindece de oricare dintre aceste, sau alte, fobii. Procentul de reușită a tratamentului „desensibilizator" este de aproape sută la sută și, în plus, nici nu durează mult.

Și emoțiile (anxietatea) examenelor cedează la fel de sigur la această metodă terapeutică – rata succesului este tot de sută la sută. Elevul sau studentul este învățat să se relaxeze și să se plaseze imaginar în situațiile de examen, trecându-se, treptat, de la niveluri scăzute ale anxietății, până la examenul real.

Această procedură terapeutică este utilizată acum pe scară largă pentru combaterea emoțiilor și fobiilor apărute la copii. De obicei, profesorii nu știu s-o practice, dar pregătirea lor în acest sens nu ar constitui o problemă dificilă. Aceste tipuri de anxietate sunt atât de frecvente, încât ar fi foarte indicat ca în procesul de formare a cadrelor didactice să fie inclus și un curs care să-i învețe să-și ajute elevii din acest punct de vedere.

Și mai bine ar fi, însă, dacă s-ar încerca prevenirea (profilaxia) acestor stări anxioase. Întâi ar trebui identificați copiii care ar putea avea predispoziții pentru hiperemotivitate și fobie la școală, ceea ce este destul de simplu – se pot completa chestionare, stabilindu-se astfel nivelurile de nevrotism și de introversiune ale copiilor. Aceia dintre ei care se apropie de cotele înalte ale ambelor coordonate, se vor dovedi și victime ale emoțiilor și fobiei. Terapeutul (sau chiar profesorul) ar putea trece la „inocularea" acestor elevi prin metoda desensibilizării, exact așa cum a fost descrisă anterior, începând s-o aplice *înainte* de apariția unor semne de anxietate. În școlile americane, sunt angajați psihologi specializați tocmai pentru a face acest lucru și ar fi foarte bine dacă și la noi s-ar proceda la fel. Din păcate, când vine vorba despre programe profilactice, fondurile sunt greu de

deblocat. Guvernanții preferă să aștepte declanșarea crizelor, a căror remediere costă cu mult mai mult decât ar fi costat un mic efort de a le preveni.

CONCLUZII

Atât elevii cât și studenții cu un grad ridicat de nevrotism-instabilitate-emotivitate au rezultate mai slabe decât ale colegilor lor. Ei ar putea fi ajutați să-și depășească dificultățile și să dea adevărata măsură a talentelor lor. Dar nu este vorba numai despre cunoștințele însușite. La fel de important ar fi ca ei să învețe să-și controleze emoțiile excesiv de intense și instabile, care îi împiedică să studieze și să se concentreze. Profesorii de la școli și din universități ar trebui să se familiarizeze cu aceste aspecte de comportament și să se preocupe de dinamica personalității celor pe care îi învață, mai ales de coordonatele nevrotismului și extraversiunii, pentru a-i putea ajuta sau îndrepta spre un psiholog în măsură să le acorde asistență. Este o cruzime inutilă să-i lăsăm pe oamenii instabili emoțional să sufere din cauza eșecurilor și anxietății, când, în fond, vindecarea se află la îndemâna tuturor și este reală. O societate este judecată după eforturile întreprinse pentru a-i ajuta pe cei fără posibilități, fără putere și fără șanse. Am putea face cu mult mai mult decât s-a făcut până acum.

22. BIOFEEDBACK: ÎNTÂIETATEA SPIRITULUI ASUPRA MATERIEI

Dacă vi s-ar cere să mergeţi şchiopătat, lăsându-vă greutatea mai mult pe un picior decât pe celălalt, aţi socoti sugestia bizară, dar nu aţi avea nici urmă de îndoială că puteţi face acest lucru. Dacă, pe de altă parte, vi s-ar cere să vă măriţi fluxul sanguin într-una din urechi, aţi considera ideea încă şi mai bizară, dar probabil că aţi spune ca aşa ceva nu vă stă în putinţă.

Ne putem controla după voie multe activităţi: mersul, gândirea sau vorbirea, însă funcţionarea organelor noastre interne (inima, ficatul, stomacul, rinichii şi aşa mai departe) se sustrage programării conştiente. Viscerele, cum le numesc fiziologii, nu au nevoie să fie supravegheate în mod voluntar – şi pe drept cuvânt. Ar fi foarte obositor, de exemplu, să încetăm să ne desfăşurăm o activitate pentru ca, după ce luăm masa, să ne dedicăm supervizării procesului de digestie. Cu toate acestea, deşi organele noastre interne îşi văd de treburile lor pe cont propriu, uneori ar fi foarte necesar să putem să le coordonăm funcţionarea. Ce nu ar da cineva care suferă de migrene sau de rău de mare să-şi aducă la ordine organismul zurbagiu!

Faptul că activităţile corpului omenesc se împart în voluntare şi involuntare este o constatare foarte veche. Acum vreo două mii de ani, Platon făcea distincţia între sufletul raţional superior, localizat în cap, şi o seamă de suflete inferioare, risipite în trup. Ceva mai recent, s-a susţinut că voinţa nu are autoritate decât asupra scheletului, ale cărui „răspunsuri" depind de sistemul nervos central, în timp ce reacţiile viscerale şi emoţionale se află sub „jurisdicţia" unui sistem nervos autonom, mai primitiv, asupra căruia voinţa nu are putere.

Această distincţie simplă a rămas valabilă mult timp în rândul filosofilor, psihologilor şi fiziologilor. Există, însă, numeroase exemple surprinzătoare de exercitare a controlului volitiv asupra unor reacţii considerate ca „involuntare", ceea ce pune sub semnul întrebării corectitudinea dinstincţiei de mai sus. Nu o fi ea puţin prea simplistă? Celebrul S., menţionat în Capitolul 15, omul cu o memorie fenomenală şi cu o capacitate de reprezentare vizuală unică, era în stare să-şi controleze ritmul cardiac şi temperatura corpului. Vizualizându-se fie dormind, fie în activitate intensă, S. putea să-şi modifice numărul bătăilor inimii cu circa 40 pe minut (în stare de repaus, pulsul normal fiind 70 de bătăi pe minut). În chip încă şi mai spectaculos, S. putea să-şi ridice temperatura (pielii) mâinii drepte, imaginându-şi-o în contact cu o sobă fierbinte şi, în acelaşi timp, reducând temperatura mâinii stângi, în care vizualiza un cub de gheaţă.

Faimosul iluzionist şi escapolog Harry Houdini avea şi el un control excepţional asupra reacţiilor zise „involuntare". În ciuda faptului că se afla sub urmărirea vigilentă a tuturor – ori de câte ori făcea vreuna dintre renumitele sale evadări, orice spectator sceptic îi putea verifica hainele şi îl putea percheziţiona – reuşea de fiecare dată să scape din cătuşele, lanţurile şi

lacătele cu care era ferecat în cufărul unde se lăsa închis. Metoda sa era să înghită o cheie, pe care, când nu-l observa nimeni, o regurgita. Din moment ce reacţia normală a cuiva care are un obiect în gât este să-l înghită, nici nu era de mirare că nimeni nu se putea gândi că acela ar fi un loc bun pentru a ascunde ceva: în gât nu-l căuta nici un spectator. De fapt, performanţa lui Houdini consta în controlarea reflexului de înghiţire, iar el o realizase în urma multor ore de antrenament cu o bucăţică de cartof, legată de un fir de aţă.

Se spun lucruri uimitoare despre yoghinii indieni, între altele, că îşi pot opri inima. Este greu de emis aprecieri corecte în această privinţă, iar unii dintre ei vor, în mod cert, să câştige banii naivilor. Totuşi, s-a făcut o tentativă serioasă de a se studia aceste performanţe. Ea îi aparţine doctorului Bal K. Anand, de la Catedra de fiziologie a Institutului national de ştiinţe medicale, din New Delhi. Doctorul Anand a supus testelor peste 400 de yoghini, ţinându-i în laborator, sub o supraveghere strictă. Deşi majoritatea subiecţilor au produs, mai degrabă, dezamăgire, la câţiva dintre ei s-au constatat capacităţi neobişnuite. Unul a putut să-şi reducă bătăile inimii la jumătate din ritmul normal, iar un altul a reuşit să-şi facă fruntea să transpire în şiroaie, fără să-şi mişte vreun muşchi. Doi yoghini au arătat că pot să-şi încetinească metabolismul până la a-l aduce sub jumătatea ratei de funcţionare în stare de veghe – un salt de aproximativ *cinci ori* mai mare decât cel ce se petrece la trecerea de la starea de veghe, la somn!

În anii '60, distinstul psiholog american Neal Miller a fost autorul primei încercări de a verifica dacă organele interne pot fi făcute să înveţe în acelaşi fel cum învaţă cobaii să apese pe o pârghie, ca să capete mâncare. Laborioasa sa cercetare stă la baza interesului ştiinţific larg pe care îl trezeşte astăzi aşa-numitul „biofeedback."

EXPERIMENT-TIP: POT ORGANELE INTERNE SĂ ÎNVEŢE?

Privindu-se atent în oglinda băii din casa lui de vacanţă din Guildford, statul Connecticut, Neal Miller s-a văzut aşa cum era: un bărbat voinic şi energic, aproape chel, cu excepţia unei coroniţe de păr alb, coborâtă la nivelul urechilor, cu fălci puternice, nas gros şi ochi verzi, adânciţi în orbite. Dar privirea lui se concentra asupra urechilor, pentru că Miller voia să înveţe să mişte una, fără a o clinti pe cealaltă. El credea cu tărie în ideea că învăţarea presupune un bun dozaj între recompensare şi impunerea disciplinei. Prin urmare, stătea la pândă, aşteptând un cât de mic semn că începe, într-adevăr, să atingă performanţa dorită, pentru a-şi putea oferi răsplata unor auto-felicitări călduroase şi îndelung visate. A încercat procedee diverse, inclusiv acela de a-şi imagina că partea stângă a feţei îi era rece sau amorţită, astfel că urechea stângă nu se putea mişca – înfrângere pe toată linia. În cele din urmă, Miller a descoperit că strategia cea mai bună era să stea în faţa oglinzii şi să-şi ia urechile cu binişorul, conform politicii „paşilor mici". Iată cum şi-a expus psihologul „tehnica", într-un interviu acordat lui Gerald Jonas, de la *New Yorker*: „Aş începe prin a încerca să obţin cea mai neînsemnată mişcare independentă a urechii drepte. Apoi aş încerca să măresc, zi de zi, câte un pic, amplitudinea mişcării. Dacă urechea stângă ar începe să se mişte şi ea, m-aş opri şi aş lua-o de la capăt până aş fi sigur că se mişcă doar dreapta. Apoi, aş începe iar, mărind mişcarea, încetul cu încetul. În sfârşit, ..." – la acest punct al discuţiei cu gazetarul, Miller s-a întrerupt şi a părut să se concentreze intens. Urechea lui dreaptă a început să se mişte în timp ce stânga rămăsese neclintită. După un moment, psihologul s-a relaxat şi a izbucnit în râs – succesul îi este sieşi cea mai bună răsplată.

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI

Cele relatate ilustrează felul în care oamenii pot învăţa să realizeze lucruri ciudate şi ieşite din comun, dacă sunt recompensaţi cum trebuie şi dacă îşi pot constata succesul sau eşecul în mod direct sau prin feedback. Am izbuti oare să ne reducem sau să ne mărim ritmul cardiac dacă am dispune de informaţii permanente despre viteza funcţionării inimii? Miller era de părere că acest lucru ar trebui să fie realizabil şi susţinea că ar exista două căi, foarte diferite: una, prin învăţarea directă a organelor interne şi a doua, indirectă, prin controlul exercitat de voinţă asupra activităţilor scheletului (de exemplu, exerciţiile de respiraţie – dacă se inspiră şi se expiră lent şi adânc, ritmul cardiac se diminuează). Însă Miller considera că modificarea ritmului bătăilor inimii pe cale indirectă, ne-viscerală, este o formă de a „trişa" şi arăta că demonstrarea concludentă a capacităţii organelor interne de a învăţa presupune eliminarea posibilităţii de intervenţie voluntară a activităţii muşchilor scheletici. Tehnica aleasă de el a constat în a folosi injecţia cu curara pentru a provoca o eventuală paralizie totală a muşchilor scheletici, inclusiv a celor implicaţi în respiraţie, permiţându-se, astfel, organelor interne să funcţioneze destul de normal.

La început, curara era obţinută de indienii sud-americani din rădăcinile, tulpinile şi cojile unor plante din junglă şi se folosea la otrăvirea săgeţilor cu care băştinaşii îşi doborau vânatul – efectul otrăvirii este moartea, prin blocarea respiraţiei, în răstimp de câteva minute. Mai târziu, această substanţă a fost utilizată ca anestezic, înainte de intervenţiile chirurgicale – cum pacienţii rămâneau nemişcaţi, se presupunea că nici nu simt nimic, iar ţipetele cu care îşi reveneau din „anestezie" erau puse pe seama halucinaţiilor. Abia după un timp s-a descoperit că aceşti bolnavi treceau prin chinurile cele mai cumplite, la cea mai mică mişcare a bisturiului din mâna chirurgului.

În esenţă, Miller şi colegii săi de la Universitatea Rockefeller, din New York, susţineau că dacă reacţiile viscerale ale animalelor cărora li se injectase curara ar putea fi manipulate pe baza dozajului recompensă-disciplină, aceasta ar demonstra în mod concludent că organele interne pot realmente învăţa. Folosirea curarei asupra oamenilor fiind riscantă, şi chiar dacă nu ar fi fost, găsindu-se greu voluntari care să consimtă la a fi imobilizaţi, fie şi printr-o paralizie temporară, Miller a hotărât să utilizeze cobai, în mai toate experimentele sale. Din cauza paraliziei induse de drog, cobaii nu puteau respira şi s-a recurs la mijloace de ventilare artificială.

Miller a afirmat că motivul principal pentru care organele interne nu dau semne că ar avea aptitudini de învăţare este acela că, în mod normal, noi nu ne putem da seama de activitatea lor. În ideea de a ajuta cobaii să-şi modifice ritmul cardiac, psihologul a pus la punct un sistem prin care aceştia urmau să primească informaţii în legătură cu funcţionarea inimii lor. Fiecăruia dintre ei i s-au implantat sub piele electrozi care puteau fi conectaţi la un electrocardiograf. Aparatul fusese reglat astfel ca orice mică accelerare spontană a ritmului cardiac (de obicei, o accelerare de 2 la sută) să fie urmată de o recompensă. Cu timpul, cobaii trebuiau să-şi mărească din ce în ce mai mult acest ritm pentru a obţine recompensa.

Dar cum oare să recompensezi un cobai total paralizat? Miller a rezolvat această problemă spinoasă, stimulând pentru câteva momente exact acea zonă din creierul cobailor care funcţionează ca un fel de „centru al recompensării". El a descoperit că prin recompensarea unei din ce în ce mai mari accelerări a bătăilor inimii pe calea stimulării corticale, îi putea face pe cobai să-şi aducă cordul la a bate de 80 de ori pe minut, după numai o oră şi jumătate de antrenament! Ca şi cum organele interne *erau capabile* să înveţe de dragul recompensei, în ciuda convingerii larg răspândite că faptul ar fi imposibil[1,2]!

Puteau cobaii să învețe să-și modifice și funcționarea altor organe interne? Miller a descoperit că, aflați sub efectul curarei, aceștia s-au arătat în stare să-și mărească sau să-și micșoreze contracțiile intestinale, să-și schimbe debitul sanguin din pereții stomacului și chiar să-și controleze procesul de formare a urinei!

Faptul că demonstrase existența similitudinilor între dobândirea deprinderii de a apăsa pe o pârghie pentru a căpăta hrana și dobândirea controlului visceral, tot nu-l satisfăcea pe psiholog. De exemplu, orice învățare „normală" rămâne de obicei destul de bine fixată în memorie. Pentru a dovedi că și învățătura organelor era memorată, Miller a testat cobaii care „studiaseră" timp de o oră și jumătate accelerarea și reducerea ritmului lor cardiac, cu trei luni înainte, și a constatat că, într-adevăr, animalele își aminteau cum să-și controleze funcționarea cordului.

În sfârșit, Milller a susținut că învățarea „normală" a oricărei deprinderi fizice presupune și o perfecționare progresivă a preciziei efectuării ei. Se comportă la fel și organele interne? Ei bine, după toate aparențele, chiar așa se și întâmplă, întrucât cobaii injectați cu aceeași curara s-au dovedit capabili să-și intensifice circulația sanguină într-una din urechi mai mult decât în cealaltă, atunci când performanța le era recompensată!

Și atunci, de ce, în numele Cerului și al Pământului, dacă natura ne-a înzestrat și cu capacitatea de învățare viscerală, nu o folosim și, mai mult, nici măcar nu credem că dispunem de ea? Așa după cum a remarcat Miller însuși, ar fi cât se poate de ciudat ca evoluția să fi creat un mecanism care „să nu aibă o altă funcție naturală și un alt rost în afară de cel de a le furniza studenților mei teme pentru articolele lor științifice".

Un răspuns la această tulburătoare problemă ar fi că cele mai multe dintre aspectele mediului nostru intern au nevoie să-și mențină o stare de stabilitate permanentă, cunoscută sub numele de „homeostazie". De obicei, sistemele interne de control sunt suficiente pentru asigurarea homeostaziei, iar învățarea viscerală ar putea constitui un fel de sistem de rezervă, care nu intră în acțiune decât în momentul când mecanismele de control sau mediul intern se află sub o amenințare deosebită.

Să adăugăm, în chip de mică notă ironică marginală, că prin anii '30, Miller și mentorul său, Clark Hull afirmaseră cu tărie că toate formele de învățare, fie că este vorba despre mușchii scheletului, fie de organele interne, depind ori de recompensă, ori de impunerea disciplinei. Privind în urmă, Miller a rămas surprins că nici unul dintre colaboratorii lui Hull nu s-a gândit în tot acest timp să investigheze serios problema învățării viscerale. „Cum existau atâția care să spună că așa ceva e imposibil, până și cel mai anemic rezultat pozitiv ar fi însemnat o lovitură teribilă pentru teorie. [...] Eu unul m-am ferit să mă apropii de această aplicație specifică a teoriei lui Hull tocmai pentru că mi se părea redutabilă [...] și, în mod inconștient, refuzam să am de înfruntat un asemenea gen de concluzie." Ironic este și faptul că, în ciuda reputației sale binemeritate de experimentator extrem de scrupulos, experimentele lui Miller nu s-au dovedit ușor de repetat. Unii cercetători de la alte institute au obținut câteva succese, dar Miller însuși (în colaborare cu Barry Dworkin) nu a mai reușit să le redediteze.

Indiferent ce apreciere generală dăm cercetărilor lui Miller, este mai presus de orice îndoială că ele au exercitat o influență enormă asupra tuturor. În special, trebuie spus că întreaga dezvoltare a biofeedback-ului ca tehnică medicală de tratament în diverse afecțiuni se datorează muncii de pionierat a lui Miller.

UTILIZAREA MEDICALĂ A BIOFEEDBACK-ULUI

Pe plan teoretic, opera lui Miller pare a demonstra că diferența (și divergențele) dintre rațiunea omenească și la fel de omenești emoții ar putea fi mult mai lesne de reconciliat decât se crezuse, din moment ce și una și celelalte pot fi controlate în același fel. Pe plan practic, ideea că ne putem „stăpâni" organele interne deschide perspective noi pentru tratamentul unei game variate de afecțiuni, de la migrenă, la bolile de inimă. Desigur, Miller și-a efectuat cercetările pe cobai, dar cum oamenii sunt mai inteligenți decât șoarecii, ar trebui să se dovedească în stare să-și exercite controlul asupra organelor lor interne, cel puțin la fel de bine ca aceștia.

O confirmare în acest sens s-a obținut la Harvard, unde Lee Birk, de la Facultatea de medicină a respectivei universități s-a oferit să fie injectat cu faimoasa curara. După injecție, nu și-a mai putut ține capul ridicat, nu și-a mai simțit extremitățile, a devenit incapabil să deschidă ochii, să înghită sau să emită vreun sunet inteligibil. Dar chiar fiind în această stare, tot și-a amintit o anumită reacție viscerală învățată anterior, când nu fusese sub efectul curarei.

Presa a manifestat un interes deosebit pentru fenomenul biofeedback. Termenul se referă la o tehnică prin care instrumentele bio-fiziologice îl informează pe pacient asupra modificărilor apărute în funcționarea organismului său și de care, de obicei, el nu este conștient. „Recompensa" acordată pacientului este ocazia de a vedea cu propriii săi ochi cum își dezvoltă controlul asupra unei părți sau alteia din corpul său, iar aparatura este programată să-și „mărească pretențiile" și să dirijeze răspunsurile viscerale în direcția dorită.

CAZUISTICĂ

Unul dintre cele mai mari succese înregistrate în abordarea de tip biofeedback a fost repurtat de către Peter Lang și Barbara Melamed, de la Universitatea statului Wisconsin. Ei au tratat un băiețel de nouă luni, A. T., care la naștere cântărise patru kilograme și treizeci de grame, iar la șase luni ajunsese la greutatea de aproape șapte kilograme și jumătate, după care, brusc, a început să aibă vărsături la zece minute după ce mânca, astfel încât la vârsta de nouă luni greutatea i-a scăzut la circa cinci kilograme și trei sute de grame. Se afla într-o stare avansată de deshidratare și malnutriție – trebuia hrănit artificial, cu o pompă stomacală, dar nu se spera că va supraviețui.

Psihanaliștii au susținut că asemenea simptome s-ar datora distorsionării relației mamă-prunc, cauzată de incapacitatea mamei de a-și îndeplini rolul psiho-sexual de adult, fapt ce o împiedică să-i ofere bebelușului afecțiunea de care acesta are nevoie. Pruncul își găsește satisfacția în regurgitarea hranei și în păstrarea ei în cavitatea bucală. Din nefericire pentru psihanaliză, remediul prescris de ea (adică manifestarea afecțiunii materne) nu a avut absolut nici un efect asupra vomei copilului.

Lang și Melamed au făcut măsurători ale potențialului muscular al esofagului micului bolnav și au descoperit că primul val peristaltic de evacuare a hranei se forma cu puțin înainte de regurgitarea propriu-zisă. Cei doi au decis să-i administreze pruncului serii de șocuri electrice neplăcute, tot timpul cât dura regurgitarea. Șocurile erau declanșate imadiat ce mușchii esofagului se mobilizau pentru a arunca afară mâncarea și încetau o dată cu oprirea activității acestora. După doar câteva mese, copilul a renunțat să mai

vomite, iar la o lună de la externare, greutatea lui corporală se dublase – pruncul muribund devenise sănătos şi dolofan ca oricare altul.

Biofeedback-ul a mai fost aplicat şi în tratarea unora din problemele sexualităţii masculine. În ciuda afirmaţiei binecunoscuţilor sexologi Masters şi Johnson că „erecţiile sunt tot atât de involuntare şi necesită tot atât de puţin efort ca şi respiraţia", ele *pot* fi exersate şi controlate. Într-unul din studiile sale de început, Raymond Rosen a explicat că turgescenţa peniană devine mult mai intensă atunci când se poate urmări evoluţia ei şi când se oferă o recompensă financiară, ca motivare. Totuşi, Rosen s-a declarat sceptic în legătură cu pretinsa abilitate a unor yoghini de a-şi reţine ejacularea în timpul orgasmului.

Rosen a aplicat tehnica biofeedback-ului unui anume domn W., în vârstă de patruzeci şi cinci de ani, administrator la o şcoală şi căsătorit de douăzeci şi doi de ani. Domnul W. fusese arestat în parcarea unui supermagazin, pentru că, îmbrăcat în haine de femeie, se dedase la acte de exhibiţionism. Primul pas terapeutic întreprins de psiholog a fost să-l filmeze pe domnul W. timp de o jumătate de oră, în care, purtând obişnuitele lui veşminte femeieşti, acesta se masturba şi ajungea la orgasm. Pentru şedinţele de terapie, domnului W. i s-a introdus o mică sondă prevăzută cu coloană de mercur, pentru măsurarea celor mai mici modificări în fluxul sanguin penian. În cursul primei şedinţe terapeutice, el a vizionat caseta video filmată de către psiholog iar mercurul a indicat o erecţie puternică. Pentru a împiedica repetarea acestei reacţii, Rosen a decis să deruleze în auzul pacientului o bandă pe care fusese imprimată amplificat bătaia ceasului deşteptător al acestuia. Banda era pornită imediat ce erecţia domnului W. depăşea o anumită limită, iar volumul sonor era reglat în funcţie de nivelul atins. Pacientul a fost sfătuit să încerce să evite pornirea benzii şi, după alte unsprezece şedinţe terapeutice, la vizionarea casetei nu a mai apărut nici un fel de reacţie peniană.

Evoluţia pozitivă a continuat: domnul W. a manifestat o turgescenţă remarcabilă la vederea unei secvenţe de film tipic „pentru bărbaţi", deci, de orientare heterosexuală, reacţie încurajată de psiholog. Comentariul sec al lui Rosen a fost următorul: „Domnull W. este un amant naiv şi relativ inhibat, al cărui repertoriu sexual se află în plină expansiune." Viaţa conjugală a pacientului a mers bine – o vreme. Relaţiile sexuale cu soţia au câştigat în calitate, iar doamna W. a început să aibă orgasm, ba chiar, călcându-şi pe decenţă, s-a declarat de acord să poarte articole de îmbrăcăminte mai „erotice" în timpul actului sexual. Din nefericire, domnul W. şi-a reluat, însă, travestiul şi a fost din nou arestat pentru exhibiţionism. Astfel, succesul tratamentului prin biofeedback s-a dovedit a fi doar unul temporar.

Este posibil ca biofeedback-ul să producă o stare de excitaţie sexuală numai pentru că individul „e cu gândul la alte alea"? S-a măsurat fluxul sanguin vaginal la două femei (în jurul vârstei de douăzeci şi cinci de ani şi experimentate sexual) cărora li se ceruse să se gândească la cele mai erotice dintre fantasmele sexuale posibile, fie trăite în trecut, în experienţa lor, fie imaginate. Interesantă a fost constatarea că numai celei mai experimentate sexual dintre ele i-a crescut debitul sanguin vaginal în timp ce îşi lăsase fantezia să umble în voie. Dar o substanţială creştere de debit sanguin s-a manifestat la amândouă, atunci când imaginaţiei i s-a adăugat şi biofeedback-ul, care arăta amplificarea sau diminuarea fluxului de sânge. În acest caz, biofeedback-ul a avut un efect excitant mai mare decât cel al fanteziei.

CONTROLAREA PRIN VOINŢĂ A PRESIUNII SANGUINE

Una dintre cele mai importante aplicaţii ale biofeedback-ului este în domeniul tratamentului hipertensiunii. În contextul complex, de permanentă schimbare şi agitaţie al

lumii de azi, tulburările degenerative de tipul maladiilor coronariene şi hipertensiunii arteriale au cunoscut o proliferare dramatică, cel puţin în societatea occidentală. Statisticile avansează estimări care ne spun că între 10 şi 30 la sută din populaţia adultă suferă de hipertensiune – diferenţa dintre estimări depinzând de pragul de la care se consideră că începe hipertensiunea. Peste 90 la sută din aceste cazuri de hipertensiune au cauze neidentificate şi fac parte din categoria hipertensiunii „primare" sau „esenţiale". Hipertensivii, mai mult ca alţi indivizi, se află în pericol de a cădea victime infarctului miocardic, congestiilor cerebrale, maladiilor renale, oftamologice şi multor altele.

De obicei, hipertensiunea este tratată medicamentos, inclusiv cu tranchilizante, dar medicamentele au de multe ori şi efecte secundare. Iată de ce tratamentul pe bază de biofeedback este de preferat. În terapia hipertensiunii esenţiale, cel mai frecvent se foloseşte metoda „tensiometrului permanent", care permite monitorizarea continuă, prin feedback, a tensiunii, pulsaţie cu pulsaţie: se montează un microfon de cristal în interiorul unei manşete care se plasează în partea anterioară a articulaţiei cotului. Manşeta se umflă până la nivelul standard al tensiunii şi se fixează la această valoare. O luminiţă şi/sau un sunet dau de ştire că pacientul a reuşit să-şi coboare tensiunea cu oricât de puţin.

Pe această cale s-a constatat că hipertensivii izbutesc adeseori să-şi reducă tensiunea sistolică cu circa 10-15 la sută – ceva mai puţin, în ceea ce priveşte tensiunea diastolică. Rezultatul pare impresionant, însă s-a demonstrat că atunci când unui hipertensiv i se cere pur şi simplu, în mod direct, să încerce să-şi diminuezee tensiunea, chiar fără a i se spune cum şi fără a se utiliza aparatura sofisticată necesară monitorizării pe bază de biofeedback, se obţin scăderi de tensiune aproape la fel de spectaculoase ca cele realizate cu această aparatură! S-ar putea ca biofeedback-ul să se dovedească eficace doar pentru că pacientul ştie că este monitorizat şi că i se dă atenţie.

Dubiul cel mai serios în legătură cu eficacitatea tratamentului hipertensiunii prin feedback îl generează faptul că efectele lui benefice nu apar decât în condiţii de laborator. Nimeni nu ştie cum se poate menţine tensiunea scăzută, mai ales în situaţiile de stres ale vieţii curente. „Până în prezent, nu dispunem de dovezi certe că persoanele cu hipertensiune esenţială îşi pot realiza diminuări de tensiune persistente şi relevante din punct de vedere clinic, prin metoda terapiei prin feedback"[3].

ALTE APLICAŢII ALE BIOFEEDBACK-ULUI

Este ştiut că cei care suferă de migrene au, de obicei, extremităţile reci. S-a susţinut ideea că prin ameliorarea circulaţiei sanguine periferice fluxul sanguin cranian s-ar reduce şi, astfel, durerile de cap ar putea fi alinate sau eliminate. S-a folosit biofeedback-ul pentru ridicarea temperaturii degetelor, dar diminuarea incidenţei sau virulenţei migrenelor nu a scăzut, de obicei, în mod semnificativ; în plus, nu se ştie dacă această scădere modestă se datorează îmbunătăţirii circulaţiei periferice.

O altă aplicaţie vizează direct o tulburare a irigării sanguine a zonelor periferice, şi anume boala numită „a lui Raynaud", uneori tratată prin metode chirurgicale, intervenindu-se asupra sistemului nervos simpatic, din păcate, cu efecte permanente (ireversibile) şi nu întotdeauna suportabile. Prin biofeedback s-a putut obţine ridicarea temperaturii mâinii cu circa trei grade Celsius, ceea ce ne îndreptăţeşte la un oarecare optimism în legătură cu eficacitatea metodei biofeedback-ului în tratarea bolilor circulatorii.

Mai aproape de teritoriul fiziologiei, s-a recurs la biofeedback pentru amplificarea activităţii undelor cerebrale de tip alfa, pentru a se provoca „experienţa alfa" – o stare conştientă, descrisă ca fiind agreabilă, relaxată şi senină, în care dispar senzaţiile de timp şi corporalitate, iar gândirea este diminuată sau total absentă. Atât de plăcută pare să fie această experienţă, încât multă lume a cheltuit cu entuziasm o groază de bani pentru aparatura de biofeedback necesară inducerii ei. Totuşi, realitatea demonstrează convingător că aceşti oameni au făcut o investiţie proastă. Sentimentul (justificat sau nu) că ne putem controla activitatea undelor cerebrale combinat cu puterea sugestiei produce singur undele alfa. Dacă oamenii făcuţi să creadă că activitatea de tip alfa sporeşte atunci când, de fapt, stagnează, ei tot vor afirma că au avut o experienţă alfa!

Astfel, până în momentul de faţă, biofeedback-ul nu s-a deosebit de panaceul promis în best-seller-urile mai mult sau mai puţin medicale. De ce, totuşi, cobaii arată o mai mare capacitate de învăţare viscerală decât oamenii? Un răspuns ni-l oferă una din constatările lui Miller, care a remarcat că, sub efectul curarei, organele cobailor „învăţau" mai repede decât în absenţa drogului. Miller a emis ipoteza că, prin administrarea curarei, se elimina orice factor de distragere a atenţiei de la procesul de învăţare. Concluzia ar fi, aşadar, că şi oamenii trebuie să fie paralizaţi, pentru ca efectul biofeedback-ului să devină evident!

CONCLUZII

În ciuda opiniei curente că organele interne ar fi incapabile de a învăţa, există dovezi convingătoare că ele dispun de această capacitate şi, mai mult, că sunt în stare să dobândească cunoştinţe foarte precise. Prin urmare, distincţiile schematice trup-suflet, raţiune-emoţie ar trebui reconsiderate.

Aceste noi şi fascinante descoperiri au contribuit la creşterea interesului pentru tratamentele pe bază de biofeedback, care, deşi lansate cu mare publicitate şi cu belşug de speranţă, cel puţin până acum, au dat rezultate destul de modeste. Tehnicile de biofeedback au fost aplicate şi în terapia migrenelor, care, în general, sunt cauzate de mărirea fluxului sanguin din cap. Arterele craniene se umflă şi pulsează dureros. Tratamentul are în vedere vasoconstricţia, care poate fi realizată de mai multe substanţe, cum sunt benzedrina, cafeina şi efedrina. Din păcate, ele provoacă şi unele efecte secundare nedorite.

23. PSIHOLOGIA ÎN LUPTA CU CANCERUL ŞI BOLILE CARDIOVASCULARE

Acum vreo patru milenii, un înţelept indian a spus: „Bolile sunt de două feluri – cele ale trupului şi cele ale minţii. Unele izvorăsc din celelalte. Suferinţele minţii se trag din chinul trupului, tot aşa cum suferinţele trupeşti se trag din chinul minţii." Învăţătura înţeleptului antic contrazice în mod nemijlocit ideile filosofului francez din secolul al XVII-lea, René Descartes, după care planul corporal şi planul mental sunt diferite prin însăşi esenţa lor, astfel că nici unul nu-l poate influenţa pe celălalt. Cu toate acestea, aşa după cum vom vedea, indianul avea dreptate, pe când francezul, nu.

Controversa între susţinătorii dualităţii şi partizanii unităţii este foarte, foarte veche. Cei mai mulţi dintre adepţii practicii medicale tradiţionale îşi fac un scop din tratarea simptomelor bolii şi a organismelor atinse de ea; alţii, pe urmele lui Hippocrat, ţintesc spre îngrijirea bolnavului, fără a se mulţumi doar cu combaterea maladiei. Ei consideră că factori ca stresul, personalitatea, ambientul social, spaţiul locuinţei, nutriţia şi încă multe alte variabile îşi au rolul lor în evoluţia bolii. De aici reiese, desigur, că profilaxia (prevenirea) şi terapia (tratamentul) trebuie să se preocupe, în egală măsură, de modificarea acestor factori ca şi de distrugerea bacteriilor, virusilor şi celorlalte microorganisme care se năpustesc asupra noastră prin fisurile deschise în zidul de apărare al imunităţii.

Există deja o tradiţie a concepţiei potrivit căreia boala canceroasă este legată de personalitate – o teorie datând de circa două mii de ani, în sprijinul căreia vin opiniile a numeroşi medici care au observat-o îndeaproape. Oamenii predispuşi la cancer şi cei la care maladia s-a declanşat par să fie, toţi, persoane excesiv de supuse, împăciuitoare şi binevoitoare faţă de superiorii ierarhici, excesiv de timide, răbdătoare şi înclinate să-şi reprime emoţiile negative – mai ales furia – în loc să le exprime, asumându-şi, totodată, riscul conflictului deschis. Cercetările recente[1,2] au confirmat existenţa relaţiei personalitate-cancer, ca şi opinia conform căreia indivizii caracterizaţi prin comportamentul descris mai sus, dacă se îmbolnăvesc de cancer, mor mai repede decât canceroşii care sunt mai puţini supuşi, mai puţin modeşti ori timizi şi mai dispuşi să-şi manifeste, între alte emoţii negative, furia.

De câţiva ani, câştigă teren şi ideea legăturii dintre personalitate şi maladiile cardiovasculare[3,4,5]. Primii care au afirmat-o au fost doi medici americani, R. H. Rosenman şi M. Friedman. Ei au sugerat că „Tipul A" de comportament[6] constituie baza predictibilităţii instalării unei boli de inimă cauzate de stres. Individul caracteristic pentru Tipul A este aproape total dedicat muncii, agresiv, ambiţios, iar structurile lingvistice pe care le foloseşte în exprimare reflectă tensiunea sa fizică explozivă. O persoană de Tip B se comportă în mod opus – e calmă, „normală", sănătoasă. A treia categorie formează victimele potenţiale ale cancerului – oamenii de Tip C, extrem de diferiţi de cei de Tip A. Aşadar, în privinţa vulnerabilităţii în faţa bolilor, avem de-a face cu trei tipuri de personalitate: Tipul B,

potențialmente sănătos, Tipul C, al potențialului bolnav de cancer și Tipul A, al potențialei victime a bolilor cardiovasculare.

Despre relația dintre aceste tipuri de personalitate și maladiile care le „corespund" s-a scris o literatură medicală vastă, în mare, mai dispusă spre optimism în ceea ce privește Tipul C și mai drastică în legătură cu Tipul A. Cu toate acestea, unele statistici de prognoză și studiile bazate pe tehnica intervievării și a chestionarelor, efectuate asupra bolnavilor cardiovasculari cu comportament de Tip A, au dat rezultate pozitive, în timp ce altele, rezultate negative. S-a tras concluzia că lucrurile sunt prea vagi: numai câteva dintre manifestările de Tip A ar fi relevante în privința instalării bolii cardiovasculare, și anume ostilitatea, agresivitatea și mânia.

În ultimii douăzeci de ani, doctorul Grossarth-Maticek, un psiholog născut în fosta Iugoslavie și stabilit acum la Heidelberg, în Germania, a publicat trei studii în care aduce dovezi ce confirmă existența legăturii clare dintre tipul de personalitate și boală[7].

EXPERIMENT-TIP: INTERACȚIUNEA STRES-PERSONALITATE

Toți participanții la aceste experimente au fost încadrați într-unul dintre cele patru tipuri de personalitate, pe baza unui chestionar din care reieșea, între altele, dacă se aflau sau nu sub influența vreunui stres interpersonal (deces, certuri în familie și așa mai departe) și cum anume reacționau la confruntarea cu acesta. Chestionarul a fost prezentat de către un psiholog care a clarificat orice nelămurire legată de întrebările puse și a cerut ca în răspunsuri să se citeze exemple concrete de comportament.

Categoriile de personalitate cu care a operat Grossarth-Maticek sunt următoarele: Tipul I (predispus la cancer), Tipul II (predispus la boli cardiovasculare), Tipul III (personalitate psihotică, aflată în stare de sănătate rezonabil de bună) și Tipul IV (sănătos). Tipul I corespunde Tipului C, Tipul II, Tipului A (minus acele aspecte comportamentale considerate ca irelevante pentru bolile cardiovasculare), iar Tipul IV, Tipului B.

În cadrul primeia dintre cercetările întreprinse, s-a ales un orășel iugoslav și s-a luat legătura cu cea mai în vârstă persoană din fiecare familie, căreia i s-a cerut să ia parte la desfășurarea investigației. Aceeași invitație a fost adresată și unui număr de alți oameni, toți foarte stresați. Cea de-a doua cercetare a avut loc la Heidelberg, eșantionul de subiecți fiind luat la întâmplare, fără aplicarea vreunui criteriu prestabilit, vizând vârsta sau sexul.

Cercetarea a treia s-a desfășurat tot la Heidelberg, participanții fiind numai indivizii asupra cărora stresul își pusese o amprentă severă și care erau fie prieteni, fie rude ale celor ce luaseră parte la investigația precedentă.

Au trecut zece ani. După acest interval de timp, doctorul Grossarth-Maticek și colaboratorii săi au reluat legătura cu fiecare dintre participanții aflați încă în viață și i-au chestionat asupra stării sănătății lor. S-au consemnat și cauzele deceselor participanților care muriseră. Rezultatele celor trei cercetări sunt prezentate în figurile 14, 15 și 16.

Din categoria indivizilor normali, în grupul iugoslav s-a constatat o mai mare mortalitate decât în grupul similar din Heidelberg, ceea ce era și de așteptat, dat fiind media vârstei primului grup și faptul că incidența cancerului și a bolilor cardiovasculare sporește o dată cu vârsta.

Totuși, grupul stresat de la Heidelberg, deși cu o medie de vârstă aproximativ egală cu aceea a grupului german normal, a înregistrat o mortalitate cauzată de cancer și de bolile cardiovasculare cu mult mai ridicată decât a acestuia; se impune concluzia că stresul

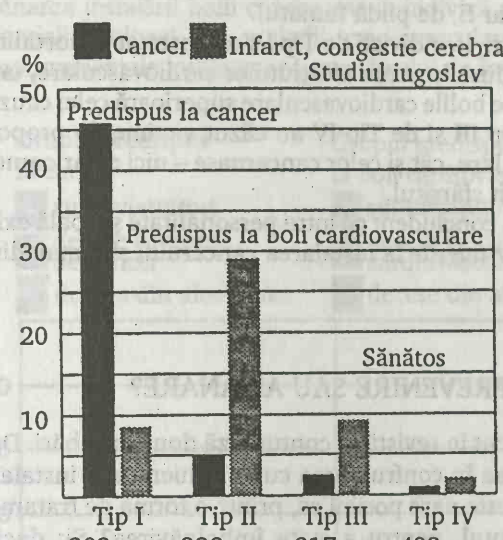

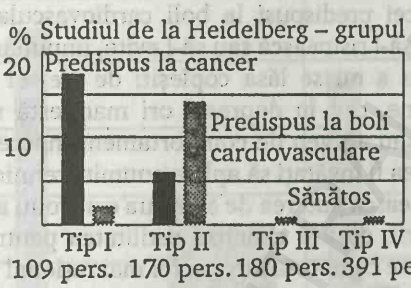

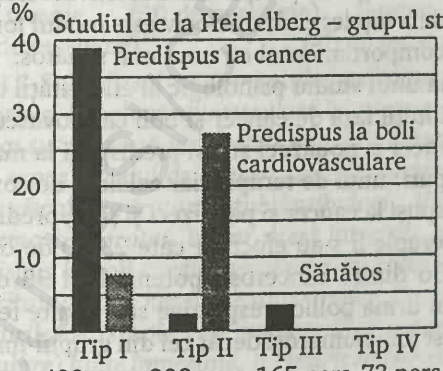

Fig. 14 În cadrul primului studiu efectuat de Grossarth-Maticek au fost contactaţi 1.341 persoane – cei mai în vârstă membri ai fiecărei familii dintr-un orăşel iugoslav. Ei au fost încadraţi în câte unul din cele patru tipuri de personalitate (alcătuind, deci, în total, patru grupuri), au completat chestionare detaliate şi s-a reluat legătura cu ei după zece ani. După cum se vede din diagrama alăturată, tipul de personalitate constituie un indiciu bun în prognozarea îmbolnăvirilor de cancer sau de maladii cardiovasculare. Aproape jumătate din numărul indivizilor de Tip I au căzut victimă cancerului şi circa trei din zece indivizi de Tip II s-au îmbolnăvit de afecţiuni cardiovasculare: infarct (necrozarea muşchiului inimii din cauza blocării arterelor coronare) sau congestie cerebrală (lezarea creierului din cauza perturbării circulaţiei cerebrale).

Fig. 15 şi 16 În cele două studii care au urmat, Grossarth-Maticek a investigat starea indivizilor „normali" şi a celor stresaţi la un interval de zece ani, pentru a putea constata ce efecte a produs stresul asupra oamenilor sănătoşi şi a celor predispuşi la îmbolnăviri. După cum se vede din diagramele alăturate, rezultatele se diferenţiază în mod dramatic: stresul dublează predispoziţia la cancer şi la maladiile cardiovasculare, dacă individul are o personalitate predispozantă pentru boală.

puternic de tip interpersonal este, într-adevăr, ucigaș. Diferențele între cele două grupuri nu pot fi puse pe seama altor factori, cum ar fi, de pildă fumatul.

În cadrul fiecăruia dintre cele trei grupuri, la indivizii de Tip I s-a constatat o mortalitate cauzată de cancer mai mare decât cea produsă în urma afecțiunilor cardiovasculare, iar la indivizii de Tip II, o mortalitate provocată de bolile cardiovasculare superioară celei cauzate de cancer. Prin comparație, indivizii de Tip III și de Tip IV au căzut victime, în proporții oarecum egale, atât maladiilor cardiovasculare, cât și celor canceroase – nici chiar oamenii cei mai „sănătoși" nu-și pot amâna la infinit sfârșitul.

Pe scurt, aceste trei studii demonstrează concludent că între personalitate și boală există o legătură reală și că stresul contribuie *într-adevăr* la instalarea cancerului și a maladiilor cardiovasculare.

TERAPIA COMPORTAMENTALĂ: PREVENIRE SAU AMÂNARE?

Din cercetările pe care tocmai le-am trecut în revistă se conturează două întrebări. Dacă stresul și modalitatea noastră de a reacționa în confruntarea cu el influențează instalarea cancerului și a bolilor cardiovasculare, nu este oare posibil ca, printr-o formă de tratament psihologic, să ne schimbăm comportamentul, pentru a evita îmbolnăvirea? Și: dacă o persoană este deja atinsă de cancer sau de o afecțiune cardiovasculară, nu ar putea ca, printr-un tratament psihologic, să-și prelungească viața? Avem dovezi că la ambele întrebări răspunsul este astăzi afirmativ.

Atât indivizii predispuși la cancer, cât și cei predispuși la boli cardiovasculare au dificultăți în a face față stresului. În loc să caute să-l risipească sau să-l evite, impunându-și controlul propriu asupra evenimentelor pentru a nu se lăsa copleșiți de ele, ei devin neajutorați, își pierd speranța, se retrag în sine, cad în depresie ori manifestă reacții emoționale anormale de ostilitate și agresiune sau alt gen de comportament inacceptabil din punct de vedere social. Acești oameni ar putea fi învățați să aplice anumite tehnici care să-i ajute să iasă din stările de stres, să redobândească puterea de a prelua controlul asupra a ceea ce li se întâmplă, de a rezista deprimării, de a-și canaliza ostilitatea pentru a o exprima în forme acceptabile și, în general, de a se comporta într-un fel mai rațional și mai folositor pentru ei înșiși.

Grossarth-Maticek a pus la punct o metodă de terapie comportamentală creată tocmai în acest scop și bazându-se, între altele, pe tehnici de sugestie și hipnoză. Obiectivul terapiei îl reprezintă aducerea acestor pacienți în starea de a înțelege cât de nociv este modul lor de a reacționa la stres și de a-i ajuta să-și schimbe comportamentul cu unul mai sănătos.

Figura 17 arată rezultatele obținute în urma unui studiu psihologic al eficacității tehnicilor comportamentale în reducerea vulnerabilității față de cancer și boli cardiovasculare. Au fost aleși o sută de indivizi predispuși la cancer și nouăzeci și doi predispuși la maladii cardiovasculare. Au fost împărțiți în două grupuri: unul de terapie, iar celălalt, de control, în fiecare aflându-se cincizeci de indivizi predispuși la cancer și patruzeci și șase, predispuși la boli cardiovasculare. Celor din grupul de terapie li s-au efectuat câte 25-30 de ore de tratament individual. După treizeci de ani, 36 dintre canceroșii potențiali și 38 dintre potențialii bolnavi cardiovasculari au murit (în urma bolilor respective sau în alte feluri), dar supraviețuitorii din grupul de terapie au fost mai numeroși decât cei din grupul-martor, cu peste 50 la sută.

Terapia comportamentului joacă un rol considerabil în prevenirea sau, cel puţin, în amânarea instalării bolii canceroase la indivizii predispuşi la ea şi a bolii cardiovasculare la potenţialii bolnavi de maladii cardiovasculare. Astfel, teoria conform căreia tiparele comportamentale influenţează rata riscului de îmbolnăvire se dovedeşte în mod clar corectă.

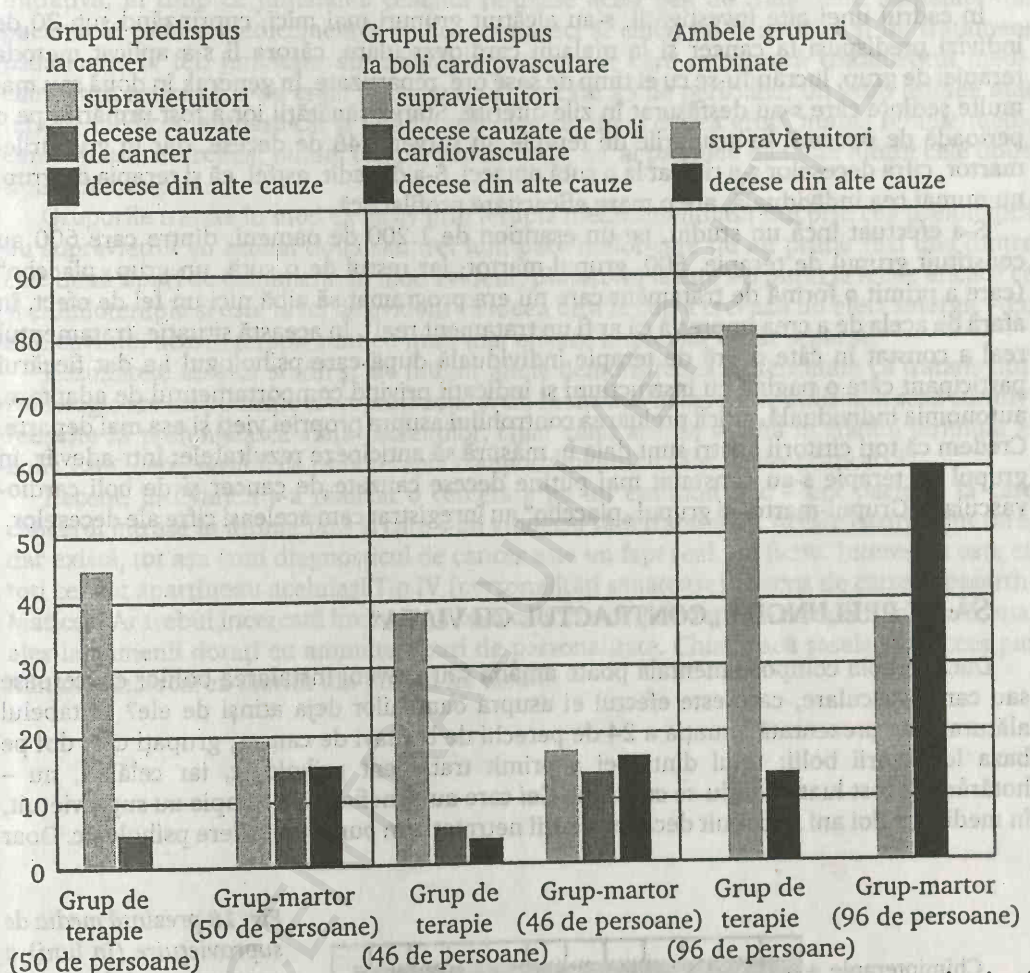

Fig. 17 Sub efectul tratamentului psihologic, atât indivizii predispuşi la cancer, cât şi cei predispuşi la boli cardiovasculare îşi sporesc spectaculos şansele de supravieţuire. Diagramele de mai sus prezintă rezultatele aplicării terapiei comportamentale la două grupuri de indivizi, unul expus riscului de cancer, celălalt, riscului maladiilor cardiovasculare, la treisprezece ani după efectuarea tratamentului psihologic. Nici un membru al grupului de terapie nu a decedat în urma cancerului, în tot acest interval. Atât în grupul predispus la cancer, cât şi în cel predispus la boli cardiovasculare s-au constatat decese datorate altor cauze, dar cifra lor nu constituie decât o jumătate sau o treime din numărul deceselor survenite în grupul-martor. Din grupurile de terapie (ale potenţialilor canceroşi şi potenţialilor bolnavi de maladii cardiovasculare) luate împreună, au murit treisprezece indivizi, în timp ce în grupurile-martor, luate împreună, s-au constatat nu mai puţin de şaizeci de decese.

Renunţarea la comportamentul de tip nevrotic poate duce la prelungirea vieţii, la ameliorarea sănătăţii, şi bineînţeles, la sporirea şanselor de a dobândi, construindu-ne-o, capacitatea de a ne simţi mai fericiţi. Merită din plin ca oamenii care, pe baza diagnosticului de personalitate, sunt consideraţi a fi predispuşi la cancer sau la boli cardiovasculare, să se supună unui curs de terapie profilactică.

În cadrul unei alte investigaţii, s-au alcătuit grupuri mai mici, cuprinzând sub 20 de indivizi predispuşi la cancer şi la maladii cardiovasculare, cărora li s-a aplicat metoda terapiei de grup, lucrându-se cu ei timp de şase ore, repartizate, în general, în două sau mai multe şedinţe care s-au desfăşurat în zile diferite. Starea sănătăţii lor a fost urmărită pe o perioadă de opt ani. În grupurile de terapie au survenit 48 de decese, dar în grupurile-martor, cifra deceselor s-a ridicat la o sută optzeci. S-a dovedit, astfel, că şi terapia de grup, nu numai cea individuală, are o mare eficacitate profilactică.

S-a efectuat încă un studiu, pe un eşantion de 1.200 de oameni, dintre care 600 au constituit grupul de terapie, 500, grupul-martor, iar restul de o sută, un grup „placebo" (care a primit o formă de tratament care nu era programat să aibă nici un fel de efect, în afară de acela de a crea impresia că ar fi un tratament real). În această situaţie, tratamentul real a constat în câte o oră de terapie individuală după care psihologul i-a dat fiecărui participant câte o pagină cu instrucţiuni şi indicaţii privind comportamentul de adaptare, autonomia individuală, adică preluarea controlului asupra propriei vieţi şi aşa mai departe. Credem că toţi cititorii noştri sunt deja în măsură să anticipeze rezultatele: într-adevăr, în grupul de terapie s-au constatat mai puţine decese cauzate de cancer şi de boli cardiovasculare. Grupul-martor şi grupul „placebo" au înregistrat cam aceleaşi cifre ale deceselor.

SĂ NE PRELUNGIM „CONTRACTUL CU VIAŢA"

Dacă terapia comportamentală poate amâna sau preveni instalarea bolilor canceroase sau cardiovasculare, care este efectul ei asupra oamenilor deja atinşi de ele? În tabelul alăturat este prezentată situaţia a 24 de perechi de bolnavi de cancer, grupaţi câte doi pe baza localizării bolii: unul dintre ei a primit tratament psihologic, iar celălalt, nu – hotărârea a fost luată dându-se cu banul. Cei care au beneficiat de terapie au supravieţuit, în medie, cu doi ani mai mult decât pacienţii netrataţi din punct de vedere psihologic. Doar

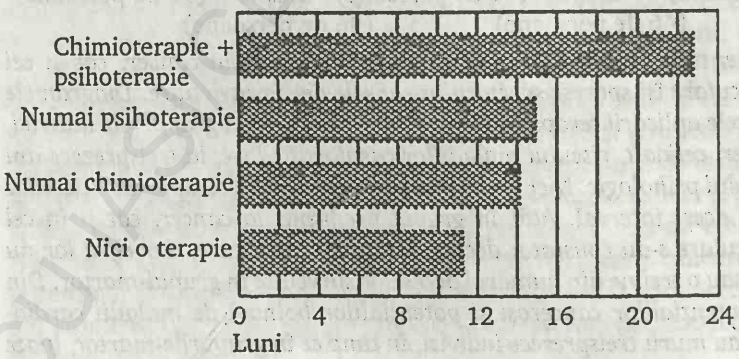

Fig. 18 prezintă media de supravieţuire (în luni) a patru grupuri de câte 25 de femei aflate în stadiul terminal al cancerului mamar. Se constată că alăturarea tratamentului psihologic la cel medicamentos este mult mai eficace decât aplicarea numai a unuia dintre ele.

patru dintre aceşti 24 din urmă (care s-au constituit, de fapt, într-un grup-martor) au supravieţuit „perechilor" lor care făcuseră terapie.

Figura 18 prezintă rezultatele unei cercetări asupra a o sută de femei aflate în stadiul terminat al cancerului mamar. Jumătate din ele se supuseseră chimioterapiei din proprie iniţiativă, în timp ce jumătatea cealaltă refuzase acest gen de tratament. Jumătate din pacientele tratate medicamentos (adică, douăzeci şi cinci) au beneficiat şi de tratament psihologic; la fel, jumătate din numărul pacientelor care refuzaseră tratamentul medicamentos, astfel că, s-au creat patru grupuri de câte 25 de persoane: un grup primea atât terapie medicamentoasă cât şi terapie psihologică, un al doilea grup, numai terapie medicamentoasă, al treilea, numai terapie psihologică, iar al patrulea nici una dintre cele două tipuri de terapie.

Grupurile tratate în mod exclusiv prin terapia medicamentoasă sau prin cea psihologică au supravieţuit cu numai două sau trei luni pacientelor care nu au primit nici una dintre cele două tipuri de tratament. În mod evident, psihoterapia este cel puţin la fel de eficace ca şi chimioterapia şi este la fel de evident că ideea de a le cupla creează un efect sinergic – cu alte cuvinte, aceste terapii sunt cu mult mai eficace împreună decât separat.

Rezultatele acestor studii şi ale multor altele demonstrează cu fermitate că tratamentul psihologic are un puternic efect profilactic şi că, în situaţia în care este utilizat în scop curativ, reuşeşte să prelungească viaţa pacienţilor, chiar când aceştia se află în stadiul terminal al bolii. Este, oare, posibil ca psihoterapia comportamentului să şi *vindece* cancerul?

Recent, în Olanda s-a realizat o cercetare pe un eşantion mic – opt pacienţi la care cancerul intrase în ultima fază şi care s-au vindecat fără tratament. Aceste cazuri sunt rare, dar există, tot aşa cum diagnosticul de cancer este un fapt real, nu fictiv. Interesant este că toţi cei opt aparţineau aceluiaşi Tip IV (personalităţi sănătoase) descris de către Grossarth-Maticek. Ar trebui încercată învingerea bolii canceroase prin terapie comportamentală, mai ales la oamenii dotaţi cu anumite tipuri de personalitate. Chiar dacă şansele de succes par minime, încercarea merită din plin să fie făcută.

Supraviețuirea pacienților canceroși supuși terapiei comportamentale			
Tipul de cancer	Numărul perechilor de pacienți	Timpul de supraviețuire în ani	
		Grupul de terapie	Grupul-martor
Scrotal	1	5,8	3,2+
Gastric	1	4,8	1,8+
	2	2,4	2,3+
Bronșic	1	1,7	2,4 –
	2	5,6	1,5+
	3	4,2	1,6+
	4	3,2	1,1+
	5	1,7	1,7=
	6	4,5	1,2+
	7	5,2	1,0+
Uterin	1	6,8	4,2+
	2	4,5	4,8 –
	3	7,2	3,5+
	4	8,2	3,1+
Cervical	1	5,5	4,2+
	2	6,1	4,0+
	3	3,2	3,3–
	4	4,5	4,1+
	5	2,8	3,6 –
Colon sau rect	1	9,5	4,2+
	2	7,5	2,1+
	3	6,3	4,9+
	4	4,8	4,3+
	5	5,7	4,1+
	24	medie de 5,07	medie de 3,09

BCU IAȘI CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

SISTEMUL IMUNITAR – LOCUL ÎN CARE MINTEA SE ÎNTÂLNEŞTE CU MATERIA

De ce are stresul – sau reacţia corporală în faţa stresului – un efect negativ într-o suferinţă fizică aşa cum este cancerul?[8] Răspunsul este că stresul slăbeşte sistemul nostru imunitar. Omul produce sau „creşte" celule canceroase în fiecare zi, dar dacă e sănătos, sistemul său imunitar le distruge la timp. Marea incidenţă a cancerului la persoanele peste vârsta de şaizeci de ani se explică, probabil, prin faptul că sistemul lor imunitar, ca şi celelalte sisteme, de degradează pe măsura trecerii timpului. Mai puţin cunoscut este că, asupra sistemului imunitar, o influenţă foarte mare o exercită peptidele (subunităţi proteice care, între altele, au şi rolul de a fabrica anticorpi) şi hormonii. De exemplu, cortizolul este un hormon produs în mod natural de glandele suprarenale ca reacţie la stres. Depresia (formă a stresului) este asociată cu un nivel ridicat al cortizolului, iar unul din efectele unei mari cantităţi de cortizol îl reprezintă inhibarea reacţiei imunitare (de fapt, tocmai pe acest efect se bazează administrarea cortizolului pentru prevenirea respingerii grefelor). Prezenţa constantă a unui nivel crescut de cortizol duce la debilitarea sistemului imunitar. S-au efectuat cercetări asupra unui număr de persoane în vârstă, foarte stresate, dintr-un cămin. S-a constatat că terapia comportamentală care cuprindea învăţarea unor tehnici menite să faciliteze procesul adaptativ nu numai că a sporit speranţa de viaţă, dar a determinat şi semnificative diminuări ale nivelului cortizolului din sânge – schimbări pozitive care nu au apărut la indivizii din grupul-martor.

Într-adevăr, sistemul nostru imunitar reacţionează imediat, la cei mai neînsemnaţi stimuli din mediu, iar aceste reacţii pot fi măsurate cu uşurinţă. În cadrul unui studiu, subiecţilor li s-au arătat secvenţe video umoristice sau neutre: reacţia imunitară a înregistrat o creştere semnificativă după vizionarea filmului comic, în comparaţie cu aceea testată în urma vizionării filmului-martor. Măsurătorile care s-au făcut înainte şi după vizionare, prin recoltarea unei probe de sânge pentru stabilirea valorii anticorpului numit „imunoglobulina A". Cine ştie dacă nu cumva fraţii Marx sau Mr Bean nu ar constitui un tratament anticanceros de o mie de ori mai plăcut şi mai ieftin decât procedurile medicale cunoscute!

Un alt experiment, de data aceasta cu subiecţi aleşi dintre studenţi, a arătat că există o legătură extrem de strânsă între dispoziţie şi nivelul imunoglobulinei A, reacţiile sistemului imunitar fiind mai scăzute în zilele „proaste" şi mai ridicate, în cele „bune".

Dovezile experimentale vin, una după alta, să sugereze posibilitatea învingerii cancerului printr-o formă de terapie psihologică: din moment ce putem acţiona asupra propriei noastre minţi, sistemul imunitar va urma, cu siguranţă, aceeaşi cale – măcar până la un anumit punct.

NECESITATEA ÎNNOIRII METODOLOGIEI

În ciuda posibilităţilor profilactice şi chiar curative oferite de cercetarea psihologică, s-au alocat extrem de puţine fonduri pentru aplicarea terapiei de acest tip în tratarea cancerului şi a altor boli cu potenţial letal – ceea ce nu e de mirare: medicina ortodoxă nu vrea să divorţeze de ideea că trebuie să înlăture simptomele şi să se ia la trântă cu boala, ca şi cum ar putea face abstracţie de bolnav. De unde „răceala" cu care, în general, medicii întâmpină discuţiile despre personalitate, reacţii de stres şi alte variabile psiho-sociale,

când e să le relaţioneze cu maladia şi procesul terapeutic. Noţiunile acestea nu le sunt familiare – facultăţile de medicină la neglijează sistematic, fiindcă nu aparţin vechii panoplii ortodoxe – drept care le tratează cu suspiciune (ca să nu spunem „prejudecată") şi le vitregesc de investiţii. Situaţia aceasta este foarte tristă, întrucât, în prezent, există un bloc solid de dovezi apte să demonstreze că aceste noi metode de profilaxie şi tratament pot fi extrem de utile şi de benefice. Ar trebui să ne gândim cu toţii la miile de bolnavi care, disperaţi, caută ajutorul unei mulţimi de tehnici salvatoare, zise „alternative" sau „complementare", la miile de oameni care mor degeaba, pentru că vieţile lor ar fi putut fi salvate, dacă unele dintre minţile oamenilor nu ar fi atât de impermeabile la cercetarea novatoare.

A sosit timpul să renunţăm la concepţia care opune corpul, minţii şi să recunoaştem că există numai un întreg, o entitate trup-minte-suflet inextricabilă, tot aşa cum fizicienii au abandonat noţiunile de spaţiu şi timp, înţelegând că avem de-a face cu un continuum spaţio-temporal. Dacă aceste puncte de vedere noi sunt corecte – iar realitatea le confirmă – atunci instituţiile, organismele şi organizaţiile care coordonează activitatea medicală ar face bine să înceapă să se gândească serios la ideea că medicii trebuie plătiţi pentru a-şi ţine pacienţii sănătoşi şi nu pentru a-i îngriji după ce cad bolnavi. Astfel procedau împăraţii Chinei Antice: doctorii nu îşi primeau simbria decât atâta vreme cât imperiala sănătate era înfloritoare. Acest accent pus pe profilaxie şi pe starea de sănătate este mult mai generos decât concepţia înrădăcinată la noi. Dacă am găsi tratamentul psihologic adecvat cancerului şi maladiilor cardiovasculare sau, măcar, dacă am izbuti să le amânăm apariţia cu cincisprezece-douăzeci de ani, nu numai că am contribui la fericirea omenirii, dar am scuti statul, şi pe fiecare contribuabil în parte, de nişte cheltuieli uriaşe. Costul profilaxiei este infinit mai mic decât cel al terapeuticii tradiţional-ortodoxe aplicate în spitale. Având în vedere fondurile alocate cercetării şi practicii medicale din lumea civilizată, guvernelor ar trebui să le convină să finanţeze studierea şi diagnosticarea (pe baza analizei tipurilor de personalitate) predispo- ziţiilor pentru cancer sau boli cardiovasculare şi să ofere oamenilor şansa profilaxiei (şi terapeuticii) psihologice. Dar, aşa cum prea bine cunoaştem înverşunata rezistenţă la nou a tagmei medicale şi inerţia confortabilă a birocraţilor, ne simţim îndemnaţi să ne spunem cu tristeţe că ceasul reformei metodologice se va mai lăsa aşteptat.

24. CRIMĂ ȘI PEDEAPSĂ

Începând cu anul 1859, când Charles Darwin și-a făcut publică teoria evoluționistă și a stabilit că omul descinde din speciile inferioare, învățăceii științelor umaniste s-au văzut siliți să țină seama de sorgintea destul de modestă a mândrului *Homo sapiens* – la fel, ba încă mai vârtos ca alții, a procedat și binecunoscutul neurolog american P. D. McLean. Creierul omenesc este alcătuit, în mod clar, din trei părți (la disecție, ele pot fi observate cu ochiul liber), iar evoluția fiecăreia a avut loc în etape diferite din îndelungata noastră istorie pre-umană și umană. McLean numește creierul „triunitate" sau unitate triplă.[1]

La bază este trunchiul cerebral și partea inferioară a creierului – adică ceea ce McLean numește „creierul reptilian". Aceasta este zona cea mai veche, din punctul de vedere al evoluției, iar noi o moștenim de la ascendenții noștri, reptilele. Imediat deasupra sa, învelind-o, se află paleocortexul sau sistemul limbic – o structură cerebrală ce s-a dezvoltat mai târziu și care guvernează exprimarea trăirilor emoționale. Peste acestea două și, iarăși, învelindu-le, stă neocortexul sau materia cenușie, datorită căreia ne deosebim de rudele noastre lăsate în urmă. Neocortexului trebuie să-i mulțumim pentru faptul că raționăm în mod logic, ne exprimăm verbal și spargem încătușările evoluției biologice. Sigur că aceste trei zone ale creierului comunică între ele, însă fiecare își are funcțiile ei specifice și înțelegerea naturii omenești nu poate fi atinsă decât dacă recunoaștem atât unitatea întregului, cât și diversitatea părților care îl formează.

Dezvoltarea neocortexului a făcut posibilă interacțiunea gândire-limbaj, dar întrucât ele derivă dintr-o structură „separată" și apărută mai târziu, gândirea și limbajul nu au o prea mare putere asupra sistemului limbic al paleocortexului și a emoțiilor coordonate de acesta. Dar și sistemul limbic își are limbajul său – limbajul condiționării pavloviene. Mai toată lumea a auzit de celebrul experiment al lui Pavlov, care și-a învățat (condiționat) câinii să saliveze la sunetul unui clopot, alăturând bătăii clopotului, hrana: animalele s-au deprins să saliveze la sunetul clopotului, chiar în absența mâncării. Adesea se trece prea ușor peste însemnătatea experimentului pavlovian: el rămâne important pentru că demonstrează că emoțiile și reacțiile fizice pot fi condiționate în același fel (vezi Capitolul 8). Iată de ce teoria condiționării este relevantă pentru manipularea comportamentului uman și, în special, pentru analizarea și evaluarea comportamentului criminal. De fapt, nu greșim cu nimic afirmând că în elaborarea unei teorii valabile a criminalității, ca și în elaborarea unei teorii valabile a nevrozei, experimentele de condiționare ale lui Pavlov au o însemnătate crucială. Dar, mai întâi, fie-ne permis să trecem în revistă două teorii alternative care, după opinia noastră, nu reușesc totuși să explice cu adevărat comportamentul delictual.

PUNCTUL DE VEDERE SOCIOLOGIC ȘI PUNCTUL DE VEDERE PSIHANALITIC

Teoria sociologică leagă criminalitatea de anumiți factori cum ar fi sărăcia, inegalitatea situațiilor socio-financiare, capitalismul, criza locuințelor și altele asemenea. De patru

decenii încoace, în țările dezvoltate ale Europei și în Statele Unite, toți acești factori au devenit din ce în ce mai puțin importanți. S-a constatat că marile acumulări de averi ale elitei restrânse numeric (10 la sută din totalul populației) tind să fie dispersate; atât în Europa, cât și în Statele Unite, sistemul socio-economic și politic devine tot mai egalitar; criza de locuințe a încetat să mai fie alarmantă, iar nivelul de trai a crescut. Astfel, plecând de la ipoteza sociologică, ar fi fost de așteptat o scădere a ratei criminalității. În realitate, aceasta nu numai că a crescut, dar chiar s-a dublat, triplat ori și mai rău decât atât. Iată, deci, că nu sărăcia generează delictul: dacă o teorie este valabilă, faptele ar trebui să o confirme cu precizie, nu să o contrazică.

Teoria psihanalitică clasează comportamentul delictual ca pe o subspecie a comportamentului nevrotic, cauzat de complexe formate în epoca primei copilării și vindecabil prin tratament psihanalitic. Vom menționa, în trecere, două experimente care infirmă această teorie. Primul este experimentul Cambridge-Somerville, în cadrul căruia un număr foarte mare de tineri cu predispoziție pentru infracțiune, din Boston, statul Massachusetts, au fost împărțiți, la întâmplare, în două grupuri. Grupul experimental a primit asistență și îndrumare psihanalitică sistematică (inițiere, interpretare și tratament); grupul-martor a fost cu totul lipsit de ele. Se spera că asistența psihanalitică va acționa în chip „profilactic", preîntâmpinând manifestările delictuale. Grupurile au fost urmărite vreme de treizeci de ani, după care s-a constatat că rezultatele se prezentau exact invers decât se anticipase conform teoriei: în grupul-martor rata criminalității a fost inferioară celei din grupul psihanalizat! Membrii acestui din urmă grup au comis mai multe acte infracționale decât cei ai grupului-martor.

În chip similar, a luat ființă în Anglia, Penitenciarul de la Grendon, instituție creată în scopul de a acorda deținuților psihoterapie de tip psihanalitic. Ulterior, s-a comparat rata recidivismului înregistrat cu recidivismul constatat la o închisoare tradițională tipică (Oxford). După cum se vede din figura 19, recidivismul s-a situat exact la aceleași cote, atât la grupul asistat psihanalitic, cât și la grupul nepsihanalizat. Există un număr impresionant de alte dovezi care atestă că interpretarea psihanalitică a criminalității nu este conformă cu realitatea faptelor și că terapia de tip psihanalitic nu are nici un fel de efect în sensul ameliorării comportamentului infracțional.

COMPORTAMENTUL INFRACȚIONAL – CONDIȚIONARE NEGATIVĂ SAU INADECVATĂ?

Teoria condiționării infracționale se potrivește mult mai bine cu realitatea. De dragul conciziei, ne-am arătat excesiv de dogmatici în definirea acestei teorii, de aceea ne gândim să îndrumăm cititorii spre prezentarea ei mai detaliată din volumul *Crime and Personality*[2] (Infracțiune și personalitate), de H. J. Eysenck. Întâi și întâi trebuie să subliniem că moralitatea conduitei nu este rezultatul unor decizii raționale. Se poate spune chiar că toate considerentele de natură rațională o influențează în foarte mică măsură. De fapt, foarte puțini dintre infractori sunt prinși și pedepsiți – se știe bine acest lucru. Dacă cineva și-ar organiza viața în mod pur rațional, ar putea să se hotărască să aleagă o carieră de infractor, din moment ce astfel ar avea șanse de îmbogățire mai mari decât cele oferite de un trai onest. Așadar, adevărata întrebare ar fi: de ce există atât de puțini oameni care să comită infracțiuni, având în vedere că ele sunt atât de rentabile, că recompensa lor este imediată și că posibilitatea pedepsirii rămâne atât de vagă și îndepărtată?

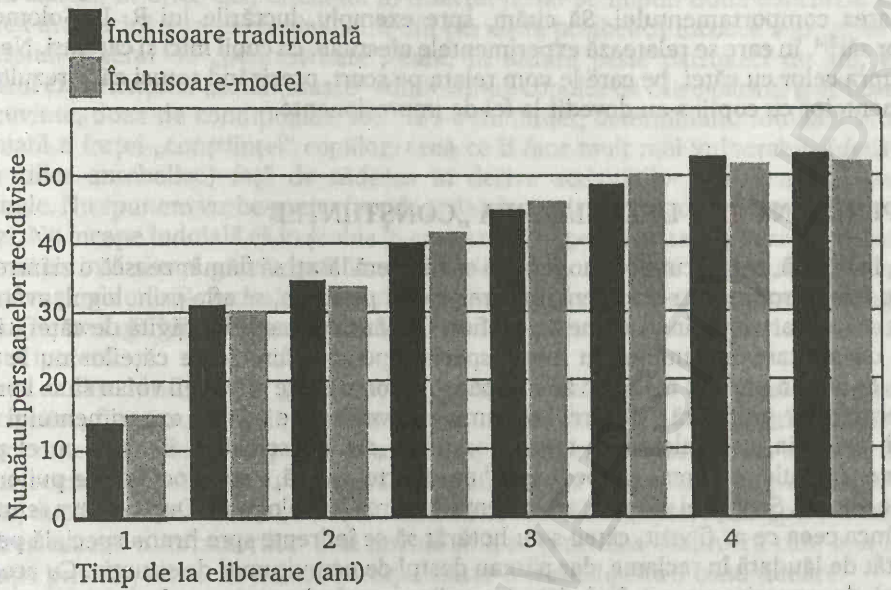

Fig. 19 Nu s-a constatat nici o diferenţă între ratele recidivismului unui grup de deţinuţi dintr-o închisoare tradiţională şi ale celor dintr-o închisoare-model, unde beneficiaseră de tratament psihanalitic, în intervalul de patru ani de la eliberarea din detenţie.

Noi credem că motivul se află în noţiunea de „conştiinţă", concepută nu ca mecanism implantat în om de către Creatorul său, ci, mai curând, ca reacţie condiţionată dobândită în urma unui îndelungat antrenament de tip „pavlovian". Să ne gândim la ceea ce se întâmplă când copilul creşte. Bineînţeles, face obrăznicii, are manifestări de egoism, antisociale şi de lipsă de onestitate. Ori de câte ori se comportă în acest mod, părinţii îl pedepsesc – la fel, profesorii, cei mai mari decât el şi oricine se mai întâmplă să se afle prin preajmă. Indiferent care este pedeapsa – trasul de urechi, punerea la colţ, suprimarea mesei de seară – ea e dureroasă şi neplăcută. Şi iată înlănţuirea faptelor: întâi, *stimulul condiţionat* – sunetul clopotului din experimentul pavlovian, în cazul nostru, intenţia copilului de a comite un act antisocial şi comiterea efectivă a actului antisocial respectiv; apoi, apariţia *stimulului necondiţionat* – corespunzând administrării hranei, în experimentul lui Pavlov, aici, pedeapsa primită de la părinţi, profesori, sau alte persoane; în fine, *reacţia necondiţionată* – care corespunde salivării câinelui, este, la copilul din exemplul nostru, durerea, anxietatea şi frica provocate de pedeapsă. Conform principiilor lui Pavlov, stimulul condiţionat este asociat, după un număr de repetări ale situaţiei-tip, cu reacţia necondiţionată, astfel că, în scurt timp, intenţia de a comite sau comiterea efectivă a unui act antisocial va fi pusă în legătură cu anxietatea caracteristică administrării pedepsei. Această anxietate cuplată cu intenţia comiterii unui gest antisocial este ceea ce, de obicei, numim „conştiinţă" şi cenzura ei are, într-adevăr, eficacitate, întrucât ea îi opreşte pe cei mai mulţi oameni de la a se deda la activităţi antisociale, chiar dacă acestea s-ar putea dovedi foarte avantajoase, iar riscul de a fi prinşi ar fi mic.

Multora li se va părea că suntem tentaţi să acordăm condiţionării un credit mai mare decât merită şi, din acest motiv, ne vor respinge ideile. Cu toate acestea, cercetarea

experimentală demonstrează că reacţia condiţionată are o influenţă foarte puternică în socializarea comportamentului. Să citäm, spre exemplu, lucrările lui R. L. Solomon şi colegilor săi[3,4], în care se relatează experimentele efectuate cu copii mici şi căţeluşi. Ne vom opri asupra celor cu căţei, pe care le vom relata pe scurt, precizând totuşi că şi rezultatele experimentelor cu copiii s-au dovedit la fel de impresionante.

EXPERIMENT-TIP: DEZVOLTAREA „CONŞTIINŢEI"

Iată, în esenţă, ce a făcut Solomon: după ce fuseseră lăsaţi să flămânzească o zi întreagă, căţeii au fost introduşi într-o cameră, în care, aşezat pe scaun, se afla psihologul, având, la dreapat sa, un castron plin cu carne de cal fiartă (mâncare foarte îndrăgită de căţei), iar la stânga, un alt castron, umplut cu hrană specială pentru câini (care căţeilor nu le prea plăcea). Solomon ţinea în mână un ziar împăturit şi ori de câte ori căţeii voiau să se apropie de mâncarea lor preferată – a cărei consumare devenise, de dragul experimentului şi în termenii acestuia, echivalentă cu comiterea unui „act antisocial" – îi lovea cu el peste fundulețe. Trebuie remarcat că „pedeapsa" era foarte uşoară, neprovocându-le puilor nici un fel de durere. Scopul ei era să le arate nemulţumirea psihologului. După câteva tentative de a mânca ceea ce ar fi vrut, căţeii s-au hotărât să se îndrepte spre hrana specială pentru câini, atât de lăudată în reclame, dar păreau destul de nemulţumiţi de situaţie. Cu aceasta, prima zi de experiment s-a încheiat, lucrurile repetându-se în acelaşi fel timp de o săptămână.

Săptămâna următoare s-a trecut la etapa a doua, începută, şi ea, cu o zi fără hrană. În a doua dimineaţă, căţeilor li s-a dat drumul în cameră, dar, de data aceasta, psihologul nu mai era prezent. El supraveghea totul din spatele unui geam-oglindă. Căţeii aveau la dispoziţie atât carnea de cal, cât şi hrana specială din conserve, dar aceasta din urmă într-o cantitate foarte mică. Ce aveau să facă „subiecţii", în absenţa psihologului şi a influenţei lui „socializante"? Oare „conştiinţa" condiţionată pe care o dobândiseră avea să fie mai puternică decât dorinţele şi instinctul lor? Este exact ceea ce s-a întâmplat cu majoritatea căţeilor: au dat târcoale castronului cu mâncarea preferată, uitându-se la ea cu jind, dar s-au dus să mănânce preparatul conservat. Câţiva, totuşi, nu au rezistat tentaţiei, însă cei mai mulţi s-au conformat condiţionării. După o jumătate de oră, căţeii au fost duşi în cuşca lor. Au urmat alte 24 de ore de post, după care procedura s-a repetat. Acum, însă, ceva mai mulţi s-au decis să mănânce din carnea de cal, deşi majoritatea a rămas la hrana conservată. Pe scurt, s-a dovedit că cei mai numeroşi ar fi preferat să moară de foame dacât să acţioneze împotriva „conştiinţei" condiţionate impuse de experimentator (lucru pe care acesta, bineînţeles, că nu l-a lăsat să se întâmple). Trebuie remarcat că foarte blânda „pedeapsă", stimulul necondiţionat, a determinat o reacţie condiţionată suficient de puternică pentru a-i face pe cei mai mulţi dintre căţei să prefere moartea prin inaniţie decât să-şi calce pe proaspăta „conştiinţă". Rezultate similare au fost obţinute şi în cazul în care subiecţii erau copii mici, prin urmare nu putem spune că acest comportament ar caracteriza numai animalele.

DE LA CĂŢEI LA OAMENI

Aceasta nu este decât una dintre multele ilustrări şi confirmări ale teoriei „conştiinţei". Există un material experimental uriaş care demonstrează că teoria este, dacă nu chiar sută

la sută exactă, în orice caz, orientată în direcţia justă. Se impun două concluzii. Întâi, că mărirea dramatică a ratei criminalităţii din perioada postbelică încoace s-ar putea datora climatului general de „permisivitate", care, în ultimii peste patruzeci de ani, a redus numărul experienţelor „condiţionate" administrate copiilor de către părinţi şi educatori. Cu alte cuvinte, doza de condiţionare socială s-a diminuat, determinând totodată reducerea automată a forţei „conştiinţei" copiilor, ceea ce îi face mult mai vulnerabili (decât copiii generaţiilor antebelice) faţă de căderea în deriva activităţilor antisociale – sau chiar criminale. Nu spunem vorbe goale: faptele şi datele statistice vin, din păcate, cu maldăre de dovezi. Nu încape îndoială că în şcolile în care există o „permisivitate" excesivă, delincvenţa este mai extinsă şi mai gravă decât în rândul elevilor acelor şcoli unde atmosfera este mai severă, mai „de modă veche", iar locul disciplinei nu este luat de indulgenţa exagerată[5]. Spaţiul nu ne îngăduie să prezentăm aici nici măcar o listă a experimentelor care confirmă această ipoteză.

În al doilea rând, teoria „conştiinţei" poate fi aplicată şi în tratamentul administrat infractorilor, fie că sunt copii, adolescenţi sau adulţi. Ea sugerează modalităţile prin care comportamentul antisocial poate fi schimbat, astfel încât delincvenţii să devină fiinţe umane socializate, dotate cu necesara „conştiinţă". Nu de tratamente psihanalitice este nevoie, după cum fără efect rămân şi îndemnurile verbale la raţiune şi la „partea cea bună" din firea umană a infractorilor. Este nevoie să li se furnizeze acel lucru care le-a lipsit în educaţia primită, adică un număr corespunzător de ocazii pentru condiţionare.

„CONTABILITATEA PE PUNCTE"

Re-condiţionarea poate fi realizată prin multe procedee: unul dintre ele este cel al „contabilităţii pe puncte". Ideea a fost lansată de penologul britanic Maconochie din Insula Norfolk, acum peste un secol. Pe Insula Norfolk, în largul ţărmurilor Australiei, era o colonie penitenciară unde englezii îi expediau pe cei mai periculoşi şi mai recalcitranţi deţinuţi. Sosit în colonie, Maconochie a fost şocat de tratamentul inuman, crud, adesea bestial la care erau supuşi acei oameni. Departe de a exercita o influenţă pozitivă, acel regim draconic producea un grad foarte ridicat de recidivism.

Maconochie a introdus un sistem de punctaj: deţinuţii puteau acumula puncte muncind temeinic, neluându-se la bătaie şi, în general, având o comportare acceptabilă din punct de vedere social. Pedepsele constau în pierderea punctelor. Foarte curând, efectul noului regim a devenit vizibil. Deţinuţii au început să se comporte cu mult mai bine decât atunci când fuseseră sancţionaţi în mod brutal. La fel de remarcabile au fost şi efectele exercitate asupra recidivismului. Opinia unanimă (chiar a criticilor acestei metode) nu putea decât să recunoască realitatea: Maconochie reuşise să le inculce deţinuţilor reacţiile de comportament socializat care s-au menţinut şi după eliberarea din detenţie. Din păcate, eforturile lui Maconochie de a revoluţiona sistemul penitenciar, atacate în permanenţă de adversarii săi, au primit lovitura de graţie din partea Ministerului de Interne, care l-a concediat.

Mai recent, sistemul punctelor a fost aplicat de numeroşi psihologi americani în cazul multor grupuri de delincvenţi, mai ales minori sau tineri. Cercetările nu sunt uşor de făcut şi va mai fi nevoie de mulţi ani de supraveghere post-detenţie pentru a se putea evalua rezultatele. Ceea ce se poate spune de pe acum e că acest sistem de punctaj, dacă este bine organizat, reduce rata recidivismului (cel puţin la delincvenţii tineri) la jumătate, pentru un

interval de trei ani de la eliberarea din detenție. Desigur, aceasta nu înseamnă un succes total, dar dacă populația închisorilor ar putea fi înjumătățită, numai economiile realizate în acest fel ar acoperi de mii de ori costul implementării sistemului[5,6,7,8].

Cercetările recente tind spre renunțarea la ideea de a trata infractorii în instituții psihiatrice sau în închisori, pentru simplul motiv că indivizii din jurul lor au o influență negativă care contrabalansează efectul re-condiționării. Într-un asemenea mediu, recondiționarea mai degrabă accentuează înclinațiile delictuale. Ideea „dezinstituționalizării" delincvenților pare să se dovedească bună. În plus, pe această cale se pot face economii importante. Din unele experimente efectuate în Statele Unite reiese că noile metode de tratament psihologic aplicate fără internare în aceste gen de instituții nu numai că nu costă decât o treime din cheltuielile necesitate de tratamentul obișnuit, dar, în plus, dau rezultate mult mai bune și în prevenirea recidivismului. În ciuda evidenței acestor rezultate, în majoritatea țărilor europene nu se manifestă interes pentru ele.

Nu ținem să exagerăm succesele deja obținute. Poate că metoda nu funcționează la fel de bine în toate cazurile și cu toți deținuții; poate că ceea ce dă rezultate bune în America, nu se aplică tot atât de bine și în Marea Britanie sau în Germania. Dar, am ține totuși să subliniem că ar trebui întreprinse cercetări și făcute încercări de punere în practică a unor asemenea metode, la grupuri mici de infractori, mai ales tineri, pentru a se verifica valabilitatea rezultatelor (și reproductibilitatea succeselor) înregistrate de colegii noștri americani.

EXISTĂ O „PERSONALITATE CRIMINALĂ"?

Din imaginea criminalității pe care am schițat-o până la acest punct lipsesc unele elemente importante. Primul privește problema personalității. S-a spus adeseori că infractorii se caracterizează prin anumite trăsături de personalitate. Dovezile argumentează ferm acest punct de vedere. Al doilea element vizează faptul că oamenii se deosebesc între ei și prin viteza de dobândire și durabilitatea fixării reacțiilor condiționate. Pavlov observase acest lucru și la câinii săi: unii își formau asocierea clopoțel-salivație după cinci încercări, în timp ce altora le trebuiau o sută, două sau chiar trei sute, până la fixarea reflexului condiționat.

Numeroase experimente demonstrează teoria că persoanele introvertite își formează reflexele condiționate cu mult mai rapid decât cele extravertite (*vezi* Capitolul 8). Indivizii sociabili, impulsivi, jovialii și îndrăzneți își însușesc mai greu condiționarea.

Figura 20 prezintă rezultatele unui experiment efectuat cu subiecți umani. Este ilustrată diferența dintre extravertiți și introvertiți. Experimentul a urmărit reflexul de clipire declanșat de suflarea unui mic jet de aer spre cornee. Subiecților li s-au pus niște ochelari speciali prin care se practicaseră orificii, în care s-au introdus două mici tuburi de cauciuc prin care se putea pompa aer. Jetul era direcționat spre cornee. Stimulul condiționat îl reprezenta un sunet parvenit subiecților prin căștile care le acopereau urechile, iar experimentul a constat în măsurarea reacției de închidere a pleoapelor la emiterea sunetului. La început, nu s-a constatat nici o reacție, dar pe măsură ce sunetul era urmat, în mod repetat, de jetul de aer, subiectul dobândea, treptat, reflexul condiționat de a clipi numai la auzirea sunetului (clipirea nu este un gest voit; reacțiile voluntare sunt mult mai lente decât reflexele condiționate – deosebirea poate fi făcută cu mare ușurință).

Fig. 20 Graficul figurează condiţionabilitatea mai mare a introvertiţilor. Stimulul condiţionat, un sunet perceput în căşti, a fost asociat cu un jet de aer îndreptat asupra corneei, provocând, astfel, reflexul clipirii. După 50 de expuneri, frecvenţa clipirii extravertiţilor la auzul semnalului sonor a rămas constantă, în timp ce la introvertiţi ea a continuat să crească.

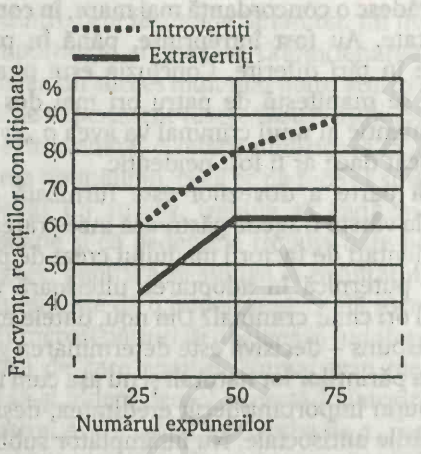

S-a constatat că introvertiţii au deprins considerabil mai repede reflexul de a clipi, în comparaţie cu extravertiţii. Cu alte cuvinte, ei s-au lăsat „condiţionaţi" mai repede. Prin urmare, este de aşteptat ca extravertiţii să fie mai greu de condiţionat şi în alte privinţe, ceea ce înseamnă că, în condiţiile unor parametri şi repere egale, ei ar fi înclinaţi, cu o probabilitate mai mare, spre comiterea de acte antisociale. Există numeroase studii experimentale care confirmă această teorie, indiferent dacă este vorba de subiecţi de vârstă şcolară, de adolescenţi sau de adulţi.

O altă caracteristică de personalitate comună delincvenţilor şi, în general, indivizilor cu un comportament antisocial, este emotivitatea excesivă, adică hipersensibilitatea sistemului limbic, localizat în paleocortex, care coordonează exprimarea emoţiilor.Mai sunt şi alte aspecte ale personalităţii asociate cu criminalitatea, dar nu este necesar să insistăm aici asupra lor, pentru a demonstra ceea ce deja constituie un fapt evident: comportamentul antisocial este în legătură directă cu anumiţi factori şi anumite tipuri de personalitate.

Statisticile atestă acest lucru, nu numai în ţările vest-europene şi Statele Unite, ci şi în estul Europei (în ţări ca Ungaria) sau în cele aparţinând lumii numite „a treia", cum ar fi India. Prin urmare, criminalitatea nu este determinată de elemente culturale, aşa cum ar vrea să ne facă să credem unii marxişti, ci constituie un aspect universal.

COMPONENTA GENETICĂ A CRIMINALITĂŢII

Se ştie deja că dimensiunile personalităţii la care ne referim aici sunt adânc înrădăcinate în structura genetică a individului – factorii genetici reprezintă baza a trei sferturi dintre elementele variabile, iar factorii de mediu nu depăşesc, ca pondere, sfertul rămas. Rezultă că, asemenea inteligenţei, criminalitatea are o componentă genetică decisivă, fapt confirmat de realitatea concretă.

O parte a dovezilor ne este furnizată de studierea gemenilor identici şi a celor neidentici. În investigaţiile de acest gen, psihologul cercetează dosarele închisorilor ca să descopere care dintre deţinuţi are fraţi gemeni, apoi îi localizează pe aceştia, stabileşte tipul de relaţie gemelară şi, eventual, cazierul celui de-al doilea geamăn, pentru a verifica existenţa concordanţelor. Cum gemenii identici împărtăşesc bagajul ereditar în proporţie de sută la sută, faţă de doar o medie de 50 la sută, în cazul gemenilor neidentici, reiese că gemenii

identici vădesc o concordanţă mai mare, în condiţiile în care comportamentul delictual ţine de ereditate. Au fost întreprinse, până în prezent, douăsprezece studii experimentale, localizate în ţări diferite. Concluzia este una singură: la gemenii identici, această concordanţă se manifestă de patru ori mai des decât la gemenii neidentici. Astfel, fratele geamăn identic al unui criminal va avea o „evoluţie" antisocială în de patru ori mai multe cazuri decât dacă ar fi fost neidentic.

O altă parte a dovezilor este furnizată de cercetarea problemei adopţiilor. Copiii adoptaţi la vârste fragede păstrează înzestrarea genetică moştenită de la părinţii naturali şi sunt influenţaţi de factorii mediului creat de părinţii adoptivi. Care din aceste determinări este mai puternică în adoptarea ulterioară a unui comportament normal sau a unuia antisocial ori chiar criminal? Din nou, datele experimentale şi statistice din ţări diferite dau acelaşi răspuns – decisivă este determinarea genetică. Copiii adoptaţi tind să se comporte asemenea părinţilor lor naturali şi nu aşa cum i-au învăţat părinţii adoptivi. Mediul joacă un rol mai puţin important decât ereditatea, deşi ambii factori contribuie la alunecarea spre manifestările antisociale. Nu întâmplător subliniem însemnătatea componentei genetice – timp de peste o jumătate de secol, de prin anii '30 încoace, tendinţa era să se supraestimeze ponderea componentei ambientale, neglijându-se influenţa crucială a eredităţii.

Iată de ce aşa-zişilor reformatori ai „psihologiei criminale" le venea atât de greu să aibă succes în ameliorarea comportamentului delictual, în transformarea infractorilor în cetăţeni capabili să respecte legea şi în modificarea interdependentă a motivaţiei şi conduitei. Puternicul factor genetic ce operează prin intermediul unei zone relativ primitive din creier, adică paleocortexul, vorbeşte o cu totul altă „limbă" decât cea a raţiunii, izvorâtă din neocortex. Acesta este motivul pentru care metoda de abordare raţională şi apelul la logică sau la simţul răspunderii sociale dau greş atât de frecvent, tot aşa cum s-au dovedit falimentare, din punct de vedere al re-formării psihologice, înbunătăţirea situaţiei locuinţelor sau metoda psihanalitică şi „săpăturile în subconştient" propuse de ea. Dacă ţinem să reuşim acolo unde toate aceste abordări nu au obţinut decât eşecuri, trebuie să învăţăm să „vorbim" limbajul paleocortexului şi să descoperim cum se aplică legile condiţionării la problemele ridicate de criminalitate.

RE-CONDIŢIONARE SAU PEDEAPSĂ?

Asumarea unei asemenea misiuni are ceva înfricoşător, dar începutul a fost deja făcut şi succesele, deocamdată timide, se conturează din ce în ce mai clar. Trebuie să lămurim bine lucrurile, pentru că persistă destule confuzii. Oamenii par îndemnaţi să tragă tot felul de concluzii premature, între care că teoria (re-)condiţionării ar justifica aplicarea unor corecţii brutale. Nici vorbă. Se cunosc foarte multe lucruri despre pedeapsă şi efectele ei – mai presus de orice, faptul că severitatea sancţiunii amplifică intensitatea reacţiei emoţionale care, după cum am menţionat, face parte integrantă din „structura criminală", ceea ce înseamnă agravarea şi nu ameliorarea situaţiei[9]. Ne amintim că, în experimentul lui Solomon cu căţeii, pedeapsa – o uşoară atingere cu un ziar împăturit – era foarte blândă, chiar prea blândă pentru a putea fi numită „pedeapsă". De fapt, numai atunci când se controlează atent echilibrul dintre pedepse relativ blânde şi recompense, se poate ajunge la rezultatele dorite. Teoria condiţionării nu oferă justificări pentru severitatea tratamentului aplicat infractorilor, deşi nu pledează nici în favoarea ideei de a-i răsfăţa.

Interesantă ni se pare şi o altă constatare dintre cele făcute de Solomon, nu numai din punct de vedere teoretic, ci tocmai datorită importanţei ei practice. Condiţionarea căţeilor în sensul inculcării „conştiinţei" s-a dovedit a avea un succes mult mai mare atunci când cel care îi hrănise şi îi îngrijise pe căţeluşi înainte de experiment fusese însuşi psihologul care, ulterior, aplica blânda atenţionare cu ziarul. Prin urmare, o relaţie anterioară mai strânsă între om şi animal facilitează mult condiţionarea animalului, ceea ce ne face să susţinem că inculcarea „conştiinţei", pentru a fi într-adevăr un succes, trebuie să cadă în sarcina părinţilor mai mult decât a oricăror alte persoane şi că pedepsele trebuie date pe fondul unei atmosfere generale de dragoste şi înţelegere, pentru a se ajunge la rezultatul dorit.

Din punct de vedere al prevenirii delincvenţei, este de o importanţă vitală tocmai rolul părinţilor. În epoca aceasta de permisivitate, numeroşi părinţi îşi neglijează îndatorirea de a transmite copiilor lor mesajul social al culturii de care aparţin. Numai prin reeducarea părinţilor în sensul de a-i face să-şi accepte şi să-şi îndeplinească această îndatorire putem contribui la evitarea degradării civilizaţiei noastre. Atunci când este vorba de a „reeduca pe educatori" şi de a convinge părinţii, profesorii şi autorităţile în drept de necesitatea învăţării sau a inculcării „conştiinţei" la copii pe baza unui proces de condiţionare, trebuie să nu pierdem din vedere nici o clipă descoperirea esenţială a lui Solomon. Acesta a constatat că de maximă importanţă în aplicarea „pedepsei" cu ziarul împăturit este *alegerea momentului* administrării ei. Dacă ea avea loc în timp ce căţeii se apropiau de castronul cu carnea de cal fiartă şi *înainte* de a începe s-o mănânce, efectul era de a-i descuraja şi de a-i opri. Căţeii au învăţat astfel că nu trebuie să se apropie de hrana respectivă şi că nu trebuie s-o mănânce – adică exact ceea ce acest antrenament „de conştiinţă" urmărea să realizeze. Dacă, însă, pedeapsa venea mai târziu, *după* momentul când căţeii începuseră să mănânce, rezultatul era cu totul altul: lăsaţi în voia lor, căţeii s-au dus să-şi astâmpere foamea, au consumat carnea, dar, după aceea, au avut manifestări clare de vinovăţie (îl evitau pe psiholog, se furişau pe lângă ziduri şi, în general, se comportau ca şi cum ar fi fost conştienţi că făcuseră ceva rău). În concluzie, condiţionarea aplicată în mod eronat sau la moment nepotrivit duce mai degrabă la sentimentul de culpabilitate decât la evitarea comiterii actului antisocial, ceea ce, desigur, nu reprezintă rezultatul programat şi dezirabil. Regretul şi vinovăţia au o însemnătate secundară o dată ce manifestarea antisocială a avut loc. Scopul trebuie să fie limpede: comportamentul antisocial trebuie prevenit – crima trebuie în primul rând împiedicată.

CÂND AI DE-A FACE CU „DURII"

În legătură cu comportamentul antisocial şi cu criminalitatea, de o importanţă uriaşă se dovedeşte a fi un alt aspect al personalităţii. Acesta are puncte comune cu manifestările psihotice şi psihopatice şi constă într-o varietate de tipuri de conduită egocentrică, ostilă, agresivă şi egoistă, asociată cu lipsa respectului şi grijii pentru drepturile sau privilegiile altora, prin punerea pe primul plan a satisfacţiei şi interesului personal. Această conduită poate fi numită „duritate încăpăţânată" şi s-a descoperit că este, în mare măsură, transmisă ereditar. După cum ne aşteptăm, această trăsătură caracterizează masculinitatea – indivizii de sex masculin o manifestă mai frecvent şi mai accentuat decât cei de sex feminin – ceea ce coincide cu faptul că majoritatea actelor infracţionale au ca autori bărbaţii, care sunt mult mai agresivi şi mai impersonali în relaţiile sociale. Comportamentul dur este probabil

cauzat de testosteron – hormonul masculinității. Când cantitatea de testosteron este foarte mare, duritatea atinge psihopatia sau chiar psihoza (mai ales schizofrenia).

Duritatea este asociată în special cu infracțiunile violente și perverse: tâlhării însoțite de vătămare corporală, crime sexuale, violență fizică, în general. Aceste infracțiuni sunt, de fapt, cele care pun în primejdie societatea, iar numărul lor crește într-o măsură mai mare decât al altor delicte de o gravitate mai mică, cel puțin în Occident. Cum să nu ne gândim că atmosfera de permisivitate constituie factorul determinant și că părinții și educatorii nu s-au dovedit în stare să-și învețe copiii sau elevii să se abțină de la un comportament dur?

Duritatea contează foarte mult și din punct de vedere terapeutic, pentru că s-a demonstrat că indivizii caracterizați prin „duritate încăpățânată" sunt mai puțini receptivi la psihoterapie, la terapia comportamentală sau la oricare alta. Se poate spune că gradul în care comportamentul unei persoane este ameliorabil pe calea modelării sociale depinde de gradul încăpățânării individului respectiv: cu cât acesta este mai îndărătnic, cu atât este și mai dificil de (re-)educat. Singura metodă despre care se știe că dă rezultate cu acest gen de oameni este aceea a „contabilității pe puncte" (în fond, un program de condiționare strictă). Altfel, rămâne soluția administrării unor medicamente, cum ar fi fenotiazina sau unele antipsihotice, care diminuează, temporar, încăpățânarea și fac posibilă aplicarea tratamentului psihologic. Din păcate, aceste substanțe au și un efect feminizant – pacienții de sex masculin supuși unui asemenea tratament pe timp îndelungat încep să prezinte simptome clare: le cresc sânii etc.

Dacă societatea are sau nu dreptul de a acționa astfel în scopul „îmblânzirii" durilor și facilitării procesului de re-condiționare a lor, este o problemă de etică pe care nu găsim cu cale să o abordăm aici. Ea trebuie lăsată în seama experților în morală și în științele societății. Preocuparea noastră se limitează la a expune faptele și nu avem intenția de a trece la recomandări.

Încă ceva: ar fi o schematizare grosolană să se creeze impresia că toți delincvenții sunt la fel și că ei formează un grup omogen sau chiar că vreo generalizare oarecare se aplică numaidecât fiecăruia dintre ei. Am constatat din proprie experiență că o gamă variată de infracțiuni poate fi comisă de o gamă variată de indivizi, cu structuri de personalitate foarte diferite. După cum am menționat anterior, am văzut că autorii infracțiunilor violente sunt, cel mai adesea, de tipul „durilor încăpățânați". Cu toate acestea, crima cu incidența cea mai mare în lumea occidentală (exceptând Statele Unite) este crima comisă în cadrul familiei, iar ea este asociată, în general, cu introversiunea. Acești criminali potențiali sunt destul de blânzi, introvertiți și înclinați să acumuleze pe tăcute resentimente și ură care sfârșesc prin a exploda sub forma crimei. Escrocii, în schimb, sunt foarte extravertiți, dar au niveluri scăzute de nevrotism, duritate și încăpățânare, ceea ce nu trebuie să ne mire, din moment ce cheia „meseriei" o reprezintă capacitatea lor de a trezi încrederea oamenilor care le vor deveni victime, iar acest lucru nu ar fi posibil de realizat printr-un comportament intens nevrotic sau dur.

CONCLUZII

Tratamentul nu trebuie niciodată separat de aspectele personalității infractorului – nici una dintre metodele expuse mai sus nu este aplicabilă tuturor, fără discriminare. Coordonatele și reperele generale sunt clare, dar mai este nevoie de încă mult efort până la

descoperirea (sau crearea) uneia care să dea rezultate bune, indiferent de personalitatea căreia îi este aplicată. În afară de factorul personalitate, în stabilirea celei mai bune terapii, un rol important îl joacă şi factorii legaţi de vârstă şi sex.

Toate exemplele şi dovezile de până acum arată că metodele tradiţionale sunt aproape cu totul ineficace şi că, în schimb, psihologia contemporană ne asigură că se pot găsi tehnici capabile să amelioreze sistemul de atitudini şi comportamente al oamenilor, în sensul evitării declinului societăţii omeneşti. Reabilitarea infractorilor nu este o utopie – ea este posibilă şi se va dovedi realizabilă.

BCU IAŞI CENTRALA UNIVERSITARĂ

25. POLITICĂ, PERSONALITATE, PREJUDECATĂ

Pentru mulţi dintre oamenii zilelor noastre, termenul „ideologie" (în treacăt fie spus, cuvântul s-a născut abia în anul 1817) este asociat cu idei ca aceea de luptă, de teroare şi violenţă, dar şi cu noţiunea de construcţie raţională. Politica violenţei şi-a avut destui reprezentanţi în secolul nostru – Hitler, Mussolini, Stalin – dar şi destui avocaţi – Sorel, Fanon, Sartre. După cum arăta sociologul britanic M. Cranston, „caracteristica ideologiilor este că, pe de o parte, îndeamnă la acţiune, iar pe de altă parte, concep acţiunea în termeni militari. Unii cercetători au remarcat că, parcurgând textele scrise de fondatorii mai tuturor ideologiilor, cititorul este frapat de limbajul folosit de obicei, limbaj care uzează şi abuzează de termeni ca «luptă», «a rezista», «marş», «victorie» şi «a învinge»; literatura ideologică este bine aprovizionată la capitolul vocabular marţial. Astfel, aderarea la o ideologie devine o formă de înrolare, iar aderentul se transformă într-un luptător sau partizan."

Nu cumva sesizăm aici sugestia că, de fapt, aspectele caracteristice ale personalităţii deţin un rol de prim rang în definirea ideologului ca şi a adeptului unei ideologii, adică a indivizilor care, înrolându-se, se identifică cu ea? După opinia lui Cranston, o asemenea persoană ar trebui să fie agresivă, violentă, dinamică şi „angajată". Deocamdată este vorba doar de o sugestie – vom vedea mai departe că faptele vin să o valideze şi să-i dea consistenţa realităţii.

Termenul ideologie se mărgineşte, în fond, la sistemele politice de dată recentă: comunismul şi fascismul, dar avem temeiuri să fim de acord cu sociologul american J. Plamenatz, care propune următoarea definiţie: „o serie de convingeri şi idei sau chiar atitudini înrudite, care caracterizează un grup sau o comunitate". Această definiţie ne permite să considerăm ideologiile şi convingerile religioase sau naţionaliste, ori ideile şi atitudinile tipice pentru grupuri şi comunităţi aparţinând epocilor precedente. Ea mai prezintă şi avantajul de a concepe atitudinile, convingerile şi ideile care constituie specificitatea unor ideologii în termenii unei opţiuni – grupurile de oameni putând accepta sau respinge „oferta ideologică" propusă sub formă de teste. Cu alte cuvinte, iată că ideologiile pot fi studiate sistematic prin metode psihologice. Din moment ce ele au atâta importanţă în viaţa politică a lumii contemporane, este de datoria psihologilor să le cerceteze cu cea mai mare atenţie.

CONSERVATORI ŞI RADICALI

De când au început să se ocupe de evaluarea atitudinilor, psihologii au sugerat identificarea unei dimensiuni-ax în jurul căreia să se stabilească poziţiile ocupate de acestea, adică radicali-conservatori, sau progresişti-reacţionari, sau dreapta-stânga – dimensiunea-ax are şi

alte denumiri, toate spunând, de fapt, același lucru. Ea exprimă o teorie veche de secole și universal recunoscută nu doar de către politicieni, ci chiar și de către omul de pe stradă.

Pe urmele tradiției create în timpul Revoluției franceze, când moderații și conservatorii se așezau pe locurile din dreapta, iar iacobinii și ceilalți militanți ocupau partea stângă din sala Adunării Naționale, partidele politice care se consideră apărătoare ale drepturilor categoriilor sociale numite „muncitoare", cum sunt Partidul laburist și Partidul comunist în Marea Britanie, sau Partidul social-democrat în Germania, au fost numite „partide de stânga", iar partidele în care se recunosc clasele de mijloc, ca de pildă Partidul conservator din Marea Britanie ori Partidul creștin-democrat din Germania, au fost numite „partide de dreapta". Chiar și în Statele Unite, țară ce se presupune a fi mai egalitaristă sub raportul stratificării sociale decât statele europene, există o tendință de a-i considera pe „democrați" ca fiind „de stânga", iar pe „republicani" ca reprezentând „dreapta".

Investigarea acestei dimensiuni-ax „stânga-dreapta" a constituit obiectul unei părți din cercetarea psiho-politică, dar nu puține au fost dificultățile întâmpinate de cercetători. În primul rând, există mai multe feluri de conservatorism. Cineva se poate manifesta în mod „conservator" când este vorba de vechea idee socialistă a naționalizării industriei, dar poate să aibă opinii „radicale" în domeniul estetic – numeroși milionari, prin definiție „conservatori", îndrăgesc muzica sau pictura de avangardă. S-au schițat „scale" pe care să se măsoare conservatorismul, dar ele nu reușesc să reflecte realitatea. În al doilea rând, partidele extremei stângi (cum sunt comuniștii) sau ale extremei drepte (cum sunt fasciștii) constituie o problemă și pentru psihologi. Se poate afirma că Partidul comunist este mai la stânga față de laburiștii ortodocși? Partidul laburist se opune pedepsei capitale, dar nu se poate spune că respectarea vieții ființei umane și a individului în general a făcut parte vreodată din caracteristicile comuniștilor. Este oare adevărat să se afirme că fasciștii se situează mai la dreapta în raport cu conservatorii italieni sau germani? Mussolini a atras și a contat pe muncitorimea italiană, iar Hitler a inclus termenul „socialist" în însăși denumirea partidului creat de el – Partidul național-socialist german al muncii (*National-sozialistische Deutsche Arbeiterpartei*).

Binecunoscutul sociolog american E. Schils a susținut că istoria universală a epocii moderne a demonstrat în mod repetat că ideologiile nu pot fi clasificate și caracterizate în funcție de împărțirea stânga-dreapta, de la liberalism la conservatorism[1]. După cum subliniază el, fascismul italian și cel german nu au constituit formațiuni politice asimilabile structural dreptei, în același mod în care comunismul sovietic nu s-a dovedit aparținând cu consecvență stângii. Fasciștii au aplicat măsuri de control guvernamental asupra sectorului privat, iar Stalin, în numele idealurilor comuniste, a ordonat epurări, a reintrodus politica exaltării patriotismului și a supus reprimărilor grupurile etnice și religioase minoritare. Legislația consfințind și garantând protecția socială a servit adeseori la îndulcirea pilulei amare a represiunii politice, iar ostilitatea îndreptată împotriva proprietății private a coexistat cu prejudecățile etno-rasiale. Schils a exprimat foarte bine aceste lucruri în paralela pe care a trasat-o între fascism și comunism: „Ostilitatea lor comună față de libertățile civile și de democrație, antipatia lor comună față de instituția parlamentară, față de individ (ca entitate biologică și politică) și față de inițiativa privată; concepția comună despre lumea politică văzută ca o luptă între forțe ireconciliabile din punct de vedere moral; convingerea că toți adversarii se coalizează și complotează în secret împotriva lor, ca și propria lor predilecție secretomană; convingerea lor comună că, într-o lume ostilă, toate formele puterii trebuie concentrate într-un singur centru și aspirațiile lor proprii către

centralizarea şi dobândirea puterii totale – toate acestea demonstrează că cele două extreme sunt foarte asemănătoare."

Economistul F.A.Hayek, laureat al Premiului Nobel, a extins comparaţia fascism-comunism asupra opoziţiei stânga-dreapta[2]: „Imaginea pe care ne-o facem, în general, despre poziţiile celor trei partide (conservator, liberal şi laburist) mai degrabă încurcă decât descurcă relaţiile dintre ele. De obicei, sunt reprezentate prin diferite puncte pe o linie, cu socialiştii la stânga, conservatorii la dreapta şi liberalii, pe undeva, prin mijloc. Nici nu se poate ceva mai derutant. Dacă ţinem numaidecât să avem o diagramă, ar fi mai potrivit să alegem un triunghi: un colţ ar fi ocupat de conservatori, spre al doilea îndreptându-se laburiştii , iar liberalii trăgându-se spre al treilea." După cum se vede, există probleme practice în elaborarea modelelor de relaţii. Trebuie să avansăm cu mare grijă dacă vrem să înţelegem bine ideologiile contemporane.

TOTALITARISM ŞI DEMOCRAŢIE

Primul psiholog care a afirmat răspicat că trebuie să mai existe o dimensiune în domeniul atitudinilor sociale, în afara tradiţionalului ax dreapta-stânga sau conservatori-radicali, a fost scriitorul şi cercetătorul german antebelic E. R. Jaensch, de la Universitatea din Marburg[3], cunoscut mai ales pentru investigarea imaginilor eidetice (capacitatea de a crea imagini absolut clare şi definite plurisenzorial – *vezi* Capitolul 18). În ceea ce priveşte tema capitolului de faţă, interesantă este o altă lucrare a sa, *Der Gegentypus*. Termenul înseamnă „tipul Împotrivă"*, iar persoana care îl încarnează se opune din toate puterile şi pe toate căile filosofiei pe care pretindea că se bazează naţional-socialismul hitlerist; o asemenea persoană este descrisă ca liberală sau chiar ultraliberală în atitudini. Vom vedea că acest *Gegentypus* reprezintă, în multe privinţe, opusul *personalităţii autoritare*, descrise de Adorno şi de încă mulţi alţii[1].

Jaensch era un adept declarat al lui Hitler, încă mult înainte ca mişcarea nazistă să ajungă la putere. T. W. Adorno, E. Frenkel-Brunswick şi ceilalţi autori ai *Personalităţii autoritare* (1950)[4], însă, se număraseră printre victimele persecuţiilor regimului lui Hitler şi erau profund antifascişti. Justificata repulsie pe care oribilele crime comise de nazişti ne-o inspiră şi în ziua de astăzi face să ne fie aproape cu neputinţă să nu ne situăm de partea lui Adorno, împotriva lui Jaensch. De dragul adevărului, însă, trebuie să rămânem imparţiali. Dacă nu din alt motiv, atunci măcar pentru că avem dreptul să învăţăm şi de la adversari. În realitate, adevărul este că, deşi orientat eronat, Jaensch s-a apropiat de o descoperire extrem de importantă.

Atitudinile individului *Gegentypus* sunt strâns legate de descrierea personalităţii. Tocmai această relaţionare constituie partea originală a cărţii şi vom reveni la ea ceva mai târziu. Pentru moment, să remarcăm că acest personaj are atitudini oarecum radicale, deşi, în mare, caracterizarea care i s-ar potrivi ar fi cea de „ultraliberal". Sub multe aspecte, personajul *Gegentypus* reprezintă exact contrariul personalităţii autoritare, înclinată spre conservatorism, dar la care conservatorismul ia forme foarte specifice, de tip totalitar. Sensul precis şi poziţionarea acestor două concepte teoretice devin mai clare în figura 21.

Diagrama A reprezintă tradiţionala dimensiune-ax cu comunismul la stânga şi fascismul la dreapta, iar diagrama B evidenţiază contrastul ipotetic dintre liberali, pe de o parte şi ideologiile comunisto-fasciste, pe de altă parte.

* Sau cum se spune pe la noi, „Ghiţă Contra". (n. trad.)

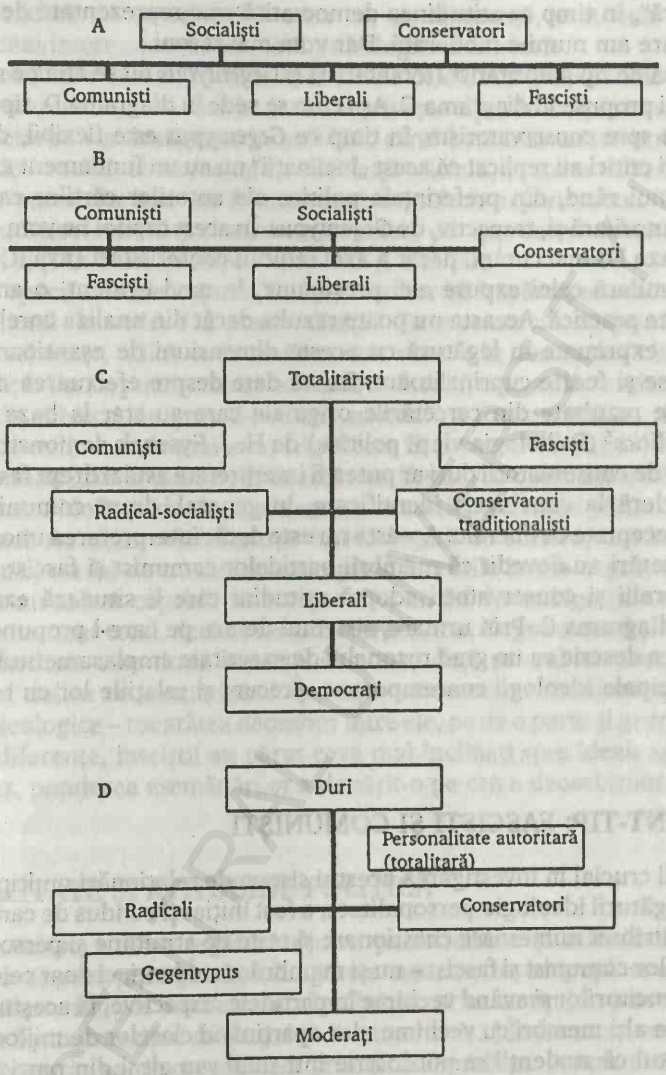

Fig. 21 Cele trei diagrame de mai sus reprezintă tot atâtea ipoteze de poziționare a cinci mari grupări politice, prin raporturile dintre ele.

A reprezintă tradiționalul ax stânga-dreapta, cu comunismul la extrema stângă și fascismul la extrema dreaptă. Dar, așa cum au arătat mulți cercetători, există multe similitudini între comunism și fascism, astfel că B propune o altă reprezentare a pozițiilor politice, în care atitudinile rigide și autoritariste ale comunismului și fascismului ocupă o extremă, lăsând-o pe cealaltă liberalilor și democraților. Să fie, oare, o imagine mai realistă?

C sugerează două axe: stânga-dreapta și totalitarism-democrație.

D Tot pe două axe, modelul de atitudini politice și sociale opune personalitatea autoritară (totalitară), personalității Gegentypus. Fără a fi pus în opoziție, ultraliberalismul favorizat de Gegentypus ar duce la disoluție și la distrugerea societății.

Am mai sugera că autoritarismul este caracterizat printr-un tip de personalitate pe care am numi-o „dură", în timp ce atitudinea democratică este reprezentată de o personalitate mai suplă, pe care am numi-o moderată. Dar vom mai reveni.

Personalitatea de tip autoritarist (totalitarist) și *Gegentypus* nu se află pe nici una din cele două dimensiuni propuse în diagrama C. Așa cum se vede în diagrama D, tipul autoritar este dur, dar înclinat spre conservatorism, în timp ce *Gegentypus* este flexibil, dar înclină către radicalism. Mulți critici au replicat că acest „înclinații" nu au un fundament atât de solid și că izvorăsc, în primul rând, din preferințele politice ale autorilor cărților care se ocupă de personalitatea autoritară și, respectiv, de *Gegentypus*. În acest capitol ne vom opri asupra axei duri-moderați (axa D) mai curând decât a axei radicali-conservatori (axa R).

O ipoteză similară celei expuse aici presupune, în mod evident, o anumită doză de demonstrabilitate practică. Aceasta nu poate rezulta decât din analiza corelată a opțiunilor pro sau contra, exprimate în legătură cu aceste dimensiuni de eșantioane de populație foarte numeroase și foarte cuprinzătoare. Există date despre efectuarea multor astfel de investigații. Cele rezultate din cercetările originale care au stat la baza volumului *The Psychology of Politics*[5] (Psihologia vieții politice) de H. J. Eysenck demonstrează că atitudinile manifestate de conservatorii duri ar putea fi interpretate astăzi drept fasciste, în timp ce radicalii duri aderă la convingeri identificate, în general, drept comuniste. Atitudinile moderate sunt receptate ca liberale. Aceasta nu este decât interpretarea unor date concrete. Numeroase cercetări au dovedit că membrii partidelor comunist și fascist, ca și socialiștii (laburiștii), liberalii și conservatorii adoptă atitudini care îi situează exact pe pozițiile atribuite lor în diagrama C. Prin urmare, sistemul de axe pe care-l propunem pentru a ne facilita orientarea descrie cu un grad rezonabil de exactitate amplasamentul și interrelațiile celor două principale ideologii contemporane, precum și relațiile lor cu restul spectrului politic.

EXPERIMENT-TIP: FASCIȘTI ȘI COMUNIȘTI

Experimentul crucial în investigarea acestui sistem de relaționări multiple și variate, ca și în studierea legăturii ideologie-personalitate, a fost inițiat și condus de canadiana Thelma Coulter. Ea a distribuit numeroase chestionare și teste de atitudine și personalitate printre membrii partidelor comunist și fascist – nu și membrilor studenți, ci doar celor proveniți din rândul clasei muncitorilor și având vechime în partidele respective, la aceștia adăugându-se un mic număr de alți membri cu vechime, dar aparținând claselor de mijloc. Alegerea este motivată de faptul că studenții se pot înscrie într-unul sau altul din partidele extremiste, pentru ca, de obicei, să-l abandoneze în scurt timp. Prin urmare, ei nu pot fi socotiți cu adevărat „angajați"[6].

Psihologul canadian a întâmpinat multe dificultăți în racolarea subiecților experimentului. Ideologiile induc suspiciune, dacă nu chiar paranoia, astfel că ideologii tind să aibă impresia că cine nu e cu ei le este împotrivă. În interesul investigației ei, Thelma Coulter s-a văzut silită de împrejurări să adere la amândouă aceste partide în același timp – lucru pe cât de cutezător, pe atât de periculos. Din fericire, manevra și jocul ei dublu nu au fost descoperite niciodată: ea frecventa întrunirile, făcea propagandă, se ocupa de vânzarea ziarelor și broșurilor de partid, în sfârșit, activa intens fără ca vreun „tovarăș" să afle vreodată că ea desfășura aceeași muncă și pentru „camarazi", și viceversa. Înscrisă fiind în ambele partide, atât comuniștii, cât și fasciștii au început să-i acorde mai multă încredere,

luând-o drept una de-a lor, astfel că au fost de acord să participe la experiment. Lucrarea realizată și publicată de ea relatează ceea ce, cu siguranță, este una dintre cele mai aventuroase și mai interesante investigații psihologice din istorie.

Cu toate deosebirile vădite, asemănările dintre cele două grupuri selectate de Thelma Coulter sunt remarcabile, mai ales în ceea ce privește tipurile de personalitate ale membrilor lor. Cercetarea s-a desfășurat în anii '50, când încă mai exista un partid fascist în Imperiul britanic – astăzi, el nu mai are o prezență oficială, cu toate că Frontul național i-a preluat o mare parte din idei. Ar fi interesant de reluat experimentul Thelmei Coulter, aplicându-l acum neofasciștilor și neocomuniștilor, pe eșantioane selectate nu numai în Marea Britanie, ci și în Statele Unite, Germania și alte țări.

Ce trăsături specifice a descoperit Thelma Coulter că împărtășeau membrii celor două partide din punctul de vedere al personalității? Ea a remarcat, în primul rând, o clară ostilitate și agresivitate, adică ceea ce Cranston notase în descrierea citată la începutul capitolului de față. Un alt punct comun comunisto-fascist, care a diferențiat categoric aceste două grupuri de subiecți de grupul-martor „normal" a fost atitudinea rigidă: fasciștii și comuniștii au dovedit o mult mai mare rigiditate în procesele mentale, în comparație cu subiecții care formau grupul-martor. Ei au mai manifestat și o deosebită emfază în atitudini – atașamentul pentru ideile și ideologiile la care aderaseră părea unul pătimaș, din care cauză orice critică, dacă nu chiar orice discuție lucidă legată de acestea, era interpretată drept ostilitate; fără nici un fel de nuanțări, concepând lucrurile în alb-negru, nici fasciștii, nici comuniștii nu s-au arătat capabili să accepte nici un fel de ambiguitate sau îndoială – ei pretindeau devotament total, decizie imediată și acțiune. Dogmatismul și tendințele dominatoare au constituit alte două aspecte comune, deși primul se asocia mai mult cu fascismul, iar al doilea cu comunismul. În tot, s-au constatat similitudini clare între cele două grupuri ideologice – tot atâtea deosebiri între ele, pe de o parte și grupul-martor, pe de altă parte. Ca diferențe, fasciștii au părut ceva mai înclinați spre ideea agresiunii directe, dar, în orice caz, ponderea asemănărilor a depășit-o pe cea a deosebirilor.

PERSONALITATE ȘI ATITUDINE POLITICĂ

Jaensch postulase strânsa legătură dintre personalitate și atitudinile sociale caracteristice pentru *Gegentypus*: „În îndelungatele noastre investigații asupra diferențelor fundamentale dintre ființele omenești, am întâlnit iar și iar un tip [de personalitate] pe care în cercul nostru îl numim «tipul disoluției și distrugerii» [...] În forma sa cea mai clară și mai bine definită, acest tip apare caracterizat prin ultraliberalism. Pentru el nu există responsabilitate și această totală imposibilitate a sa de a prinde rădăcini izvorăște dintr-o realitate biologică [...] În lucrările noastre am încercat să construim o punte de legătură între psihologia empirică și experimentală, pe de o parte, și, pe de altă parte, psihologia culturii și filosofiei [...] Ultraliberalismul nu este numai un fapt politic, ci și un mult mai cuprinzător fapt biologic-psihologic, ce apare ca trăsătură dominantă, iar în forma sa extremă, ca întruchipare perfectă în tipul disoluției [...] Psihofizica a dovedit pe cale experimentală că liberalismul are o bază biologică și că, astfel, el este departe de a reprezenta o simplă doctrină politică."

Adorno și colegii săi au încercat și ei să stabilească o relație între personalitate și conceptul de autoritarism, recurgând la arsenalul terminologiei psihanalitice. Ca și în cazul lui Jaensch, nici la ei rigoarea cercetării experimentale nu a fost prea strictă, motiv pentru

care li s-au adus numeroase critici. Să ne limităm la a concluziona că atât conceptul de *gegentypism* cât şi cel de *autoritarism* au fost, în intenţia creatorilor lor, foarte strâns legate de personalitate şi că, măcar în ceea ce-l priveşte pe Jaensch, baza genetică a fost şi ea luată în discuţie. Să existe oare dovezi ale unei determinări genetice a atitudinilor R (axa radicalism-conservatorism) sau D (axa duri-moderaţi)?

Majoritatea autorilor nici măcar nu s-a gândit să explice apariţia şi conturarea acestor opţiuni altfel decât prin influenţele exercitate de mediul social. Unicul studiu experimental consacrat evaluării ipotezei determinării genetice a atitudinilor aparţine lui Eaves şi Eysenck[7]. În această investigaţie s-a folosit chestionarul Eysenck de evaluare R şi D şi s-a mai luat în calcul o variabilă suplimentară numită „accent", care reprezintă însumarea gradelor de extremism manifestat în declararea adeziunii la diferitele puncte supuse opţiunii (fiecare răspuns a fost evaluat pe o scară de la 1 la 5, începând cu *total de acord* şi continuând cu *de acord, am dubii, nu sunt de acord,* până la *total împotrivă*; accentul adună numărul de răspunsuri *total de acord* şi *total împotrivă*, făcând abstracţie de atitudinile de mijloc).

Chestionarul a fost distribuit unui total de 708 gemeni, dintre care 451 erau gemeni identici. Rezultatele au fost analizate utilizându-se foarte eficientele metode de analiză biometrică genetică create de şcoala de la Birmingham, a lui K. Mather şi J .L. Jinks. Aceste metode ne-au permis să elaborăm un model de acţiune genetică, model care nu numai că ne precizează caracterul ereditar al unui anume aspect, dar ne furnizează şi informaţii despre alte elemente ale arhitecturii genetice.

Spaţiul nu ne permite decât să prezentăm cât se poate de succint aceste rezultate. În primul rând, pentru factorul R (axa radicalism-conservatorism), caracterul ereditar constatat s-a cifrat la 65 la sută; pentru factorul D (axa duri-moderaţi), la 54 la sută, iar pentru accent, la 37 la sută. Aceste valori sunt mult mai ridicate decât ne-am fi aşteptat şi contrazic opinia curentă conform căreia atitudinile politice nu sunt determinate decât de elementele de mediu. Această opinie nu a avut însă niciodată vreun temei concret – ea nu a fost şi nu este decât o manifestare a „spiritului epocii", un simptom al actualului *Zeitgeist*.

În studiul Eaves-Eysenck menţionat mai sus s-au obţinut şi inventarieri de personalitate. Cercetările anterioare ale ambilor psihologi arătaseră că factorii de personalitate au o puternică determinare genetică, teorie confirmată şi cu această ocazie. Trăsăturile de personalitate supuse investigării au fost E (extraversiune-introversiune), N (nevrotism-stabilitate) şi P (particularitatea duritătii). Dimensiunea extraversiune-introversiune se referă la opoziţia sociabil-impulsiv-dinamic din punct de vedere fizic, faţă de comportamentul nesociabil-inactiv-nonimpulsiv. Duritatea constituie o dimensiune a personalităţii care se caracterizează prin indiferenţă rece, ostilitate, agresivitate, desconsiderarea convenţiilor sociale, nesupunere şi un anumit grad de paranoia. Nevrotismul înseamnă hiperreactivitate emoţională şi prelungirea reacţiilor de tip emotiv cu mult după depăşirea momentului şi ocaziei care le-au declanşat.

Eaves şi Eysenck au plecat de la ipoteza că extraversiunea se va dovedi corelată cu duritatea şi că aceasta, la rândul ei, va manifesta înclinaţii puternice către autoritarism. Analiza statistică a rezultatelor cercetării pe gemeni a confirmat ambele ipoteze. S-a demonstrat corelaţia dintre E şi D, care s-a constatat că are o bază preponderent genetică, şi nu ambientală. S-a mai demonstrat şi o semnificativă corelaţie genetică între P şi accent, ceea ce denotă că indivizii cu un nivel P situat la cote ridicate nutresc şi convingerea fermă de a avea dreptate – fapt care caracterizează unele dintre comportamentele psihotice. S-a manifestat o şi mai semnificativă tendinţă a acestor indivizi (cu valori mari ale P) către

autoritarism, exact după cum se prevăzuse. Eaves şi Eysenck şi-au continuat cercetările, coordonând alte numeroase experimente legate de relaţiile de familie şi copiii adoptaţi – toate au confirmat în mod clar şi ferm concluziile experimentului prezentat mai sus.

Prin urmare, nu avem motive să ne îndoim de faptul că există o relaţie între personalitate şi autoritarism, că această relaţie are o bază genetică şi că, din această cauză, nu putem discuta problema ideologiilor numai în termenii unor opţiuni raţionale[8]. Aderarea la aceste sisteme de convingeri este determinată, în mare măsură, de componenta genetică, iar aceasta nu are nici un fel de semnificaţie filosofică.

Relaţia dintre accent şi P, pe de o parte, şi autoritarism, pe de altă parte, se vădeşte foarte interesantă. Cunoscuta şi generalizata atitudine belicoasă a ideologiilor, ca şi „angajarea" totală pe care o pretind, reies din accentul opţiunilor indivizilor de tip dur şi din natura tipic agresivă a persoanelor cu mari valori P.

DE CE CALEA DE MIJLOC TRIUMFĂ ATÂT DE RAR?

Dar nu am dat nici un răspuns la întrebarea fundamentală: la urma urmei, de ce apar ideologiile? Suntem în măsură să facem portretul-robot al individului care le cade victimă, putem prognoza consecvenţa faţă de stânga sau dreapta a unei anumite mişcări de idei şi avem şanse să demonstrăm în mod corect că dinamica unor ideologii se potriveşte cu aspectele de personalitate ale adepţilor ei. Dar problema originilor ideologiilor iese de pe terenul psihologiei, cu toate că, bineînţeles, elucidarea ei presupune recursul la principiile acestei ştiinţe.

În linii mari, iată ce sugerăm în chip de răspuns: ideile politice de dreapta şi de stânga, capitalismul şi socialismul, cuprind în însăşi esenţa lor contradicţiile care, inevitabil, duc la conflict, schimbare şi disoluţie. Contradicţiile capitalismului au fost analizate de mulţi autori, între care, desigur, şi Marx. Dacă nu este supus unui anumit control guvernamental şi presiunii exercitate de sindicate, capitalismul evoluează spre monopolism, adică spre crearea şi adâncirea unei fracturi sociale grave: concentrarea avuţiei şi extinderea sărăciei. Contradicţiile socialismului au fost dezvăluite de F. A. Hayek, K. Popper[9] şi încă mulţi alţii. Principiul egalitar pe care se întemeiază socialismul vine în contradicţie flagrantă cu realitatea biologică şi nu poate fi impus decât prin dictatură. Cu alte cuvinte, capitalismul autentic, ca şi socialismul autentic, nu au cum să reziste decât prin represiune şi prin încălcarea drepturilor omului. Ideologiile sunt, prin definiţie, angrenaje coercitive. Oricât de democratic ar fi ca intenţie, capitalismul ajunge să îmbrace forma fascismului, pentru a-şi apăra privilegiile; la fel, socialismul, oricât ar fi de democratic în intenţie, ajunge să ia forma dictaturii de tip comunist, în acelaşi scop – acela de a-şi apăra privilegiile şi de a-şi impune politica.

Desigur, până la urmă nici una dintre dictaturi nu rezistă. Fascismul nu mai păstrează din capitalism decât „ambalajul" fără substanţa sa reală, tot aşa cum comunismul rămâne cu „ambalajul" socialist, golit de ideal. În practică, atât ideile de dreapta cât şi cele de stânga au nevoie de corecţia restrictivă adusă de acţiunea guvernamentală – în caz contrar se intră în impas. Acţiunea guvernamentală tinde, însă, spre control guvernamental, dictatură şi pierderea libertăţii. Unica soluţie reală este cea a compromisului: abandonarea ideilor de dreapta şi de stânga, în favoarea unui centrism capabil să reconcilieze doctrinele capitalistă şi socialistă şi să asigure coexistenţa sectorului privat cu cel etatizat.

De ce este acest compromis adesea atât de desconsiderat, în favoarea adoptării unor poziții polarizate ideologic? Răspunsul la această întrebare poate fi întemeiat pe „principiul certitudinii", enunțat de către psihologul britanic R. H. Thouless, care a întreprins cercetări asupra convingerilor religioase. Iată cum a definit el acest principiu: „atunci când într-un singur grup de persoane există influențe acționând atât în direcția acceptării, cât și în direcția respingerii unei opinii, rezultatul nu merge în sensul determinării majorității să adopte un grad mai scăzut de convingere, ci în sensul determinării unora să susțină respectiva opinie cu un grad ridicat de convingere, în timp ce alții o vor respinge tot cu un grad ridicat de convingere." Această observație nu se aplică numai convingerilor religioase, ci și celor de natură politică.

Unul dintre autorii cărții de față a întreprins un studiu în cadrul căruia a clasificat 22.208 opțiuni, după o scară de evaluare cu șapte puncte. Chestiunile puse în discuție reprezentau o întreagă varietate de aspecte sociale și politice, față de care se constatau în mod clar „influențe acționând atât în direcția acceptării, cât și în direcția respingerii" ideilor respective. Rezultatul a dezvăluit o tendință distinctă către valorile extreme (+3 și – 3), care s-au făcut acceptate mult mai lesne decât valorile intermediare. S-a mai descoperit că, la compararea diferitelor grupuri de participanți, a existat o tendință distinctă a grupurilor cu preferințe către extreme de a fi mult mai sigure pe opțiunile și convingerile lor, ceea ce ne-ar îndreptăți să concluzionăm, în mod speculativ, că în orice societate în care există bogați și săraci (în realitate, excepție nu fac decât comunitățile restrânse de tip primitiv), atitudinile conservatoare și cele radicale vor fi prezente ca reflectare, pe de o parte, a statutului social și, pe de altă parte, a structurii personalității membrilor ei. Aceste atitudini vor fi susținute cu un grad variabil de convingere, care depinde și el de personalitatea individului. Personalitățile de tip P+ vor avea un grad mai ridicat de certitudine (sau de convingere), în timp ce personalitățile de tip P–, un grad mai redus.

Într-o formă specifică de organizare socială, fie ea capitalistă sau socialistă, contradicțiile interne, inerente structurii respective, vor duce, în final, la prăbușirea ei, în afară de cazul când acei indivizi care nutresc certitudini ferme în legătură cu îndreptățirea convingerilor lor îi asigură și îi impun supraviețuirea prin recurgerea la forța fizică și la suprimarea drepturilor civice. Ideologiile ar apărea, așadar, ca niște consecințe naturale a doi factori: întâi, contradicțiile existente în sânul sistemelor politice aflate la putere, și al doilea, „principiul certitudinii", din cauza căruia multor oameni le vine greu să-și păstreze ideile la un grad scăzut de convingere (crezând în ele cu moderație), în ciuda faptului că acest grad scăzut de convingere corespunde cel mai bine ignoranței noastre referitoare la urmările acțiunilor sociale.

Bineînțeles, represiunea dă naștere la rebeliune, în mod tot atât de necesar precum, conform fizicii newtoniene, acțiunea duce la reacțiune. Astfel, o ideologie face să se nască ideologia opusă, iar procesul politic continuă să exacerbeze tensiunile create de „principiul certitudinii". Convingerea ideologului că el este cel care are dreptate îl împinge din ce în ce mai departe de ideea unui compromis, către un final de tip genocid, în care sunt distruse clase sau rase întregi – istoria recentă ne furnizează, din nefericire, destule exemple.

Principiile schițate aici au, desigur, o aplicabilitate și mai vastă: nu trebuie decât să înlocuim termenii „capitalism" și „socialism", cu „catolicism" sau „protestantism" sau „creștinism" și „islamism" – imaginea de ansamblu este aceeași, schimbările privesc doar detalii minore. Există contradicții interne și în sânul sistemelor religioase, la fel ca în cazul sistemelor politice, iar „principiul certitudinii" operează cu tot atâta forță, indiferent ce nume poartă ideile sau convingerile conflictuale.

În concluzie, trebuie să spunem că este imposibil să se studieze în mod temeinic ideologiile vechi şi noi, fără a se lua în considerare marea importanţă pe care o deţin principiile psihologice, îndeosebi relaţia dintre ideologie şi personalitate. Până în prezent, eforturile noastre abia dacă au început să scrijelească puţin din suprafaţa acestui fascinant şi complex bloc de probleme. Cu toate acestea, rezultatele „scrijelirii" sunt suficient de semnificative şi coerente pentru a ne îndreptăţi... convingerea că va veni şi ceasul când vom ajunge să înţelegem resorturile ideologiei cu mult mai bine decât până acum.

ELIBERAREA DE PREJUDECATĂ

Dar este, oare, destul să înţelegem? Nu ar putea psihologia să ne ajute să şi *acţionăm* pentru rezolvarea unor probleme presante cauzate de aceste ideologii – de exemplu, problema prejudecăţi? Să ne oprim asupra unui experiment întreprins foarte recent de R. Grossarth-Maticek, H. J. Eysenck şi H. Vetter, în Germania[10]. S-a ales la întâmplare un eşantion de 6.796 de persoane, cu vârste cuprinse între 45 şi 55 de ani. Toţi aceşti oameni au fost chestionaţi în legătură cu prejudecăţile lor, care au fost clasificate în: antidemocratice, antisemite, antiarabe, antislave, anticreştine, antirase, antiamericane şi anticomuniste. Din acest grup mare, au fost selectaţi 530 de indivizi care au manifestat un exces de prejudecată. Au fost apoi asociaţi doi câte doi, după categoria de prejudecăţi pe care o împărtăşeau – antisemit cu antisemit, antiarab cu antiarab şi aşa mai departe. Numai unei persoane din aceste „perechi" i s-a aplicat tratament psihologic – cealaltă persoană, împreună cu omologii lor din restul „perechilor", au alcătuit grupul-martor. Reîntorcându-ne la Capitolul 23, care analiza predispoziţiile pentru cancer sau maladii cardiovasculare, putem spune că toţi aceşti oameni aveau un tip de personalitate care îi predispunea la boală. Celor din grupul de tratament li s-a oferit (şi au acceptat) terapia comportamentală menţionată în Capitolul 23. Pentru a elimina posibilitatea ca efectele terapiei să fie atribuite sugestiei directe, tratamentul a evitat orice aluzie la atitudini sociale, prejudecată sau alte subiecte care nu aveau legătură cu domeniul sănătăţii.

Ipoteza de la care s-a plecat a fost următoarea: prejudecata reprezintă o formă de agresiune, şi, din moment ce agresiunea este rezultatul frustrării, o reducere a acesteia ar trebui să ducă la diminuarea agresiunii şi prejudecăţilor – ipoteză numită „a frustrării şi agresiunii". Indivizii predispuşi la cancer şi la boli cardiovasculare manifestă vulnerabilitate faţă de stres şi incapacitate de a-i face faţă. Ambele aspecte sunt strâns legate de frustrare. Din acest motiv, ipoteza de plecare a relaţionat reducerea stresului şi ameliorarea comportamentului de adaptare, cu diminuarea frustrării, agresiunii şi a dozei de prejudecată.

Membrii celor două grupuri au mai fost testaţi din nou după şase luni, un an şi doi ani. Rezultatele apar în figura 22. La începutul experimentului nu s-a găsit nici un participant care să nu aibă vreo prejudecată – acesta fusese unul din criteriile participării la realizarea acestei investigaţii. Grupul-martor nu a manifestat, practic, nici un fel de modificări de atitudine pe parcursul celor doi an, dar, în acelaşi interval, în grupul supus terapiei s-a constatat o creştere spectaculoasă a numărului celor care au trecut de la gradul maxim de prejudecată, la gradul zero. Nu mai este nevoie să spunem că o asemenea schimbare de optică are o enormă importanţă din punct de vedere al statisticilor. Iată că tratamentul psihologic se dovedeşte a fi o metodă excelentă pentru înlăturarea prejudecăţilor.

Din figura 23 ne dăm seama de efectul tratamentului asupra unei prejudecăţi specifice – antisemitismul. Atitudinile antisemite au rămas, în mare, cam aceleaşi la subiecţii din

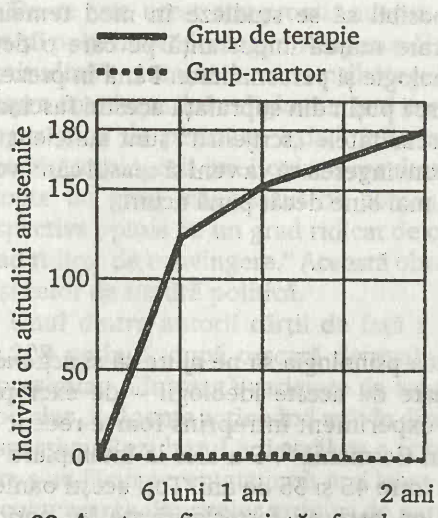

Fig. 22 Acest grafic prezintă efectele spectaculoase ale terapiei comportamentale în eliberarea de prejudecăți. În cei doi ani cât a durat cercetarea, 180 din totalul de 265 de subiecți care au beneficiat de această terapie și-au abandonat vechile moduri de gândire. În grupul-martor nu s-a constatat nici un fel de schimbare în acest sens.

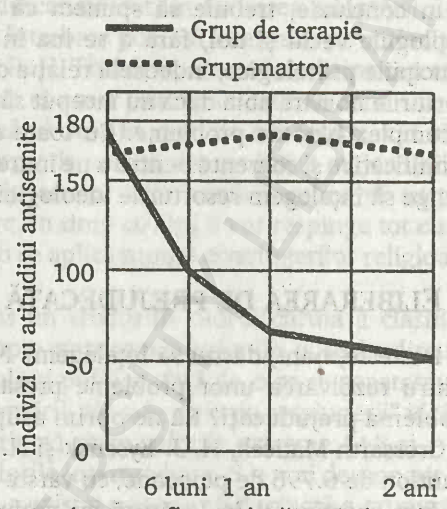

Fig. 23 Acest grafic prezintă aproximativ aceeași situație din figura 22. După doi ani de terapie, două treimi din subiecții care manifestaseră un antisemitism violent și-au modificat opiniile. Grupul-martor, nebeneficiind de tratament, și-a păstrat prejudecățile.

grupul-martor, dar două treimi din cei care au beneficiat de terapie nu au mai dat vreun semn de prejudecată către sfârșitul perioadei de cercetare, de doi ani.

Aceste rezultate sunt dificil de generalizat – la fel de dificil este și să ne gândim la ce fel de aplicabilitate practică li s-ar putea da, însă ele arată că, reducându-se sentimentul de frustrare al oamenilor, se pot înlătura și prejudecățile – metodă care ar fi cu mult mai fructuoasă decât aceea de a le ataca frontal. În situația unui asemena „atac", oamenii devin foarte susceptibili, irascibili și, adesea, riposta lor este exagerată, astfel că singurele rezultate care se pot obține sunt resentimentele și înverșunarea în susținerea și mai vehementă a vechilor idei. Mai practic și mai eficient este să se meargă la sursa profundă a răului. Desigur, această arie a comportamentului uman merită investigată mai departe. Prejudecata, mai ales prejudecata rasială, constituie una dintre cele mai malefice emoții pe care și le poate imagina mintea omenească – toată lumea știe ce crime monstruoase au ajuns să fie comise în Germania lui Hitler. Dacă psihologia este în stare să-și aducă o contribuție la combaterea ei, aceasta ar trebui să fie încurajată și întâmpinată cu bucurie.

EPILOG

În cartea de față am luat în discuție cele mai fascinante și mai importante descoperiri din întreaga istorie a psihologiei. Cu toate acestea, nu am atins nici măcar o zecime din ariile de investigație majore care îi preocupă pe psihologi. Psihologia cercetează comportamentul omenesc, ceea ce o face semnificativă și necesară în toate domeniile de activitate umană.

Să trecem rapid în revistă câteva dintre cele pe care ne-am văzut siliți să le omitem. De exemplu, arhitectura. În majoritatea lor, oamenii cred că arhitecții trebuie să proiecteze clădiri plăcute ochiului și în care să fie confortabil de locuit sau de muncit. Psihologii își pot aduce o contribuție valoroasă la stabilirea unei relații pozitive între individ și ambientul spațial.

Suprapopularea, unul dintre coșmarele acestui sfârșit de secol, constituie și ea un alt important câmp de investigație pentru psihologi. În două-trei decenii, explozia populației globului va provoca extinderea dramatică a problemei hranei și amplificarea conflictelor sociale până la dimensiuni uriașe, în cazul când nu se vor aplica urgent programele adecvate de control al nașterilor. Chiar dacă preferăm să lăsăm soluționarea problemei în seama politicienilor, tot psihologii sunt cei care trebuie să coordoneze implementarea acestui gen de programe și să-și dea avizul în legătură cu campaniile destinate a le face cunoscute și acceptate.

Un alt domeniu în care rolul psihologiei este universal apreciat îl reprezintă ergonomia – interacțiunea om-mașină. În fond, organizarea și amenajarea spațiilor de muncă sunt din ce în ce mai puternic influențate de cercetările de psihologie industrială și ocupațională. Dificultățile generate de declinul unor activități industriale, de scăderea moralului muncitorilor, de reducerea productivității și de înnoirile tehnologice pot fi rezolvate, în esență, mai degrabă de psihologi decât de politicieni.

Psihologia face parte din viața noastră de fiecare zi, cu toate fațetele și aspectele ei. Unii tind să considere acest impact ca fiind neliniștitor – cu gândul la ororile descrise de George Orwell în ficțiunea sa antiutopică *O mie nouăsute optzeci și patru*. Autorii cărții de față resping categoric o atare viziune pesimistă. Înainte de orice, pentru că ar fi cu totul neîntemeiată. După cum ne-am străduit să arătăm, mai nuanțata și mai profunda înțelegere a naturii umane pe care o aduce psihologia a reușit deja să amelioreze, în chip spectaculos și benefic, numeroase aspecte ale societății (sistemul educațional și cel penal sau tratamentul aplicat maladiei mentale).

Ce s-ar putea spune despre psihologia viitorului? Este dificil și hazardat să se emită previziuni. Ne vom aduna curajul și ne vom asuma răspunderea de a schița, totuși, trei, hai să le numim, „deducții", asupra evoluției acestei științe.

Prima, că ea va fi considerată tot mai semnificativă pentru soluționarea problemelor sociale, în ansamblul lor, și a tot mai multora dintre ele, în parte. De pildă, numeroși medici au deocamdată o doză redusă de interes și de cunoștințe de specialitate. Ei nu fac altceva decât să trateze (și să înlăture) simptomele fizice ale pacienților lor, deși mulți dintre aceștia au o mai mare nevoie de asistență psihologică decât de pilule și siropuri. „Efectul placebo" (bolnavii se vindecă după tratamentul cu „medicamente" care, de fapt, nu conțin

nici o substanță activă) demonstrează cu tărie că suferința fizică și vindecarea pot fi ajutate (dar și provocate) de și prin procesele psihicului. Să spunem că, în viitor, cooperarea medic-psiholog va fi mai strânsă decât acum.

A doua. Unele dintre experimentele efectuate în psihologia modernă au ajuns pe primele pagini ale ziarelor din cauza întrebărilor și dilemelor etice pe care le ridică. Ni se pare că, în viitor, cercetătorii vor avea de înfruntat restricții din ce în ce mai severe. Tot ce ne-am dori ar fi să se poată păstra echilibrul just între obiectivele cercetării psihologice, care trebuie să vizeze aspecte de mare utilitate și relevanță, și obligația organizatorilor, politicienilor și a publicului larg de a veghea asupra respectării drepturilor și demnității participanților la asemenea investigații. Ar fi o tragedie să se declanșeze „vânători de vrăjitoare" împotriva psihologilor. Aceasta ar deschide calea proceselor de intenție, care ar duce la îngustarea dramatică a câmpului de studiu – practic, la încătușarea cercetării.

În al treilea rând, trebuie menționat că progresul oricărei științe înregistrează adesea salturi spectaculoase ca urmare a progresului tehnologic: crearea radiotelescopului a facilitat enorm cercetarea astronomică. În mod similar, captivantele descoperiri ale lui Allan și Elaine Hendrickson în domeniul inteligenței nu ar fi fost posibile dacă nu ar fi existat noile metode de măsurare a undelor cerebrale.

Dacă viitorul va semăna cu trecutul, atunci înseamnă că investigația psihologică a deceniului următor va depinde de dezvoltarea tehnologică. Aceasta este dificil de prognozat, dar afirmăm cu toată încrederea că va veni o zi când actualele noastre tentative de a scoate la lumină și elucida tainele minții omenești vor părea asemenea pașilor șovăielnici și împiedicați ai unui copil care abia învață să meargă.

BIBLIOGRAFIE

Capitolul 1

1 Darley, J.M. şi Latané, B., „Bystander Intervention in Emergencies: Diffusion of Responsibility" („Intervenţia trecătorilor-spectatori în situaţii de urgenţă: dispersarea responsabilităţii"), în *Journal of Personality and Social Psychology*, 8, 377-383 (1968)

2 Latané, B. şi Darley, J.M., *The Unresponsive Bystander: Why doesn't he help?* („Trecătorul apatic: de ce nu dă o mână de ajutor?"), London, Appleton-Century-Crofts (1970)

Capitolul 2

1 Efran, M.G. „The effects of physical appearance on the judgement of guilt, interpersonal attraction, and severity of recommended punishment in a simulated jury task" („Efectele aspectului fizic asupra vinovăţiei, atracţiei personale şi severităţii pedepsei recomandate de un juriu fictiv, într-un proces simulat"), în *Journal of Research in Personality*, 8, 45-54 (1974)

2 Berscheid, E. şi Walster, E., „Physical attractiveness" („Atractivitatea fizică"), în *Experimental Social Psychology*, vol. 7, London, Academic Press (1974)

Capitolul 3

1 Argyle, M. şi Dean, J., „Eye-contact, distance and affiliation" („Contactul vizual, distanţa şi afinitatea"), în *Sociometry*, 28, 289-304 (1965)

2 Patterson, M.L., „An arousal model of interpersonal intimacy", („Un model de stimulare a intimităţii personale"), în *Psychological Review*, 83, 235-245 (1976)

Capitolul 4

1 Milgram, S., „Behavioural study of obedience" („Un studiu comportamental al obedienţei"), în *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67, 371-378 (1963)

2 Milgram, S., *Obedience to Authority* („Obedienţa faţă de autoritate"), London, Harper & Row (1974)

Capitolul 5

1 Zimbardo, P.G., „On the ethics of intervention in human psychological research: with special reference to the Stanford prison experiment" („Despre etica intervenţiei în cerce-

tarea psihologică pe subiecți umani, cu referire specială la experimentul închisorii din Stanford"), în *Cognition*, 2, 243-256 (1973)

2 Zimbardo, P.G., „Transforming experimental research into advocacy for change" („Transformarea cercetării experimentale în argument în susținerea schimbării"), în volumul lui Deutsch, M. și Hornstein, H.A. (edit.) *Applying Social Psychology: Implications for Research, Practice and Training*, London, Halstead (1975)

Capitolul 6

1 Eysenck, H.J. și Nias, D.K.B., *Sex, Violence and Media* („Sex, violență și mass-media"), London, Maurice Temple Smith (1978) și New York, Harper & Row (1979)

2 Barnes, G.E., Malamuth, N.M. și Check, J.V. „Personality and Sexuality" („Personalitate și sexualitate"), în *Personality and Individual Differences*, 5, 159-172 (1984)

3 Barnes, G.E., Malamuth, N.M. și Check, J.V. „Psychoticism and sexual arousal to rape depictions" („Psihotismul și excitarea sexuală la vizionarea imaginilor cu violuri"), în *Personality and Individual Differences*, 5, 273-279 (1989)

4 Armentrout, J.A. și Haner, A.L., „MMPIs of rapists, rapists of children and non-rapist sex offenders" („MMPI-ul violatorilor, violatorilor pedofili și al altor delincvenți sexuali"), în *Journal of Clinical Psychology*, 34, 330-332 (1978)

5 Groth, S.N. și Birnbaum, H.J., *Men who Rape: The Psychology of the Offender* („Bărbații violatori – psihologia delincventului"), New York, Plenum Press (1979)

6 Malamuth, N.M. și Donnerstein, E. (edit.), *Pornography and Sexual Aggression* („Pornografia și agresiunea sexuală"), New York, Academic Press (1983)

Capitolul 7

1 Rosenhan, D.L., „On being sane in insane places" („Despre ce înseamnă să fii normal în locuri anormale"), în *Science*, 179, 250-258 (1973)

2 Rosenhan, D.L., „The contextual nature of psychiatric diagnosis" („Natura circumstanțială a diagnosticului psihiatric"), în *Journal of Abnormal Psychology*, 84, 462-474 (1975)

3 Spitzer, R.L., „On pseudoscience in science, logic in remission, and psychiatric diagnosis: a critique of Rosenhan's «On being sane in insane places»" („Despre pseudoștiință în știință, despre logică în remisiune și despre diagnosticul psihiatric – o critică la articolul lui Rosenhan «Despre ce înseamnă să fii normal în locuri anormale»"), în *Journal of Abnormal Psychology*, 84, 442-452 (1975)

Capitolul 8

1 Baum, M., „Rapid extinction of an avoidance response following a period of response prevention in the avoidance apparatus" („Extincția rapidă a reacției de evitare ca urmare a inhibării reacției"), în *Psychological Reports*, 18, 59-64 (1966)

2 Carlson, N.J. și Black, A.H., „Traumatic avoidance learning: Note on the effect of response prevention during extinction" („Învățarea traumatică a conduitei de evitare: notă

asupra efectului inhibării reacției în timpul extincției"), în *Psychological Reports*, 5, 409-412 (1959)

3 Page, H.A. și Hall, G.F., „Experimental extinction as a function of the prevention of a response" („Extincția experimentală ca funcție a inhibării unei reacții"), în *Journal of Comparative & Physiological Psychology*, 46, 33-34 (1953)

4 Polin, A.T. „The effects of flooding and physical suppresion as extinction techniques on an anxiety motivated avoidance locomotor response" („Efectele «torentului de emoții» și ale reprimării reacției fizice ca tehnici de extincție asupra unei reacții locomotorii de evitare motivate anxios"), în *Journal of Psychology*, 47, 235-245 (1959)

5 Rachman, S. și Hodgson, R., *Obsessions and Compulsions* („Obsesii și compulsiuni"), New York, Appleton-Century-Crofts (1980)

Capitolul 9

1 Terrace, H.S., *Nim*, New York, Alfred Knopf (1979)

Capitolul 10

1 Harlow, H.F., „The nature of love" („Natura iubirii"), în *American Psychologist*, 13, 673-685 (1958)

2 Harlow, H.G. și Mears, C., *The Human Model: Primate Perspectives* („Modelul uman – perspective primatologice"), Washington, D.C., Winston (1979)

Capitolul 11

1 Hendrickson, D.E. și Hendrickson, A.E., „The biological basis of intelligence" („Fundamentul biologic al inteligenței"), în volumul lui Eysenck, H.J. (ed.), *A Model for Intelligence*, New York, Springer-Verlag (1982)

2 Eysenck, H.J. și Barrett, P., „Psychophysiology and the measurement of intelligence" („Psihofiziologia și evaluarea inteligenței"), în volumul lui Reynolds, C.R. și Wilson, V.L. (edit.), *Methodological and Statistical Advances in the Study of Individual Differences*, New York, Plenum Press (1985)

3 Barrett, P.T. și Eysenck, H.J., „Brain electrical potentials and intelligence" („Potențialele electrice cerebrale și inteligența"), în volumul lui Gale, A. și Eysenck, M.W. (edit.), *Handbook of Individual Differences: Biological Perspectives*, Chichester, Wiley (sub tipar)

Capitolul 12

1 Sperry, R.W., „Hemisphere deconnection and unity in conscious awareness" („Separarea emisferelor cerebrale și unitatea conștiinței"), în *American Psychologist*, 23, 723-733 (1968)

2 Gazzaniga, M.S. și LeDoux, J.E., *The Integrated Mind* („Integritatea mentală"), New York, Plenum Press (1977)

Capitolul 13

1 Eaves, L. şi Eysenck, H.J., „The nature of extroversion: A genetical anaysis" („Natura extroversiunii – o analiză genetică"), în *Journal of Personality and Social Psychology*, 32, 102-111 (1975)

2 Eysenck, H.J. (ed.), *A Model for Personality* („Un model pentru personalitate"), New York, Springer (1980)

3 Fulker, D.W., „The genetic and environmental architecture of psychoticism, extroversion and neuroticism" („Genetica şi arhitectura ambientală a psihotismului, extroversiunii şi nevrotismului"), în volumul lui Eysenck, H.J. (ed.), *A Model for Personality*, New York, Springer (1980)

4 MacArthur, R.S., „An experimental investigation of persistence and its measurement at the Secondary School level" („O investigare experimentală a perseverenţei şi măsurării ei la elevii de liceu"), London, Ph.D. thesis (1951)

5 Zubin, J., Eron, L.D. şi Schumer, F., *An Experimental Approach to Projective Techniques* („O abordare experimentală a tehnicilor proiective"), New York, Wiley (1965)

6 Eysenck, H.J., „Graphological analysis and psychiatry: an experimental study" („Analiza grafologică şi psihiatria – un studiu experimental"), în *British Journal of Psychology*, 35, 70-81 (1945)

7 Eaves, L., Eysenck, H.J. şi Martin, N.G., *Genes, Culture and Personality: An Empirical Approach* („Gene, cultură şi personalitate" – o abordare empirică), New York, Academic Press (1988)

Capitolul 14

1 Eysenck, H.J., *Happiness: Facts and Myths* („Fericirea – realităţi şi mituri"), London Erlbaum (sub tipar)

2 Costa, P.T. şi McCrae, R.R., „Influence of extroversion and neuroticism on subjective well-being: happy and unhappy people" („Influenţa extroversiunii şi nevrotismului asupra bunăstării subiective – oameni fericiţi şi oameni nefericiţi"), în *Journal of Personality and Social Psychology*, 38, 668-678 (1980)

3 Argyle, M., *The Psychology of Happiness* („Psihologia fericirii"), London, Methuen (1987)

Capitolul 15

1 Schachter, S. şi Singer, J., „Cognitive, social and physiological determinants of emotional state" („Determinantele cognitive, sociale şi psihologice ale stării emoţionale"), în *Psychological Review*, 69, 379-399 (1962)

2 Marshall, G.D. şi Zimbardo, P.G., „Affective consequences of inadequately explained physiological arousal" („Consecinţele afective ale interpretării eronate a stării de excitaţie fiziologică"), în *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 970-988 (1979)

Capitolul 16

1 Loftus, E.F. şi Palmer, J.C. „Reconstruction of automobile destruction: An example of the interaction between language and memory" („Reconstituirea distrugerii unui automobil – un exemplu al interacţiunii limbaj-memorie"), în *Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour*, 13, 585-589 (1974)

2 Clifford, B. şi Bull, R., *The Psychology of Person Identification* („Psihologia identificării persoanei"), London. Routledge & Kegan Paul (1978)

Capitolul 17

1 Cherry, E.C., „Some experiments on the recognition of speech with one and with two ears" („Unele experimente asupra identificării verbale la o ureche şi la ambele urechi"), în *Journal of the Acoustical Society of America*, 25, 975-979 (1953)

2 Kahneman, D., *Attention and effort* („Atenţie şi efort"), Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall (1973)

Capitolul 18

1 Eysenck, M.W., *Human Memory: Theory, Research and Individual Differences* („Memoria umană – teorie, cercetare şi diferenţieri între indivizi"), Oxford Pergamon (1977)

2 Tulving, E., „Cue-dependent forgetting" („Uitarea dependentă de semnale"), în *American Scientist*, 62, 74-82 (1974)

3 Tulving, E. şi Psotka, J., „Retroactive inhibition in free recall: Inaccessibility of information available in the memory store", („Inhibarea retroactivă a rememorării libere – inaccesibilitatea informaţiei stocate în memorie"), în *Journal of Experimental Psychology*, 87, 1-8 (1971)

Capitolul 19

1 Festinger, L. şi Carlsmith, J.M., „Cognitive consequences of forced compliance" („Consecinţele cognitive ale supunerii silite"), în *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 58, 203-210 (1959)

2 Wicklund, R.A. şi Brehm, J.W., *Perspectives on Cognitive Dissonance* („Perspective asupra disonanţei cognitive"), London, Halstead (1976)

Capitolul 20

1 Gribbin, Mary, „Granny knows best" („Bunicuţa ştie cel mai bine"), în *New Scientist*, 84, 350-351(1979)

2 Rutter, M., Maughan, Barbara, Mortimer, P. şi Ouston, Janet, *Fifteen Thousand Hours* („Cincisprezece mii de ore"), London, Open Books (1979)

Capitolul 21

1 Eysenck, H.J., „The development of personality and its relation to learning" („Dezvoltarea personalității și relația personalitate-învățare"), în volumul lui Murray-Smith S. (ed.), *Melbourne Studies in Education*, 134-181, Melbourne University Press (1978)

2 Leith, G.O., „Individual differences in learning: interactions of personality and teaching methods" („Diferențele dintre indivizi în procesul de învățare – interacțiunea personalitate – metode didactice"), în *Personality and Academic Progress, Conference Proceedings*, 14-25, London, Association of Educational Psychologists (1974)

3 Trown, E.A. și Leith, G.O., „Decision rules for teaching strategies in primary schools: Personality-treatment interactions" („Reguli de stabilire a strategiilor didactice adoptate în școlile primare – interacțiunile regimului individualizat"), în *British Journal of Educational Psychology*, 45, 130-140 (1975)

Capitolul 22

1 Miller, N.E., „Learning of visceral and glandular responses" („Învățarea reacțiilor viscerale și glandulare"), în *Science*, 163, 434-445 (1969)

2 Miller, N.E. și DiCara, L., „Instrumental learning of heart rate changes in curarized rats: Shaping, and specificity to discriminative stimulus" („Învățarea practică a modificării ritmului cardiac la cobaii injectați cu o soluție de curara – adaptarea și reacțiile specifice la stimulii diferențiați"), în *Journal of Comparative and Physiological Psychology*, 63, 12-19 (1967)

3 Seer, P., „Psychological control of essential hypertension: Review of the literature and methodological critique" („Controlarea psihologică a hipertensiunii esențiale – privire generală asupra literaturii de specialitate și critică metodologică"), în *Psychological Bulletin*, 86, 1015-1043 (1979)

Capitolul 23

1 Eysenck, H.J., „Personality, cancer and cardiovascular disease: a causal analysis" („Personalitatea, cancerul și maladia cardiovasculară – o analiză a relației cauză-efect"), în *Personality and Individual Differences*, 5, 535-553 (1985)

2 Eysenck, H.J., „The respective importance of personality, cigarette smoking and intervention effects for the genesis of cancer and coronary heart disease" („Importanța personalității, fumatului și a efectelor intervenirii în geneza bolii canceroase și cardiovasculare"), în *Personality and Individual Differences*, 9, 453-464 (1988)

3 Steptoe, A., *Psychological Factors in Cardiovascular Disorders* („Rolul factorilor psihologici în tulburările cardiovasculare"), New York, Academic Press (1981)

4 Chincey, M.A. și Rosenman, R.D. (edit.), *Anger and Hostility in Cardiovascular and Behavioural Disorders* („Rolul mâniei și al ostilității în tulburările cardiovasculare și de comportament"), Washington, D.C., Hemisphere (1985)

5 Booth-Kewley, S. și Friedman, H., „Psychological predictors of heart disease: a quantitative review" („Factorii de prognoză psihologică ai maladiei cardiace – o perspectivă cantitativă"), în *Psychological Bulletin*, 101, 343-362 (1987)

6 Price, V.A., *Type A Behaviour Pattern* („Modelul comportamental de tip A"), New York, Academic Press (1982)

7 Grossarth-Maticek, R., Eysenck, H.J. şi Vetter, H., „Personality type, smoking habits and their interaction as predictor of cancer and coronary heart disease" („Tipul de personalitate, tabagismul şi interacţiunea lor ca factori de risc în cancer şi în maladia cardiovasculară"), în *Personality and Individual Differences*, 9, 479-495, (1988)

8 Eysenck, H.J., „Personality, stress and cancer" („Personalitate, stres şi cancer"), în *British Journal of Medical Psychology*, 61, 67-75 (1988)

Capitolul 24

1 Maclean, P.D., *A Triune Concept of the Brain and Behaviour* („O concepţie triunitară asupra creierului şi comportamentului"), Toronto, University of Toronto Press (1973)

2 Eysenck, H.J., *Crime and Personality* („Crimă şi personalitate"), London, Routledge & Kegan Paul (1977)

3 Solomon, R.L., „Punishment" („Pedeapsa"), în *American Psychologist*, 19, 239-253 (1964)

4 Solomon, R.L., Turner, L.H. & Lessac, H.S., „Some effects of delay punishment on resistance to temptation in dogs" („Unele efecte ale întârzierii aplicării pedepsei asupra capacităţii de a rezista la tentaţie, în cazul câinilor"), în *Journal of Personality and Social Psychology*, 8, 233-238 (1968)

5 Ayllon, T. şi Azrin, N., *The Token Economy* („Contabilizarea punctelor"), New York, Appleton-Century-Crofts (1968)

6 Sarason, J.G., „A cognitive social learning approach to juvenile delinquency" („O abordare cognitivă de resocializare asupra delincvenţei juvenile"), în volumul lui Hare, R.D. şi Schalling, D. (edit.), *Psychopatic Behaviour*, London, Wiley (1978)

7 Stumphauzer, J.S., *Behaviour Therapy with Delinquents* („Terapia comportamentală aplicată delincvenţilor"), Springfield, C.C. Thomas (1973)

8 Stumphauzer, J.S., *Progress in Behaviour Therapy with Delinquents* („Progrese realizate de terapia comportamentală aplicată delincvenţilor"), Springfield, C.C. Thomas (1973)

9 Walters, G.C. şi Grusec, J.E., *Punishment* („Pedeapsa"), San Francisco, W.H. Freeman (1977)

Capitolul 25

1 Shils, E., „Authoritarianism: «Right» and «Left»" („Autoritarismul: «Dreapta» şi «Stânga»"), în volumul lui Christie R. şi Jahoda M. (edit.), *Studies in the scope and method of „The Authoritarian Personality"*, Glencoe (Illinois), The Free Press, 24-49 (1954)

2 Hayek, F.A., *The Constitution of Liberty* („Constituţia libertăţii"), London, Routledge and Kegan Paul (1960)

3 Jaensch, E.R., *Der Gegentypus*, Leipzig, J.A. Barth (1938)

4 Adorno, T.W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D.J. şi Sanford, R.N., *The Authoritarian Personality* („Personalitatea de tip autoritarist"), New York, Harper & Row (1950)

5 Eysenck, H.J., *The Psychology of Politics* („Psihologia vieţii politice") , London, Routledge and Kegan Paul (1954)

6 Eysenck, H.J., şi Coulter, T., „The personality and attitudes of working-class British communists and fascists" („Personalitatea şi atitudinile comuniştilor şi fasciştilor britanici proveniţi din rândul clasei muncitoare"), în *Journal of Social Psychology*, 87, 59-73 (1972)

7 Eaves, L. şi Eysenck, H.J., „Genetics and the development of social attitudes" („Genetica şi dezvoltarea atitudinilor sociale"), în *Nature* (London) 249, 288-289 (1974)

8 Eysenck, H.J., şi Wilson, G.D., *The Psychological Basis of Ideology* („Bazele psihologice ale ideologiei"), Lancaster, Medical & Technical Publishers (1978)

9 Popper, K., *The Open Society and its Enemies* („Societatea deschisă şi duşmanii ei") apărută în versiune românească la Ed. Humanitas, în 1993), (2 volume), London, Routledge and Kegan Paul (1945)

10 Grossarth-Maticek, R., Eysenck, H.J. şi Vetter, H., „The causes and cures of prejudice: An empirical study of the frustration-aggression hypothesis" („Cauzele şi remediile prejudecăţii – o cercetare empirică asupra ipotezei relaţiei dintre frustrare şi agresiune"), în *Personality and Individual Differences*, 9, (1988)

Index

A
accident, victime (niveluri de fericire),131
Adorno, T.W. (Personalitatea autoritară), 228, 231
adrenalină, efecte, 136-139
afecte, pozitive şi negative, 133
„agonică", interacţiunea, 43
agresiune
  evaluare, 121
  jocuri agresive, 185
  prejudecată, 235
„alfa", experienţa de tip, 203
Allport, Gordon (prejudecată şi memorie), 150
„alternativă", terapia, 214
amigdalotomie, 108-110
amnezie: utilizarea semnalelor de rememorare, 165-167
Anand, Bal K. (yoghini), 198
antisemitism, 60, 235
anului 1972), 186
anxietate
  atenţie, 161-162
  emoţiile examenelor şi fobia de şcoală, 194-196
  memorie, 169
  randament şcolar, 191
Argyle, Michael (limbaj şi semnale nonverbale), 28
Argyle, Michael şi Dean, Janet (intimitatea interpersonală), 30-32, 35
arhitectură, 235
Aristotel (frumosul), 20
Aronson, Elliot şi Carlsmith, Jones (ameninţare), 177
atenţie
  anxietate, 161-162
  distributivitate, 154
  suplimentară, 160-161
atractivitate-inatractivitate, 16-19, 20-28
atractivitatea fizică, 18, 20-28
autojustificare, 175-176
autonom, sistemul nervos, 198
autoritariştişi democraţi, 72-73
Avraam, conflictul lui, 37

B
Banuazizi, Ali şi Mohavedi, Siamak (experimentul închisorii), 49
Bergson, Henri (declanşarea procesului de rememorare), 163
Berkun, Mitchell (stres şi atenţie), 267
bias (martori), 147-154
Bickmann, Leonard (spectatori), 16
Binet, Alfred (teste de inteligenţă), 94
biofeedback, 197-204
  boala lui Reynaud, 204
  cazuistică, 201-202
  „experienţă de tip alfa", 204
  migrena, 203
  tensiunea sanguină, 202-203
  utilizare medicală, 201
birocraţie, 41-42, 43
Biserica Cuvântului Adevărat, 178
Bowlby, John (absenţa maternă), 36, 89
Brickman, Philip (niveluri de fericire), 131
Brown, Ivor (testarea şoferilor de autobuz), 160-161
Brown, Roger şi McNeill, David (starea pe vârful limbii), 168-169
Bruner, Jerome şi Postman, Leo (experienţă şi memorie), 249
Buckhout, Robert (bias), 152
Buridan, Jean (măgarul şi cele două căpiţe de fân), 116
Burt, Sir Cyril (datele îndoielnice), 96

C
Cambridge-Sommerville, studiul (comportarea delictuală), 216

cancer, terapia comportamentală, 205-214, 214
capitalism, 232
caracter, formarea lui, 194
Carnegie, Dale (Cum să-ţi faci prieteni şi să influenţezi oamenii), 166
Cash, Thomas et al.
atractivitate şi inatractivitate, 27
căsătorie, 134
cercetare
copii, 182
interpretarea datelor constatate, 56-57
cerebrale, emisferele
aptitudini speciale, 106-107
dreapta: aptitudini motorii şi speciale, 113
japonezii, 116
lobii temporali, 165
stânga: limbaj şi vorbire, 111-114
certitudine (principiul certitudinii), 233-235
Cherry, Colin („problema coctailului"), 156-158
chirurgie
amigdalotomie şi lobotomie, 108-110
chirurgia estetică, 25
Chomsky, Noam (însuşirea limbajului), 80-81, 86
cimpanzeii
aptitudini de exprimare, 81
naşterea puilor, 79-86
cobai (învăţarea viscerală), 199-200
Cohen, Arthur (mită şi opinie), 175
Coleman, James (Egalitatea şi oportunităţile educaţionale), 186-187
comandă, tablou de
comportamentul excretor (de urinare) al bărbaţilor, 33
comunism şi fascism, 226-230
condiţionare, 72-78
condiţionarea câinilor, 215
conducere autobuze (teste de), 160-161
conflicte
experimentele lui Milgram (obedienţă), 40-43
interioare, 172-179
conservatori şi radicali, 226-228
conştiinţa dublă, 114
conştiinţă, 218, 223
copii
agresivitate, 121
educare, 182-189
corpul calos, 95, 107, 111
Costa, Paul şi McCrae, Robert (efectele pozitive şi negative), 133
Coulter, Thelma (fascism şi comunism), 230-231
criminalitate
abordarea sociologică şi psihanalitică, 216
componenţa genetică, 221-222
personalitate, 220-221
„contabilitatea pe puncte", 219-220
crimă şi pedeapsă, 215-225
condiţionare, 216
cruzime, 71
curara (utilizată în experimentul condiţionării viscerale), 198
„cutia suveicii", 72-73

D

Darley, John şi Latané, Bibb (intervenţia trecătorilor), 13-16
Darwin, Charles (evoluţie), 215
Davies, Hugh Sykes (pierderea aptitudinilor verbale), 115-116
de boală, 74
de-condiţionare, efectele mass-mediei de, 57
Dean Larry et al. (spaţiul personal), 34
Decker, Richard şi Susan, 131
(nivelurile de fericire), 22-24
democraţi şi autoritarişti, 228-230
Der Stürmer (antisemitism), 60
Descartes, René (corp şi spirit), 205
desensibilizare (emoţiile de examen şi fobia de şcoală), 194-196
Devlin, Raportul, 147
dezinstituţionalizare, 220
dezumanizare, 48
Diener, Ed (oamenii fericiţi), 132
dinamometru (testarea perseverenţei), 121
diferenţierile dintre şcoli, 186-187
Dipboye, Robert (discriminarea profesională), 26-27
discriminarea profesională şi înfăţişarea, 26-27

disonanţa cognitivă, 174-175
autojustificarea, 175-176
dimensiunea religioasă, 178-179
dubii, 179
implicaţii sociale, 176-178
distorsionarea memoriei
duritatea, 54-57
Dutton, Donald şi Aron (excitaţia sexuală), 142

E
Eaves, J. şi Eysenk, H. (personalitate şi politică), 232
educaţie
Efran, Michael (procesul decizional al juraţilor), 22-24
Eichmann, Adolf, 40, 43
eidetică, imaginea, 169-171
electroconvulsivantă, terapia, 108-109
electroencefalografie, 97, 103-106
emoţii, 136-144
emoţionalitate / nevrotism-stabilitate, 119, 125-126
epilepsia
lobul temporal, 165
operaţia de secţionare a corpului calos, 110-111
ereditate şi inteligenţă, 98-100
ergonomie, 235
erotică, 59-60
eschimos (nuthkavihak), 67
etică, *vezi şi* moralitate
Comitetul pentru etică al Asociaţiei psihologilor americani, 51
experimentele pe animale, 77
inducerea în eroare a subiecţilor, 10
stres şi memorie, 100
utilizarea şocurilor electrice dureroase, 38
evocare, potenţialele de, 103-106
implicaţii tehnice, 106-107
examene (emoţii de), 194-196
extroversiune-introversiune, 119
adaptarea metodelor didactice la personalitatea elevilor, 193
capacitatea de asimilare (învăţare), 191
criminalitate, 220, 223
emoţii de examen şi fobia de şcoală, 194-196
experienţa sexuală, 58
factori genetici, 126
fericirea, 133-134
nivelurile de excitaţie, 127-128
rata de salivare, 121-122
strategii şi metodologii didactice, 190
Eysenck, H.J. (Delict şi personalitate, Sex şi personalitate, Psihologia vieţii politice), 230
Eysenck, H.J. şi Barett, P. (psihopatologie şi inteligenţă), 106
Eysenck, H.J. şi Nias, D.K. (Sex, violenţă şi mass-media), 56, 60

F
faciale, caracteristici, 21
Farina, Amerigo (urâţenia şi maladia mentală), 25
fascism şi comunism, 226-231
Felipe, Nancy Jo şi Sommer, Robert (spaţiul personal), 32-34
feminişti (atacul Harlow), 92
fericire, 129-136
victimele accidentelor, 131
vârstă, căsătorie şi personalitate, 134
Festinger, Leon (disonanţa cognitivă), 146
Festinger, Leon şi Carlsmith, James (conflictele interioare), 173-176, 178-179
Fisher, Jeffrey şi Byrne, Donn (spaţiul personal), 34
Freedman, Walter (lobotomiile prefrontale), 129
Freud, Sigmund (uitare şi refulare), 169
(dezvoltarea normală), 90
(energia sexuală), 141
(tratamentul simptomatic), 74
Id (sine), 145
Funkenstein, Daniel (efectele adrenalinei), 140

G
Gaertner, Samuel (factorii faciali), 18
Gardner, Allen şi Beatrice, 81
Gazzaniga, M.S. şi LeDoux, J.E. (dubla conştiinţă), 114

gemenii (homeo- şi heterozigoţi)
extroversiune şi introversiune, 126
nevrotism-stabilitate, 126
schizofrenie, 66-67
genetică
personalitate, 99, 124-126
schizofrenie, 68
Gilley, Mickey (alcool), 21
gând (trecerea de la gând la acţiune)
grafologie, 124
greci, cele patru temperamente stabilite de, 118
Grendon Underwood, închisoarea de la, 216
Gribbin, Mary (educaţie), 184-186
Grossarth-Maticek, R (boală şi personalitate), 206

H
halucinaţii (experimentul lui David Rosenhan), 62-65
Harlow, Harry (legătura mamă-copil), 87-93
Hayek, F.A. (contradicţiile socialismului), 233
(ideologiile), 227
Hayes, Keith şi Katharine, 81
„hedonistă", hora, 130-132
Helsom, Harry (nivelurile de adaptare), 130-131
Hendrickson, Elaine şi Allan (erorile minime de procesare), 104-105
Hess, Eckhard (dilatarea pupilară), 28
hipnoză, rememorarea în stare de, 256
Hippocrat, 205
Holmes, Sherlock, 168
homeostazie, 200

I
ideologii, 226-227, 230-233
calea de mijloc, 233-235
contradicţii interne, 233
imaginea eidetică, 170, 171
imunitar, sistemul, 213
informaţie şi percepţie, 149
insomnia şi starea de excitaţie, 142
instinctul matern, 91-93
instinctul patern, 91-93
inteligenţă, coeficient de (I.Q.), 97-98
inteligenţă
date fiziologice, 100-103
eroarea minimă de procesare, 104-105
rezistenţă, 121
unde cerebrale, 103
ereditate, 98-100
măsurători, 97-100
interpretare
a cercetării, 56-57
a stărilor de fapt, ca urgenţe, 14-19
intervenţia trecătorilor
apatia 12-19
atractivitatea fizică 17-19
factorii rasiali 17
influenţele sociale 15-17
„victimele inocente" 16
intimitate
interpersonală, 29-32
niveluri de intimitate, 31-32
„inundare" emoţională, 163-166
iubire şi afecţiune, 87-93
izolare (maimuţe crescute în), 89, 90

Î
închisoare
reformarea sistemului, 49-53
sistemul penitenciar, 46-49
întâlniri şi înfiripareа relaţiilor
„în perechi", 191-192
„neajutorarea", 52
Învăţare
pasivă / activă, 190-191
personalitate şi aptitudine, 191
viscerală, 200
„întrebări" călăuzitoare, 149

J
Jaensch, E.R. (Der Gegentypus), 228
Jencks, Christopher (Reevaluarea efectelor educaţiei în familie şi în şcoală, în America, 186
joc
agresiune, 121, 183
preşcolar, 184-186
Johnson, Samuel, 162
Jourrard, Sydney (tactilitate), 29
juraţi (procesul decizional la), 22-24

K
Kant, Immanuel (scopuri şi mijloace, 85)
Kety, Seymour (criticarea concluziilor lui Rosenhan), 64
gene şi schizofrenie, 68
Killam, Wesley şi Mann, Leon (obedienţa comparativă), 43
Kinsbourne, Marcel (experimentul cu nuieluşa), 116
Kolers, Paul (atenţia distributivă), 158
Koneèni, Vladimir et al. (invadarea spaţiului personal), 35
Koocher, Gerald (comportamentul excretor), 33

L
LaFarge, W.E.R. şi Stephanie (primul cămin al lui Nim), 82-83
Laing, R.D. (mitul maladiei mentale), 61
Lake City, Grupul de la, 178-179
Lang, Peter şi Melamed, Barbara, (regurgitarea hranei şi starea de vomă la copilul nou-născut, 201
Leith, G.O. (aptitudini de învăţare-asimilare), 191
Levi, Lennart (reacţii la film), 140
liberalism, 227, 228, 230, 231
limbaj, mecanismul de însuşire a unui, 79-80
lobotomie, 108-110
Loftus, Elizabeth (transferul inconştient), 149
Loftus, Elizabeth şi Palmer, John (manipularea martorilor), 148-149
loterie, câştigătorii la, 131
Luria, A.R. (imaginea eidetică), 170

M
mamă-copil (legătura), 87-93
mame
caracteristici faciale, 89
monştri, 89
„de cârpă", 87-88
„de sârmă", 89
martorul ocular, 147-155
valoarea mărturiei oculare, 154-155
Marx, Karl (contradicţiile capitalismului), 233
mass-media, 55
mass-media, publicitatea în, 54, 55
maternă, absenţa, 36, 89
McLean, B.D. (creierul tripartit), 215
medicină, noi căi de abordare în, 214-215
memorie şi percepţie, 147-148
memorie
anxietate, 169
dependenţa de starea iniţială, 167
experienţă, 150
„fotografică", 170, 171
monitorizare, 167-169
stres, 161
mentale, simptome
identificare, 62
îndepărtarea şi lipsa mamei, 89
mitologie, 61
urâţenie, 24
Middlemist, Dennis et al. (comportamentul excretor), 33
migrenă
biofeedback, 203
Milgram, Stanley (obedienţă), 37-45
Miller, Neal (biofeedback), 197-201, 204
„miniatură", situaţii în, 121
minte / materie 330-343
sistemul imunitar, 213
mită şi opinie, 175
mnemotehnice, procedee adjuvante, 165
moderaţie
Moniz, Antonio Egas şi Almeida, Lima (lobotomia prefrontală), 108
moraliatate, *vezi şi* etică
experimente degradante, 38-39
experimentul simulării unui act de spionaj industrial, 45
experimentul închisorii de la Stanford, 46-51
Munsterberg, Hugs (mărturia oculară), 147
Murphy, Jane (anormalităţi ne-Occidentale), 67

N
nazism, crimele de război ale regimului nazist, 43-45
nebunie, 61-68

Neisser, Ulric şi Becklen, Robert (atenţia distributivă), 158
nevrotism-stabilitate, 119-125
emoţiile de examen şi fobia de şcoală, 194
factori genetici, 125-126
niveluri de evocare, 128
Nim (cimpanzeul)
însuşirea limbajului, 84-86
socializare, 81-84
non-verbală, comunicarea, 28
noradrenalina (norepinefrina)
efecte, 140
nou-născut), 201
noul realism, 186-187
performanţa şcolară, 186-187
punerea în valoare a potenţialului, 190-193
Novak, Melinda (reabilitarea indivizilor izolaţi), 90
nuthkavihak (eschimos), 67

O
obedienţă, 37-44
Experimentul „învăţare şi pedeapsă", 37-43
obsesiv-compulsive, nevroze, 71-77
Oedip, complexul lui, 82
oluri (de execuţie şi de intermediere-transmitere), 43
opinie şi mită (efectul mituirii), 175
Ornstein, Robert (revoluţia educaţională din Occident), 115
Orwell, George, 237

P
parasimpatic, sistemul nervos, 127
paraşutiştii şi anxietatea dinaintea săriturii, 162
Patterson, Miles (niveluri de intimitate), 32
Pavlov, I.P. (experimentele de condiţionare), 215, 220
pedeapsă
delict, 215-225
re-condiţionare, 222
Penfield, Wilder (amintirile stocate în lobul temporal), 165
percepţie şi memorie, 147-148
experienţă şi prejudecată, 150-151
permisivitate, 182-187
perseverenţă, 121
personalitate
baza genetică, 124-126
baza psihologică, 122, 127-128
capacitatea de învăţare, 191
chestionare şi observare întâmplătoare, 120
crimă şi pedeapsă, 215-225
căsătoria, 134
fiziologie, 121-122
izvoare, 118-128
metode de formare a cuplului, 193
măsurători, 119
observaţia controlată, 119-122
politică şi prejudecată, 226-236
sexualitate, 58-59
stres, 206-208
petele de cerneală, testul cu (testul Rorschach), 123-124
Petitto, Laura, 83
Piliavin, Irving („victimele inocente"), 17
Platon, 197
Plowden, Raportul, 186
politică, personalitate şi prejudecată, 226-236
Pope, Alexander, 21
pornografie, 54-55, 59
Posner, paradigma, 102
potenţialele de evocare, 103-106
implicaţii ale tehnicii, 106-107
predarea cunoştinţelor
adaptarea metodelor didactice la personalitatea elevilor, 193
enunţiativă şi exploratorie, 192-193
prin descoperire şi directă, 191
pregătirea profesorilor, 193-194
prejudecată, 235-236
agresiune, 235
Premack, David, 81
preşcolare, grupurile de joacă, 184-186
„problema coctailului", 156-158
proiective, testele, 123-124
psihanaliză
delict, 127
regurgitarea hranei şi voma copilului nounăscut, 201

psihiatrie, evaluarea în, 62-68
psihochirurgie
amigdalotomie şi lobotomie, 94, 108-110
cerinţele impuse de legislaţie, 110
eşecuri şi pierderi, 110
psihofiziologie, 94
psihologie (rolul ei), 70
psihotism, 59
pupilară, dilatarea, 29

R
radicali şi conservatori, 227-228
rasism, 18
Raynaud, boala lui, 203
raţiune şi construcţie raţională, 179
reacţie, timp de, 100-103
reducerea la medie, 98-100
religii
credinţe, 233
disonanţa cognitivă, 177
rememorare şi uitare, 163-171
responsabilitate
responsabilitate pentru „victime"
certuri în public, 15
crize, 13
starea de ebrietate, 17
refulare
dispersare, 13-15
neasumare, 43
romantică, iubirea, 141-144
„Romeo şi Julieta", efectul, 136
Rorschach, testul (petelor de cerneală), 123-124
Rosen, Raymond, 202
Rosenhan, David (diagnosticarea nebuniei), 62-68
Rosenhan, H. şi Friedman, M. (boală şi personalitate), 205
Ross, Michael (sexul şi spaţiul personal), 34

S
salivare, rata de
extroversiune-introversiune, 121-122
samaritenii, 12-19
Saranson, Irwin (anxietate şi memorie), 169
Savin, Harris (avantajul personal), 50
Schachter, Stanley şi Singer, Jerome (teoria emotivităţii), 95, 136-139
Schils, E., 227
schizofrenia
genetică, 68
realitatea bolii, 66-67
Schultz, Richard şi Barefoot, John (semnale verbale şi nonverbale), 31
semnale verbale şi nonverbale, 31
sex, diferenţieri după, 21, 35
sex, excitaţie, 141-142
sex, violenţă şi mass-media, 54-60
Shaw, George Bernard, 26, 136
Shelley, Percy Bysshe, 136
Shotland, Lance şi Straw, Margaret (ajutorarea selectivă), 16
Simonides, 165
simpatic, sistemul nervos, 128
simularea pe computer şi potenţialele de evocare, 109-105
Skinner, B.F. (învăţarea vorbirii), 79
Smith, Madeleine, 22
sociabilitate, 120
socialism-capitalism, 233-235
sociologică, aberaţia (eroarea), 183
sociologie, 9
delict (crimă), 215
Soljeniţân, Alexandr, 132
Solomon, R.N. et al. (condiţionarea căţeilor şi copiilor), 218, 223
Sommer, Robert (spaţiul personal), 32
Spelke, Elizabeth şi Hirst, William (practică şi atenţie), 159
Sperry, Roger et al. (studiile despre secţionarea corpului calos), 111-114
Spock, Benjamin McLane (Creşterea copiilor mici şi mari), 182
Stanford, experimentul „închisorii" din, 47-49
stare, memoria dependentă de, 167
Sternberg, paradigma, 102-103
stimuli, 71, 216
stres
memorie, 161
personalitate, 206-208
Stromeyer, Charles (imaginea eidetică), 170
suportarea durerii, 143

suprapopularea, 235
Szasz, Thomas (mitul bolii mentale), 61
sănătate mentală şi nebunie, 62-68

T
Tadanobu, Tsunoda (creierul japonezilor şi limba lor), 116
televiziune, modele, 55
temperamente, cele patru, 118
Teofrast, 118
terapie „alternativă", 214
Terrace, Herbert (dezvoltarea unui cimpanzeu tânăr), 69, 79
testosteronul şi duritatea, 371
Thematic Apperception Test (TAT)
Thornton, Billy (viol), 23
Thouless, R.H. (convingerile religioase), 234
transferul inconştient, 149
trecătorilor, intervenţia (nonintervenţia), 29
trepanaţiile din epoca de piatră, 108
Tulving, Endel şi Psotka, Joseph (semnalele declanşatoare ale rememorării), 163-165
Twain, Mark, 129

U
uitare, 163-165
urgenţă, intrepretarea stării, 14-19

V
Valins, Stuart (excitarea sexuală), 141
variabilele ambientale, 126
verbal şi nonverbal, semnal, 31
verbale, aptitudini, 31
victime, (ajutorarea lor), 16-19
viol, 54-55, 58-59
violenţă, sex şi mass-media, 59
viscerală, învăţarea (condiţionarea), 198

W
Warrington, Elizabeth şi Weiskrantz, Larry (amnezicii), 166
Watson, J.B. (Creşterea şi formarea psihologică a copilului de vârstă mică şi mare), 182
Weltman, Gershon (anxietate şi acurateţe), 162
were (Yorubas), 67
West, Stephen et al. (interpretarea comportamentală), 45
Wiggins, Jerry (atractivitatea fizică), 21
Williams, Comitetul, 57
Wundt, William (emotivitate), 118

Y
yoghini, 198
Yorubas (were), 67

Z
Zimbardo, Philip (disonanţa cognitivă), 175-176
Zimbardo, Philip et al. (experimetul închisorii simulate), 46-49

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

PSIHOLOGIE APLICATĂ

„A învăța să ne cunoaștem limitele proprii înseamnă a face și primul pas pentru a le depăși."

În ce împrejurări sărim în ajutorul cuiva?
Suntem oare capabili de acte de cruzime?
Să fie adevărat că frica dă naștere obedienței totale?

La aceste întrebări și la încă altele, la fel de fascinante, legate, toate, de personalitatea umană, încearcă să răspundă autorii, care au condus o mulțime de experimente asupra unor grupuri masive sau asupra unor nenumărați indivizi, în scopul de a determina în mod științific motivul pentru care ne comportăm așa cum ne comportăm.

„A sosit timpul să renunțăm la concepția care opune corpul – spiritului și să recunoaștem că există numai întregul – o unică entitate inextricabilă trup-minte-suflet, tot așa cum fizicienii au abandonat noțiunile de spațiu și de timp, înțelegând că avem de a face cu un continuum spațio-temporal."

„Secretul fericirii – cheia ei este personalitatea însăși. Nu lucrurile care ni se întâmplă contează, ci felul în care reacționăm noi față de ele - de aceasta depinde dacă ne simțim în al nouălea cer sau în ultimul subsol nenorocit al infernului."

Hans Eysenck este cel mai celebru psiholog în viață, iar fiul său, **Michael**, susține cursuri la Universitatea din Londra.

Editura **Teora**
PSI COMPORTAMENTUL UMAN
Cod 893

ISBN 973-601-893-8
9 789736 018930